

МАЗМУНУ
Филологиялык багыт

<i>Адилова К., Мамытбекова А.Т.</i> Метод компонентного анализа типологической лингвистики.....	5
<i>Айылчиева Д.Т.</i> Когнитивные и этнокультурные аспекты лингвопаремиологии.....	9
<i>Айылчиева Д.Т., Андреева А.Е.</i> Интерактивные методы обучения биографии и творчества М. Булгакова в школе.....	13
<i>Акматабеков М.З.</i> Современники о Достоевском, писателе психоаналитике XIX века	18
<i>Алтаева Д.И.</i> Семантические группы служебных имен в тюркских языках.....	23
<i>Атакулова М.А., Абдыкадырова С.Р.</i> О статусе местоименных лексем в системе частей речи.....	28
<i>Дыйканбаева Т.Т., Алимбаева С.А.</i> Некоторые материалы для формирования социально-личностной компетенции студентов.....	33
<i>Зулпукаров К.З., Амиралиев С.М.</i> Структура и происхождение некоторых употребительных словосочетаний кыргызского языка в контексте синологии.....	38
<i>Зулпукаров К.З., Амиралиев С.М.</i> К вопросу об идентификации синтаксических конструкций кыргызского и китайского языков	43
<i>Зулпукарова А.К., Амракулова Б.Ж., Самиева А.Ж.</i> Фразеологиялык сүрөттүн соматика бөлүгү	48
<i>Каратаев О., Кайрыкан Ж.</i> Культ волка и “Мужские союзы”	53
<i>Каратаев О.К</i> Шад (Şad) - государственно-административный и политический титул Енисейских кыргызов.....	63
<i>Кыргызбаева Р.З., Жолдошева А.К., Турдуева А.С.</i> О морфологическом статусе категории принадлежности.....	72
<i>Мадмарова Г.А., Сабиралиева З.М.</i> К вопросу об интерпретации юмора в научно-лингвистической литературе	76
<i>Мамиев А.Н., Абдукадырова Б.А.</i> Космическая катастрофа в мире подростков или вернемся к письму американского курсанта Джошуа	83
<i>Мамытбекова А.Т.</i> Мотив судьбы в творчестве Ч.Т. Айтматова	86
<i>Мирзахидова М.И., Сайидырахимова Д.С., Матаева О.Н.</i> О спорных вопросах в исследовании адвербиальных лексем	91
<i>Муминова Н.М.</i> Трудности обучения фонетике, грамматике, лексике в курсе РКИ в школе.....	95
<i>Мурзубраимова Д.У., Исмайлова А.И.</i> Концепт «Хлеб», как фрагмент сознания в кыргызском языке	100
<i>Сабиралиева Э., Жусупова А.А.,</i> Разговорная лексика в поэтическом мире А.С. Пушкина.....	104
<i>Сейитбекова С.С.</i> Сравнение категории времени на кыргызском и английском языках	108
<i>Сопонова А.А.</i> Слова табу в произведениях Чингиза Айтматова	114
<i>Турдуев К.Т., Суркеева В.Б., Иманкулова У.З.</i> Сложные вопросы морфологии современного..... русского языка	118
<i>Усенова Н.Т., Алибаев А.Н.</i> Развитие духовного и нравственного воспитания учащихся	122
<i>Элчиев Ж.Э., Жолдошева А.К.</i> Изменение отношения общества к использованию конфессиональной лексики в языке.....	128
<i>Эргашева Д.И.</i> Понятийно-семантическая структура паремиологизма, детерминируемая психолингвистическим фактором.....	134
<i>Яркинова Б.Б.</i> Особенности словесного искусства тюркских народов.....	139

Педагогикалык багыт

<i>Алиев И.Т., Салаев А.Ж., Абдурахимов Н.Х.</i> Роль и значение уроков физического воспитания в жизни современного студента	142
<i>Алиев И.Т., Тиленчиев Ю.Р., Амиракулов У.Б.</i> Влияние физических упражнений на интеллектуальные способности студентов	145
<i>Жолдошбаева Ы.К., Эркинбаева Н.А.</i> Использование инновационных и интерактивных технологий в формировании лингводидактической компетенции учителя.....	149
<i>Жолдошбаева Ы.К., Аittoкурова М.М., Исраилова М.Р.</i> Формирование лингводидактической компетентности будущего учителя в педагогической теории и практике.....	153
<i>Нусупова Р.С., Темирбаева Г.К.</i> Особенности использования информационно-коммуникационных технологий в начальном образовании	158

Социалдык-гуманитардык багыт

<i>Тогусаков О.А., Шарипова Э.К., Акматалиев А.Т.</i> Современный глобальный кризис: сущность и особенности.....	165
<i>Токтоналиева Н.О.</i> Профилактика семейных проблем	171

Экономикалык багыт

<i>Джуманазарова А.А.</i> Совершенствование механизма развития малого и среднего бизнеса в системе повышения экономического потенциала региона.....	178
<i>Момбаева Ф.С.</i> Путешествие в мир финансов	185
<i>Мусакулов Н.К., Мамыраниева А.Т.</i> Роль бизнес-инкубаторов в обеспечении занятости населения и развитии малого бизнеса.....	189
<i>Смаилов Э.А., Зултуев З.Б., Абдыкадыров А.Б.</i> Экономические аспекты развития табаководства Кыргызстана.....	194

Математикалык багыт

<i>Мурзабаева А.Б., Камбарова А.Д.</i> Устойчивость точек покоя и интервалы притяжения	201
<i>Нарымбетов Т.К., Мурзабаева А.Б.</i> Асимптотический анализ решений сингулярно возмущенных уравнений методом покрытия областей.....	205

МЕТОД КОМПОНЕНТНОГО АНАЛИЗА ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

*Адилова Каныкей, магистрант ЖАГУ имени
Б.Осмонова, Кыргызстан*

Аннотация: В данной статье проведено исследование метода компонентного анализа, успешно зарекомендовавшем себя в лингвистической типологии. Суть метода компонентного анализа состоит в изучении многокомпонентных языковых единиц дроблением их на мелкие единицы, рассмотрев их как часть целой языковой системы. С помощью компонентного анализа осуществляется определение принадлежности языковых единиц к тому или иному семантическому полю, типологическая классификация языковых единиц по общему признаку, выявление их отличительных свойств от сопоставляемого языка. Компонентный анализ языкового поля дает более детальную информацию о языковом материале, исследуемом как в парадигматическом, так и синтагматическом отношении.

Ключевые слова: метод компонентного анализа, типологическая лингвистика, структура, синтагматика, парадигматика, парадигма, семантическая поле, классификация.

ТИПОЛОГИЯЛЫК ЛИНГВИСТИКАНЫН КОМПОНЕНТТИК ТАЛДОО ЫКМАСЫ

*Адилова Каныкей, Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун
магистранты, Кыргызстан*

Аннотация: Бул макалада лингвистикалык типологияда ийгиликтүү колдонулуп келген компоненттик анализдөө методун изилдөө жүргүзүлгөн. Мындай талдоонун маңызы көп компоненттүү тилдик бирдиктерди майда бөлүктөргө бир бүтүн системанын бөлүгү катары бөлүп, талдоодо турат. Компоненттик анализдин жардамы менен тилдик бирдиктердин кандайдыр бир семантикалык талаага тиешелүүлүгүн аныктоо, тилдик бирдиктерди салыштырмалуу жалпы белгилери боюнча типологиялык классификациялоо, алардын айырмачылыктарын тактоо жүргүзүгө болот. Компоненттик анализ изилденип жаткан лингвистикалык материал жөнүндө тыкыр маалымат алууга, сөз бирдиктерин парадигматикалык жана синтагматикалык катыштыкта изилдөөгө шарт түзөт.

Ачык сөздөр: компоненттик анализдөө методу, типологиялык лингвистика, структура, синтагматика, парадигматика, парадигма, семантикалык талаа, классификация.

METHOD OF COMPONENT ANALYSIS OF TYPOLOGICAL LINGUISTICS

*Adilova Kanykey, Master's student of B.Osmonov
ZHAGU, Kyrgyzstan*

Annotation: In this article, a study of the method of component analysis, which has successfully proven itself in linguistic typology, is carried out. The essence of the component analysis method is to study multicomponent language units by splitting them into small units, considering them as part of an entire language system. With the help of component analysis, the identification of the belonging of language units to a particular semantic field, the typological classification of language units on a common basis, the identification of their distinctive properties from the compared language is carried out. The component analysis of the language field provides more detailed information about the linguistic material studied both paradigmatically and syntagmatically.

Keywords: method of component analysis, typological linguistics, structure, syntagmatics, paradigmatics, paradigm, semantic field, classification.

Испокон века человечество стремится находить новые пути и приемы познания, исследования явлений действительности. Со временем эти пути и приемы устаревали, появлялись новые. И люди на своем языке называли пути и приемы методами, с помощью которых достигали своей цели. Метод в общенаучном смысле означает 1) способ познания, исследования явлений природы и общественной жизни; 2) прием, система приемов в какой-либо деятельности. В толковом словаре русского языка С.И.Ожегова «метод» определяется как 1. Способ теоретического исследования или практического осуществления чего-н. Новые методы в медицине. Поточный м. производства. 2. Способ действовать, поступать каким-н. образом, прием (в 3 знач.). 3. Воздействия, внушения [4, с. 292]. Актуальность данной темы состоит в изучении конкретно одного метода типологической лингвистики, с помощью которого осуществляется типологическая классификация языковых единиц, разграничивается то поле, которому они принадлежат, выявляются частные и общие свойства языковых элементов.

Целью изучения темы является дать подробный анализ одному из ведущих методов лингвистической типологии – методу компонентного анализа. В соответствии с целью исследования определены его задачи:

- дать подробный анализ методу компонентного анализа;
- показать его место среди других методов типологической лингвистики.

В основе всех наук лежит диалектический метод познания мира, суть которого состоит в признании первичности материального мира и вторичности сознания. В то же время каждая наука имеет множество практических приемов – методов, благодаря которым человек лучше познает те или иные явления действительности, делает открытия в области различных наук.

Лингвистическая типология - раздел языкознания, изучающий структурные и функциональные свойства языков, независимо от их происхождения, генетических кодов. Лингвистическая типология выявляет общие и частные признаки языков, в большинстве случаев разнородственных. Но последнее время типологическому исследованию подвергаются и генетические родственные языки, ибо в каждом сопоставляем, родственном в генетическом плане языке наблюдаются универсалии и уникалии. По Абдрахмановой Р., «лингвистической типологии понятие соответствия не является обязательно двуплановым (в форме и значении) и может ограничиваться только формой или только значением сопоставляемых единиц» [1, с. 5-6]. В основе типологических исследований языков лежат наиболее универсальные гносеологические приемы: сравнение как поиск сходства и сопоставление как поиск различий [9].

Лингвистическая типология, как и другие отрасли знания, имеет свои методы изучения языков.

Одним из актуальных методов типологического исследования является метод компонентного анализа. В лингвистическом энциклопедическом словаре компонентного анализа метод определяется как «метод исследования содержательной стороны значимых единиц языка, имеющий целью разложение значения на минимальные семантические составляющие... Он основан на гипотезе о том, что значение каждой единицы языка состоит из семантических компонентов (сем) и что словарный состав языка может быть описан с помощью ограниченного и сравнительно небольшого числа семантических знаков» [6]. Методом компонентного анализа можно объяснить сложное объединение, разделяя их на минимальные единицы целого. При этом сложное целое рассматривается или в системе языка, или в речевом отрезке. Рассмотрение целого объединения в системе языка подразумевает парадигматические отношения, т.е. группу слов, в речевом отрезке – синтагматические отношения, т.е. связь слов в предложении. Здесь парадигма – набор признаков, которые имеют общее свойство, но различаются по некоторым признакам или одному признаку.

Синтагматика – аспект исследования языка, заключающийся в изучении синтаксической сочетаемости языковых единиц [7]. В лингвистике синтагматика противопоставляется парадигматике. Применение в исследовании языка метод компонентного анализа в синтагматике определяет правила образования лексических значений в языках, правила семантического сочетания и способствует: 1) выбору нужного слова и конструкции для организации значения; 2) установлению различных семантических отношений: подбор синонимов, антонимов, омонимов. Например, ребенок больной (у него имеется затянувшаяся болезнь) - ребенок болен (на определенное время), ребенок болен (на определенное время) – ребенок здоров (он вылечился от болезни); 3) выбору слов в зависимости от стилистической окрашенности: потратить деньги (нейт.) – транжирить деньги (разг.); 4) различению семантического свойства предложений, текста: выбор правильно оформленных синтаксических единиц, отличие правильного предложения от неправильного, здесь имеется в виду формирование «умения, основанные на владении чисто языковой (словарной и грамматической), а не энциклопедической информацией. Текст Он проплыл 100 метров кролем за 45 секунд для всякого носителя русского языка значит: 'Плывя стилем «кроль», он покрыл расстояние в сто метров и затратил на это 45 секунд'. Для тех, кто знает не только русский язык, но и таблицу мировых достижений в плавании (элемент энциклопедической, а не языковой информации), то же самое предложение может оказаться гораздо содержательнее» [2, с. 20); 5) правильному семантическому согласованию, выбирая правильные формы слов и сочетать их в соответствии с нормами словоупотребления языка, исключению несоответствующих сем из синтаксических составляющих, что важно при составлении правильных речевых конструкций.

Определение лексических значений путем дробления их на мелкие единицы, детальное изучение их сочетаемости приводит к классификации языковых единиц по синтаксической сочетаемости и создать их иерархическую «лестницу». В настоящее время компонентного анализа метод в изучении синтагматических отношений языковых единиц текста (связных или несвязных) успешно зарекомендовал себя в типологическом исследовании языковых фактов. Это наблюдается в типологических исследованиях, ведущих сопоставительное изучение русского и кыргызского языков.

Определение родовых, и зависящих от него подвидовых понятий, выявленных при компонентном анализе, приводит к определению семантического поля. Находясь в иерархической зависимости от родового понятия, подвидовые понятия организуют следующий низший класс слов. Например, если считать слово «кухня» родовым понятием, то следующая низшая ступень может состоять из множества слов-названий кухонной принадлежности: режущие кухонные средства (нож – бытовой нож, ножницы – режущий кухонный инструмент) и таким образом все парадигма названий образуют одно семантическое поле, вне которого слова остаются «вовсе непонятной, либо употребляются в ином значении и имеют иную валентность и иные системные связи» [5, с. 29). Таким образом, **семантическое поле** — самая крупная смысловая парадигма, объединяющая слова различных частей речи, значения которых имеют один общий семантический признак: «свет» — свет, вспышка, молния, сиять, сверкать, светлый, ярко и др. Внутри своего поля слова могут иметь при себе уточняющие элементы. Компонентный анализ строения (шина шипованная зимняя), смысловых отношений этих связанных по смыслу единиц (атрибутивные отношения) в одном объединенном целом дают более полные сведения для установления общих и отличительных признаков языков, подвергнутых типологическому анализу. Р.Абдрахманова пишет: "Один и тот же семантический признак в разных семантических полях может иметь разный иерархический статус (от компонента дифференциального признака до категориального, существенного для всей системы языка в целом), как, на- 45 пример, сема «пол», входящая в значения слов с признаком одушевленности. Предполагается, что наиболее общие категориальные семантические признаки имеют универсальную значимость и могут быть представлены (по-разному) во

многих или во всех языках» [1, с.44-45]. Кроме определения смысловых отношений языковых единиц, методом компонентного анализа определяется «характеризующие способы выражения синтаксических связей, а именно понятия согласования, управления и примыкания» [3. с. 58], которые могут иметь в том или ином языке как общие, так и частные признаки. К примеру, в русском языке более употребляемым является согласование. В кыргызском языке более активным является способ примыкания, так как в нем способом согласования сочетаются только подлежащее со сказуемым.

Таким образом, при типологическом анализе языков важны такие методы, как метод компонентного анализа, структурный, описательный, статистики, анкетирования, характерология и др. Выше мы обосновали важность компонентного анализа метод, который осуществляется в парадигматическом и синтагматическом плане. С помощью этого метода можно изучать семантическое поле той или иной группировки слов, выделять в них смысловые отношения: атрибутивное, целевое, объектное и др. В изучении материала исследования с использованием компонентного анализа **«значение слова должно представляться в виде структуры, состоящей из элементов смысла и связывающих их синтаксических отношений»**. С формальной точки зрения, это может быть и предложение семантического языка с однозначной синтаксической структурой, и формула исчисления предикатов, и граф, вершинами которого являются смысловые атомы. Тем самым метаязык компонентного анализа должен иметь не только словарь элементарных семантических единиц, но и свой достаточно развитый синтаксис» [8]. Изучая данную тему, мы пришли к выводу, что в отечественном языкознании вопрос изучения метода компонентного анализа остается открытым.

Использованная литература:

1. Абдрахманова Р.Дж. Лингвистическая типология: учебное пособие. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2014.
2. Ю. Д. Апресян. Избранные труды том I Лексическая семантика. Глава Синонимические средства языка. 2-издание, исправленное и дополненное. М.: Издательства: Школа "Языки русской культуры".
3. Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания (универсальное, типологическое и специфичное в языке). М.: Изд-во МГУ, 1992.
4. С.И.Ожегов. [Толковый словарь русского языка. М.: Мир и Образование, 2016.](#)
5. Суперанская А.В. и др. Общая терминология: Вопросы теории. – М: Наука, 1989.

Электронные ресурсы:

6. <https://les.academic.ru>
7. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova>
8. <https://myfilology.ru/semantika/princzip-komponentnogo-analiza-leksicheskogo-znacheniya/>
9. <https://studfile.net/preview/5707520/>

* * *

КОГНИТИВНЫЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ЛИНГВОПАРЕМИОЛОГИИ

*Айылчиева Дилара Турсуналиевна,
к.ф.н., и.о. доцента,
Жалал-Абадский государственный университет,
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика
dilara.a71@mail.ru*

Аннотация: В статье рассматриваются понятия паремиология и лингвопаремиология. Лингвопаремиология является одним из отраслей лингвистики, отпочковывавшаяся из общей паремиологии. Объектом изучения паремиологии выступают малые жанры фольклора – пословицы, поговорки, афоризмы, загадки, приметы, велеризмы, побасенки, тосты, пожелания, призывы, проклятия, клятвы, заговоры, гадания, прибаутки и т.д. Паремия – многофункциональное народное изречение. Паремии выполняют в языке когнитивную, кумулятивную, назидательную, магическо-прогнозирующую, развлекательную, орнаментальную и моделирующую функции. Дается характеристика паремийных изречений с когнитивных и этнокультурных аспектов лингвопаремиологии. Анализируется реализация когнитивной темы 'Масса имеет силу' в паремийных изречениях на примере кыргызских изречений и паремий других народов.

Ключевые слова: паремиология, лингвопаремиология, константа, концепт, национальная картина мира, переменные.

ЛИНГВОПАРЕМИОЛОГИЯНЫН КОГНИТИВДИК ЖАНА ЭТНОМАДАНИЙ АСПЕКТТЕРИ

*Айылчиева Дилара Турсуналиевна,
филол.и. кандидаты,
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы
dilara.a71@mail.ru*

Аннотация: Макалада паремиология жана лингвистикалык паремиология түшүнүктөрү каралат. Лингвистикалык паремиология жалпы паремиологиядан бөлүнүп чыккан тил илиминин тармактарынын бири болуп саналат. Паремиологиянын изилдөө объектиси болуп элдик оозеки чыгармачылыктын чакан жанрлары – макал-лакаптар, накыл сөздөр, афоризмдер, табышмактар, белгилер, велеризмдер, тамсилдер, тосттор, каалолор, чакырыктар, каргыштар, төлгө айтуулар, тамашалар саналат. Паремия – көп функциялуу элдик сөз. Паремиялар тилде когнитивдик, кумулятивдик, түзүүчү, сыйкырдуу болжолдоочу, көңүл ачуучу, кооздоочу жана моделдөөчү кызматтарды аткарат.

Макал-лакаптарга лингвистикалык паремиологиянын когнитивдик жана этномаданий аспектилеринен кенири мүнөздөмө берилет. «Салмактуулук күчкө ээ» когнитивдүү кыргыз жана башка элдердин макал-лакаптарында колдонулушунун негизинде талданды.

Ачык сөздөр: паремиология, лингвопаремиология, константа, концепт, дүйнөнүн улуттук сүрөтү, өзгөрмөлөр.

COGNITIVE AND ETHNO-CULTURAL ASPECTS OF LINGUOPAREMIOLOGY

*Aylchieva Dilara Tursunaliyeva,
Ph.D., Acting Associate Professor,
Jalal-Abad State University,
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic
dilara.a71@mail.ru*

Abstract: *The article discusses the concepts of paremiology and linguoparemiology. Linguoparemiology is one of the branches of linguistics that has spun off from general paremiology. The object of studying paremiology is small genres of folklore - proverbs, sayings, aphorisms, riddles, signs, velerisms, fables, toasts, wishes, calls, curses, oaths, conspiracies, divination, jokes, etc. Paremia is a multifunctional folk saying. Paremia performs cognitive, cumulative, edifying, magical predictive, entertaining, ornamental and modeling functions in the language. The characteristics of paremiological sayings from cognitive and ethno-cultural aspects of linguoparemiology is given in this article. The article analyzes the realization of the cogniteme. Mass has power in paremic sayings in the examples of Kyrgyz sayings and paroemias of other people.*

Keywords: *paremiology, linguoparemiology, constant, concept, national picture of the world, variables.*

Цель - показать о соотношении паремиологии и лингвопаремиологии, проанализировать когнитивную 'Масса имеет силу' в паремийных изречениях разных народов мира.

В качестве методов и приемов исследования нами были использованы: метод описания, сравнения, сопоставления, обобщения, моделирования, анализа, синтеза, индукции и дедукции.

Лингвопаремиология отпочковывается из фольклористики и общепаремийной паремиологии и ставит своей целью изучение лингвистической сущности паремийных изречений языка. Она в основном опирается на достижения лингвистической мысли и на общепринятые принципы языкознания. И в то же время, имея многоаспектный объект исследования, она не может не учитывать способы и приемы интерпретации фактического материала, используемые в трудах по когнитивной лингвистике и лингвокультурологии.

Одна из пионерских работ по изучению паремийных жанров в нашей республике является работа С. Закирова «Кыргыз элинин макал жана лакаптары».

Объектом изучения паремиологии выступают малые жанры фольклора – пословицы, поговорки, афоризмы, загадки, приметы, велеризмы, побасенки, тосты, пожелания, призывы, проклятия, клятвы, заговоры, гадания, прибаутки и т. д. Отрасль языкознания, изучающая эти речевые формулы называется лингвопаремиологией.

Исследуя, проблемы кыргызской паремиологии ведущий ученый К.З. Зулпукаров отмечает, что «... паремия – в основном филологический объект и вводит термин «лингвопаремиология» в кыргызское языкознание. А паремиология - научное направление, изучающее все собранные произведения, которые составляют вышеназванный жанр. В этой грани она изучает пути появления паремий, их функции, строение, виды и художественные средства.

Каждая паремия как текст самодостаточна, используется, осмысливается и запоминается самостоятельно. Каждое паремийное произведение имеет определенную тему, отражает тот или иной предмет действительности. Паремийное изречение возникает, функционирует и «стереотипизируется» как модель ситуации, условия обстановки. Паремия обладает логико-семиотическим планом (Г.Л. Пермяков). В ней воедино представлены означаемое и означающее.

В силу своей обобщенности и общенародности паремийные изречения выполняют важную воспитательную и прогнозирующую функцию.

Паремия накапливает знание и опыт этноса. Паремийный фонд – это хранилище, тезаурус народной мудрости, народных представлений о добре и зле, о положительном и отрицательном. Паремийные изречения динамичны в пространстве-времени. Образность и художественность паремийной формы обусловлены наличием в ней хотя бы одной какой-нибудь стилистической фигуры или тропа. Благодаря им, паремийное изречение приобретает

образность и экспрессивность, легко воспринимается, долго запоминается, оказывая влияние на эмоциональное состояние получателя информации.

Паремия – многофункциональное народное изречение. Разные лингвопаремиологи выдвигают на первый план разные ее функции. Наиболее обоснованной является точка зрения, согласно которой паремии выполняют в языке когнитивную, кумулятивную, назидательную, магическо-прогнозирующую, развлекательную, орнаментальную и моделирующую функции». [1, с.3].

Лингвоэтнокультурный план пословиц рассматривается в результатах исследований Л.А. Шеймана, В.А. Масловой, С. Ибрагимова, М.Х. Манликовой, Т.П. Феоктистовой, З.К. Дербишевой, З.М. Сабиралиевой и др.

Особой лингвоэтнокультурологической ценностью обладает монография З.К. Дербишевой «Кыргызский этнос в зеркале языка», в которой кыргызская ментальность и когнитивно-языковая картина мира определяются глубоко и многосторонне. По мнению ученого, «национальная картина мира проявляется в поведении народа в стереотипных ситуациях, в общих представлениях этноса о действительности, в высказываниях и «общих мнениях, в пословицах, поговорках и афоризмах. Национальная картина мира - это целостная модель, свойственная определенному типу культуры, некий инвариант, проявляющий себя через варианты: научную, религиозную, художественную и т.д. картины мира» [2, с. 28].

В этом утверждении обращает на себя наше внимание два момента. Во-первых, картина мира представлена иерархически. Национальная картина мира является ее частью и в то же время включает в себя научную, религиозную, мифологическую и другие картины мира. По отношению к последним она выступает в качестве инварианта, по отношению к общей картине мира она вариант. Составляющие национальной картины мира (научная, религиозная и др.) по отношению к ней занимают позицию вариантов. Во-вторых, паремийные образования, отражающие «общие мнения», стереотипные суждения, представления этноса о мире, природе, обществе, о людях и их взаимоотношениях, нормы поведения человека в обществе и т.д. выступают важным объектом и фактическим материалом лингвокультурологии. Отсюда вытекает тесная связь и взаимопроникновение двух лингвистических отраслей - лингвокультурологии и лингвопаремиологии.

Изучение отдельных результатов, приемов и категорий когнитивного языкознания при определении констант и переменных в проverbsиально-языковом пространстве языка, содержатся в трудах Н.Н. Болдырева, В.З. Демьяненко, В.В. Колесова, Е.С. Кубряковой, М.В. Пименовой, Л.И. Дрофы, З.Д. Поповой и И.А. Стернина, М.Дж. Тагаева, Е.В. Ивановой, А.Н. Баранова и Д.О. Добровольского, З.К. Дербишевой, К.З. Зулпукарова, А.А. Калмурзаевой, С. Сейитбековой и других исследователей когнитивного аспекта языка.

В процессе изучения паремийной инвариантности / вариантности, константности / переменности мы обращаемся к понятиям, категориям и процедурам когнитивно-языкового и лингвоэтнокультурного анализов.

Проанализируем реализацию когнитемы '**Масса имеет силу**' в паремийных изречениях.

Данная когнитема широко представлена в народных изречениях. Она относится к семантико-конструктивной сфере количественных паремий и является их смыслообразующей базой.

Рассмотрим изречения, использованные для вербализации когнитемы '**Масса имеет силу**'. Одной из составляющих этой когнитемы выступает концепт '**Масса имеет силу**', который широко встречается в проverbsиальных образованиях кыргызского языка. Когнитемой мы называем обобщенный инвариантный смысл, сформулированный в виде суждения.

В когнитеме '**Масса имеет силу**' имеет место не числительное, а счетное слово *көл* /много/, которое противопоставляет явно выражаемое множество имплицитно обозначенному

меньшинству. Для вербализации этой когнитивной темы используется немало пословиц. Приведем некоторые из них.

1. Кыргызские изречения: *Көп түкүрсө, көл болот.* - Если множество плюнет, то будет озеро; *Көп көлдөтөт.* - Множество превратит (нечто) в озеро; *Көп тамчыдан көл болот.* - Озеро образуется из множества капель; *Көп чогулса, көл болот.* - Если множество соберется, то будет озеро. *Көптүн көзү - көрөгөч.* - Глаза множества всевидящи; *Көптөн көп акыл чыгат.* - От множества появится много ума; *Көп чогулса, калмак ханы Ажаанды кармайт.* - Если множество объединится, то поймает калмыцкого хана Ажаана (злого).

2. Паремии других народов: *Көп иштесе, иш тез бүтөт.* - *Когда много работающих - работа спорится* (даргин.); *Чогуу көтөргөн жүк канаттуунун парындай.* - *Ноша, которую несут сообща, становится перышком* (маврит.); *Көп кол жүктү жеңил кылат.* - *Много рук делают груз легче* (румын.); *Жыйналып шайтанды да жеңебиз.* - *Собором и черта поборем* (рус.); *Көп тайган жалгыз коенду тытып коюшат.* - *Много гончих растерзают одного зайца* (англ.).

Концепт 'масса' содержится в языковых средствах: *көп түкүрсө, көп тамчыдан, көп чогулса (два раза), көптүн көзү, көптөн* в кыргызском, *когда много работающих; ноша которую несут сообща; много рук, собором, много гончих* в других языках. Эти вербальные средства разнообъемны. Концепт 'масса' в одном случае выражается одним словом (*көп, көптөн, собором*), словосочетанием (*көп тамчыдан, көптүн көзү, много рук, много гончих*) и придаточными предложениями условия (*көп түкүрсө, көп чогулса*), определения (*ноша, которую несут сообща*) и времени (*когда много работающих*). Ключевыми концептоносителями выступают слова *көп, много, сообща, собором*.

Концепты эти не отражают свойства обозначаемых реалий, предметов действительности, а подчиняются когнитивной 'Масса имеет силу', являющейся единицей знания о результативности согласованных действий многих людей. И глаголы, и имена использованы для передачи этого смысла.

Предикат 'имеет силу' (не в значении сказуемого) тоже вербализуется неодинаково: *көл болот (два раза), көлдөтөт, көрөгөч, көп акыл чыгат, работа спорится, становится перышком, и черта поборем, растерзают одного зайца*. Здесь есть «предложенческие» предикаты (*көл болот, көп акыл чыгат, работа спорится*), «сказуемые» образования (*көлдөтөт, көрөгөч, становится перышком*) и объектно-сказуемые сочетания (*и черта поборем, растерзают одного зайца*). Предикат выражает результат действия массы.

Таким образом, по теме исследования можно сделать некоторые общие заключения.

1. Паремнология - сравнительно молодая отрасль филологии. Она получила такой статус в конце 60-ых и начале 70-ых годов XX столетия.

2. Языковые аспекты пословично-поговорочных изречений - объект лингвопаремнологии. Лингвистика пословиц, поговорок, загадок и других видов паремий была предметом изучения целого ряда кыргызских языковедов (А.И. Лисс, С. Гапаров, К.З. Зулпукаров, С. Ибрагимов, А.Т. Дунганаев, Т.И. Баястанов, А. Абдулатов, С.Б. Эргешева, А. Омуралиева, Е.Н. Мурадымова и др.). Лингвопаремнологию можно считать вполне продвинутой языковедческой дисциплиной, заслуживающей внимания и углубленного изучения.

4. В паремийных изречениях многопланово отражаются, обобщаются, хранятся в памяти и распространяются представления этноса о мире, его жизненный опыт и знания.

5. Единство константности / переменности и инвариантности / вариантности является основополагающим междисциплинарным принципом, позволяющим объективно раскрыть сущность исследуемого объекта, всесторонне установить взаимосвязь и взаимодействие составляющих объекта в иерархически организованном содержании и отделить главное от второстепенного, устойчивое от меняющегося, стабильное от временного, общего от частного.

6. Провербиальное пространство - относительно новая сфера лингвистических разысканий. Оно состоит из иерархически организованных функционально-семантических и конструктивно-моделируемых полей устойчивых образований в языке.

Литература:

1. Айылчиева Д.Т. О соотношении паремиологии и лингвопаремиологии [Текст] / Д.Т. Айылчиева, М.А. Атакулова // Известия вузов. -2014. -№ 11. -219-221 с.
2. Зулпукаров К.З. О предмете лингвопаремиологии. [Текст] / Зулпукаров К.З. //Сб. науч. тр. фак. Рус. Филол. Ош. Гос. ун-та. –Ош, 2011. –Вып. 3. –С. 3-14.
3. Дербишева, З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] / З.К. Дербишева. – Бишкек: Plus, 2012. – 404 с.
4. Зулпукаров К.З. Жупташ сүйлөмдөрдүн трансформацияланышы жана компрессияланышы [Текст] / К.З. Зулпукаров // Эл агартуу. -2001. -№5/6. – 63-69 б.
5. Ибрагимов, М. Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү [Текст] / М. Ибрагимов. –тол., онд., 2-бас. –Бишкек: Б-сыз, 2008. - 640 б.
6. Пермяков, Г. Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише) [Текст] / Г.Л. Пермяков. –М.: Наука, 1970. - 482 с.
7. Пермяков, Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. – М., 2001. - 534 с.
8. Шамбаев, С. Кыргызско-русские пословицы, поговорки и изречения [Текст] / С. Шамбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 340 с.

* * *

УДК 821.161.1

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ БИОГРАФИИ И ТВОРЧЕСТВА М.А.БУЛГАКОВА В ШКОЛЕ

*Айылчиева Дилара Турсуналиевна,
к.ф.н., и.о. доцента, ЖАГУ,*

dilara.a71@mail.ru

*Андреева Алена Евгеньевна,
магистрант группы ФББ(ОТ)маг-1-21*

ЖАГУ им. Б. Осмонова

г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: В данной статье рассматривается этнокультурный аспект литературного образования в школе. Отражаются работы литературоведов и методистов, посвященных изучению произведений М.А. Булгакова. Предлагается модельный урок на тему «М. Булгаков. Жизнь, творчество, личность» с демонстрацией приемов изучения биографии писателя.

Ключевые слова: беседа, инсерт, метод, мозговой штурм, лекция, кластер, русская литература, учебная программа

МЕКТЕПТЕ М.А. БУЛГАКОВДУН ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН ОКУТУУДАГЫ ИНТЕРАКТИВДҮҮ УСУЛДАР

*Айылчиева Дилара Турсуналиевна,
филол.и. кандидаты, ЖАМУ,*

dilara.a71@mail.ru

Андреева Алена Евгеньевна,

ФББ(ОТ)маг-1-21 группасынын магистранты

ЖАМУ, Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бул макалада мектептеги адабий билим берүүнүн этномаданий аспекти каралган. М.Булгаковдун чыгармаларын изилдөөгө арналган адабият таануучулардын жана усулчулардын эмгектери чагылдырылган. “М.Булгаков. Өмүрү, чыгармачылыгы, инсан” деген темадагы сабактын үлгүсү жазуучунун өмүр баянын окутуу ыкмаларынын көрсөтмөлөрү менен сунушталат.

Ачкыч сөздөр: сүйлөшүү, инсерт, метод, мээ чабуулу, лекция, кластер, орус адабияты, окуу планы.

INTERACTIVE METHODS OF TEACHING THE BIOGRAPHY AND CREATIVITY OF M. BULGAKOV AT SCHOOL

*Aylchieva Dilara Tursunaliyeva,
Ph.D., Acting Associate Professor,
Jalal-Abad State University,*

dilara.a71@mail.ru

*Andreeva Alena Evgeniyevna,
Master student of FBB(OT)mag-1-21 group
JASU, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic*

Abstract: This article discusses the ethno-cultural aspect of literary education at school. The works of literary critics and methodologists devoted to the study of the works of M.A. Bulgakov. A model lesson on the topic “M. Bulgakov. Life, Creativity, Personality” with a demonstration of the methods of studying the biography of the writer.

Keywords: conversation, insert, method, brainstorm, lecture, cluster, Russian literature, curriculum.

В настоящее время преподавание литературы в школе вышло на новый уровень. Учебный предмет «Русская литература» в школах кыргызским и русским языками обучения занимает важное место в общей системе нравственного и эстетического воспитания школьников, в развитии их познавательных интересов, художественного вкуса, речевой и читательской компетенций. В современных социокультурных процессах, происходящих в республике, она выполняет гуманистическую интегративную функцию, служит связующим звеном между народами и странами. В числе перспективных направлений изучения русской литературы в школе с кыргызским и русским языками обучения выделяют культуроведческий, этнокультурный аспекты и взаимосвязанное изучение литератур. Литературные произведения рассматриваются на широком общекультурном фоне, что позволяет учащимся рассматривать русскую литературу как важную часть мировой культуры.

Главенствующими в этом плане являются принцип диалога культур, литератур, призывающий не замыкаться в национальной исключительности, видеть перспективы развития родной литературы не в отрыве от мирового литературного процесса, но в органической с ним связи. Концепция эта находит отражение в трудах современных русских методистов К.В. Мальцевой, М.В. Черкезовой, О.Ю. Богдановой, И.В. Великановой, Е.В. Карсаловой, А.К. Киселева, В.П. Крючкова, Н.И. Ласкиной, М.Я. Нянковского, кыргызских Л.А. Шеймана, В.Г. и Н.Г. Каменецких, З.С. Смелковой, А.П. Селивёрстовой, О.Г. Симоновой.

Этнокультурный аспект литературного образования предполагает сопоставление элементов различных культур в процессе изучения литературы, что позволяет использовать специфические для национальной школы приемы комментирования, историко-сопоставительные параллели русской и родной литератур, типологические обобщения, сравнения оригинала и перевод.

Наиболее радикальному изменению подверглась программа XI-XI классов, включающая в себя курс русской литературы XX века. Круг чтения учащихся обогатился

«возвращенными» произведениями М. Булгакова, А. Платонова, А. Ахматовой, Е. Замятина, М. Зощенко, Б. Пильняка, М. Цветаевой, Б. Пастернака. Расширился раздел современной литературы, представленный произведениями В. Астафьева, А. Приставкина, В. Распутина, С. Антонова, Л. Петрушевской, Т. Толстой, В. Пелевина и других писателей.

Обновление содержания литературного образования требует включения в учебные программы произведений, ставших достоянием русской и мировой культуры XX века, и предполагает их методическое раскрытие. Обращение к жизни и творческой деятельности этих писателей способствует духовно-нравственному воспитанию учащихся. Одним из ярких и талантливых писателей XX века был Михаил Афанасьевич Булгаков, творчество которого представляет собой уникальный мир, требующий глубокого осмысления.

Произведениям писателя посвящено немало трудов отечественных литературоведов (В.М. Акимов, В.Г. Боборыкин, В.В. Бузник, И.Ф. Бэлза, В.А. Гудакова, В.Я. Лакшин, Т.А. Лескис, В.И. Немцев, В.В. Петелин, М.О. Чудакова, Е.А. Яблоков, Л.М. Яновская и др.). Сложность писательской судьбы М.А. Булгакова, многолетний «запрет» на его творчество стали причиной того, что большинство исследований о нем появились только в 80-90-х годах XX столетия.

Проблема изучения произведений писателя нашла отражение в работах методистов О.Ю. Богдановой, И.В. Великановой, Е.В. Карсоловой, А.К. Киселева, В.П. Крючкова, Н.И. Ласкиной, М.Я. Нянковского, Т.В. Рыжковой, Н.П. Ягуповой и др. Методисты и учителя-словесники отмечают трудность изучения творчества М.А. Булгакова в школе, которая, в первую очередь, объясняется своеобразием художественного мира писателя, но в то же время подчеркивают, что его произведения вызывают у учащихся живой интерес, рожают у них потребность возвращаться к текстам, размышлять над ними в поисках истины, создают условия для активизации мыслительной и творческой деятельности и, таким образом, воспитывают вдумчивого и отзывчивого читателя. Если проблема изучения творчества М.А. Булгакова в русской школе получила определенное освещение, то в национальной, в частности, кыргызской школе она фактически не разработана. Нерусские учащиеся, воспитанные на традициях родной культуры (в том числе литературы), труднее воспринимают художественную систему русской литературы, основанную на другой культурно-исторической традиции. Поэтому методисты подчеркивают необходимость учета особенностей восприятия нерусскими учащимися произведений русской литературы в процессе их преподавания в национальной школе.

В учебные программы по предметам образовательной области «Русский язык и литература» для школ с кыргызским и русским языками обучения включены произведения М.В. Булгакова, ставшие достоянием русской и мировой культуры – «Бег», «Белая гвардия», «Дни Турбиных», «Роковые яйца», «Собачье сердце» и «Мастер и Маргарита».

Предлагаем модельный урок на тему «М. Булгаков. Жизнь, творчество, личность» с демонстрацией приемов изучения биографии писателя (11 класс школы с русским и кыргызским языком обучения). В особенностях жизненного пути Булгакова, в значительной мере, - ключ к пониманию его произведений. Мы предлагаем внимательно рассмотреть портрет писателя и рассказать о своих наблюдениях. Высокий интеллект и сложный внутренний мир Булгакова угадывается учениками не сразу. Задача данного этапа урока – выявить объём имеющихся у школьников знаний о писателе. Достигается это с помощью приема «мозговой штурм», описанного в методике развития критического мышления. В течение нескольких минут ученики кратко записывают все, что вспомнили и знают о жизни и творчестве писателя, затем обсуждают материал в парах. Группам предлагается поделиться своими сведениями со всем классом. Опорные фразы, слова записываются при этом на большом листе бумаги (или на доске), так создаётся кластер. Выясняется, что знают и помнят старшеклассники о Булгакове немного: русский писатель, создавал рассказы, повести, романы, любил Отечество, работал врачом, писал о справедливости, честности,

добре и зле, любит фантастику, использует сатиру, критиковал советскую власть, его перу принадлежат произведения «Полотенце с петухами», «Собачье сердце», «Мастер и Маргарита». Учащимся предлагается определить, что именно по данной теме их интересует, о чем бы они хотели узнать. Так выявляется круг проблем, которые лягут в основу разговора о писателе. Снова записываем на доске короткие формулировки, отражающие содержание материала, необходимого для того, чтобы составить достаточно полное представление о Булгакове: особенности личности, мировоззрение писателя, написанные им произведения, стиль писателя, взаимосвязь жизни и творчества, отношение к событиям в стране, любовь и ее отражение в творчестве и т.д. Теперь учащиеся знают, какого рода информация о писателе им необходима. И найти ее они должны самостоятельно – отобрать из различных источников, в данном случае из учебника, а не получить в готовом виде из уст учителя. В гуманитарном классе учащимся предлагается с этой целью посмотреть видеофильм о Булгакове (10–15 минут). Информационный текст звучит здесь на фоне зрительных и слуховых образов, что, судя по нашему опыту, усиливает эмоциональное воздействие предъявляемого материала на учеников, вызывает интерес и положительную мотивацию активного включения в работу. Отбор нужной информации осуществляется избирательно. Перед началом видеофильма ученики рассчитываются на первого, второго, третьего, четвертого – и получают задание собирать информацию по определенному кругу проблем.

Так, первые используют метод кластер. Кластер – «педагогический приём, который помогает свободно и быстро собрать идеи по какой-либо теме. Позволяет улавливать быстро исчезающие мысли и запечатлеть их на бумаге в графическом изображении». Вторые записывают все, что связано с мировоззрением писателя, его мысли о мире, о себе, о творчестве. Те ученики, которые по расчету оказались третьими, записывают факты биографии Булгакова, сведения о его друзьях и современниках. Четвертые отбирают материал о созданных писателем произведениях, о местах, с которыми была связана его жизнь.

Таким образом, просматривая видеофильм, ученики не являются пассивными наблюдателями, они выступают в качестве своего рода исследователей. После просмотра видеофильма учащиеся предъявляют отобранный материал по обозначенному нами кругу проблем. Но при этом у учеников появляются вопросы, например, один из них: почему Булгаков резко меняет свою профессию, становясь из врача писателем? Видеофильм не дает каких-либо разъяснений по этому поводу. Школьники приходят к выводу, что некоторые интересующие их проблемы в фильме освещены поверхностно или не затрагиваются совсем. Возможен иной вариант работы на данном этапе урока – вместо просмотра видеофильма ученики знакомятся с информацией о Булгакове, представленной в учебнике, и также самостоятельно отбирают из него сведения по очерченному кругу проблем (можно использовать метод инсерт – чтение с легкими карандашными пометками, о применении этого метода будет рассказано ниже). Просмотрев видеофильм (или прочитав материалы учебника), учащиеся уже многое знают о писателе, но не на все интересующие их вопросы найдены ответы.

Расширить и углубить знания учащихся о жизненном и творческом пути Булгакова помогает лекция учителя. Ещё один эффективный приём, позволяющий усилить впечатление от содержания урока, – личностно-ориентированная лекция (беседа). Лекция, которая предваряет чтение, призвана оживить жизненные впечатления учеников, вызвать «определённое настроение, подходящее к содержанию произведения» (Н. М. Соколов). Также она играет и ещё одну важную роль – вводит новую информацию. Биографический материал о писателе может актуализировать жизненные впечатления учеников, если он подан с усилением некоторых акцентов, которые интересны школьникам и соотносятся с их жизненным опытом. Материал лекции – дополнение к очерку о Булгакове, который есть в учебнике. Это портрет человека и писателя и его отношения со временем. В основе лекции лежат дневниковые записи писателя, мемуары и воспоминания современников. М.А.

Булгаков нередко замечал, что всю жизнь он пишет одну книгу – о самом себе. Повести, романы, дневники – все это настолько связано с личностью и жизнью писателя, что можно определить его произведения как «жизнь, обращенная в слово». Это не только уникальная летопись России в трагический период ее истории, это внутренняя духовная жизнь человека удивительного, сохранявшего «чувство полной личной свободы». Тогда читатели поймут, что именно этот писатель – может быть, самый современный, ибо он учит всех, что главное в жизни – добро и красота. Ниже предлагаются вопросы, обсуждение которых позволит организовать беседу со школьниками.

1. Что вы можете сказать о Булгакове как о человеке?

(Это смелый человек, ставивший правду жизни выше самой жизни. И во времена, когда расстрелять могли за одно слово, он не побоялся писать произведения в каждой строчке которых подвергались сомнению основы современного ему общества).

2. Единственный ли это прецедент в русской литературе, когда врач становится писателем?

(Вспомним, прежде всего, А.П. Чехова, одного из любимых писателей Булгакова, В.В. Вересаева, с которым Булгакова связывала многолетняя личная и творческая дружба).

3. Как Булгаков встретил Февральскую революцию и Октябрьский переворот?

(Эти исторические события писатель встретил резко отрицательно).

4. Охарактеризуйте общественно-политическую ситуацию в СССР в 30-х годах XX столетия?

(Это эпоха глобальных экономических преобразований и жесткой политической диктатуры. Расцвет культа личности И.В. Сталина. Время, когда расстреливали за инакомыслие без суда и следствия. Во всех областях культуры и искусства – утверждение «единственного правильного направления»)

5. Почему почти все произведения Булгакова не были опубликованы?

(Сатирические произведения писателя слишком откровенно критиковали советскую власть и, конечно, не могли быть опубликованы).

6. Каково место Булгакова в русской литературе?

(Булгаков органично продолжил и развил образы и темы русской литературы, начатые Гоголем, М.Е. Салтыковым-Щедриным, А.П. Чеховым).

Таким образом, перед вами пример личностно-ориентированной лекции учителя. Именно учитель в образно-эмоциональной форме может представить такой биографический материал, который вызовет интерес и даст ответы на возникшие вопросы.

Определим некоторые черты своеобразия такой лекции.

1. Учитель акцентирует внимание на особенностях личности писателя, стараясь представить его как живого человека, лишённого хрестоматийного глянца, этим вызывая интерес к нему.

2. Анализируются ситуации, которые могут иметь параллели с жизнью (сегодняшней или будущей) многих людей. Этим стимулируются ассоциации. Особое внимание уделяется выходу из кризисных душевных состояний. В попытке решить некоторые проблемы, которые обнаруживаются в лекции учителя, содержится нравственный урок для учеников, но не в форме прямого назидания, а как пример, который они вправе принять или отвергнуть.

Таким образом, особенность личностно-ориентированной лекции в усилении эмоционального и ассоциативного начала, в сближении с нравственной проблематикой, актуальной для учеников определённого возраста и определённого поколения, в выходе из субъективных проблем в широкий мир жизни. Лекция вовлекает ученика в мир писателя, приобщает его исторически, эмоционально к другому времени, в котором жил автор изучаемого произведения. Лекция непременно должна быть личностно-ориентированной. Только в этом случае она вызовет эмоциональную реакцию – самый чуткий и самый сильный элемент восприятия старшеклассников. Писатель как человек со своим особым душевным миром станет для них ближе, понятнее. Информацию об особенностях стиля М.А.

Булгакова ученики могут почерпнуть из учебника, используя приём групповой работы. Преподаватель предлагает школьникам найти материал о темах произведений, их героях, жанрах, особенностях поэтики в разделе «Художественный мир писателя» и рассказать об этом одноклассникам. Так, из разных источников и преимущественно самостоятельно ученики находят ответы на вопросы о личности и творчестве писателя, которые возникли у них в начале урока.

Таким образом, помимо методов изучения собственно текста в его фиксированных взаимосвязях, при интерпретационноориентированном обучении используются некоторые методы «внетекстового анализа». Это изучение связи данного произведения с «внешним миром»: историей жизни автора, историей материальной и духовной культуры, историей литературы как ее части, соотнесение художественных фактов с творчеством данного писателя.

Литература

1. Боборыкин В.Г. Михаил Булгаков. М.: Просвещение, 1991. – 207 с.
2. Богданова О. Ю. Развитие мышления старшеклассников на уроках литературы: Пособие к спецкурсу. М.,-1979. - 73 с.
3. Егорова Н.В., Золотарева И.В. Поурочные разработки по русской литературе XX века. 11 класс. 2 полугодие. – 3-е изд., исп. и доп. – М.: ВАКО, 2004. – С. 4-7
4. Илеева Л.Ф. Практикум по методике преподавания литературы: учеб. пособие для студ. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2011. – С. 64-89
5. Низовская И. Словарь программы «Развитие критического мышления через чтение и письмо». Бишкек, 2003. - С. 31.
6. <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-izucheniya-proizvedenii-m-bulgakova-v-9-11-klassakh-yakutskoi-shkoly>
7. <https://www.dissercat.com/content/izuchenie-romana-m-bulgakova-master-i-margarita-v-11-klasse-srednei-shkoly>

* * *

УДК 82-1/-9

СОВРЕМЕННОКИ О ДОСТОЕВСКОМ, ПИСАТЕЛЕ ПСИХОАНАЛИТИКЕ XIX ВЕКА

*Акматабеков Мар Зулпуевич, преподаватель
mar_akmatbekov@mail.ru
ЖАГУ имени Б. Осмонова, г.Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы влияния творчества Достоевского на творчество других писателей, философию и общественную мысль. Уточняются вопросы становления психоанализа в произведениях Достоевского. Определяется уровень популяризации русской литературы за рубежом. Описывается, что является главной особенностью его произведений, его вклад в мировую культуру, о его огромном влиянии в литературном наследии.

Ключевые слова: значимый, влияние, становление, психоанализ, противоречии, сложность, мистическое, переживание, наследство, ощущать, самопожертвование, сверхчеловек, нравственный.

ХІХ КЫЛЫМДЫН ПСИХОАНАЛИТИК ЖАЗУУЧУСУ ДОСТОЕВСКИЙ ЖӨНҮНДӨ
АНЫН ЗАМАНДАШТАРЫНЫН КӨЗ-КАРАШТАРЫ

*Акматабеков Мар Зулпуевич, окутуучу
mar_akmatbekov@mail.ru*

**Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы**

Аннотация: Бул макалада Достоевскийдин чыгармачылыгынын башка жазуучулардын чыгармачылыгына тийгизген таасири, философияга жана коомдук ойго болгон таасири талкууланат. Достоевскийдин чыгармаларында психоанализдин калыптануу маселелери такталган. Орус адабиятынын чет өлкөлөрдө кеңири жайылтылышынын деңгээли аныкталды. Анын чыгармаларынын негизги өзгөчөлүгү эмнеде экени, дүйнөлүк маданиятка кошкон салымы, адабий мураска тийгизген зор таасири тууралуу баяндалат.

Ачык сөздөр: маанилүү, таасир, калыптануу, психоанализ, карама-каршылыктар, татаалдык, мистикалык, тажрыйба, мурас, сезүү, жан аябастык, супермен, моралдык.

THE VIEWS OF HIS CONTEMPORARIES ON DOSTOEVSKY, THE PSYCHOANALYTIC WRITER OF THE 19TH CENTURY

**Akmatbekov Mar Zulpuyevich, teacher
JASU named after B. Osmonov, Jalal-abad city,
Republic of Kyrgyzstan**

Annotation: This article discusses the issues of efficiency, goals and objectives of using innovative methods in the training of specialists in the specialty "Jurisprudence". It clarifies the need to develop and implement, corresponding to modern realities, interactive teaching methods in the teaching of the Russian language. The increase in the motivation of students in the study of the Russian language is determined. It describes the compilation of existing classical educational methods with innovative teaching methods, as well as the role of innovative methods in improving the quality of education.

Key words: factor, innovative methods, adaptation, electronic resources, information and communication technologies, attribute, strategic task, system modernization, competence.

Достоевский Федор Михайлович в действительности является великим русским писателем, один из самых значимых в мировой литературе; он оказал огромное влияние на творчество других писателей, философию и общественную мысль.

Фёдор Михайлович **Достоевский** своими произведениями вписал себя в мировую культуру, повлиял на становление психоанализа и способствовал популяризации русской литературы за рубежом. Самый популярный **писатель** в России, он всегда входит в пятёрку самых востребованных в мире.

Пожалуй, главной особенностью романов **Достоевского** является глубокий психологический анализ персонажей и ситуаций. Эту особенность отмечали еще современники писателя. Действительно, **Достоевский** словно "рентген" проникает в души своих героев и с удивительной тонкостью прослеживает их переживания.

Достоевский оставил после себя огромное литературное наследство, в котором критика не разобралась до сих пор, не установив даже взаимного отношения между различными произведениями, из которых некоторые имели значение подготовительных этюдов к позднейшим крупным вещам. Но характерные черты его творчества вполне ясны. Достоевский – писатель-психолог по существу, исследователь глубин человеческой души, аналитик её тончайших настроений. Жизнь представляется ему необычайно сложной и стихийной, исполненной противоречий и неразрешимых загадок; на человеческую душу, переживающую сложность и стихийность жизненного процесса, одновременно действуют и ум, и сердце, прозорливая мысль, и слепая вера. Таинственное мистическое начало, таясь в глубинах человеческой личности, владеет ею не меньше, чем внешние обстоятельства.

Современники о Достоевском.

Во время учебы в Инженерном училище: «В числе этих молодых людей находился юноша лет семнадцати, среднего роста, плотного сложения, белокурый, с лицом, отличавшимся болезненной бледностью. Юноша этот был Федор Михайлович Достоевский...

Достоевский во всех отношениях был выше меня по развитости; его начитанность изумляла меня. То, что сообщал он о сочинениях писателей, имя которых я никогда не слышал, было для меня откровением...

При всей теплоте, даже горячности сердца, он еще в училище, в нашем тесном, почти детском кружке, отличался не свойственной возрасту сосредоточенностью и скрытностью, не любил особенно громких, выразительных изъявлений чувств».

(Григорович Д.В. [1] Из "Литературных воспоминаний").

«В то время Федор Михайлович был очень худощав; цвет лица был у него какой-то бледный, серый, волосы светлые и редкие, глаза впалые, но взгляд проницательный и глубокий.

Во всем училище не было воспитанника, который бы так мало подходил к военной выправке, как Ф.М. Достоевский. Движения его были какие-то угловатые и вместе с тем порывистые. Мундир сидел неловко, а ранец, кивер, ружье – все это на нем казалось какими-то веригами, которые временно он обязан был носить и которые его тяготили.

Нравственно он также резко отличался от всех своих – более или менее легкомысленных – товарищей. Всегда сосредоточенный в себе, он в свободное время постоянно задумчиво ходил взад и вперед где-нибудь в стороне, не видя и не слыша, что происходило вокруг него. Добр и мягок он был всегда, но мало с кем сходил из товарищей...»

(Трутовский К.А. [2] Воспоминания о Федоре Михайловиче Достоевском).

В начале литературной деятельности (1845-1846 гг.): «С первого взгляда на Достоевского видно было, что это страшно нервный и впечатлительный молодой человек. Он был худенький, маленький, белокурый, с болезненным цветом лица; небольшие серые глаза его как-то тревожно переходили с предмета на предмет, а бледные губы нервно передергивались».

«Вот буквально верное описание наружности того Федора Михайловича, каким он был в 1846 году: роста он был ниже среднего, кости имел широкие и в особенности широк был в плечах и в груди; голову имел пропорциональную, но лоб чрезвычайно развитой с особенно выдававшимися лобными возвышениями, глаза небольшие светло-серые и чрезвычайно живые, губы тонкие и постоянно сжатые, придававшие всему лицу выражение какой-то сосредоточенной доброты и ласки; волосы у него были более чем светлые, почти беловатые и чрезвычайно тонкие или мягкие, кисти рук и ступни ног примечательно большие. Одет он был чисто и, можно сказать, изящно; на нем был прекрасно сшитый из превосходного сукна черный сюртук, черный каземировый жилет, безукоризненной белизны голландское белье и циммермановский цилиндр; если что и нарушало гармонию всего туалета, это не совсем красивая обувь и то, что он держал себя как-то мешковато, как держат себя не воспитанники военно-учебных заведений, а окончившие курс семинаристы. Легкие при самом тщательном осмотре и выслушивании оказались совершенно здоровыми, но удары сердца были не совершенно равномерны, а пульс был не ровный и замечательно сжатый, как бывает у женщин и у людей нервного темперамента».

(Яновский С.Д. [6] Воспоминания о Достоевском).

На каторге: «Крайне печальное зрелище представляли из себя тогда эти когда-то блестящие петрашевцы. Одетые в общий арестантский наряд, состоявший из серой пополам с черным куртки с желтым на спине тузом, и таковой же мягкой, без козырька, фуражки летом и полушубка с наушниками и рукавицами – зимой, закованные в кандалы и громыхающие ими при каждом движении, по внешности они ничем не отличались от прочих арестантов. Только одно – это ничем и никогда не стирающиеся следы воспитания и образования – выделяло их из массы заключенников. Ф.М. Достоевский имел вид крепкого, приземистого, коренастого рабочего, хорошо выправленного и поставленного военной дисциплиной. Но сознание безысходной, тяжелой своей доли как будто окаменяло его. Он

был неповоротлив, малоподвижен и молчалив. Его бледное, испитое, землистое лицо, испещренное темно-красными пятнами, никогда не оживлялось улыбкой, а рот открывался только для отрывистых и коротких ответов по делу или по службе. Шапку он нахлобучивал на лоб до самых бровей, взгляд имел угрюмый, сосредоточенный, неприятный, голову склонял наперед и глаза опускал в землю. Каторга его не любила, но признавала нравственный его авторитет; мрачно, не без ненависти к превосходству, смотрела она на него и молча сторонилась. Видя это, он сам сторонился ото всех, и только в весьма редких случаях, когда ему было тяжело или невыносимо грустно, он вступал в разговор с некоторыми из арестантов». (Мартьянов П.К. [7] Из книги "В переломе века").

Достоевский в восприятии жены А.Г. Достоевской (Сниткиной): 1866 г.: «С первого взгляда Достоевский показался мне довольно старым. Но лишь только заговорил, сейчас же стал моложе, и я подумала, что ему навряд ли более тридцати пяти-семи лет. Он был среднего роста и держался очень прямо. Светло-каштановые, слегка даже рыжеватые волосы были сильно напомажены и тщательно приглажены. Но что меня поразило, так это его глаза; они были разные: один – карий, в другом зрачок расширен во весь глаз и радужины незаметно (Во время приступа эпилепсии Федор Михайлович, падая, наткнулся на какой-то острый предмет и сильно поранил свой правый глаз. Он стал лечиться у проф. Юнге, и тот предписал впускать в глаз капли атропина, благодаря чему зрачок сильно расширился). Эта двойственность глаз придавала взгляду Достоевского какое-то загадочное выражение. Лицо Достоевского, бледное и болезненное, показалось мне чрезвычайно знакомым, вероятно потому, что я раньше видела его портреты. Одет он был в суконный жакет синего цвета, довольно подержанный, но в белоснежном белье (воротничке и манжетах)».

(Достоевская А.Г. [4] Из "Воспоминаний". Знакомство с Достоевским. Замужество).

Достоевский в 1870-1880-е гг.: 1873 г.: «Это был очень бледный – землистой, болезненной бледностью – немолодой, очень усталый или больной человек, с мрачным, изнуренным лицом, покрытым, как сеткой, какими-то необыкновенно выразительными тенями от напряженно сдержанного движения мускулов. Как будто каждый мускул на этом лице с впалыми щеками и широким и возвышенным лбом одухотворен был чувством и мыслью. И эти чувства и мысли неудержимо просились наружу, но их не пускала железная воля этого тщедушного и плотного в то же время, с широкими плечами, тихого и угрюмого человека. Он был весь точно замкнут на ключ – никаких движений, ни одного жеста, – только тонкие, бескровные губы нервно подергивались, когда он говорил. А общее впечатление с первого взгляда почему-то напомнило мне солдат – из "разжалованных", – каких мне не раз случалось видеть в моем детстве, – вообще напомнило тюрьму и больницу и разные "ужасы" из времен "крепостного права"... И уже одно это напоминание до глубины взволновало мне душу...» (Тимофеева В.В. (Починковская О.) [5] Год работы со знаменитым писателем).

Вывод: Федор Михайлович Достоевский жил и работал полтора века назад. Но и сейчас он считается величайшим писателем и мыслителем не только России, но всего мира. Имя Достоевского означает Книги высокого класса.

Хотя писатель работал в стиле реализма, главным в его книгах остается глубокая психология переживаний его героев.

Эти переживания не теряют своей актуальности и сейчас, в современных условиях. Всегда были и будут люди, похожие, например, на Раскольников, героя "Преступления и наказания". Тот придумал себе теорию о "сверхчеловеке", которому все позволено.

Он возомнил, что стоит выше всех остальных, поэтому имеет право на преступление. Такие люди существуют и сейчас: фашисты, террористы и "идейные" преступники. Но их называют сумасшедшими, они не достигают никаких высот духа, не становятся "сверхлюдьми". И в конце-концов, терпят крушение.

Так же, как не достиг ничего Раскольников, зарубив топором старуху-процентщицу и ее сестру.

Есть в нашем обществе и “бедные люди”, которых описывал Достоевский. Их унижают богатые и власть имущие, а они терпят и даже не пытаются себя защитить. Встречаются “роковые женщины”, как Настасья Филипповна в “Идиоте”, прекрасные, но жестокие и несчастные.

Случаются семейные проблемы, похожие на беду семейства Мармеладовых. Отцы-алкоголики, голодные дети, которых вот-вот заберут в детдом. И какая-нибудь Сонечка, которая жертвует собой, чтобы помочь своей семье.

Пусть в Жизни это происходит по-другому, но переживания те же, что и в книгах Достоевского.

Считаю, что произведения Федора Михайловича не просто актуальны в современном обществе. Они вообще не потеряют актуальности, пока люди способны чувствовать и ощущать эмоции: страсть, ненависть, любовь, угрызания совести, жалость, потребность в самопожертвовании и другие.

Использованная литература:

1. Григорович Д.В. Из "Литературных воспоминаний" 2011 – 123 с.
2. Трутовский К.А. Воспоминания о Федоре Михайловиче Достоевском 2009-342 с.
3. Бочаров, С. Г. О художественных мирах: Сервантес. Пушкин, Баратынский, Гоголь, Достоевский, Толстой, Платонов: к изучению дисциплины / С. Г. Бочаров. – М.: Литер. Россия, 2008. – 296 с.
4. Достоевская А.Г. [9] Из "Воспоминаний". Знакомство с Достоевским. Замужество 2004 - 452 с.
5. Тимофеева В.В. Починковская О. [10] Год работы со знаменитым писателем 2000.-156с.
6. Яновский С.Д. [6] Воспоминания о Достоевском 2004 – 456 с.
7. Мартыанов П.К. [7] Из книги "В переломе века" 2007 – 421 с.
8. Брегова, Д. Д. Дорога исканий: Молодость Достоевского: роман / Д. Д. Брегова. – М. : Литер. Россия, 2007. – 511,[1] с.

* * *

УДК 517.928

ТЕКТЕШ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОРДУН СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ

*К. Ш. Токтомаматов атындагы
Эл аралык университети
ф.и.к., доц. Алтаева Динара Исаковна
Кыргызстан. Жалал-Абад ш
dinara.altaeva73@mail.ru*

Аннотация: Бул макалада тектеш түрк тилдеринде (казак, өзбек, алтай, кара калпак ж.б.) жардамчы атоочторду семантикалык жактан топтоштурууда алардын жалпылыктарына ошону менен бирге айырмачылыктарына анализ жүргүзүлдү. Түрк тилдериндеги жардамчы атоочторду окумуштуулардын бир нече топторго бөлүштүрүп изилдөөлөрүнө көңүл бурулду. Алсак, Н.К.Дмитриев, А.А.Коклянова (горизонталдык, вертикалдык), В.А.Исенгалиева (горизонталдык, вертикалдык, аралаш пландагы), А.Ыскаков (синонимдик, антонимдик түгөйлөрү боюнча), М.Оразов (тек мейкиндик мааниде колдонулган жардамчы атоочтор, ары мейкиндик, ары мезгилдик маанилерде колдонулган жардамчы атоочтор), Н.Е.Петров (маанисине карай 8 топко бөлөт). Ал эми кыргыз адабий тилинин грамматикасында заттын асты-үстүн, алды жагын; заттын айлана-тегерегин; заттын ич-аралыгын билдирүүчү жардамчы атоочтор деп берген маанилерине карай бөлүштүрүлөт. Биз, жардамчы атоочтордун семантикасына карап, мейкиндик жана

мегил, орун аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор; адамдын дене бөлүктөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочтор деп бөлүп кароону сунуштадык.

Ачкыч сөздөр: грамматика, жардамчы атооч, семантика, горизонталдык, вертикалдык

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ СЛУЖЕБНЫХ ИМЕН В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Алтаева Динара Исаковна
к.ф.н., доц. *Международный университет*
им. К. Ш. Токтомаматова
Кыргызстан г. Жалал-Абад
dinara.altaeva73@mail.ru

Аннотация: В данной статье анализируются общие черты и различия семантической группировки служебных имен в родственных тюркских языках (казахском, узбекском, алтайском, каракалпакском и др.). Обращает на себя внимание тот факт, что ученые изучали служебные имена в тюркских языках, разделив их на несколько групп. Например, Н.К. Дмитриев, А.А. Коклянова (горизонтальный, вертикальный), В.А. Изенгалиева (горизонтальный, вертикальный, смешанный план), А. Исаков (синонимы, антонимические пары), М. Оразов (скальное пространство) Служебные имена употребляются в значении, употребляемые в пространственном и временном значениях), Н.Е. Петров (разделены на 8 групп по смыслу). В грамматике кыргызского литературного языка подлежащим является передний и задний; среда материи; подразделяются по значениям, данными служебными именами, обозначающими интервал вещества. Смотрим семантику служебных имен, обозначающих пространственные и временные, пространственные значения; Мы предложили различать служебные имена, образованные при наименовании частей тела человека.

Ключевые слова: грамматика, служебные имена, семантика, горизонтального, вертикального.

SEMANTIC GROUPS OF AUXILIARY NOUNS IN RELATED TURKISH LANGUAGES

Altayeva Dinara Isaakovna
Ph.D., Associate Professor,
International University
named after K. Sh. Toktomamatov
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic
dinara.altaeva73@mail.ru

Annotation: This article analyzes the common features and differences in the semantic grouping of service names in related Turkish languages (Kazakh, Uzbek, Altaic, Karakalpak, etc.). It is noteworthy that scientists studied auxiliary pronouns in Turkish, dividing them into several groups. For example, N.K. Dmitriev, A.A. Koklyanova (horizontal, vertical), V.A. Izengalieva (horizontal, vertical, mixed plan), A. Isakov (synonyms, antonymic pairs), M. Orazov (rock space) Auxiliary nouns are used in the meaning, auxiliary nouns used in spatial and temporal meanings), N. E. Petrov (divided into 8 groups by meaning). In the grammar of the Kyrgyz literary language, the subject is front and back; medium of matter; are subdivided according to the values given by the service names denoting the interval of the substance. We look at the semantics of service names denoting spatial and temporal, spatial values; We proposed to distinguish between service names formed when naming parts of the human body

Key words: grammar, service names, semantics, horizontal, vertical

Жардамчы атоочтордун түбү Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен башталып, анда кызматчы сөздөр, ошондой эле жардамчы атоочтор айтайын деген ойду даана жеткирүү

үчүн, сүйлөмдөгү сөздөрдү байланыштыруу үчүн кызмат аткарганын окумуштуулар тастыктайт. VII-X к. баштап эле жардамчы атоочтор (Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен тартып) белгилүү боло баштаган. Ошол мезгилде аз санда болсо да жардамчы атоочтор колдонулуп келгени бүгүнкү илимий изилдөөлөрдө айкын болуп отурат. Алсак, *ташра* кырг. *тышы*, *сырты*; *кесре/кисре* кырг. *арт(ы)*; *өңре* кырг. *алд(ы)*; *өңден* кырг. *алд(ы)*; *үзе* (кырг. *үст(ү)*); *кери* (кырг. *арт(ы)*); *асра алд(ы)* деген жардамчы атоочторду кезиктирүүгө болот [Сыдыков, 2001:180]. Казак окумуштуусу К.Молгаждаров да Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги кызматчы сөздөр менен катар жардамчы атоочторго атайын илимий иликтөө жүргүзүп, эстеликтерде колдонулган жардамчы атоочтордун казак тилине формасы жана мааниси жактан шайкеш келет деген оюн билдирет. Бул бир эле казак тилине эмес, жалпы түрк тилдерине да тиешелүү көрүнүш. Байыркы жазма эстеликтердеги кээ бир жардамчы атоочтор бүгүнкү күндө такыр колдонулбай калган учурлары кездешет, бирок анын ордуна синоними колдонулат. Алсак *коды* сөзү Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде өтө сейрек колдонулуп, азыркы күндөгү *бою(на)* жардамчы атоочунун маанисине дал келет, б.а., анын синоними.

Жардамчы атооч категориясы кыргыз тилинде гана эмес, башка түрк элдеринин тилдеринде да кеңири кездешет. Бул – тилдин өсүшү менен байланыштуу кубулуш. Алар да мезгилдин өтүшү менен бир калыпта турбастан сан жагынан улам көбөйүп отурат.

Бардык түрк тилдеринде жардамчы атоочтор грамматикалык касиеттери жагынан бир түрдүү болгону менен, сан жагынан, кээ бир сөздөрдүн мааниси жагынан, колдонулуу жагынан бири-биринен айырмасы болушу толук мүмкүн. Бул айырмачылык, албетте, ар бир тилдин өзүнүн ички мыйзамдарынын натыйжасында болору талашсыз.

Ошентип, жардамчы атоочторду маанисине карай окумуштуулар бир нече топторго бөлүштүрүп изилдеп келишти. Алсак, проф. Н.К.Дмитриев жардамчы атоочторду берген маанилерине карай экиге бөлүп карайт. «Жардамчы атоочтор кызматчы маанисинде келгенде, нерсенин горизонталдык же вертикалдык абалын билдирет» - деп геометриялык кендикке карай топтоштурууну жактайт. [Дмитриев, 1962:120]. Бул окумуштуунун пикирин башкалар да колдогон. [Коклянова, 1952:205]. Мындай пикирге келүүнүн башкы себеби, жардамчы атоочтордун бир гана мейкиндик мааниде келет деп кароосунан улам пайда болуу керек. Бирок жардамчы атоочтор мейкиндик мааниде гана колдонулбастан, мезгилдик, дагы башка маанилерде колдонулат. Ошондуктан В.А.Исенгалиева жогорудагы эки топко кошумча аралаш пландагы жардамчы атоочтор «служебные имена смешанного плана» деген топту киргизет. Бул *топко орто*, *ара*, *бас*, *бой*, *аралык* деген сыяктуу сөздөрдү кошот. [Исенгалиева, 1957: 21].

Ал эми Н.Е.Петров жардамчы атоочторду лексика-семантикалык жактан сегиз топко бөлүп көрсөтөт:

1) нерсенин үстүн, үстүнкү жагын көрсөткөн жардамчы атоочтор: *бас* (кырг. *баш*), *төбө*, *орой* (кырг. *чоку*), *сирэй* (кырг. *бет*), *түөс* (кырг. *төш*) ж.б;

2) нерсенин астын, астыңкы бөлүгүн билдирген жардамчы атоочтор: *алын* (кырг. *аст(ы)*), *төрүт* (кырг. *түп*) ж.б;

3) нерсенин алдын, алдыңкы бөлүгүн билдирген жардамчы атоочтор: *илин* (кырг. *алд(ы)*), *тус* (кырг. *туш*) ж.б;

4) нерсенин артын, арт жагын билдирген жардамчы атоочтор: *кэлин* (кырг. *арт(ы)*), *аргаа* (кырг. *арка*) ж.б;

5) нерсенин жан-жак тарабын билдирген жардамчы атоочтор: *ойогос* (кырг. *жан(ы)*), *өрүт* (кырг. *жан-жак*), *кытыы* (кырг. *жээк*), *сага* (кырг. *жака*); 6) нерсенин айланасына жакын маанини билдирген жардамчы атоочтор: *атта*, *таһа* (кырг. *жан(ы)*), *ыксата* (кырг. *айлана*), *айах* (кырг. *ооз*) ж.б;

7) нерсенин бүткөн жерин жана аягын билдирген жардамчы атоочтор: *атах* (кырг. *аяк*), *урук* (кырг. *уч*) ж.б;

8) нерсенин ич жагын жана ортосун билдирген жардамчы атоочтор: *ис (кырг.ич), орто, быыс (кырг.ара)* ж.б. [Петров, 1962:114-201].

Окумуштуулардын дагы бир тобу жардамчы атоочтордун ар бирине жеке-жеке токтолуп, маанилерин ачып берүүгө аракет кылышат. [Н.П.Дыренкова, Н.А.Баскаков]. Ал эми А.Ыскаков болсо, жардамчы атоочтордун синонимдик, антонимдик түгөйлөрүн кошо караган [Ыскаков, 1964:78].

70-жылдары жардамчы атоочторду атайын изилдөөгө алган казак окумуштуусу М.Оразов өз эмгегинде жардамчы атоочтордун берген маанилерине карап, аларды эки топко бөлүп кароого болот деген ойдо: «биринчиден, тек мейкиндик мааниде колдонулган жардамчы атоочтор, экинчиден, ары мейкиндик, ары мезгилдик маанилерде колдонулган жардамчы атоочтор», - деп, биринчи топтогу жардамчы атоочторго: *маңы* (кырг. *маңдай*), *жаны, касы* (кырг. *кашы*), *шеті* (кырг. *чети*), *төбөсү* (кырг. *төбөсү*) ж.б. Экинчи топтогу жардамчы атоочторго: *алды, басы* (башы), *іші* (кырг. *ичи*), *аягы* ж.б. сөздөрдү киргизген. Ошону менен бирге жардамчы атоочтордун колдонулуу өзгөчөлүгүнө карай «жие колдонулатын көмөкші есімдер» (активдүү колдонулган жардамчы атоочтор) деп бөлүп алып өзүнчө токтолот. Ал эми маанилик жактан проф. А.Ыскаковдун жардамчы атоочторду антонимдик, синонимдик түгөйлөрү боюнча топтоштурганын кубаттап, ошол ыкманы колдонгон [Оразов, 1970:157].

Жалпы эле түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да зат атооч сөз түркүмү өз алдынча толук маанини билдирет. Ошондуктан зат атооч - негизги сөз түркүмдөрүнүн бири. Бирок аз сандагы зат атооч сөздөр ал өзгөчөлүккө толук баш ийбейт. Булар бирде толук мааниде, бирде кызматчылык мааниде колдонула берет.

Жардамчы атоочтор өзүнүн баштапкы толук маанисинде колдонулса, өзүнчө суроого жооп берип, илик жөндөмөдөгү сөз менен байланыштуу айтылбайт да, өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми кызматчылык мааниде келгенде, өз алдынча бир түшүнүктү билдире албайт, б. а., лексикалык мааниси солгундайт да, өз алдынча суроого жооп бере албай, качан гана илик жөндөмөдөгү сөз менен байланышта келгенде гана бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Башкача айтканда, мурда конкреттүү мааниде колдонулуп келген *ич, бет, боор* ж.б. сөздөрдүн семантикасы күнүрттөнүп, натыйжада жардамчы атоочтор пайда болот.

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторго төмөнкүлөр кирет: *үст(ү), бет, төбө, баш, аст(ы), алд(ы), түп, жан, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой, ич(и), орто, ара*.

Булар маанисине карай төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүлөт:

1) заттын асты-үстүн, алды жагын көрсөтүүчүлөр: *үст(ү), бет, төбө, баш, аст(ы), түп, алды*;

2) заттын айлана-тегеректин көрсөтүүчүлөр: *жан, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой*;

3) заттын ич-аралыгын билдирүүчүлөр: *ич, ара, орто*.

Мындай бөлүштүрүү “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” [КАТГ, 1980:210] аттуу жогорку окуу жайлары үчүн арналган эмгекте берилет. Ал эми тилчи, окумуштуу А.Карымшакова жардамчы атоочтордун лексика-семантикалык топторун төмөнкүдөй бөлүштүрүүнү сунуштайт:

1) мейкиндик жана орун аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: *аст(ы), үст(ү), алд(ы), орто, ара, айлана, тегерек, туш, арт, жан, жак, каршы, түп, сырт, тыш, чет, жээк*;

2) адамдын дене бөлүктөрүн билдирген жардамчы атоочтор: *баш, төбө, бет, чоку, маңдай, каш, боор, арка, ич, колтук, чат*. [Карымшакова, 2009:54].

Жардамчы атоочтордун семантикалык жактан топторго бөлүнүштөрүн кубаттап, биз төмөнкүдөй топтоштурууну сунуштайбыз.

Жардамчы атоочторду семантикасына карап, мейкиндик, мезгил-аралык маанилерди билдирген жана адамдын дене бөлүктөрүнүн аталыштарынан пайда болгон жардамчы атоочтор деп эки топко бөлүп кароону туура көрдүк:

1) мейкиндик жана мезгил-аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: *үст(ү), аст(ы), түп, алд(ы), арт(ы), жан, жак, ара, айлана, тегерек, сырт, тыш, чет, кыр, уч, туш, жээк, орто ж.б*;

2) адамдын дене бөлүктөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочтор: *баш, ич, бет, каш, бел, желке, бой, төбө, боор, маңдай ж.б*.

Жардамчы атоочтордун семантикалык жактан топторго бөлүнүштөрүн кубаттап, биз төмөнкүдөй топтоштурууну сунуштайбыз.

Жардамчы атоочторду семантикасына карап, мейкиндик, мезгил-аралык маанилерди билдирген жана адамдын дене бөлүктөрүнүн аталыштарынан пайда болгон жардамчы атоочтор деп эки топко бөлүп кароону туура көрдүк:

1) мейкиндик жана мезгил-аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: *үст(ү), аст(ы), түп, алд(ы), арт(ы), жан, жак, ара, айлана, тегерек, сырт, тыш, чет, кыр, уч, туш, жээк, орто ж.б*;

2) адамдын дене бөлүктөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочтор: *баш, ич, бет, каш, бел, желке, бой, төбө, боор, маңдай ж.б*.

Мейкиндик жана мезгил-аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор

Заттын үстү жагын туюнткан жардамчы атооч: үст(ү)

Үст(ү)–баштапкы лексикалык мааниси бир нерсенин жогорку жагы, үстүнкү бети, үстү жагы деген маанини туюндурат. Мунун алгачкы уңгусу «үс» болгондугун окумуштуулар тастыктайт, «үс» деген уңгуга таандык категориянын III жагынын байыркы -ын мүчөсү жалганып, «үсүн» формасына келген, ага таандыктын III жагынын азыркы -ы мүчөсү жалганып, натыйжада ($үс + үн + ү > үснү > үстү : үс - т - ү$) $үс + т$ түрүнө келген. [Исхаков, 1953: 124-136]. *Үст(ү)* жардамчы атоочу барыш жөндөмөдө келгенде төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

а) кыймыл-аракет заттын үстүнкү бетине багытталат: *Таятасы өзү менен Ороскулдун үлүшүн чаап, ташып барып, бастырманын үстүнө эки үймөк кылып чекчейтип жыйып койгон [Ч.А.]. Байтемир кийиздин үстүнө төшөк салды, жаздык койду [Ч.А.]. –Желдетти айтчы... Бактын ичине келсин... Мен намазды көк чөптүн үстүнө окугум келип турат [Т.К.]. Эрназар ат жабуунун үстүнө жата кетти [Ч.А.]. Эски бостекти сүйрөп келип, мукул тыттын көлөкөсүндөгү таардын үстүнө жая салды [Ч.А.]. Султан Бабыр наристенин маңдайына колунун учун тийгизип өөп, бир үшкүрүп, анан белиндеги каухар кемерин чечип бешиктин үстүнө арта таштайт [Т.К.]. Ыр коштоосу менен кыз-күйөө төрдөгү калы килем үстүнө өткөрүлдү [Т.К.]. Жогорудагы сүйлөмдөрдөн байкалгандай кыймыл-аракет түздөн түз заттын үстүнө багытталып, бир зат экинчи заттын үстүнкү бетине тийишкен абалда келип отурат. Кээ бир учурда кимдир бирөөнүн үстүндөгү буюм, нерсе маанисинде да келет: *Шералинин үстүнө мурда камдагып койгон кызыл кымкапты жаптырды, бутуна саймалуу көк булгары өтүк кийгиздирди [Т.К.]. Үстүнө сүлөөсүн, илбирс ичик жабылды [К.О.]. Үйгө кирген соң Бекей шашып-бушуп эринин суу кийимин чечти, кургактап кийгизип, үстүнө ичик жапты, самоор апкелип, чай сунду [Ч.А.]. Мындагы сүйлөмдөрдөн байкалгандай экинчи жана үчүнчү сүйлөмдөрдө жардамчы атоочтордун алдындагы илик жөндөмөсүндөгү сөздүн өзү да түшүрүлүп айтылды. Бул учурда ал сөз көмүскөдө калды (анын үстүнө деп айтылган сөз болушу керек эле);**

Адамдын дене мүчөлөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочтор

Заттын эң жогорку жагын туюнткан жардамчы атоочтор: баш, төбө

Баш-зат атоочтук мааниде келгенде жандуу заттардын башы, кандайдыр бир заттын кылда учу, чокусу же башталган жери. *Төбө*-бир нерсенин эң үстүнкү бөлүгү, жогору жагы чокусу.

Баш, төбө-сөздөрү жардамчы атоочтук мааниде колдонулганда барыш жөндөмөсүндө кыймыл-аракет заттын кылда учуна, чокусуна, же башталган жерине багытталгандыгын билдирет: Түнкү жайыттан саан бээлерди айдап келди да, желенин башына имерип токтотуп, кулундарды байлай баштады [Т.К.]. Эртеси жоокер көлдүн башына барат [Т.К.]. Маралдар жардын башына барып токтоду, чоң бугу мүйүзүн каңтара мойнун созуп «Ба–о, Ба–о!» деп кернейдей доош жаңыртты [Ч.А.]. Тоо башына электр ширеткич отуруп алып, тынбай иштеп жаткандай жарк-журк эте баштады [Ч.А.]. Шүмишүк Мырзатты кармап алып, Кокондун чоң дарбазасынын башына астырып таштап, ордого кайра кирдим [Т.К.]. Тоонун төбөсүнө жакындап калдык [К.Б.]. Баарынан да Христти аптап ысыкта Кашка дөбөнүн төбөсүнө колу-бутун керип алып барышты [Ч.А.]. Мында кыймыл-аракет нерсенин жогорку жагынан т.а., башынан башталып, конкреттүү мейкиндик маанини туюндуруп калды.

Мезгил өтүү менен бирге жардамчы атоочтордун саны артып баратканы байкалды. Мурдагы эмгектерге [КТГ, 1964:109-119] салыштырмалуу азыркы күндө биздин иликтөөлөрүбүздүн негизинде жардамчы атоочтордун саны 40ка чамалап калганын факты-материалдар тастыктады. Тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан б.а., активдүү колдонулган жардамчы атоочтор үст(ү), аст(ы), алд(ы), жан(ы), ара, баш ж.б. менен катар кийинки мезгилде б.а., жардамчы атоочко толук өтө элек сөздөрдүн тобу (таман, желке, этек ж.б.) бар экенин белгиледик. Азыркы күндөгү, кыргыз тилиндеги, айрым жардамчы атоочко толук өтө элек сөздөр башка түрк тилдеринде мурдатан эле колдонулуп келгени байкалды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксиз, стилистика, текстаануу, лингвистика. – Бишкек: [б-сыз], 2009.- 928 с.
2. Баскаков, Н. А. Тюркские языки. – М.: Изд. вост. лит., 1960.-242 с.
3. Дмитриев, Н. К. Строй тюркских языков. – М.: Изд. вост. лит, 1962. – 605 с.
4. Исхаков, Ф. Г. Некоторые предположения о происхождении конечных Т и Д в словах аст, уст, алд, арт и. т. п. // Академику В. А Гордлевскому к его семидесятилетию. – М., 1953. – С. 124-136.
5. Кононов, А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 446 с.
6. Оразов, М. Служебные имена в тюркских языках (на основе материала современного казахского, узбекского и туркменского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Ташкент, 1970. 248 с.
7. Петров, Н. Е. Служебные имена и послелогои в якутском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Якутск., 1962. – 270 с.
8. Харитонов, Л. Н. Современный якутский язык. – Якутск: ЯкГиз, 1943. – 313 с.
9. Исенгалиева, В. А. Служебные имена и послелогои в казахском языке [Текст] / В. А. Исенгалиева. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1957. – 148 с.

* * *

О СТАТУСЕ МЕСТОИМЕННЫХ ЛЕКСЕМ В СИСТЕМЕ ЧАСТЕЙ РЕЧИ

*Атакулова Мерим Абдыкеримовна,
доктор филологических наук, профессор
atakulova.m@bk.ru*

ОшГУ, Ош, Кыргызстан

*Абдыкадырова Сюита Рысбаевна,
научный сотрудник sabdykadyrova@oshsu.kg
ОшГУ, Ош, Кыргызстан*

Аннотация: Задача статьи состоит в том, чтобы раскрыть своеобразие прономинальных слов языка в системе частей речи. Данная целеустановка реализована в связи с постановкой и решением вопросов о месте местоимений среди других классов слов, об их инвариантном значении и общих свойствах, о статусе и объеме местоименного класса слов и их роли в речевой коммуникации. В статье приводятся теоретические сведения, свидетельствующие о том, что частеречная классификация слов является важнейшим способом описания морфологии языка; проводится беглый обзор мнений отдельных грамматистов о классах и разрядах слов в языке; обосновывается устойчивость классического деления слов на части речи, восходящего к античным грамматикам, комплексно учитывающего их свойства и классифицирующего слова, принимая во внимание одновременно семантику, словообразование, морфологические категории и синтаксические свойства.

Ключевые слова: прономинальные слова, инвариантное значение, традиционная классификация, лексико-семантический.

АТ АТООЧТУК ЛЕКСЕМАЛАРДЫН СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ ТУТУМУНДАГЫ СТАТУСУ ЖӨНҮНДӨ

*Атакулова Мерим Абдыкеримовна
филол. илимдеринин доктору, профессор
atakulova.m@bk.ru*

ОшГУ, Ош, Кыргызстан

*Абдыкадырова Сюита Рысбаевна,
илимий кызматкер, sabdykadyrova@oshsu.kg
ОшМУ, Ош, Кыргызстан*

Аннотация: Макаланын милдети сөз түркүмдөрү системасында тилдеги прономинативтердин өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүдө турат. Бул максат сөздөрдүн башка класстарынын арасында ат атоочтордун орду жөнүндөгү, алардын инварианттык мааниси жана жалпы касиеттери жөнүндөгү, сөздөрдүн ат атоочтук классынын статусу жана көлөмү жана алардын сүйлөө коммуникациясындагы ролу жөнүндөгү маселелерди коюуга жана чечүүгө байланыштуу ишке ашырылган. Макалада сөздөрдүн сөз түркүмдөрү боюнча классификациясы тилдин морфологиясын сүрөттөөнүн эң маанилүү ыкмасы болуп саналарын тастыктаган теориялык маалыматтар келтирилди; айрым грамматисттердин тилдеги сөздөрдүн класстары жана разряддары тууралуу пикирлерине сереп жасалды; сөздөрдүн сөз түркүмдөрүнө классикалык бөлүнүшүнүн туруктуулугу негизделди, ал антикалык грамматиктерге тиешелүү болуп, классификациялануучу сөздүн касиеттерин комплекстүү эске алат, бир эле учурда семантиканы, сөз жасоону, морфологиялык категорияларды жана синтаксисттик касиеттерди эске алат.

Түйүндүү сөздөр: прономиналдык сөздөр, инварианттык мааниси, салттуу классификация, лексикалык-семантикалык.

*Atakulova Merim Abdykerimovna,
Doctor of philology, professor
atakulova.m@bk.ru
OshTU, Osh, Kyrgyzstan
Abdykadyrova Siuita Rysbaevna,
Researcher, sabdykadyrova@oshsu.kg,
OshSU, Osh, Kyrgyzstan*

Abstract: *The article discusses the originality of the pronominal words of the language in the system of parts of speech. This goal setting was implemented in connection with the formulation and answer of questions about the place of pronouns among other classes of words, their invariant meaning and general properties, the status and volume of the pronominal class of words and their role in speech communication. The article provides theoretical information indicating that part-of-word classification of words is the most important way to describe the morphology of a language. A cursory review of the opinions of individual grammarians about the classes and categories of words in the language is also carried out. It substantiates the stability of the classical division of words into parts of speech, dating back to ancient grammars, discussing their properties and classification the word, simultaneously taking into semantics, word formation, morphological categories and syntactic properties.*

Key words: *pronominal words, invariant meaning, traditional classification, lexico-semantic.*

Классификация словарного состава языка по частям речи на протяжении длительного времени была и все еще остается одной из центральных проблем научной грамматики. Грамматические разряды слов, обычно называемые частями речи и изучаемые преимущественно в морфологии, установлены и описаны в грамматиках всех без исключения языков. Своими корнями учение о частях речи уходит в античность. Ученые Александрийской школы установили для древнегреческого языка восемь частей речи. Например, Дионисий Фракиец (ок. 170-90 г.г. до н.э.) различает имя, глагол, причастие, член (артикль), местоимение, предлог, наречие и союз. Римские языковеды усвоили учение греков, заменив только артикль, которого не было в латинском языке, междометием [6, с. 8-9; 5, с. 51].

Учение о восьми частях речи было представлено и в первых грамматиках церковнославянского и русского языков. Например, в «Российской грамматике» М.В.Ломоносова тоже находим те же восемь частей речи, что было в латыни. Еще в XIX веке у русских грамматиков намечается отход от античной схемы. В частности, А.Х.Востоков причастие как часть речи заменяет именем прилагательным. Далее Г.П.Павский и Ф.И.Буслаев вводят в систему частей речи имя числительное. А в XX веке в составе частей речи укрепляются частицы. В результате эта система приобретает хорошо знакомую нам десятичленную структуру [3, с. 8].

Схема частей речи русского языка по понятным причинам послужила образцом для создания морфологии языков, находящихся в сфере влияния русского языка. Поэтому частеречная классификация слов этих языков во многом была и остается идентичной. Греческая модель морфологии не всегда и не везде является эталоном разбивки слов на классы. Вопрос о частях речи, несмотря на длительную историю, до сих пор не может считаться решенным - ни в смысле их состава, ни в отношении самих принципов классификации. Ф.Ф.Фортунатов имел все основания заявить, что «то деление на части речи, которое принято в наших грамматиках (и перешло к нам от древних языковедов), представляет смешение грамматических классов слов с неграмматическими их классами и потому не может иметь значения» [7, с. 166].

Известно, что традиционная классификация, применяемая в грамматиках славянских, тюркских, кавказских и других языков и восходящая, с незначительными уточнениями и дополнениями, к античным грамматическим теориям, различает следующие части речи: 1) имя существительное; 2) имя прилагательное; 3) местоимение; 4) имя числительное; 5) глагол; 6) наречие; 7) предлог или послелог; 8) союз; 9) междометие; 10) артикль (в тех языках, которые имеют его). Из этих частей речи одни являются изменяемыми, другие – неизменяемыми. Признак изменяемости/неизменяемости не одинаково «работает» в разных языках и не присущ той или иной части речи как таковой. Например, прилагательное в английском, киргизском и финском языках неизменяемо, а в немецком и русском языках изменяемо.

Другим критерием разделения слов на части речи является признак знаменательности/незнаменательности. В соответствии с этим критерием одни части речи являются знаменательными, полнозначными, другие – служебными (предлоги, послелоги, союзы, артикли). Различие между этими двумя классами слов имеет принципиальное значение для теории. Служебные слова приближаются к морфемам, выполняя по преимуществу связующие функции, не имея прямой соотнесенности с денотатами и обладая ослабленным вещественным значением.

О близости служебных частей речи и морфем писали многие языковеды. Служебные слова (предлоги, союзы, частицы и связки) В.В.Виноградов называет «частичами речи», а знаменательные – «частями речи». В «частичах речи» вещественное содержание и грамматические функции совпадают. Их лексические значения тождественны с грамматическими. Эти слова лежат на грани словаря и грамматики и вместе с тем на грани слов и морфем. Этот ученый, противопоставляя знаменательные слова («части речи») служебным («частичам речи»), отмечает у последних близость к морфемам. Этим затрагивается очень существенный аспект различия двух основных типов слов. Об отношении служебных слов с морфемами и их близости писали не только В.В.Виноградов, но и другие ученые (Ф.И.Буслаев, А.А.Потебня, Е.Курилович и др.) [3, с. 10-11].

В системе частей речи дискуссионным был и остается **вопрос о положении местоимений и числительных**. Ф.И.Буслаев относит местоимения к служебным словам на том основании, что они означают «отвлеченные понятия и отношения лица говорящего к слушающему и к предмету речи» [4, с. 288], вместе с предлогами и союзами. Против такого мнения возражает А.А.Потебня, утверждая, что «не всякая отвлеченность есть формальность». «Местоимения, кроме некоторых случаев, означают не отношения и связи, а явления и восприятия, но обозначают их не посредством признака, взятого из круга самих восприятий, а посредством отношения к говорящему, т.е. указательно» [6, с. 10].

Состав частей речи в разных грамматических расчетах колеблется, пополняясь «новыми», нетрадиционными, т.е. «нешкольными». Нередко тут воскрешаются идеи грамматистов XIX века. Известно, что в морфологии русского языка, например, существует тенденция к увеличению количества частей речи за счет инфинитива, причастия и деепричастия. Ряд русских грамматистов признает частеречный статус инфинитива (В.Г.Белинский, К.С.Аксаков, Н.Н.Дурнова и др.), причастия и деепричастия (Д.И.Овсяннико-Куликовский, Н.М.Шанский, А.Н.Тихонов, В.В.Бабайцева, Л.Д.Чеснокова и т.д.). Есть грамматисты, которые считают причастия отглагольными прилагательными, а деепричастия – отглагольными наречиями (Н.И.Греч, А.Х.Востоков, В.Г.Белинский, К.С.Аксаков, Н.Т.Некрасов и т.д.).

Такое понимание частей речи предполагает признание **признаков вида, залога, переходности/непереходности как межчастеречных явлений, свойственных не только собственно глаголу, но и другим частям речи**. Спорными являются также основания для выделения модальных слов и слов категории состояния, выделенные В.В.Виноградовым и отстаиваемые представителями его школы. Иного взгляда придерживаются И.И.Мещанинов, В.М.Жирмунский, А.Б.Шапиро и другие грамматисты [6, с. 12-14].

Отсутствие единого взгляда на классификацию слов по частям речи объясняется тем, что грамматисты руководствуются совершенно **различными принципами**. При делении слов на части речи ученые принимают во внимание один какой-нибудь принцип или учитывают одновременно два и более принципов. Во втором случае выделение частей речи как реально существующих в языке классов слов осуществляется с помощью совокупности взаимодополняющих признаков, частично между собой перекрещивающихся. Этим и объясняется живучесть и долговечность традиционной (так называемой «школьной») классификации, в основном соответствующей реальной действительности разнообразия и многомерности соотношения слов в языке.

Строгий учет одного критерия нередко приводит к различного рода противоречиям, при всей своей логической безупречности. Например, определение частей речи как морфологических (или формальных) классов слов предполагает их разбивку по признаку изменяемости/неизменяемости (Варро, Шредер, Штейнталь, Шлейхер, Фортунатов и др.). Изменяемые слова русского языка могут быть разделены на склоняемые и несклоняемые (Ф.Ф.Фортунатов, Д.Н.Ушаков, М.Н.Петерсон и др.). При таком подходе как несклоняемые в один класс объединяются несклоняемые существительные, инфинитив, наречия, деепричастия, предлоги, союзы и междометия, по признаку «изменения в роде, но без склонения» в один класс включаются краткие формы прилагательных (*рад, рада*) и формы прошедшего времени глагола (*смеялась, смеялся*) и т.д. [6, с. 18].

Логически безупречная грамматическая классификация не смогла вытеснить традиционную, поскольку она не учитывает **комплекс факторов** (семантических, денотативных, лексико-грамматических и других), обеспечивающих естественно устоявшиеся пропорции и деление, существующие в реальной системе словарного состава языка.

При делении слов как **лексико-семантических классов** основное внимание уделяется общим семантическим признакам слов. Как отмечает В.М.Жирмунский, все основные (знаменательные) части речи имеют типичные значения: существительное обозначает предмет, прилагательное – свойство предмета, глагол – действие предмета, наречие – признак признака [6, с. 19]. Этот исследователь **к основным частям речи не относит числительные и местоимения**. Предметное содержание основных слов языка, соотношенное с объективной действительностью, «вне грамматического оформления не определяет еще принадлежности слова к той или иной части речи» [6, с. 21]. В качестве грамматических признаков частей речи Жирмунский называет: а) формы словообразования; б) способы словоизменения; в) функции управления, согласования и примыкания в составе словосочетания и предложения [6, с. 21-24]. Эти свойства частей речи, по мысли ученого, носят универсальный характер, относятся не только к названным основным (знаменательным) частям речи, «но и к полуформальным – местоимениям (заменителям имен) и числительным (счетным словам), к чисто формальным связочным словам (типа предлогов и союзов) и к «эмоциональным сигналам» (типа междометий)» [6, с. 24]. Как видим, в системе частей речи, предложенной Жирмунским, **местоимение отнесено к неосновным (незнаменательным) частям речи**, наряду с числительными и служебными словами.

Противопоставление знаменательных (или полнозначных) слов незнаменательным (неполнозначным) характерно частеречной концепции и Н.М.Александрова. Этот германист на материале целого ряда языков, исходя из коммуникативно-функциональной роли слов в предложении, к первой группе слов относит имена существительные, прилагательные, глаголы, наречия и модальные слова. В отличие от них в языке существуют вспомогательные слова – местоимения, числительные, частицы и сочинительные союзы, а также функционально несамостоятельные слова - предлоги, подчинительные союзы и артикли [1, с. 108-115].

Во всех грамматиках тюркских языков, в том числе в киргизском, выделяется **класс местоимений**. В них различаются те же разряды местоимений, что и в русском, только за исключением притяжательных местоимений. В тюркских языках подкласс притяжательных прономинативов не представлен. Аналогическую функцию выполняют формы **генитива личных местоимений**. Что касается статуса местоимения, то оно определяется как знаменательная часть речи и рассматривается наряду с именами существительными, прилагательными и другими частями речи. Однако встречаются особые подходы к определению его места в системе частей речи. Так, например, Н.А.Баскаков различает две группы знаменательных частей речи – имя и глагол, каждая из которых имеет лексико-грамматические разряды, получившие в процессе дифференциации свои характерные признаки. Имя подразделяется на классы: а) предметно-качественные (существительное и прилагательное); б) предметно-количественные (числительное); в) предметно-подражательные (междометия и мимемы) и г) предметно-отвлеченные (местоимения), глагол – на классы: а) действия и состояния – качественные; б) количественные; в) подражательные; г) местоименные. При этом каждый класс имени имеет внутреннее деление на субстантивные и атрибутивные формы. Например, предметно-отвлеченные (предметно-местоименные) имена подразделяются на субстантивные (*мен/бен/мин/ман* «я», *сен/син/сан* «ты», *меники* «то, что принадлежит мне», *ким?* «кто?» и др.) и атрибутивные (*бу/бул* «это», *шу/шол/сол/ошол* «это самое», *мендей* «как я» и др.).

Мы не разделяем точки зрения Н.А.Баскакова, отмечающего наличие в тюркских языках притяжательных местоимений. То, что он называет притяжательным местоимением (*менин* «мой», *сенин* «твой», *анын* «его, ее» и др.), является членом словоизменительной парадигмы, т.е. формой генитива личных местоимений.

Среди глаголов он обнаруживает субстантивно-глагольные (*сендөө*, *сендемек* «говорить на ты», *сенчилеп* «поступать как ты», *менменсинүү* «проявлять высокомерие», *кимчилеп* «поступать как кто-то» и др.) и атрибутивно-глагольные (*канте/кантип* «как, каким образом», *ошенте/ошентип* «поступать как тот (та); так, таким образом», *анте/антип* «поступать как он (она)» и др.). Важно отметить, что именно Н.А.Баскаков называет последние «местоглагольными словами» сначала в кавычках, а потом без них [2, с. 235, 239].

Беглый обзор мнений отдельных грамматистов о классах и разрядах слов в языке позволяет сделать вывод о том, что **сущность местоимений в целом определяется учеными по-разному**. Это объясняется не только тем, что они имеют своеобразную семантику и сложное грамматическое строение, но и тем, что к классификации частей речи в языках различных типов применяются совершенно разные принципы. В принципе невозможно создать идеальную классификацию слов по частям речи. Даже «классы слов, установленные традиционной (так называемой «школьной») классификацией частей речи, в основном соответствуют реальной действительности... и могут служить достаточно твердой отправной точкой для дальнейшего изучения этой проблемы» [6, с. 9]. Традиционное деление слов на части речи строится на комплексе принципов, а не на отдельном каком-нибудь классификационном принципе.

Приведенные выше теоретические сведения свидетельствуют о том, что частеречная классификация слов является важнейшим способом описания морфологии языка. Однако при разбиении слов на классы грамматисты руководствуются различными критериями и принципами, что и привело к созданию различных моделей морфологии. Классическое деление слов на части речи, восходящее к античным грамматикам, комплексно учитывает их свойства и классифицирует слова, принимая во внимание одновременно семантику, словообразование, морфологические категории и синтаксические свойства. Этим и объясняется устойчивость каркаса морфологии, предназначенной для средней школы.

Литература

1. Александров Н.М. К вопросу о классификации частей речи в индоевропейских языках // Вопросы теории частей речи. – М., 1966. – С. 107-115.
2. Баскаков Н.А. Двойственная природа слова и проблема частей речи (на материале тюркских языков) // Вопросы теории частей речи. – М., 1968. – С. 234-239.
3. Буланин Л.Л. Трудные вопросы морфологии. – М.: Просвещение, 1976. – 207 с.
4. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1959. – 376 с.
5. Дербишева З.К. Функционально-семантическое поле персональности в русском и киргизском языках // Русский язык: единицы разных уровней и закономерности их функционирования. — Бишкек, 1991. — С. 91-98.
6. Жирмунский В.М. О природе частей речи и их классификации // Вопросы теории частей речи. – Л., 1968. – С. 7-32.
7. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание // Избран. труды. Том 1. – М., 1956., 1956. – 412 с.

* * *

УДК: 81'1(811.161.1)

НЕКОТОРЫЕ МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЛИЧНОСТНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

*Дыйканбаева Тотукан Токсонбаевна,
доцент, ОшГУ, Ош, Кыргызстан
Алимбаева Сейданахан Абдыкадыровна,
старший преподаватель
ОшГУ, Ош, Кыргызстан*

Аннотация: В статье рассматривается вопрос о формировании социально-личностных компетенций студентов на практических занятиях студентов по английскому языку при помощи текстов. Предлагаются внедрение разработанных текстов, направленных на развитие критического мышления и логического анализа у студентов. Конечным результатом социально-личностного развития обучаемых в системе вузовского образования должно стать формирование и развитие соответствующих компетенций. При этом под социально-личностными компетенциями в целом понимается совокупность компетенций, относящихся к самому человеку как к личности и к взаимодействию личности с другими людьми, группой и обществом.

Формирование компетенций осуществляется в процессе решения практических и исследовательских задач, направленных на интеграцию полученного ранее опыта и приобретения нового в процессе совместной деятельности с преподавателем или под его руководством.

Ключевые слова: социально-личностные компетенции, толерантность, культурно-нравственные ценности, адаптация в социуме, взаимодействие личности, коммуникация с миром, личность, ценности, самодетерминация.

СТУДЕНТТЕРДИН СОЦИАЛДЫК-ИНСАНДЫК КОМПЕТЕНЦИЯЛЫГЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ БОЮНЧА АЙРЫМ МАТЕРИАЛДАР

*Дыйканбаева Тотукан Токсонбаевна,
доцент, ОшМУ, Ош, Кыргызстан
Алимбаева Сейданахан Абдыкадыровна,
улук окутуучу, ОшМУ, Ош, Кыргызстан*

Резюме: Макалада студенттердин англис тилиндеги практикалык сабактарында тексттердин жардамы менен студенттердин социалдык жана инсандык компетенцияларын калыптандыруу маселеси каралат. Студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана логикалык анализин өнүктүрүүгө багытталган иштелип чыккан тексттерди киргизүү сунушталууда. Жогорку билим берүү системасында студенттердин социалдык жана инсандык өнүгүүсүнүн акыркы натыйжасы тиешелүү компетенцияларды калыптандыруу жана өнүктүрүү болушу керек. Ошол эле учурда, жалпы эле социалдык жана жеке компетенциялар адамдын өзүнө инсан катары жана инсандын башка адамдар, топ жана коом менен өз ара аракеттенүүсүнө байланыштуу компетенциялардын жыйындысы катары түшүнүлөт.

Компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу мурунку тажрыйбаны интеграциялоого жана жаңы тажрыйбага ээ болууга багытталган практикалык жана илимий маселелерди чечүү процессинде мугалим менен же анын жетекчилиги астында биргелешкен ишмердүүлүк процессинде ишке ашырылат.

Негизги сөздөр: социалдык жана жеке компетенциялар, толеранттуулук, маданий жана адеп-ахлактык баалуулуктар, коомдогу адаптация, жеке өз ара аракеттенүү, дүйнө менен баарлашуу, инсандык, баалуулуктар, өзүн өзү аныктоо.

SOME MATERIALS FOR THE FORMATION OF SOCIAL AND PERSONAL COMPETENCE OF STUDENTS

*Dyikanbaeva Totukan Toksonbaevna,
Docent, Osh State University, Osh, Kyrgyzstan
Alimbaeva Seidanakhan Abdykadyrovna,
senior instructor, , Osh State University, Osh,
Kyrgyzstan*

Resume: The article discusses the issue of the formation of social and personal competencies of students in practical classes of students in the English language with the help of texts. It is proposed to introduce the developed texts aimed at the development of critical thinking and logical analysis of students. The end result of the social and personal development of students in the system of higher education should be the formation and development of relevant competencies. At the same time, social and personal competencies in general are understood as a set of competencies related to the person himself as a person and to the interaction of a person with other people, a group and society.

The formation of competencies is carried out in the process of solving practical and research issues aimed at integrating previously acquired experience and acquiring new in the process of joint activities with the teacher or under his/her guidance.

Key words: social and personal competencies, tolerance, cultural and moral values, adaptation in society, personality interaction, communication with the world, personality, values, selfdetermination.

Введение

Социально-личностное развитие студентов – одно из ведущих направлений образовательного процесса. Основным признаком развитой социально-личностной компетенции является диалогичность. Развитие личности студента в целом происходит по двум направлениям: социализации (присвоение общественного опыта) и индивидуализации (развитие самостоятельности в принятии решений и в организации своей деятельности).

Для преподавателя важным является создание эмоционально-комфортного климата в группе и содержательного личностно ориентированного взаимодействия педагога с учащимися, умение поддерживать инициативу студентов. При этом предпочтение должно отдаваться практическим методам организации юного опыта культуры общения, активному использованию жизненных обстоятельств. Организация педагогом разнообразных ситуаций,

обеспечивающих освоение положительного опыта и ценностных ориентаций – одно из актуальнейших средств социально-личностного развития студентов. Необходимо, чтобы их смысл был понятен каждому обучаемому, близок его личному социальному опыту, вызывал эмоциональный отклик и побуждал к проявлению активных действий.

Актуальность статьи обусловлена особым местом, которое занимает социально-личностная компетенция в обучении иностранным языкам.

Объектом исследования являются материалы для формирования компетенций.

Целью этой статьи является проанализировать материалы по предмету исследования, ознакомиться с материалами обучения для формирования социально-личностных компетенций студентов.

Потребность общества и экономики в специалистах – будущих выпускниках, обладающих не только глубокими знаниями, профессиональными навыками, но и определенными личностными качествами, определена в целевой программе развития образования, которая отмечает необходимость внедрения новых стандартов образования, имеющих приоритетную ориентацию на цели – векторы образования: обучаемость, самоопределение (самодетерминация), самоактуализацию, социализация и развитие индивидуальности.

Это активизирует разработку проблемы личностного и социального развития молодого человека в педагогической науке. Социально-личностное развитие обучаемого осуществляется через развивающую вариативную образовательную среду, которая носит коммуникативно-направленный характер и служит интересам и потребностям учащегося и способствует его эмоциональному благополучию; через развивающую работу педагога.

Материалы и методы исследования

В последние годы в сфере высшего образования наблюдается тенденция отхода от объективного обучения, а в большей степени - к обучению, основанному на результатах. По сути, это было частью более широкого перехода от подхода, ориентированного на преподавателя, к обучению, к подходу, более ориентированному на студента. Таким образом, цели вытекают непосредственно из целей и представляют собой формулировку конкретных вещей, которые преподаватели намерены достичь в ходе курса.

Соответственно в педагогическом процессе формирование социально-личностной компетенции студентов должно быть неразрывно сопряжено с опытом выявления социально-культурных, универсальных ценностей человеческих отношений, а также с развитием способности субъектов обучения осуществлять ценностно-детерминированный выбор, реализовывать свои личностные и обще учебные задачи в согласии с внутренне принятыми аксиологическими универсалиями человеческой жизни. Для этого предметное знание должно стать миро определяющим, в процессуальных характеристиках – мировоззренческим, а в результативной составляющей – знанием «живым», глубоко личностным, принятым как способ коммуникации с миром, с человеком и самим собой.

В связи с этим, перед нами стоит вопрос: «Чему каждый обучаемый должен научиться; и каковы его достижения в перспективе?» На сегодняшний день актуализируется проблема соответствия вузовской подготовки будущих специалистов с нарастающими требованиями рынка труда. Есть работодатели, которые утверждают, что выпускникам вузов не хватает практических навыков. По мнению этих работодателей, некоторые выпускники не готовы учить детей, не умеют решать реальные проблемы, не подготовлены работать в школах и нередко не представляют реалий будущей профессии, а также не готовы упорно трудиться в силу низкого уровня развития профессиональных и социально-личностных качеств.

Опираясь на многолетний опыт зарубежных и отечественных лингвистов, отметить, что обучение иностранному языку на основе ознакомления студентов с культурой страны изучаемого языка является одним из важных основных принципов обучения этому предмету. Известно, что приобщение к культуре другого народа не только делает изучение

иностранного языка более привлекательным для изучающего, но и способствует полноценной коммуникации, более точному пониманию носителей данной культуры.

Цель обучения определяется его содержанием. Поэтому основной задачей преподавателя является обновление содержания образования, которое должно обязательно включать социокультурный компонент.

Преподаватели нашей кафедры разрабатывают учебно-методические пособия и успешно пользуются на практике, направленные на формирование универсальных и профессиональных компетенций студентов.

А также данное руководство имеет коммуникативную направленность и ставит целью формирование и комплексное развитие лексических, грамматических и разговорных навыков. Пособие состоит из 15 заданий (Unit) и рассчитано примерно на 150 часов аудиторных занятий. Включенные материалы и сопровождающие после текстовые задания направлены на результаты обучения, формирование культурно–нравственных ценностей студентов, самореализацию и самообразование в течении жизни.

Такие тексты, как: “What is education in my life?”, “How to give good interview?”, “Don’t judge people by appearance”, “Factors that influenced my decision to become a teacher”, и другие направлены на выработку умения:

- критически мыслить и оценивать свои достоинства и недостатки;
- проявлять уважение к людям и толерантность к другой культуре.

Восприятие иностранного языка как дисциплины, развивающей языковое знание студентов, должно уступить место представлению об иностранном языке как о средстве развития социально-личностной компетенции.

Примеры текстов и заданий:

“Don’t judge people by appearance”

A few years ago I was with an Italian friend of mine, called Adriana in London, and we went for a walk in the big park in North London. It was a nice day, and the park was full of people, parents with children, people walking with their dogs. And we sat down on a bench to have a rest.

While we were sitting there we saw an old man walking towards us. He was walking very slowly, and he looked a real mess – he had long white hair and he was wearing a jacket with a hole in it and old-looking shoes. And my friend said, “Oh, look at that poor man. He must be a tramp. He looks like he hasn’t had a good meal for some time. Shall I give him some money?” She started to look in her bag for some money, but I looked at him again and just said, “Don’t!” She couldn’t understand why I didn’t want her to give the old man some money and she thought I was being very mean and unfriendly.

When the old man had gone past I said, “Adriana, that man isn’t a tramp. He’s Michael Foot, an ex-politician. He used to be the leader of the Labour Party and he’s a very brilliant and intelligent man. And he isn’t homeless – he lives in one of the most expensive parts of London and he is certainly doesn’t need any money! He just doesn’t believe in dressing very smartly. Even when he was a politician he used to look a bit of a mess.

Adriana was really surprised. She said that in Italy no politician or ex-politician would ever look like that. But told her that in Britain you can’t always judge people by their appearance because a lot of people, even rich people, don’t worry too much about the way they dress.

Practical activities

1. Read the text several times and try to understand the main idea of the text.
2. Explain vocabulary difficulties paying careful attention to the pronunciation.
3. Ask as many questions as you can.
4. Write out three the most important sentences and explain the importance of these sentences.
5. Can you give true examples (facts) from real life which demonstrate the main idea of the text.(You may ask your family members to help you).
6. Try to write your own story concerned to this question.
7. What did you understand? Speak about the text with your own words.

1. Read and translate the text “A good impression”, work with vocabulary
2. Ask all possible questions to the text

A Good Impression

Every personal or business relationship starts with a first impression. Psychologists say that when you meet someone for the first time, they make an impression on you in less than thirty seconds. We evaluate another person using three Vs: visual (how you look, your clothes), vocal (your voice) and verbal (what you say). When you meet someone for the first time, your body language and your clothes make 93% of the first impression. Only 7% are the words you say.

There is an expression in English: You never get a second chance to make a first impression. But what makes a good impression on you? For some people an eye contact is very important. They do not trust a person if he or she does not make eye contact. For another person clean and neat clothes are also important. A dirty shirt and shoes make a very bad impression. You have to pay your attention to your physical appearance and body language that will say a lot about you. You have to sit up straight so your body should say, “I am friendly and confident person”.

If you wear a very short skirt for a first meeting or an interview, it will give the wrong first impression. For a man, a shirt and a tie make a good impression at an interview. When you meet someone for the first time you should smile. A smile is the best introduction. It's friendly. A smile is universal.

Post reading activity

1. Remember: The expression on your face, the hand gestures you use, and the way you hold your body all send a message. For example, a smile is an easy expression to read. With your partner try out gestures and facial expressions to convey each of the following emotions: disappointment, worry, grief, nervousness, boredom, enthusiasm, rage and happiness. You may use a variety of techniques, combining gestures and facial expressions demonstrate your emotions about.

Выводы

Конечным результатом социально-личностного развития обучаемых в системе вузовского образования должно стать формирование и развитие соответствующих компетенций. При этом под социально-личностными компетенциями в целом понимается совокупность компетенций, относящихся к самому человеку как к личности и к взаимодействию личности с другими людьми, группой и обществом.

Формирование компетенций осуществляется в процессе решения практических и исследовательских задач, направленных на интеграцию полученного ранее опыта и приобретения нового в процессе совместной деятельности с преподавателем или под его руководством.

Важно подчеркнуть, что развитие социально-личностных компетенций школьников тесным образом связано с развитием других базовых компетенций обучаемых.

Литература

1. Дыйканбаева Т.Т., Сейитбекова С.С., Байтикова Г.С., Алимбаева С.А. Teaching and Learning materials - 2. Для студентов педагогических вузов. - Ош, 2020. – 107 с.
2. Дыйканбаева Т.Т., Сейитбекова С. С., Байтикова Г.С. English - 9. Кыргыз мектептеринин 9–класстары учун окуу китеби (толукталып 2-чи басылып чыгарылышы). – Бишкек, 2018. – 134 б.
3. Кибардина Л.П. Нравственные аспекты содержания (по материалам проекта «Глобальное образование») - М., 2008.
4. Biggs, J. 1999. Teaching for quality learning at university: What the student does. Buckingham: The Society for Research into Higher Education and Open University Press.
5. Bloom B.S. (1956). Taxonomy of Education Objectives, Handbook 1: The Cognitive Domain. New York: David McKay Co Inc.
6. Интернет ресурсы.

* * *

УДК 894.341: 3398.91

СТРУКТУРА И ПРОИСХОЖДЕНИЕ НЕКОТОРЫХ УПОТРЕБИТЕЛЬНЫХ
СЛОВСОЧЕТАНИЙ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В КОНТЕКСТЕ СИНОЛОГИИ

Зулпукаров Капар Зулпукарович, – д.филол.н., проф.
zulpukarov48@mail.ru

ОшГУ, г. Ош. Кыргызская Республика

Амиралиев Семетей Манасович - к.филол.н., доц.
sem.87.90@mail.ru

ОшГУ, г. Ош. Кыргызская Республика

Аннотация: Предметом исследования являются продуктивно используемые в кыргызском дискурсе словосочетания китайского происхождения. Статья ставит своей целью рассмотреть некоторые синтагматические образования кыргызского языка, восходящие к китайскому языку. В ней используются методы сравнения, сопоставления, аналогии и обобщения. В исследовании доказано, что структурные компоненты ряда типовых конструкций кыргызского языка этимологически связаны с фактами ханью, что свидетельствует о лингвоэтногенетических связях ханзу с тюркскими народами.

Ключевые слова: китайский язык (ханью), ханзу, кыргызский язык, этимология, происхождение лексем, тюркские языки, сравнение, сопоставление, общие словосочетания, синтагматические образования, мотивация семантического строения словосочетаний.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН КӨП КОЛДОНУЛУУЧУ АЙРЫМ СӨЗ АЙКАШТАРЫНЫН
СИНОЛОГИЯ КОНТЕКСТИНДЕГИ ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Зулпукаров Капар Зулпукарович – филол.и.д., проф.
zulpukarov48@mail.ru

ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Амиралиев Семетей Манасович – филол.и.к., доц.
sem.87.90@mail.ru

ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Кыргыз дискурсунда жемиштүү колдонулуучу кытай тектүү сөз айкаштары изилдөөнүн предмети болуп саналат. Макалалар кыргыз тилиндеги кытай тилине тектеш айрым синтагматикалык түзүлүштөрдү карап чыгуу максатын коет. Мында тектештирүү, салыштыруу, аналогия жана жалпылоо ыкмалары колдонулат. Изилдөөдө кыргыз тилиндеги бир катар типтүү конструкциялардын түзүмдүк компоненттери ханью фактылары менен этимологиялык жактан байланышта экендигинин далилдениши, ханзунун түрк элдери менен лингвоэтногенетикалык алакада болгондугун күбөлөндүрөт.

Ключевые слова: кытай тили (ханью), ханзу, кыргыз тили, этимология, лексемалардын келип чыгышы, түрк тилдери, салыштыруу, жандаштыруу, жалпы сөз айкаштары, синтагматикалык түзүмдөр, сөз айкаштарынын семантикалык түзүлүшүнүн жүйөсү.

STRUCTURE AND ORIGIN OF SOME COMMON PHRASES OF
THE KYRGYZ LANGUAGE IN THE CONTEXT OF SINOLOGY

*Zulpukarov Kapar Zulpukarovich – Doctor of
Philology, professor, zulpukarov48@mail.ru*

Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic

*Amiraliev Semetei Manasovich – Candidate of
Philology, associate professor*

sem.87.90@mail.ru

Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic

Annotation: The subject of the research is the Chinese origin combinations of words which are productively used in the Kyrgyz discourse. The article aims to consider some syntagmatic formations of the Kyrgyz language, dating back to the Chinese language. Here are used comparison, contrast, analogy and generalization methods. In the study was proved that the structural components of a number of typical constructions of the Kyrgyz language are etymologically related to the facts of the Hanyu, which indicates the linguo-ethnogenetic links of the Hanzu with the Turkic peoples.

Keywords: Chinese (Hanyu), Khanzu, Kyrgyz language, etymology, origin of lexemes, Turkic languages, comparison, contrast, common phrases, syntagmatic formations, motivation of the semantic structure of word combinations.

Введение. В кыргызском языке имеется немало словосочетаний, которые материально и семантически соотносятся с китайскими выражениями или реконструируемыми образованиями. Актуальность темы статьи состоит в том, что такие кыргызские словосочетания еще не стали предметом специального рассмотрения. Цель статьи – рассмотрение некоторых типичных синтагматических образований кыргызского языка, восходящие к китайскому языку. Приведем и прокомментируем отдельные примеры.

Материалы и методы исследования. В кыргызском фольклоре часто встречается номинант сказочного красноречивого мудреца *Жээренче чечен*, в котором первая часть является антропонимом, а вторая часть – названием в значении «красноречивый мудрец». На самом деле антропоним и номинант носителя красноречия этимологически идентичны и представляют собой специфичный плеоназм. В китайском языке есть слова *zhé* «мудрый, мудрость» и *zhéren* «мудрец, мыслитель». Последнее в древнекитайском языке произносилось в виде *жерен*, а в современном – в виде *жежен*, потому что древнекитайское *p* в процессе развития языка превратилось в современное *ж*.

Второй слог в слове *Жээрен* можно связать с современным китайским словом *ren* [жень].

Трансформация древнего звука *p* в звук *ж* встречается и в других китайско-кыргызских общих словах:

1) кырг. *ыраң* «хороший, здоровый, цвет (лица), краска, зеленая трава, разноцветье» и кит. *róng/rǒng* «тонкий, нежный (о растительности), мягкий, пушистый; полевой цветок, краса, пышный (о растительности)»;

2) кырг. *араа* «пила», *орок* «серп» - кит. *ruì* «острый, отточенный, острое, оружие (вообще), секира, алебарда»;

3) кырг. *жун* «шерсть, волосы (на голове человека), перо птицы» - кит. *róng* «мягкая шерсть, пух на теле животного (птицы), мягкая ткань с начесом или волосом»;

4) кырг. *жан* «душа, человек, любимый человек» - кит. *ren* «человеколюбие, гуманность, человечность; гуманист, филантроп; человечный, добродетельный» и др.

На этом основании считаем, что кыргызские слова *жээренче* и *чечен* идентичны по происхождению и представляют собой повтор слов, отражающих два этапа в развитии ханью: первое слово сохранило древнейший фонетический облик слова, а второе – трансформацию, возникшую после преобразования звука *p* в звук *ж* [2].

Что касается форманта *-че* «как, словно, как будто», то его можно сравнить с китайскими: 1) *zhé* «равняться, соответствовать, по цене, по паритету (курсу), сообразно, соразмерно, соответственно»; 2) *rú* [жу] «походить на, быть похожим на, быть схожим с, уподобляться; быть таким же, как; соответствовать, отвечать, сообразовываться с; равняться, равно; похоже, кажется, как будто, будто, словно, наподобие; подобно тому как; соответственно, согласно, по, или, либо»; 3) *ruò* [жуо] «быть схожим с, уподобляться, похоже, как будто, кажется, пожалуй, приблизительно, примерно, наподобие; подобно тому как; как если бы, будто, или, либо, или-или, либо-либо» (китайский язык позволяет связать

происхождение названных кыргызских суффиксов с происхождением разделительного союза *же* «или, либо»); 4) *chā/chà* «сравнительно, более или менее, довольно, относительно, в некоторой мере, до известной степени, в общем, примерно, как будто, может быть, почти, чуть не, вот-вот» [2].

В кыргызской рыночной рекламе часто встречается словосочетание *ыңгайлуу жана оңтойлуу баалар* «удобные и приемлемые цены». Корень *ың-* «удобный, гибкий, подходящий» соответствует китайскому слогу *hēng/héng* «поклоняться, угождать», корень *оң-* «правильный, приемлемый, удобный» – китайскому *hǒng* «присматривать, ухаживать (за больным), заниматься (с детьми), тешить; восхищать, очаровывать, обольщать, умилять, приводить в восторг». Выпадение начального *h-* произошло в связи с тем, что кыргыз не может артикулировать соответствующий звук в заимствованных словах. Ср. арабские слова: *Хасан – Асан* (антропоним), *харам – арам* «нечистый, запрещенный» и т.д. Союз *жана* «и», вероятно, этимологически связано с китайским слогом *yán* «прилегать к, примыкать к, граничить вплотную с, продолжать традицию, блюсти, сохранить в силе, следовать за; вдоль, по, согласно, в соответствии с, в зависимости от; берег, край воды; идти (вниз) по течению, идти вдоль/по краю»; ср. также *yánlù* «по дороге, по пути, вдоль дороги, всю дорогу, придорожный».

В словах-определениях важную функцию выполняет суффикс *-луу*, вносящий в содержание слова значение обладания. Этот суффикс очень напоминает китайский слог *lì* «подчиняться, зависимый, подчиненный». Что касается суффиксов *-той* и *-гай*, находящихся между корневыми морфемами и адъективным суффиксом *-луу*, то они этимологически соотносятся с китайскими слогами: *diào/tiào* «подходить, быть соответствующим, гармонировать» и *gāi* (модальное слово) «быть должным, надлежать, быть необходимым (нужным), необходимо, нужно, должно, следует, должно быть, по-видимому, возможно, вероятно, наверное, надо полагать, не иначе как; заслуживать, стоить, требовать, быть достойным, годиться, соответствовать; заслуживающий, достойный, подлежащий, соответствующий». Хотя в словарях китайского языка мы не находим подобных слов, с большей долей вероятности мы можем утверждать о семантической мотивированности полиморфемных слов кыргызского языка приведенными выше китайскими слогами.

Кыргызское слово *баа* «цена, оценка», конечно, очень напоминает китайский многозначный слог *bǎo* «драгоценность, драгоценный камень, самоцвет, алмаз, бриллиант; драгоценный, украшенный самоцветами, алмазный; сокровище, богатство, ценность, роскошь, диво; богатый, ценный, роскошный, дивный, чудесный; монета, деньги, регалия; драгоценный, дорогой, бесценный, редчайший, редкий, редкостный, чудесный, наилучший, великолепный, прекрасный, роскошный, благородный; высоко ценить, уважать, придавать, большое значение, считать драгоценностью, беречь, чтить, преклоняться». Видим, что на кыргызской почве рассматриваемое слово получило узкое, более специализированное значение.

В рекламном дискурсе часто встречаются вывески под названиями: *дүң жана чекене соода* «оптовая и розничная торговля», *майда манты* «мелкие манты», *унаа жуучу жай* «автомойка» и др., которые легко мотивируются китайскими слогами. Почти все корни первого словосочетания непосредственно соотносятся с соответствующими слогами в ханью: *dùn* «складывать в амбары, скупать; придерживать (товар), запасать», *dūn* «скупка, скупать, оптовая покупка, покупать оптом (партиями)», *dùn/dūn* «тонна» (ср. франц. *tonne* «тонна») + *yán* «идти (вниз) по течению, идти вдоль/по краю; прилегать к, примыкать к, граничить вплотную с, продолжать традицию, блюсти, сохранить в силе, следовать за; вдоль, по, согласно, в соответствии с, в зависимости от; берег, край воды» (кырг. *жан-* в словах: *жана* «и, также, недавно, только что, рядом с, с», *жанда-/жандоо* «быть около, быть/находиться рядом в походе, поездке, путешествии и т.д.», *жандап жүрүү* «идти сопровождая, идти рядом с», *аялын жандап* «сопровождая жену», *чоң жолго жандап жүрүү* «ездить вдоль большой дороги/шоссе», *жээк жандап/бойлоп баруу* «идти по

берегу/вдоль берега») + *jiè* «граница, рубеж, межа, край; пограничный; пределы, рамки, границы; сфера, круг; граничить, ограничивать, разделять, отделяться»; *zhōng* «конец, окончание, крайняя точка, оконечность, конечный; последний, наследок, в конце концов; весь до конца; закончиться, прийти к концу» (ср. *чек* «предел, граница, рубеж, межа, участок», *чек коюу* и *чекте-/чектөө* «ограничивать, ставить предел, определить зону действия, ограничение», *чек ара* «(государственная) граница», *чек эмес* «не предел, не конец, не окончание», *чегине жетти* «дошел до крайней точки, до финала», *өмүрдүн чеги* «конец жизни», *чектүү* «ограниченный, предельный, конечный» *чектеши* «пограничный, смежный; имеющий общую границу», *чекебел/жакабел* «около, вокруг, периферия, окружение, пограничная зона») + *suǒ* «излишек, остаток, с лишним», *dé* «получать, добывать, обретать», *suǒdé* «доход» (ср. кырг. *соода* «торговля, купля-продажа»). Слог *suǒ* мы находим и в слове *lèsuǒ* «вымогать, шантажировать», первая часть которого (*lè*) обозначает «принуждать, вымогать, силой требовать». Китайское сложное слово *lèsuǒ* соответствует кыргызскому *аласа* «то, что причитается с кого-нибудь; то, что положено взять; ангел смерти» с протетическим гласным.

Словосочетание *майда манты* «мелкие манты» этимологически связано со слогами: *mǎiǎo* «маленький, мелкий, мельчайший, ничтожный, тонкий, нежный, тончайший» + *dǎ* «пачка, связка, стопка, ряд, полоса, прядь» + *mántou* «хлебец, приготовленный на пару, пампушка, паровые пирожки». Здесь слоги *mēn* «томить, тушить (в посуде на медленном огне)» / *mèn* «закрывать наглухо, плотно закрытый» / *mèn/mēn* «томить, тушить (на огне), томлённый, тушённый; отпаривать, отмачивать; душный, спертый, душно» и *tóu* (словообразовательный суффикс, обозначающий предметы округлой формы), сочетаясь между собой, образовали название известного у нас блюда в качестве главного слова в определительном словосочетании.

Что касается словосочетания *унаа жуучу жай* «автомойка», то его составляющие тоже имеют этимологически идентичные эквиваленты в китайском языке.

В кыргызском языке есть слово *улоо/ылоо/унаа* «рабочий скот, тягло, тягловая сила; верховая лошадь; транспорт». Оно находит соответствия в других тюркских языках: *улаг* в тур., туркм., уйг., сарыг-югур., сагай., тувин., шор., койб., качин. яз., *улау* в каз., кара-калп., *улаа* в лебедин., *улав* в узб., *лав* в казах., кара-калп., чуваш., *улак* в азерб. (*улак арба* «телега»), в тат. диал., лобнор., куманд., чаг., тур. диал., *олаг* в сарыг-югур., *олак* в узб. диал., *ылав* в башк., *ула* в алт., *унаа* в телеут., алт., *унага* в куман. языках [4]. Здесь видно, что в тюркских названиях вьючного животного произошло чередование л/н. Наиболее распространенным является вариант со звуком л. Нет оснований считать, что конечный согласный в этих примерах является суффиксом. Видно, что они допускают возведение к общему пракорню, рефлексией которого, на наш взгляд, выступают китайские наименования вьючных животных. По нашему предположению, тюркский формант *улоо/улак/лав/лук* соотносится с китайскими слогами *luó* «мул», *liú* «белая лошадь с черной гривой», *liùtuó* «(двугорбый) верблюд, верблюды (вьючный верблюд)». Кыргызское *лөк* «одногоорбый верблюд-самец» очень напоминает эти китайские слова. Конечный согласный (-в, -к, -г) не является суффиксом, а рефлексией второй части дифтонга *уо*. Мы как раз сравниваем кыргызское *улоо/ылоо/унаа* «рабочий скот, тягло, верховая лошадь» с китайскими слогами *liú* «маршрут, экипаж, колесница», *luó* «мул», *liú* «осел»; *liùtuó* «двугорбый верблюд». Таким образом, первый компонент рекламного словосочетания является одним из вариантов номинантов вьючных транспортных средств, общих для сино-алтайских семей [3].

Второй компонент рассматриваемого словосочетания имеет корень *жуу-* «мыть, смывать, стирать (белье), обмывать (труп), омовение» (ср. *жуун-/жуунуу* «умываться, купаться, очищаться», *жуундур-/жуундуруу* «заставить купаться, позволить умываться, заставить принять ванну»; азерб. *йу-* «мыть», халадж. *йуу-* «мыть») и сравнивается с китайскими слогами: 1) *yǐ* «совершать омовение, купаться, очищаться в; мыть, обмывать, купать, содержать в чистоте; купание, ванны»; 2) *yí* «мыло»; 3) *zhúo* «мыть, полоскать,

омываться, промываться; смывать позор, обелять себя (от позора), пить». К этому корню присоединяется суффикс *-чу/-чуу, -чү/чүү// -чы, -чи, -чу, -чү*, являющийся признаком глаголов длительного прошедшего времени. Ср., например: 1) *ойноо* «играть, игра» – *ойноочу* «(постоянно) играл», *ойночуу/ойночу* «играл (постоянно)» от *ойно-* «играй, играть»; 2) *билүү* «знать, знание» – *билүүчү* «знал (всегда)», *билчүү/билчү/билчи* «знал (всегда)» от *бил-* «знай, знать»; 3) *айтуу* «говорить, рассказывать» – *айтуучу* «(постоянно) говорил, рассказывал», *айтчуу/айтчу/айтчы* «(постоянно) говорил, рассказывал» от *айт-* «говори, говорить; расскажи, рассказать» и т.д., что очень напоминает китайский суффикс *-zhù/-zhu*, участвующий в передаче постоянного и длительного действия в прошедшем времени (в гуанчжоуском диалекте) и подчеркивающий переход действия в устойчивое результативное состояние (со значением «накрепко, намертво, прочно»). Кыргызский признак действия и материально, и семантически близок к гуанчжоускому суффиксу.

Третьим компонентом словосочетания является лексема *жай* «место, дом, жилище, жильё, квартира; место работы, заведение, предприятие, место жительства; могила, кладбище», которая идентична с китайским варьируемым слогом *zhái/zhè* «жилище, квартира, резиденция, усадьба; могила, кладбище; участок земли, земельная площадь; жить в (доме, квартире), обосноваться (обитать, поселиться) в; занимать место; основать, заложить». В составе словосочетания эти этимологически идентичные лексические единицы употреблены в узком и конкретном значении.

Кыргызское словосочетание *опоң чычаң* обозначает детскую забаву: жердь, положенная поперек бревна, на концы которой садятся дети и качаются вверх-вниз. Его строение объясняется по-китайски: *pián* «парный, двойной, парой, вместе» и *chíchěng* «мчаться верхом на коне, скакать во весь опор».

Как видим, в работе использованы приемы и процедуры методов сравнения, сопоставления и аналогии.

Выводы и обсуждения. Приведенный и проанализированный выше фактический материал позволяет сделать некоторые выводы общего характера.

1. Предки древних тюркских народов, в том числе – кыргызов, и современных ханзу имели тесные этногенетические или культурно-экономические связи.

2. Лингвоэтногенетические связи алтайских и синотибетских этносов подтверждаются многочисленными неопровержимыми фактами в рамках ностратики. В этих языках обнаружено свыше 1,5 тысячи корневых и аффиксальных морфем, подтверждающих этимологическую идентичность огромного числа первичных лексем (термины родства, номинанты частей тела, названия предметов быта и т.д.).

3. А общие слова в кыргызском языке и ханью, связанные с сервисом, кулинарией, торговлей, этикетом и т.д., по-видимому, возникли в результате культурных контактов соответствующих этносов.

4. Китайский язык, имеющий длительную историю, обслуживающий коммуникацию древнего макроэтноса и отражающий опыт и знания не только китайцев, но и многих других народов, оказывал большое влияние на развитие и обогащение словарного запаса соседних этносов.

5. Считаем, что некоторые из приведенных выше кыргызских слов носят характер заимствований, а другие возводимы к ностратическому праязыку.

Заключение. В процессе исследования нами осуществлено следующее: 1) рассмотрены общие корни кыргызского и китайского языков с точки зрения происхождения и отдаленного генетического родства их носителей; 2) продемонстрировано положение о том, что отдельные общие слова в сравниваемых языках возникли в результате культурно-экономических контактов соответствующих этносов; 3) установлены закономерности фонетических видоизменений однокорневых слов в ханью и кыргызском языке; 4) доказано, что кыргызско-китайские слова и словосочетания, имеющие общую этимологическую

структуру, не являются исключительными и специально подобранными образованиями, а обнаруживают много аналогов в языках Евразии [1].

Литература

1. Зулпукаров К.З. Об этногенетических и социокультурных связях ханзу и кыргызов по данным языка // Вестник Ошского государственного университета. – 2014. - №2. – С. 16-25. (Совм. с А.А. Зулпукаровой).
2. Зулпукаров К.З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. - Бишкек, 2016. – 768 с.
3. Зулпукаров К.З., Амиралиев С.М. Проте́за в кыргызско-китайских лексических соответствиях // Материалы международной научно-практической конференции «Современные проблемы тюркологии: язык – литература – культура», 17-18 ноября 2016 года, г. Москва. - М.: Издательство РУДН, 2016. – С. 307-312.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтуркские основы на букву «Л». – М.: Изд-во АН СССР, 1980. – 318 с.

* * *

УДК 894.341: 3398.91

К ВОПРОСУ ОБ ИДЕНТИФИКАЦИИ СИНТАКСИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ КЫРГЫЗСКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Зулпукаров Капар Зулпукарович, – д.филол.н., проф.
zulpukarov48@mail.ru

ОшГУ, г. Ош, Кыргызская Республика
Амиралиев Семетей Манасович - к.филол.н., доц.
sem.87.90@mail.ru

ОшГУ, г. Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: В качестве объекта сравнительного анализа подобраны кыргызские предложения, которые имеют аналоги в китайском языке. Цель статьи – сравнение кыргызско-китайских предложений со структурными элементами идентичной этимологии. В ней с помощью методов и приемов сопоставления, реконструкции, описания и перевода аргументируется положение о том, что семантическое строение ряда кыргызских предложений мотивируется первичными корневыми морфемами в ханью. Это, в свою очередь, в некоторой степени доказывает лингвоэтногенетические связи кыргызского и китайского народов. Материалы исследования могут быть полезными для тех, кто занимается вопросами компаративистики, ностратики, алтаистики, синологии и лингвотипологии.

Ключевые слова: кыргызский язык, китайский язык (ханью), тюркские языки, неродственные языки, сопоставление, этимология, общие предложения, сравнительный анализ, словосочетание, семантическое строение предложений.

КЫРГЫЗ ЖАНА КЫТАЙ ТИЛДЕРИНИН СИНТАКСИСТИК КОНСТРУКЦИЯЛАРЫН ИДЕНТИФИКАЦИЯЛОО ТУУРАЛУУ МАСЕЛЕГЕ КАРАТА

Зулпукаров Капар Зулпукарович – филол.и.д., проф.
zulpukarov48@mail.ru

ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы
Амиралиев Семетей Манасович – филол.и.к., доц.
sem.87.90@mail.ru

ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Салыштырма талдоонун объектиси катары кытай тилинде аналогдору бар кыргыз сүйлөмдөрү тандалып алынды. Макаланын максаты – этимологиясы окшош түзүмдүк элементтерге ээ кыргыз-кытай сүйлөмдөрүн салыштыруу. Мында салыштыруу, реконструкциялоо, сыпаттоо жана которуу ык-жолдорунун жардамында бир катар кыргыз сүйлөмдөрүнүн семантикалык түзүмүнүн ханюдагы баштапкы уңгу морфемалар аркылуу жүйөлөштүрүлүшү жөнүндөгү жобо тастыкталат. Бул өз кезегинде кайсы бир деңгээлде кыргыз жана кытай элдеринин лингвоэтногенетикалык байланыштарын далилдейт. Изилдөөнүн материалдары компаративистика, ностратика, алтаистика, синология жана лингвотипология маселелери менен алектенгендер үчүн пайдалуу болушу мүмкүн.

Ачык сөздөр: кыргыз тили, кытай тили (ханью), түрк тилдери, тектеи эмес тилдер, салыштыруу, этимология, жалпы сүйлөмдөр, салыштырып талдоо, сөз айкашы, сүйлөмдөрдүн семантикалык түзүлүшү.

ON THE QUESTION OF IDENTIFYING SYNTACTIC CONSTRUCTIONS OF KYRGYZ AND CHINESE LANGUAGES

*Zulpukarov Kapar Zulpukarovich – Doctor of
Philology, professor
zulpukarov48@mail.ru
OshSU, Osh city, Kyrgyz Republic
Amiraliyev Semetei Manasovich – Candidate of
Philology, associate professor
sem.87.90@mail.ru
OshSU, Osh city, Kyrgyz Republic*

Annotation: As an object of comparative analysis were selected Kyrgyz sentences that have analogues in the Chinese language. The purpose of the article is to compare Kyrgyz-Chinese sentences with structural elements of identical etymology. Here by using methods and techniques of comparison, reconstruction, description and translation, was argued the thesis that the semantic structure of a number of Kyrgyz sentences is motivated by primary root morphemes in Hanyu. This, in turn, to some extent proves the linguistic and ethno-genetic links of the Kyrgyz and Chinese peoples. The research materials may be useful for those who deal with comparative studies, Nostratics, Altaic studies, sinology and linguotypology.

Keywords: Kyrgyz language, Chinese (Hanyu), Turkic languages, unrelated languages, comparison, etymology, general sentences, comparative analysis, word combination, semantic structure of sentences.

Введение. До настоящего времени в компаративистике не предпринимались попытки сравнения конструктивных типов кыргызских и китайских синтаксических образований с точки зрения лингвогенетики. Статья ставит своей целью установить общность кыргызских и китайских предложений, имеющих идентичное строение и происхождение. Опираясь на достижения синологии, алтаистики и ностратики, на их методы и методологическую базу, сравнивая лексические составляющие предложений кыргызского и китайского языков, мы пришли к заключению о том, что синтаксис сравниваемых языков обладает рядом общих типологических свойств и отдельных этимологических связей.

Материалы и методы исследования. Мы ниже приведем и проанализируем некоторые кыргызские предложения, составляющие которых идентичны с китайскими корневыми морфемами по происхождению. Например, предложение *Айланайын, эжеке!* «вы милая/любимая, старшая сестра» (букв. «чтобы я кружился вокруг вас, старшая сестра»). Ключевые единицы данной фразы имеют материально-идентичные эквиваленты в ханью. Кыргызские слова *айлан-/айлануу* «двигаться вокруг, кружиться, вращаться, вертеться, превращаться, выражать готовность стать жертвой ради адресата», *айланайын* «ты

милый/милая; ты любимый/любимая», *айлана* «окружность, окрестность» соотносятся с китайскими слогами: *ài* «любить, быть влюбленным, быть привязанным, расположенным; пристраститься к, дорожить; нравиться; любовь, страсть, привязанность; любимый, дорогой, милый; доброта, милость, благодеяние, великодушие, милосердие, сострадание, гуманность» + *lán* «щит, загородка, перила, ограда, изгородь; преграждать, отделять, отрезать, отгороженное место, хлев, загон для скота», что свидетельствует о том, что предки ханзу и тюрков имели общее ласкательное выражение, обозначающее готовность адресанта оградить любимого человека-адресата от беды, несчастья. Об отдельности второго слога в кыргызском примере свидетельствует наличие метатезы в казахском его эквиваленте: *айнал*-«двигаться вокруг, кружиться, вертеться». Что касается кыргызского суффикса *-йын*, то его можно разложить на две части: *йы-н*. Первая половина данного суффикса допускает сравнение с китайским личным местоимением *у́* вежл. «я (младший), товарищ, друг, ровный, довольный, радостный, рядовой, ровнять, радоваться», *у́* «вы, тетушка (вежливо в обращении с женщинами), тетя, тетка (сестра матери), второстепенная жена отца, матушка», содержащим также вокативное значение. Ключевой его слог *у́* имеет материальное соответствие в кыргызском и других тюркских языках. Кыргызские глагольные суффиксы, реализуемые в алломорфах *-йын*, *-йин*, *-йун*, *-йүн* (ед.) и (в говорах) *-йык*, *-йик*, *-йук*, *-йүк* (мн.), содержат в себе современное значение «субъект речи (говорящий)» и «реципиент (слушатель) речи», предполагают наличие производителя и получателя информации, их совместное присутствие в акте речи. Выбор того или иного варианта зависит от качества гласного конечного слога. Видно, что в них формант *-н* является признаком ед.ч., формант *-к* – признаком мн. ч. Общими для этих двух аффиксов являются звукосочетания *йы-*, *йи-*, *йу-*, *йү-*, которые и очень напоминают китайский слог *у́*, совмещающий в свою семантику «я» и «вы» и содержащий оттенок уважительного отношения к собеседнику. И кыргызские суффиксы передают значение соучастия, согласования действия и договоренности между говорящим и слушающим, просьбы, согласия слушателя на ожидаемое действие говорящего: *барайын* «пойду-ка я, схожу-ка я», *келейин* «приду-ка я, приеду-ка я» - *барайык* «пойдем-ка мы, сходим-ка мы», *келейик* «придем-ка мы, приедем-ка мы». Во мн. ч. содержится призыв к совместному действию, в ед. ч. освидетельствование ожидаемого действия. Суффикс *-йык/-йик* в знач. I л. мн. ч. встречается «в громадном большинстве тюркских языков» [3]. В литературном кыргызском языке I л. мн. ч. выражается суффиксом *-лы/-лык*, *-ли/-лик*, *-лу/-лук*, *-лү/-лүк*: *баралы/баралык* «пойдем-ка мы, поедем-ка мы», *келели/келелик* «придем-ка мы, приедем-ка мы». Этот аффикс имеет инклюзивное значение, включая в свою семантику «я и ты», «я и вы», т.е. значения I и II л.

В вокативной части предложения слово *эже* «старшая сестра (независимо от степени родства: родная, двоюродная и т.д.), вежливое обращение к любой старшей женщине, мать (устар.)» этимологически соотносится с китайским вариантным наименованием *zǐ/jiě* «старшая сестра (независимо от степени родства), сестрица, вежливое обращение к девушке, жене». В кыргызском номинанте отмечается наличие протетического гласного. Суффиксальная часть обращения – общетюркская продуктивная морфема, часто встречающаяся в формулах речевого этикета при обращении прежде всего к адресату мужского и реже женского пола. Ср. кыргызское *-ке* в словах: *байке* «старший двоюродный брат (по отношению к младшему и к младшей двоюродной сестре), старший брат, уважаемый старший мужчина (при обращении)», *аке* «старший брат, отец, уважаемый старший мужчина (при обращении)», *Чыке* «уважаемый Чингиз Торокулович!» (в данном слове мы обнаруживаем действие закона компрессии), *апаке* «матушка», *эжеке* «(уважаемая) старшая сестра, учительница», которые легко сравниваются с китайскими слогами: *gē* «старший брат, уважаемый старший брат», *gēge* «старший брат» (повтор) и *kè* «гость, посетитель, путешественник, чужеземец, иногородний, другой», совмещение которых, вероятно, образовало общетюркский суффикс *-ке*, присоединяемый преимущественно к названиям лиц мужского пола.

Кыргызское предложение *Баянсулуу жакшы кыз эле* «Баянсулуу была хорошей девушкой» имеет этимологическое строение, мотивированное первичными китайскими слогами. Имя фольклорной героини, весьма распространенное в кипчакско-тюркских языках, с точки зрения китайского языка состоит из четырех корневых морфем. Первая часть имени употребляется как отдельное слово: *баян* «рассказ, повествование». Его структура прозрачна с точки зрения китайского языка, где *bǎo* «драгоценность, сокровища, ценность, реликвия; ценная вещь, клад; драгоценный, ценный» и *yān* «слово, говорить», сложение которых, вероятно, образовало слово *bǎo + yān > баян*. Ср. также *bǎojiàn* «народное сказание». В слове *сулуу* «красивый, прекрасный, прелестный» два слога, которые имеют прямые соответствия в ханью: *xìu* [сю] «цветок, цветущий, прекрасный, прелестный, изящный» + *lì* «красивый, прекрасный, прелестный, изящный; прелесть, красота». Ср. слово *xìulì* [сюли] «прекрасный, очаровательный; красота, прелесть», образованное в результате сложения двух синонимичных слогов. В кыргызских эквивалентах под влиянием закона сингорманизма произошла ассимиляция гласных звуков [1].

Китайское слово *yōushì* «преимущество, перевес, превосходство, доминирование, преобладание» по значению и звуковому облику очень напоминает кыргызское *жакшы* «хорошо, хороший, лучше, лучший, превосходно, превосходный, знатный»; *жакшысыңбы?* «хорошо ли ты себя чувствуешь? как ты поживаешь?», *эл/журт жакшысы* «достойный из людей, превосходнейший из людей; глава, начальник».

Кыргызское слово *кыз* «девушка, девушка, дочь, незамужняя женщина, женщина» допускает сравнение с китайским слогом *guī* «девушка, дочь, незамужняя женщина, женщина, женская половина дома; женский, дамский». Конечному *-ī* в китайском языке соответствует кыргызский *-з*. Это не единичный случай. В современном китайском языке есть другие аналоги: слог *kuī* «смотреть, наблюдать, подглядывать, подсматривать, подстергать, следить, шпионить». В древнем китайском языке эти значения [4] передавались слогом закрытого типа *kas* «оглянуться, посмотреть». Мы видим, что конечный согласный перешел в *-ī*. Древнекитайское *kas* мы сравниваем с кыргызским словом *көз* «глаз, глаза». Этот факт свидетельствует о том, что кыргызское слово сохранило древнейший звуковой облик слова. В кыргызском языке есть и рефлексии китайского *guī* [гуэй]: *кудагый* «сватья (мать невесты, жениха или их пожилая родственница)», ср. *куда* «сват (отец невесты, жениха или их пожилой родственник)»; антропоним *Каныкей* (букв.) «дочь хана или жена хана» (имя жены эпического героя Манаса), где *-кей* напоминает китайское *guī*.

Таким образом, мы имеем финальные соответствия: кит. *-uī* = кырг. *-өз/ыз*.

Однако в тюркских языках звук *з* нередко чередуется со звуком *р*. Ср. *гыз* в азерб., *гыыз* туркм., *кыз* в тур., узб., уйг., кырг. кара-калп., тат., каз. и др., *кыс* в алт., гагауз., тув., *хыс* в хакас., *кыыс* в якут., а в чуваш. *хыр*, т.е. *з/с = р* [2]; по-узбекски и по-уйгурски пишут *киз*, произносят *кыз*). Чувашское *хыр* «дочь» объясняет происхождение кыргызского сложного слова *кыз-кыркын* «разные девушки, все девочки, все дочери, женщины», образованного на основе повтора, т.е. *кыз-/кыр-* с собирательным значением. Последний слог *-кын* сравним с китайским слогом *gēn* «сопровождать, следовать (позади), идти вслед (за), быть вровень (с), равняться с, вместе с, вслед за, у, в равной мере». Переход *е* в *ы* легко объясняется действием прогрессивной ассимиляции, когда корневой звук *ы* жестко требует уподобления ему гласного следующего слога и лишения качества переднеязычности.

Итак, мы имеем дело с межъязыковым финальным чередованием *з/р* (тюрк.) // *й* (кит.) в наименованиях концепта «дочь, девушка». Это чередование мы находим и в номинантах концепта «глаз, глаза»: кырг. *көз* «глаз, глаза» (татар. *күз*), *көр* «видеть, глядеть, слепой (южн., эвфемизм)» (татар. *күр-*) и кит. *куй* «смотреть». Чередование *с/з/р/й* может встречаться в финальной части идентичных по происхождению слогов даже одного языка, например, кыргызского: *кес-* (резать, рубить), *каз-* «рыть» (*көзө-* «продырявить»), *кер-* в словах *керки* «тесло», *керт-* «рубить, отрубить, надсекать, делать зарубку», *кый-* «резать, рубить» и т.д.

Кыргызское *эле* – служебный глагол для обозначения прошедшего времени: *мен айткан элем* «я говорил», *сен айткан элең* «ты говорил» и т.д., который сходен с китайским служебным слогом *le* (частица со значением «что-то случилось и возникла новая ситуация»). Отличие сравниваемых служебных слов состоит в наличии протетического гласного в кыргызском эквиваленте.

Сказанное позволяет заключить, что конструктивно-семантическая структура кыргызской фразы *Баянсулуу жакшы кыз эле* в своем исходе мотивируется китайскими слогами. Правда, в подобных предложениях между подлежащим и предикатом в китайском языке вставляется служебная частица *shí* «быть, являться», которая напоминает кыргызские указательные местоимения *ушу/ушул, шу/шул* (в говорах) «это, этот, эта».

Теперь рассмотрим составляющие предложения *тă chī cǎo* «лошадь ест траву» с точки зрения кыргызской лексикологии и фонетики. Каждое из слов-слогов является членом парадигмы и выбрано говорящим для выражения мысли. Фраза и ее составляющие прозрачны и отдаленно напоминают кыргызские речевые произведения. Слог *тă* «лошадь» сходен с кыргызским междометием *ма-ма*, употребляемым для зова лошадей. *Ма-ма* употребляется в речи взрослых в значении «лошадь» при обращении к маленьким детям. Это пример междометного именованья. Слог *chī* с процессуальным значением созвучен с глаголами *же* «ешь» и *ич* «ешь (жидкую пищу), выпивай», а объектное наименование *cǎo* – с существительным *чөп* «трава». Фраза же в целом переводится так: *Ат чөп жейт*. Здесь объект препозитивен относительно глагола-предиката. Если в китайском языке действие, процессуальность, протекание действия в момент речи заключены в слоге-морфеме, то в кыргызском действие – в корневых морфемах *же* «ешь, есть; кушай, кушать» и *ич* «ешь (жидкую пищу), выпивай», продолжительность действия передается деепричастным суффиксом *-й* (*жей* «едя, кушая») и *-е* (*иче* «едя жидкую пищу, выпивая»), субъект действия (3-е лицо) – лично-глагольным суффиксом *-т* «он, она». Последнее очень напоминает китайский прономинатив *та* «он, она».

Слова *chī* «ест» и *же* «ешь», *жейт* «ест» тоже созвучны и напоминают казахское *же/жейди*, узбекское и уйгурское *йе/йейди* «ест» и даже русское *йе* (*йем* «кушаю», *йешь* «кушаешь» и т.д.). Отметим, что китайскому *ch* в кыргызском языке часто соответствует звук *жс*: значение «враг, противник» по-китайски *chóu*, по-кыргызски *жсоо*, значение «отвечать, откликаться, отзываться» по-китайски *chóu*, по-кыргызски *жсооп*, значение «толстый, пузатый» в ханью *chǒn*, в кыргызском *жсоон*, значение «цыпленок, птенец» по-китайски *chú*, по-кыргызски *жөжө/чөжө*, в некоторых южных и узбекских говорах *жижи* «младенец» и т.д. Глагол *ич*- «есть (жидкую пищу), пить» представляет метатезу относительно китайского *chī* и тюркского *же-/йе-* «есть, кушать». В нем гласный предшествует согласному, в последних же согласные – гласным. Семантический объем корня *же-/йе-* шире значения корня *ич-*. Но эти корни часто образуют сложные слова: *жеп-ич* и *ичип-же* (с интерфиксами *-п* и *-ип*) «жить за чужой счет, есть не стесняясь, кушать вдоволь; брать подношение, получать взятку». Узость значения *ич-* (в отличие от *же-*) проявляется в том, что он употребляется при приеме жидкой пищи и напитка.

Объект представлен в ханью слогом *cǎo* «трава», который по звуковому облику сходен с кыргызским *чөп* «трава». Китайское *c* соответствует кыргызскому *ч* в целом ряде примеров: значение «брать в щепотку, щепотка» в ханью *сиб/сид*, в кыргызском *чымчуу/чымчым*, значение «запутать, запутаться» по-китайски *сид*, по-кыргызски *чатышуу/чатыштыруу* и т.д. Кыргызское *чөп* «трава» фонетически сходно с другим китайским слогом. В ханью есть слово *chǎo* «трава», которое может заменить слог *cǎo* «трава», образующий с ним одну семантическую парадигму. Китайским дифтонгам соответствуют звукосочетания кыргызского языка (*ao=өп, io=ым, io=ат*). В китайской и кыргызской фразах только порядок слов разный: объект в ханью занимает постпозицию относительно глагола, а в кыргызском – препозицию.

Таким образом, мы имеем все основания считать, что китайская фраза *mǎ chī cǎo* имеет прямые соответствия в кыргызском языке, что свидетельствует о возможном отдаленном генетическом родстве сравниваемых языков. В парадигмах каждой из частей предложения и парадигмосинтагме всего предложения мы имеем дело с материально и семантически сходными эквивалентами в двух языках.

Выводы и обсуждения. На основе вышеизложенного можно сделать некоторые выводы.

1. Приведенный выше материал свидетельствует о том, что ханью и тюркские языки, вероятно, имеют общее происхождение.

2. Лингвоэтногенетическое единство сравниваемых языков убедительно демонстрируется общностью их корневых морфем и лексем на уровне синтаксиса предложения.

3. Все лексико-грамматические соответствия не являются случайными и подчиняются общим лингвогенетическим закономерностям.

Заключение. Выше нами приведено и проанализировано три предложения: два из них – на кыргызском языке, одно – на китайском. Все слова, использованные в них, этимологически легко идентифицируются, допускают возможность возведения к одним и тем же пракорням и, как кажется, естественно вступают в синтаксические связи в структуре предложения. Семантическая тождественность сравниваемых синтаксических конструкций двух языков типологически и генетически мотивирована и служит основанием для утверждения о вероятных лингвоэтногенетических связях двух этносов.

Литература

1. Зулпукаров К.З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. - Бишкек, 2016. – 768 с.
2. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1967. - С. 17-80.
3. Севортян Э.В. Категория сказуемости // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть II. Морфология. – М., 1956. - С. 19-35.
4. Яхонтов С.Е. Древнекитайский язык. – М., 1965. – 158 с.

* * *

УДК: 801.8

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК СҮРӨТТҮН СОМАТИКА БӨЛҮГҮ

Зулпукарова Аида Капаровна ф.и.к., доцент

aidakaparovna@gmail.com

azulpukarova@oshsu.kg

Амракулова Батма Жунусовна окутуучу

Самиева Айсана Жакыпбековна магистрант

ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада "соматизм" түшүнүгү каралып, соматикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктерге жалпылоочу талдоо жүргүзүлөт. Бул талдоонун максаты дүйнөнүн кыргыз фразеологиялык сүрөтүнүн соматикалык секторунун өзгөчөлүгүн чагылдырып берүүдө. Мында соматизмдердин негизги классификацияларына көңүл бурулуп, фразеологиялык бирдиктердин негизги топтору мүнөздөлөт. Ошондой эле соматизмге байланыштуу тил илиминдеги айрым изилдөөлөр баяндалат.

Ачык сөздөр: тил илими, фразеология, соматикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктер, соматизм, соматикалык бөлүк, дүйнөнүн кыргызча фразеологиялык сүрөтү.

СОМАТИЧЕСКАЯ ЧАСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗА

Зулпукарова Аида Капаровна к.ф.н., доцент

aidakaparovna@gmail.com

azulpukarova@oshsu.kg

Амракулова Батма Жунусовна преподаватель

Самиева Айсана Жакыпбековна магистрант

ОшГУ, город Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: В статье рассматривается понятие «соматизм» и проводится обобщенный анализ фразеологизмов с соматическим компонентом. Целью данного анализа является отражение специфики соматического раздела кыргызской фразеологической картины мира. В ней рассматриваются основные классификации соматизмов и описываются основные группы фразеологизмов. Также описаны некоторые лингвистические исследования, связанные с соматизмом.

Ключевые слова: языкознание, фразеология, фразеологизмы с соматическими компонентами, соматизм, соматическая часть, кыргызская фразеологическая картина мира.

SOMATIC PART OF THE PHRASEOLOGICAL IMAGE

Zulpukarova Aida Kaparovna associate professor, docent

aidakaparovna@gmail.com

azulpukarova@oshsu.kg

Amrakulova Batma Zhunusovna

Samieva Aisana Zhakypbekovna

OshSU, Osh city, Kyrgyz Republic

Abstract: The article discusses the concept of "somatism" and provides a generalized analysis of phraseological units with a somatic component. The purpose of this analysis is to reflect the specifics of the somatic section of the Kyrgyz phraseological picture of the world. It discusses the main classifications of somatisms and describes the main groups of phraseological units. Some linguistic studies related to somatism are also described.

Key words: linguistics, phraseology, phraseological units with somatic components, somatism, somatic part, Kyrgyz phraseological picture of the world.

Соматикалык компоненти бар фразеологизмдердин жаралуу жана иштөө механизмдерин тактоо макалабыздагы изилдөөнүн актуалдуулугу болуп саналат. Тил илиминдеги “соматизм” түшүнүгү жана ага байланыштуу лингвистикалык изилдөөлөр деп аталып, соматизмдердин жалпы тил илиминде, түркологияда, кыргыз тил илиминде изилдениши каралат. Соматизм грекче somatos – “дене”, “денеге тийиштүү” деген сөзүнөн алынып, адамдын дене түзүлүшүн, анын мүчөлөрүнүн (баш, бет, кол, бут ж.б.) ар түрдүү тилдерде аталышын, алардын анатомиялык, биологиялык кызматын жана булар аркылуу жашоо, күндөлүк турмуш-тиричиликтеги түрдүү мамилелердин берилишин билдирет. Соматика, соматикалык деген терминдер негизинен биологияда жана медицинада кеңири колдонулат. Соматикалык маанидеги сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдө лексикалык жана грамматикалык семантиканын орчундуу бөлүгүн түзөрү ар түрдүү изилдөөлөрдөн жана алардын кадимки сүйлөө аракетинен же коммуникациялык практикадан байкалып келет [3:53].

Бул фразеологиялык бирдиктердин негизги топторун (ядролук жана перифериялык) жана соматизмдердин классификациялык белгилерин аныктоо зарылчылыгы менен шартталат. Биздин изилдөөбүздүн максаты – кыргыз тилиндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүнүн соматикалык секторуна жалпы талдоо жүргүзүү жана соматикалык компоненттин фразеологиялык активдүүлүк даражасын аныктоо. "Дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү" деген терминди тилдин фразеологиялык тутуму, өзгөчө идиоматикалык, дүйнөнүн лингвистикалык картинасын аныктоого катышат. Ошол эле учурда ал белгилүү бир нерсенин тилинде туюнтуу үчүн чечүүчү, жоопкерчиликтүү болгон фразеологиялык система катары түшүнүү керек. Лингвокультуроология аспектиинде фразеологиялык маанинин негизинде жаткан символдор менталитеттин глобалдуу өзгөрүшү менен да өзгөрүүсүз калган дүйнөнүн картинасын түзөт. Анткени алар адамдын жалпы дүйнө таанымынын системасына түздөн-түз байланыштуу. Көпчүлүк учурда сөз-символдор фразеологиялык бирдиктердин компоненттери болуп саналат. Соматизмдер, башкача айтканда, адамдын дене мүчөлөрүнүн аталыштары болгон компоненттерди камтыган бирдиктер ар бир тилдин фразеологиялык бирдиктерин түзүүдө кыйла жемиштүү болот.

Окумуштуулар соматикалык фразеологиялык бирдиктерге чоң көңүл бурушат. Бул сектор көптөгөн тилдердин материалы боюнча изилденген. Мисалы: кыргызча (К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев), орусча (А. Чепасова, Н. Алефиренко, В. Лебединская, Л. Гашева, Е. Ратушная, Д. Скнарьюв), англисче (Н. Андрейчук), эстончо (Ф. Вакка) ж.б.

Окумуштуу Е.С. Кубрякова фразеологиялык бирдиктердин маданий жана улуттук дүйнө таанымдын учурдагы системасына синхрондуу кирүүгө гана жөндөмдүү эмес, маданий белгилердин экспонатору катары аракеттенүү жөндөмдүүлүгүн белгилейт. Ошондой эле анын үзүндүлөрүн муундан-муунга өткөрүп берүү, ошону менен өзүнчө тилдик инсан катары да, тилдик жамаат катары да дүйнөгө болгон көз караштын калыптанышына катышуу деп эсептейт [6:560].

Биринчи жолу «соматикалык» терминин лингвистикалык колдонууга окумуштуу Ф.Вакк фин-угор таанууда киргизген. Ал эстон тилинин фразеологиялык бирдиктерин адамдын дене мүчөлөрүнүн аталыштары менен изилдеп, аларды соматикалык деп атаган. Ал фразеологизмдердин эң байыркы катмарлары жана эстон тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин эң көп колдонулган бөлүгүн түзөт деген тыянак чыгарган. Демек, «соматизм», «соматикалык» терминдери ар кандай мааниге ээ болуп эсептелет.

Кеңири мааниде соматизм, соматикалык (грек тилинен soma (somatos) - дене) денелик чөйрөгө тиешелүү кубулуштарды белгилөө каражаты болуп саналат. Ал эми тар мааниде, соматизм адамдын бетинин жана бүт денесинин кандайдыр бир маанилүү белгиси, абалы же кыймылы. Башкача айтканда, вербалдык эмес тилдердин биринин бардык формаларын камтыган термин - соматикалык тил жаңсоолор, мимика, поза жана психикалык кыймылдардын жана мамлекеттердин ар кандай белгилери.

«Соматикалык» термини биологияда жана медицинада «адамдын денеси менен байланышкан» деген мааниде да колдонулат жана «психикалык» түшүнүккө карама-каршы келет. Тил илиминде 20-кылымдын экинчи жарымынан тартып денелик чөйрөгө тиешелүү нерселердин бардыгын семантикасында чагылдырган изилдөөлөр активдүү иштей баштайт. Фразеологизмдердин түзүлүшүнө көбүнчө дене мүчөлөрүнүн аттары катышат. Соматизмдердин мааниси, фразеологиялык бирдиктердин бардык системаларына болбосо да, көпчүлүгүнө жалпы мүнөздүү келет.

Соматизмдер күндөлүк турмушта, көркөм чыгармаларда туруктуу лексикалык бирдик катары колдонулуп, айтылып жаткан ойду түшүнүктүү, так, таасирлүү касиетке ээ кылат. Мисалы: мурундун жардамы менен адам жыт сезет, дем алат жана ал адамдын башынын алдыңкы бет бөлүгүндө жайгашкан. Ал эми өтмө мааниде: *мурдун балта кеспөө-камырабайт, тоготпойт, кенебайт деген маанини билдирет; кулак-мурун кескендей - тыптынч, жымжырт, эч добушсуз деген маанинде колдонулат; мурдун көтөрүү - кекирейүү, менменсинүү, чиренген абалда болуу*. Мында каармандын мурдун

гиперболалаштырып, салыштырып айтылат: “колдору бийик теректей, мурдунан чыккан илеби Ала-Тоонун желиндей” элестүү көркөмдөлүү менен туюндурулуп жатат[2:17].

“Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнө” ылайык, салыштырылып жаткан тилдерде фразеологиялык бирдиктердин түзүлүшүндө кол, көз жана башты билдирген сөздөр биринчи орунда турат [5:56]. Дээрлик бардык соматизмдер аң-сезимсиз деңгээлде муундан-муунга өтүп келе жаткан символикалык түзүлүштөр болуп эсептелет. Символ фразеологиялык бирдикти түзүү процессинде көбүнчө улуттук мүнөзгө ээ болот. Символдор дүйнөсүн билүү реалдуу дүйнөнүн картинасын, ата-бабаларыбыздын ой жүгүртүүсүн түшүнүүгө жардам берет. Мындан сырткары фразеологиялык бирдиктин ичиндеги маалыматтарды берүү процессин жеңилдетет. Соматикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктердин түзүлүшүнө негиз болгон символдордун басымдуу көпчүлүгү амбиваленттүү болот. Бул фразеологиялык сөз айкаштарынын ар кандай лексикалык маанилеринин пайда болушуна алып келип, синонимдик жана антонимдик түгөйлөрдүн пайда болушуна шарт түзөт. Соматикалык лексика интегралдык система болуп саналат. Анын ичинде: биринчи, номинациялардын объектилеринин туруктуу саны, ал эми экинчиси лексикалык бирдиктердин конкреттүү курамын көрсөтүү үчүн арналган. Белгилей кетсек, эгерде биринчи көрсөткүч экстралингвистикалык болуп, улуттук тилге көз каранды болбосо, экинчиси тигил же бул тилдин жеке өзгөчөлүктөрүнө түздөн-түз көз каранды. Тиешелүү лексемалардын курамы сан жагынан да, сапаттык жактан да айырмаланышы мүмкүн.

«Соматизмдер» лексика-семантикалык тобунун фразеологиялык активдүүлүгү өтө жогору. Лексикалык жактан соматиздин классификациясы үч тармактын алкагында берилген:

- Аалам,
- Адам,
- Аалам жана адам.

Соматизмдер «Адам» аймагында «Адам тирүү жан» рубрикасында локалдашып, 10 тематикалык топко (организм, жаш, ден соолук, гигиена, жашоо фазалары ж.б.) кирет. Хмельницкая Н.Л. жана А.Биялиев жети системаны бөлүп көрсөтүшөт. Алардын иштеши кандайдыр бир органдын же анын катышуусу менен ишке ашат:

- 1) кабылдоо (дененин «кабылдоо» органдары);
- 2) физиология (жалпы дене, «сезүү»);
- 3) кыймыл көндүмдөрү (дененин бөлүктөрү);
- 4) каалоо (эрк, "каалоо");
- 5) интеллект (акыл, "ойлонуу");
- 6) сезимдер (жан, "сезүү");
- 7) тил (тил, "сүйлөө»)[7:152].

Ал эми соматикалык фразеологиялык бирдиктердин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө токтолсок, лексика-семантикалык он топ бар:

- 1) мүнөз;
- 2) физикалык абалы;
- 3) сезим абалы;
- 4) сезим - мамиле;
- 5) адамдын сапаттык мүнөздөмөлөрү;
- 6) психикалык иш;
- 7) портрет;
- 8) адамдын иш-аракеттери жана жоруктары;
- 9) коомдук абалы;
- 10) объекттен алыстык даражасы.

Тандалган лексика-семантикалык топтор бүткүл тил коомчулугуна мүнөздүү болгон жалпы белгилерди да, ар кайсы тилдердеги фразеологиялык бирдиктердин-соматизмдин спецификалык белгилерин да айырмалоого мүмкүндүк берет.

Изилдөөчүлөр фразеологиялык бирдиктердин эки негизги тобун (өзөктүк жана перифериялык) ажыратышат. Соматикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктер жогорку фразалык активдүүлүккө ээ. Мында фразеологиялык активдүүлүгү төмөн соматикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктер да бар. Фразеологиялык бирдиктердин жаралуу процесси активдүү өзөктүк топтун соматизмдерине: баш, жүрөк, көз, жан, кол, бут жана ассоциация аркылуу түзүлгөн четкилер: каптал, тер, моюн, киндик, таажы, тамыр, каш, сөөк. Жогорудагы пикирге таянып, тилчи-окумуштуу Х.Карасаевдин “Накыл сөздөр” эмгегине кайрылсак, адамдын колуна байланыштуу соматикалык компоненти бар накыл сөздөр көп кедешет. Алар төмөндөгүлөр:

Кол ийрисине тартуу – жакынына, таанышына болушуу, өзүнүн жек-жаатына, ага-тууганына каралашуу, ошолорго болушуу деген маанидеги накыл сөз.

Кол жууп калуу – куру калуу, ажырап калуу, куру алакан отуруп калуу.

Колго түшүп калуу - энеси жокто жаш баланын тентеги тыйылып, жини кагылып, момооруп калганы, айткан тилди алып, бергенди жеп, жоошуп калышы.

Кол көтөрүү – уруу, тепкилөө, сабап алуу, чаап жиберүү, муштоо.

Кол кушуруу – эки колун бооруна кайчылаштырып, ызат көрсөтүү; кетирген айыбына кечирим сурап, өтүнүч кылуу.

Колу жеңил – иши оңунан келтирген адамга карата айтылат[4:148-152].

Окумуштуу Ч.А.Асылбекова соматикалык лексиканын төмөндөгүдөй үч өзөгүн аныктаган:

- дененин жалпы белгилери - адам денесинин бөлүктөрүнүн, эркек жана аял денесинин өзгөчөлүктөрү менен байланышкан аттары;

- адамдын организмнин жашоо жөндөмдүүлүгүн жана жандуулугун камсыз кылуучу ички органдардын белгилери;

- адамдын денесинин жана анын органдарынын материясынын (затынын) белгилери [1]. Ошентип, соматикалык фразеологизмдер фразеологиялык бирдиктер аркылуу түзүлүп, анын компоненттеринин бири адам же жаныбар денесинин бир бөлүгүнүн аталышы болуп саналат. Бул фразеологизмдердин эң чоң топторунун бири.

Жыйынтыктап айтканда, соматизмдердин фразеологиялык бирдиктердин курамында кеңири колдонулушу көбүнчө алардын ар түрдүү тилдердин сөз байлыгынын эң байыркы катмарларынын бири болгондугунда. Анткени тилдин лексикасынын негизги курамынын өзөгүнө киргендигине байланыштуу болот. Соматизмдердин популярдуу болушуна мазмундун актуалдуулугу, улуттун жандуу образдуулугу, грамматикалык жасалгасынын жөнөкөйлүгү жана стилистикалык көп түрдүүлүк да эсептелет.

Соматикалык фразеологизмдердин мүнөздүү өзгөчөлүгү - тилдерде сөз айкаштарынын каймана багыты боюнча абдан окшош көптөгөн аналогдордун болушу. Бул өзгөчөлүк соматикалык компоненттеги бирдиктерди фразеологиялык бирдиктердин башка тематикалык топторунан кескин айырмалап турат.

Адабияттар:

1. Асылбекова Ч.А. Фразеологические соматизмы кыргызского языка // Вестник Кыргызстана, 2021
2. Жанчарбекова С.Ж. Кыргы фольклорундагы соматизмдер, стилистикалык функционалдык өзгөчөлүктөрү. Бишкек, 2021
3. К.З. Зулпукаров, С.М. Амралиев, А.К. Зулпукарова Сравнительная характеристика названий руки в дагестанских и алтайских языках // Вестник Дагестанского государственного университета, 2018, Серия 2: Гуманитарные науки, С. 50-56
4. Карасаев Кусейин. Накыл сөздөр. Фрунзе, 1987.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (Түз. Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш. Жапаров. - Б., 2001.

6. Кубрякова Е.С. - Язык и знание: На пути получения знаний о языке (2004) [Текст] / Е.С. Кубрякова. - М.
7. Русско-киргизский фразеологический словарь (Сост: А.Биялиев, Н.Л. Хмельницкая). - Ф., 1977.

* * *

БӨРҮ КУЛЬТУ ЖАНА “ЭРКЕКТЕР СОЮЗДАРЫ”

Каратаев Олжобай, т.и.д., профессор Ж.Баласагын атындагы КМУ
Кайрыкан Жаныбекова, т.и.к., доцент

Абстракт: Бөрүнүн культуна адам баласы эзелтеден ишенип, ага тотемдик жаныбар катары сыйынышып келишет. Илимий макалада бөрүнүн культу менен “эркектер союздарынын ортосундагы байланыштар, социалдык алакалар сыпатталат.

Түйүндүү сөздөр: бөрү, культ, кыргыздар, “эркектер союздары”, руника, енисей кыргыздары, этникалык маданият, этнос.

КУЛЬТ ВОЛКА И “МУЖСКИЕ СОЮЗЫ”

Каратаев Олжобай, д.т.н., профессор
КГУ им. Ж. Баласагына
Кайрыкан Жаныбекова, т.и.к., к.т.н., доцент

Абстракт: Люди с древнейших времен верили культу волка, поклонялись как тотемному животному. В этой статье анализируется взаимосвязи культа волка с “мужскими союзами” и социальные взаимоотношения в обществе.

Ключевые слова: волк, культ, кыргызы, “мужские союзы”, руника, енисейские кыргызы, этническая культура, этнос.

THE CULT OF THE WOLF AND "MALE UNIONS"

Karataev Olzhobai, Doctor of Technical Sciences,
Professor, KSU them. J. Balasagyn
Kayrykan Zhanybekova, Ph.D., Associate Professor

Abstract: People from ancient times believed in the cult of the wolf, worshiped as a totem animal. This article analyzes the relationship of the wolf cult with "male unions" and social relationships in society.

Key words: wolf, cult, Kyrgyz, “male unions”, runic, Yenisei Kyrgyz, ethnic culture, ethnos.

Алгачкы общиналык коомдун доорунда жашаган адамдар жырткыч жаныбарлардан аң уулоонун ыкмаларын, өзгөчө бөрү үйүрүнүн ички социалдык алакаларын үйрөнүүгө аракет жасашкан. Бөрүнүн жашоо образын, үйүрдөгү ынтымак жана тартип принциптерин, бөрү үйүрүнүн коллективдүү аң уулоодогу өзгөчө ыкчамдыгы, айлакерлиги, жырткычтын чыдамкайлыгы жана атаандашы менен акыр-аягына чейин күрөшүүсү, баш ийип моюн сунбаган көктүгү, шамдагайлыгы, дем чыгарбай өлгөндүгү, үй бүлө куруудагы туруктуулук адаттары адам баласын кайсыл гана аймакта жашабасын таң калтырган. Айбанаттар дүйнөсүндөгү бөрү жаныбарынын феномени адамдарды бул жырткыч жаныбардан жашоону, аң уулоону, аскер өнөрүн ж.б. талдап үйрөнүүгө, аны күнүмдүк жашоодо колдонууга мажбурлаган. Бөрүгө бийликтин символу жана кудай (согуш кудайы) катары табынышкан, анын атын атоого *табу* (тыюу) салынган, ошондон улам карышкырдын каймана маанидеги ар кыл аталыштары келип чыккан. Согуш кудайы же “эркектер союздарынын” колдоочусу болгон Чагылган (Мама калдырак) кудайы адамдарга бөрүнүн образында көрүнгөн. Прохоров маданияты (б.з.ч. IV-II, б.з.ч. VIII-III кк.), Таштык (б.з.ч. III - б.з.ч. V кк.) маданий

доорлору заманында жашаган адамдар коомунда бөрүгө табынуу өнүккөн. Прохоров маданияты доорундагы жашаган сак (скиф), эрте сармат жана кечки сармат урууларында бөрүгө ж.б. жырткыч жаныбарларга сыйынуунун диний-философиялык негизи өнүгүп калыптанган. Скифтерге жана сарматтарга таандык болгон археологиялык эстеликтерде жаныбарлар мотивдери үстөмдүк кылса, тескерисинче, кошуна Түштүк Сибирдин маданияттарында өсүмдүктөр мотивдери (мисалы, кыргыздарда) басымдуу болгондугу белгилүү. Аталган тарыхый доорлордо жашаган адамдар коомунда илимий адабияттарда баяндалгандай “эркектер союздары” калыптана баштайт (караңыз: [Каратаев, 2021: 267](#)).

“Эркектер союздары” деген эмне ? Илимий адабияттарда “эркектер союздары”, “жаштар союздары”, “куракташ союздар”, “жашыруун союздар” деп аталганы менен, баары тең бир маанини туюнтат. Ал оболу, алгачкы общиналык коомдун шарттарында келип чыккан эркек аңчылардын жаш курагына карата калыптанган топтору, биримдиги. Жаш курагына карата түзүлгөн аңчылардын биримдиги, коомдук-экономикалык мамилелердин өнүгүүсү менен куралдуу аскердик катмарга (кошуун, дружина) өсүп чыккан. Тарыхый-этнографиялык булактарда жаш курагына карата уюшулган эркектердин топторун “эркектер союздары” деп аталат. Бүгүнкү кыргыз тилинде “тең курактагы эркектердин ынтымагы”, “жоролор”, “шеринелештер” маанилеринде чечмеленет. Кошуна өзбек жана тажиктерде “гяп”, “гаштак”, “шерда” ж.б. формаларда айтылат ([Снесарев, 1963: 181-182](#)).

“Эркектер союздары” аты аныктап тургандай жаш балдардын тестиерлик мезгилден жогорку курактык топко, башка социалдык топко өсүп-өнүгүүсүн чагылдырган. Ириде, алгачкы общиналык коомдун шартында эле колуна курал кармай алган эркектердин баары тең жоокер жана аңчы катары кабыл алынган. Туруктуу аскерлер же элдик кошуундар (ополчение) келип чыкканга чейинки доордо жогоруда белгилегендей “эркектер союздарынын” негизин аңчылардын тобу түзүшкөн. “Эркектер” катмарына өтүү үчүн тестиер балдар атайын аскердик ж.б. көнүгүүлөр, дене тарбия боюнча ар кыл сынактардан (инициация) өтүшкөн. Б.з.ч. VIII-IV кк. Байыркы Грецияда (Афины, Спарта) эң алгачкы “эркектер союздары” тууралуу маалыматтар баяндалат (караңыз: [Андреев, 2004: 89](#)). Боз улан курагына жеткен эркектер жаш курагына ылайык топтолушуп, шаардан ыраак жердеги тоолуу-таштуу жерлерде атайын лагерде жашоо менен бирге аскердик, дене тарбия көнүгүүлөрүн аткарышкан, жеген тамактарын жеке өздөрү даярдоого, ачкачылыкка, кыйноолорго чыдоого тарбияланышкан, белгилүү философтордун, илимпоздордун эмгектеринен кабардар болушкан. Белгиленген убакыттан жана атайын даярдыктардын соңунан кийин шаардын борборуна жыйналган элдин алдынан сап-сап болуп өтүшкөн. Даярдыктан өткөн жана курал кармоого укугу бар боз улан “эркектер союзуна” кирүүгө же ал уюмду түзүүгө, үйлөнүүгө, шайлоо жана шайлануу укугуна, муниципалитетке жумушка орношууга укук алган. Демек, атайын инициациядан өткөн эркек коомдун тең укуктуу мүчөсү, коргоочусу болуп калган.

Байыркы скифтер (сактар) жана сармат коомдорунда жаштардын союздары болгондугун, куралданган жаштардын топтору аңчылык жана кошуналарга кол салып талаптоо менен күн көрүшкөндөрүн тарыхый булактар ырастайт ([Погребова, Раевский, 1997:15](#)). Биздин пикирде, бул доор “согуштук демократия” деп аталган тарыхый мезгил менен байланышта. Мисалы, байыркы ассириялыктарда жаш курактары бирдей чамалаш, атайын инициациядан соң уруудан бөлүнүп чыккан жаштардын тобун “бөрү-иттер” деп аташкан ([Иванчик, 1988:40-41](#)).¹ Жоокердик курактагы эркектер тобуна кошулууда жырткыч жаныбарлардын, айрыкча карышкырдын сапаттарына ээ болуу өзгөчө жогору бааланган. Атайын сыноолордон өткөндөргө социалдык топко мүчө экендигин аныктаган, коомдогу ордун туюнткан жырткыч жаныбарлардын, анын ичинен карышкырдын символ-белгилери,

¹ Ал учурда согуштук иттер деп аталган, болжолу карышкырлар менен аргындаштырылган иттердин тукумдары болгон. Тукуму такталган, атайын үйрөтүлгөн иттерди “согуштук иттер” деп аташкан. Сактар жана киммериялыктар бөрү менен катар итке да сыйынышкан.

атрибуттары ыйгарылган (Евсюкова, 1988: 28-29). Илимпоздордун белгилегендерине караганда коомдогу “мыкты адамдарды” аныктаган атрибуттар бара-бара социалдык топтун символ-белгилерине айланган, бул көрүнүш “эркектер союзуна” атайын сыноолордон (инициация) өткөн, сыноолорго туруштук бере алган адам гана мүчө боло аларын туюнткан, символдор анын ээси болгон эркектин коомдогу ээлеген социалдык статусун да аныктаган. В.Добжанскийдин пикиринде коомдук бул процесстер эрте көчмөндөрдүн катардагы жоокерлеринин ичинен элитанын же тандалган жоокерлердин бөлүнүп чыгуусун шарттаган эле. **“Бөрүлөр”** статусун алган гана эркектер мындай атрибуттарды алып жүрүүгө акылуу болушкан. Тактай өтчү маселе, оболу жогоруда аталган атрибуттар аңчыларга таандык болсо, кийинчерээк, социалдык мамилелердин өнүгүүсү (эволюциясы) менен бирге, аталган өзгөчө атрибуттар аскердик элитага гана таандык болуп калган (Добжанский, 1990: 68).

Эркектер союздары жана андагы ритуалдар (каадалар), мифтер индоевропа элдеринде (герман, индо-иран, балт-славян), грек, латын, кельт ж.б. дурус иликтенген. Иликтөөлөрдө “эркектер союздарында” бөрү-иттин образы өзгөчө орунда тургандыгы далилденген. Эркектер союзунун колдоочусу болгон **Кудай-жоокер** – бөрү образында чагылдырылган; эң маанилүүсү союздун ичиндеги эркектердин баары тең бөрү катары кабыл алынган. Жаш улан-жоокерлерди карышкырга (жоокер-карышкыр) айландыруу же “үйүргө кабыл алуу” магиясы учурунда бөрүнүн кыймыл-аракеттерин элестеткен бийлерди аткарышкан, бөрүгө айлануу максатында анын терисин кийишкен, транска түшүү үчүн **сома (хаома)** сыяктуу наркотикалык ичимдиктерди колдонушкан. Бул учурда жаш жоокерлер конуштан сырткары жерлерде “бөрү” жашоосу менен күн көрүшүп, аскер ишине көнүгүшкөн, башка кошуна урууларга кол салып, талап-тоноолорду ишке ашырышкан (Иванчик, 1988:40-41). Инициация учурунда “бөрүгө аңчылык жасоо” ритуалы ишке ашырылган, улан-жоокер ритуал учурунда “жоокер-карышкырга” кубулган. Ритуалдык аң-уулоо шартында “бөрүгө” кубулган жоокерге белги-символ же атрибут катары карышкырдын териси жана башы ыйгарылган (Бондаренко, 2014: 153). “Бөрүнүн” терисин жамынгандан соң, жоокер жырткыч айбанга же карышкырга кубулган, ошентип жоокер бөрүнүн образы менен жашоого милдеттүү болуп калган. **“Бөрүлөр үйүрүнө”** кабыл алынган улан кармашта жеңилбес бөрүгө кубулуп, карышкырлар үйүрүнүн мыйзамдарын кабыл алып, аны менен жашоого өткөн.

Карышкырга “аңчылык кылуу” жоокерди символикалык түрдө “бөрүгө” айландырган, бөрү үйүрүндөгү тартипке, бөрүлөрдүн аң уулоо тактикасын согуштук өнөргө колдонууну кабыл алышкан, үйүр ичиндеги бөрүлөрдүн социалдык алакаларын үйрөнүшкөн. Чындыгында, карышкыр табияттан куралдуу жоокердин идеалдык образына төп келген. Адамдар бөрү жаныбарынын төмөнкү психологиялык өзгөчөлүктөрүнө, кыймыл-аракеттерине көңүл бөлүшкөн: а). Жырткычтын күнүнө 40 км. ашык аралыкка чейин аң уулоого чыгышы, аңды (мисалы, койду) үстүнө арта көтөрө качышы; изден-изге жүрүшү аркылуу үйүрдөгү карышкырдын санын тактоо татаалдыгы; аң уулоо учурунда өтө сак болушат, алгач таанылган айбанга бир канча убакытка чейин кол салууга жакын жолошпой дыкаттык менен үйрөнүшөт; б). Карышкырдын башынын, кулактарынын, куйругунун кыймылы, көз карашы ж.б. аркылуу белги берүүнүн татаал системасынын бардыгы; в). Бөрүлөр үйүрүнүн ичиндеги өзгөчө алакалар, иерархиялык чөйрө, көп катмардуу элиталык топтор аркылуу үйүрдү башкаруу; айрым учурларда үйүрдүн дөбөт жетекчисине баш ийишет, айрымдарында “тең укуктуулук” сакталат, үйүрдөгү ич-ара араздашуу бөрү коомунда сейрек көрүнүш, көз карашы, кыймылы жана үн чыгаруусу аркылуу эмоциясын билдирет; белгилүү болгондой карышкырлар эч качан өздөрүнүн күчтүү жана ынтымакта экендигин ачык көрсөтүшпөйт, бирок, иш жүзүнө келгенде аны ийгиликтүү түрдө далилдешет; г). Карышкырлар уулуган учурда өздөрүнүн ички абалдарын билдиришип, ич ара баарлашышат.

Сактар (скиф) доорундагы эрте көчмөндөрдүн искусствосунда жырткыч жаныбарлар, анын ичинен бөрүнүн образы үстөмдүк кыла баштайт, мурдагы хтоникалык жаныбарлардын элестеринин ордуна жоокер курал-жарактарына карышкырдын образдары чегиле баштаган.

Жырткыч жаныбарлардын ичинен *карышкырдын образы жогорку бийликтин жана аскердик эрдиктин символу* болуп калган. Байыркы Персиядагы Авестанын текстеринде “эки аяктуу бөрүлөрдүн” жеңип алуулары жөнүндө баяндалат (Иванчик, 1988: 41). Булар Кичи Азия жана Персияга чабуул жасаган сактар (скифтер) болушкан. Кичи Азияда (азыркы Түркиянын аймагы) жашаган калктардын эң бир коркунучтуу душмандары болгон киммерийлерди “эки аяктуу бөрүлөр” – сактар (скифтер) жеңип алышканы маалым. “Эркектер союзун” түзгөн сактар Ишпакайдын жетекчилиги астында үстүнө карышкыр терисин, төбөсүнө бөрүнүн башын коюп алышып чабуул жасашкан. Бөрү терисин жамынган сактардын атын угушкан Кичи Азиянын эли үйөйлөрү учуп, баш-аламандыкта алдастап качкандарын грек булактары эскерет (Каратаев, 2021: 234).

Коомдогу статусу бар элитаны айрымалап турган белгилердин бири – денесине татуаж же татуировка салуу расмиси да колдонулган. Байыркы сарматтар коомдогу ээлеген өзгөчө статусту белгилөө максатында татуировканы жана өсүмдүктөрдөн жасалган бойокторду пайдаланышкан (Нефедкин, 2018:84). Алтайдагы Пазырык деген жердеги археологиялык казууларда б.з.ч. V к. таандык болгон эстеликтер табылган. Адамдардын жакшы сакталган мумияларынан окумуштуулар денеге чегилген, жаныбарларды жана куштардын элестерин чагылдырган көп сандаган татуировкаларды табышканы илимге белгилүү. Таанымал археолог Н.П.Грязнов Пазырык V ж.б. көрүстөндөрдө сөөктөрү табылган татуировка чегилген эркек адамдарды коомдогу жогорку статусу болгон жетекчилер, жеке күрөшкө түшкөн балбандар деген пикирди айткан (Грязнов, 1961: 7-61). Н.П.Грязнов Пазырык маданиятындагы эстеликтерди енисей кыргыздары боюнча кытай булактарындагы маалыматтар менен салыштырган. Кытайдын Тан династиясынын (б.з. 618-907) “Тан-шу” булагы енисей кыргыздарынын мамлекети, мамлекеттик-башкаруу системасы, социалдык топтору, кызмат орундары, чарбасы, үрп-адат, каада-салттары ж.б. маалыматтарды баяндайт. Кытай жазма булагы: “...аялдардын саны эркектерге караганда көбүрөөк, эркектери кулактарына сөйкө тагышат. Алар (эркектер) туруктуу жана эр жүрөк келишет. Алардын ичинен эр жүрөктүүлөрү денелерине татуировка салдырышат, аялдар турмушка чыкканда гана моюндарына татуаж чектиришет... Биринчи айды “Б(м)ао-ши ай” (“баш ай” - март айы) деп аташат... (Таскин, 1968: 41). Демек, жогорудагы маалыматтардан татуировка да социалдык абалды чагылдырганын байкоого болот.

Байыркы кыргыз коомунда “эркектер союздары” болгондугу талашсыз. “Эркектер союздарынын” мүчөлөрү коомдун элитасын түзүшкөн. Аскердик жана административдик жетекчиликтеги “бөрү” статусуна ээ болгондордун баары тең кошумча “эр-жоокер” деген наамды алып жүрүшкөн. Кыргыз жазуу эстеликтеринде “эр атым Сангун Бөдбү”, “эр элем”, “эр (жоокер) болдум” сыяктуу саптар жыш кездешет. Ириде, эстеликтердин дээрлиги каган үй бүлөсүнө, мамлекеттик белгилүү эрлерге, өлкө үчүн кызматы сиңген адамдарга багышталып тургузулгандыгы ырас.

Барлыктагы биринчи эстелик Элегештин Улуг-Кемге (Енисейдин бир куймасы) куйган жеринен (Тува) табылган: 1) Эр атымды таптым. Эрдемдүүлүгүм (үчүн); 2) Мен өзүм Йигин Алп-Туран алты аймактуу (уруу) журтумдан он үч (жашымда) айрылдым. 3) Бектин эркин (бийлигинен), сиздерден айрылдым (Орхон-Енисей текстери, 1982:148). Мында он үч жашында атайын сыноодон өткөн кыргыз уланы тууралуу сөз болот. Барлыктагы экинчи эстеликте: 1) Мен Күни Тириг, үч жашымда атасыз болдум. 2) Даңктуу тутук агам мени тарбиялап өстүрдү (эр жеткирди). 3) Муңсуз Эрлердин ичинде (баатырлардын арасында) мен элем (муңсуз элем). 4) Өргөдө(гү) канышамдан айрылдым, апамдан (эжемден) айрылдым (Орхон-Енисей текстери, 1982: 148-149).

II Түрк каганатынын негиздөөчүсү Кутлугдун (Элтериш-каган) уулу болгон атактуу Күлтегин (684-731 жж.) өз эстелигине (Кошо Цайдам, Монголия): “...жети жашымда жетим калдым, он жашка толгонумда эр аты болгон “Күлтегин” атына ээ болдум; Умай-эне сыяктуу энем эркек жана эр (жоокер) болгонума кубанды” – деп Йоллыг-тегинге жаздырган. 46 жашында 734-ж. дүйнө салган Күлтегин 10 жашка толгондо алгачкы ирет ууга чыгып, аң

атып алган. Бул ритуал колуна курал кармап, жоокер болууга уруксат берилгендигин, кошумча **Күлтегин** атын кабыл алгандыгын чагылдырган (Каратаев, 2021: 345).

Элегестеги (Тыва) жазуу 39 жаштагы *даңктуу эр* Ток Бөгүгө арналган. Жазуудагы маалыматтарга караганда Ток Бөгү мамлекеттин жетекчиси же жогорку кызматтагы адам болгон, теги каган үй бүлөсүнөн чыккан. “Бөгү” – акылдуу, айлакер маанилерин берет, болжолу атайын ыйгарылган кошумча лакап ат болуусу мүмкүн. Эстеликте: 1) Өргөөдөгү канышам, аттигиниң, өз уулум сиздерден айрылдым; 2) Менин жүз эрге тете келе турган күчүм бар эле, мен жүз эр менен биргеликте согуштум (сиздерден айрылдым, өлдүм) ; 7) Кара (калың) журтум кайраттангын, эл (мамлекет) заңын (мыйзамын) бузба...; 10) Төрт аяктуу жылкым, сегиз аяктуу малым бар (үчүн), муңум-кайгым жок эле (**Орхон-Енисей текстери, 1982: 152**).

Бегре дарыясынын жанынан табылган кыргыз жазуу эстелигинде (Е-12) Табгач (Тоба-Вэй же Кытай империясы) элине, каганына (императоруна) барган, ошол жерден 15 жаш курагында (эр болгондо) билим алган, кадыр-баркка, илимге ээ болуп, Табгач (кытай) кызына үйлөнгөн Төр-Апа Ичреки аттуу тектүү эр жөнүндө сөз болот. 15 жашында эр (жоокер же “бөрү”) болгон Төр-Апа Ичреки 67 жашында дүйнө салган. Эстелик жазууда анын жоокер (эр) болгондугу, жылкы жаныбарын кастарлаганы, “жети бөрү өлтүрдүм, барс менен кийикке (элик) кол салбадым, колумда бардар, сансыз төр түлүгүм бар эле” деген арманы айтылат. Кыргыздар Көк түрктөргө (689-744 жж.) каршы Кытай (Тан династиясы, 618-907 жж.), карлуктар, Түргөш мамлекети жана Тибет менен согуштук союз түзгөндүгү маалым. Ханзаада Күлтегин жана полководец Тоңокук (кытайча аты - Юаньчжень) жетеген аскерлер союздаштарды, анын ичинен кыргыздарды 710-ж. декабрдын акыркы күндөрү, 711-ж. баш чендери жеңип баш ийдирген. Кыргыздар каган Барс-бектин жетекчилиги астында түрктөр менен үч ирет кагылышуу болгон. Мында аскер башчысы жана эр (“бөрү”) Төр-Апа Ичреки “жети бөрү өлтүрдүм...” - деп айтканы көк түрктөр менен болгон аскердик кагылышууларды баяндайт. “Бөрүлөр” – Ашина тегинен чыккан түрктөрдүн аталышы болгон. Кытайлар Чыгыш Түрк каганатынын (581-630 жж.) түрктөрүн “фу-ли” (бөрү) деп аташканы, бир жылда 64 ирет Кытайга кол салган “бөрүлөрдү” тукум курут кылыш керек деп жазышканы белгилүү. Эстеликтеги “барска жана кийикке (эликке) тийген жокмун” деген маалымат башка элдер жана алардын тотемдери тууралуу жазылышы ыктымал.

Бегре эстелиги (Е-12): “...9): “Он беш жашымда Табгач канга бардым, Эр эрдемим үчүн алпын (?), алтын, күмүштү, кымбат баалуу ат жабылуу... Табгач мамлекетинде аялдуу (кишилүү) болдум; 10). Жети бөрү өлтүрдүм, барсты, кийикти (эликти) өлтүрбөдүм” (**Орхон-Енисей текстери, 1982: 154-155**).

Чаа-Холдогу (Чаа-Көл, Тыва) биринчи жазуу эстелигинде (Е-13) Чиксин аттуу кыргыз эринин каганга, элге, мамлекетке ак дилден кызмат өтөгөнү тууралуу маалымат жазылат. Элге таанымал өз атасы жана кыргыз каганы Билге-Чикшенге ак ниеттен кызмат өтөп, эр (“бөрү”) наамына ээ экендиги баяндалат. Чаа-Хол (кырг. Чаа-Көл) - Тыванын аймагындагы анчалык чоң эмес көлдүн аталышы. “Чаа” – хакас жана тува тилдеринде “согуш”, “кармашуу” маанисин туюнтат. Болжолу, согуш болуп өткөн жердин атынан келип чыккан болуусу мүмкүн. Ошондон улам, Хакасиядагы кыргыздардын көрүстөндөрү жана аларга арналып тургузулган жазуу эстеликтери хакастар тарабынан “Чаа тастары” – “Согуш таштары” деп аталат. Көлдүн (Чаа-Көл) энчилүү аты кыргыз жазуу эстеликтинин аталышынан улам келип чыккандыгын байкоого болот. “1) Мен курдаштарымдан айрылдым, аттигиниң ! Ак өргөөдөгү канышамдан, сегиз уулумдан айрылдым; 2) Мен өз каганыма, мамлекетиме берилгендик менен ак ниеттен кызмат өтөдүм. Акылдуу (көсөм) башкаруучума ак дилден кызмат кылдым. Жолдошторум үчүн да ак кызмат өтөдүм. Менин эрдигим...; 3) Атам үчүн Билге Чикшен канга (каганга) кызмат кылдым, эл-журтум; 4) Мен өз эрдигими, күчүмдү элимдин кызматына бердим...Теңир... мен мыкты жолдошторумдан айрылдым.

Чаа-Холдогу (Тыва) экинчи эстелик (Е-14) Кыргыз каганатында элчилик кызмат өтөгөн Чур (Чор) Күчтүү-Барска арналып тургузулган. Кыргыз каганатында мамлекеттик

кызматты – элчиликти аркалаган эр Чур (Чор) Күчтүү Барс болжолу элчилик сапарда же согуштук жүрүштө курман болгон. Ал Көк Теңир жараткан эли, мамлекети, Улуң-Шад аттуу эрден (баатыр) айрылганы жазылат. Шад – түрк каганаттарында, кыргыздарда мамлекеттик эң жогорку кызмат орунун, кагандан кийинки адамды аныктаган. ¹ 1) Элчи Чур (Чор) күчтүү Барс. 2) Өргөөдөгү канышам сиздерге, уулума бөкмөдүм (тойбодум); 3) Теңири (Көк Теңир) жараткан элим (мамлекетим), Улуң Шад эримден (баатырымдан) айрылдым (Орхон-Енисей текстери 1982:158).

Чаа-Холдогу (Тыва) үчүнчү эстелик (Е-15) жыйырма беш жашында курман болгон **Йарук-тегин** аттуу эр (“бөрү”) кыргызга арналып жазылган. Анын атасы Беле-Тугма болгондугу баяндалат. Беле-Тугма – болжолу, кыргыз кагандарынын бири болгон. Себеби, анын уулу Йарык “тегин” деген титулга ат болгон. “Тегин” – кагандын мураскери, ханзаада маанилерин туюнтат.² 1) Эр атым Йарык-тегин, мен жыйырма беш жашымда сиздерден кеттим; 2) Беле-Тугма (деген) болгон, (мен анын) уулумун, жакшылыкка бөкмөдүм (тойбодум), сизге; 3) журт арасында болгон үчүн уямдан, элүү уялаш тууганымдан айрылдым (Орхон-Енисей текстери, 1982:159).

Ириде, Борбордук Азиянын көчмөндөрүндө, анын ичинде кыргыздарда жаштар аскер иштерине кандайча даярдыктардан өтүшкөн деген суроо келип чыгат ? Болочоктогу аскерлер оболу душманга кол салуу жана жеңип алуунун сырларын коллективдүү аң уулоодон үйрөнүшкөн. Коллективдүү аң уулоо (бурят-монголчо – абла, орус тилинде – облава) эркек балдардын эң алгачкы ат үстүндөгү машыгууларынан болгон. Аң уулоого өңчөй эркектер гана катышкан. Бул процесстин өзгөчө структурасы жана аракеттери, аңга катышкандардын ар биринин өзгөчө орду жана социалдык иерархиясы болгон. Көчмөндөрдө бир социалдык катмардан экинчи бир социалдык катмарга (мисалы, эр же “бөрү” болуу үчүн – О.К.) өтүү үчүн аскердик жана аң уулоодогу атайын сыноолордон өткөрүшкөн. Жаштар же болочоктогу жоокерлер шамдагайлыкка, жаа менен таамай атканга, күч-кубаттуу болууга жана кыйынчылык менен ачкалыкка чыдоого үйрөнүшкөн. Жогоруда белгилегендей аң уулоонун структурасы жана тартиби, оң жана сол канаттарга ажыратылып бөлүнгөн аңчылардын орундары болгон. Аң уулоонун тартибин бузгандар жазаланган (Артамонов, 1973: 223-226). Коллективдүү аң уулоонун функцияларынын бири жаш муунду социализациялоо эле. Жаштар дарактарга, аскаларга тоскоолдуксуз чыгууга, жырткычтардан сактанууга, аң уулоо учурунда катарды бузбаганга үйрөнүшкөн. Ушул эле үйрөнгөн ыкмаларды башка урууларга, элге кол салууда пайдалана билишкен (Ильинская, 1971:84). Көпчүлүк учурда коллективдүү аң уулоо башка урууларга кол салуу менен коштолгон. Көчмөндөрдүн жашоосунда аң уулоо жана башка урууларга кол салуу жашоонун бир бөлүгү болгон. Кыргыздарда эң алгач ирет аң атып алган аңчынын колун аңдын каны, майы менен сүрткөн салт кездешет. Муну Темучиндин (Чынгыз-хан) эң алгачкы аң уулаганы жана Жамуха менен кездешкен эпизодунан да байкоого болот.

Ю.Н.Рерихтин пикиринде коллективдүү аң уулоо “монгол аскерлеринин тактикалык көнүгүүлөрү” катары кызмат өтөгөн. Ал мисал катары Чынгыз-хандын “Улуу Ясасынан” (Мыйзамдар жыйнагы) үзүндү келтирет: “...Душмандар менен согуш болбогон учурда алар (монголдор) уулдарын жапайы жаныбарларды кубалап, аң улаганга көндүрүшсүн, бул көнүгүүлөрдөн аскердик күч-кубат жана туруктуулукту үйрөнүшөт, андан соң душмандарга

¹ **Шад (Sad)** – «улуу, башкы жетекчи» маанисин берген. Шад - Борбордук Азиядагы көчмөн элдерде кенен таралган мамлекеттик-башкаруу титулу. Шаддар көбүнчө мураскер ханзаадалардан дайындалып, мамлекеттеги эң жогорку административдик жана аскердик жооптуу функцияларды аткарышкан. Рун сымал кыргыз (түрк) жазуу эстеликтерде Тоң-Йокук “бойла бага тарган”, Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болушкандыктары баяндалат (Кляшторный 1964: 31).

² **Тегин (Tegin)** - орто кылымдар доорундагы Борбордук Азиядагы түрк тилдүү мамлекеттердеги кагандык тактын мураскеринин, ханзааданын синонимдеш аталышы. Изилдөөчүлөр титулдун кытай тилинен келип киргендигин белгилешет. **Tegin** < **кытайча tek** – “улуу урматтуу, тектүү, жогорку”, **him** – «адам» же «жогорку тектүү адам, киши» маанисин туюнтат (Махпиров 1997:139). Мисалы, Күл-Тегин ж.б.

жырткыч айбандарга кол салгандай качырышсын, өздөрүнүн жанын аябашсын... (Кубарев, Черемисин, 1987:103). Ю.С.Худяков монголдор согуш учурунда жапайы жаныбарларга аң уулоо (облава) ыкмасын колдонушуп, душмандын аймагын курчоого алышкан. Изилдөөчү аң уулоонун монголдорду аскер ишине тарбиялоодогу башкы ролун белгилейт. Мындан сырткары, аң уулоо аскерлерди тамак-аш менен камсыздоодо колдонулган. “Жол катар аң уулап, күл азык даярдашкан” (Кубарев, Черемисин, 1987:105).

Коллективдүү аң уулоону эки бөлүккө, аң уулоо жана анын кудайларга арналган ритуалдык мүнөзгө ээ курмандык чалуу расмисине ажыратууга болот. Андан соң спорттук “үчилтик” (триада) – күрөш, ат оюндары жана жаа атуу мелдештери уюштурулган. Спорттук мелдештерде шамдагай жана күчтүү балбандар, көзгө атар мергендер, мыкты чабандестер аныкталган. Эң кызыктуусу, аң уулоодо аристократия эки түрдүү сырткы кийимди пайдаланышкан. Биринчиси, жаныбарлардын образын чагылдырган үстүнкү сырткы кийим, экинчиси согушка кийүүчү панцирдик соот-чопкут кийимдери колдонулган. Бул байыркы шамандык традицияны чагылдырган. С.В.Ивановдун байкоосунда аң уулоодогу эки түрдүү кийим шамандык традицияны, шаман-аңчы жана шаман-жоокерди туюнткан (Руденко, 1962: 20). Жаныбардын образын чагылдырган кийим ритуалдык функцияны аткарып, бөрүнүн элесин чагылдырган. Коллективдүү аң уулоонун жетекчиси – аскер башчысы болсо, ритуалдык процессияда негизги жырткыч жаныбардын образы карышкырга тийешелүү болгон. Жаш уландарды “эркектер союзуна” кабыл алууда бөрүнүн терилерин, баштарын пайдалануу, “бөрүгө кубулуу” мисал боло алары ырас. Аң уулоо процессиндеги башчыны (жетекчини) кыргыздар “калча” деп аташкан.¹

“Эркектер союздарынын” элементтерин енисей кыргыздарынын сөөк коюу салтынан кездештирүүгө болот деген пикирди айткыбыз келет. Азыркы Туванын, Хакасиянын, Батыш Монголиянын археологиялык эстеликтеринин ичинен орто кылымдардагы кыргыздарга таандык “аскердик көрүстөндөрдү” (“дружинные захоронение”) кездештирүүгө болот.

¹ **Калча** – кыргыздын баргы, бостон, жору, кара багыш, тейит урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон, 1956:116). “Манас” үчилтигинде калчалар кыргыздарга жоо, ал эми айрым варианттарында жакын эл катары чагылдырылат. Этнограф И.Б.Молдобаев калчалар кыргыздарга, өзгөчө тажик жана өзбектерге жакындыгын эпостогу “кара тегин калча” терминине ж.б. этнографиялык маалыматтарга таянып айтат (Молдобаев, 1995:151-153). К.К.Юдахин калчалардын өзбек жана тажиктерге жакындыгын белгилөө менен төмөндөгүдөй чечмелейт: 1. Көрүнүшү сүрдүү (кочкор тумшук) киши; 2.“Манас” эпосунда Коңурбайга карата айтылчу эпитет; 3. Тоолук тажик (негизинен каратегиндиктер); 4. Эпостук чыгармаларда “сакчы”, “кароолчу” катары айтылат; 5. Эпосто “кул” маанисин түшүндүрөт (Юдахин, 333-334; КТТС, 451-452; Молдобаев, 1995: 151-152). Бул сөзгө Х. Карасаев төмөндөгүдөй аныктама берет: 1. Памирдик тоолук ирандыктар галча/калча, ал эми өрөөндөгүлөр “тажик” деп аталат; 2. өтм. Кочкор тумшук, айбаттуу, багалчак адам (Карасаев, 1986: 136,421). Бирок, И.Б.Молдобаев этнонимдин чыгыш тегин тактоо зарылдыгын белгилейт (караңыз: И.Б. Молдобаев 1995: 153). Биздин пикирде, этнонимдин чыгыш тегин аныктоодо анын баштапкы маанисин тактоо зарыл. Байыркы буряттарда коллективдүү аңчылыктын жетекчиси, коомдо өзгөчө абройго ээ шаман (бакшы) болгондугу маалым. Коллективдүү аң уулоонун алдында ырым-жырым ритуалын аткарып, жалпы процессти башкарган шаман “галша” деп аталган (Вяткина, 1933, №56: 64-65). Галша (галшин, галчп) сөзүнүн түпкү мааниси “гал” -от, -ша/-ча суффикси кесиптин жана кыймыл-аракеттин маанисин аныктайт. “Галша” - отту сактоочуну, бир эле учурда алачыкты күзөтүү, аңды ууга катышкандар үчүн бөлүштүрүүнү башкаруу функцияларын да аткарган. Терминдин баштапкы маанисинде отко сыйынуу салты жатат. Алгачкы жамааттык коомдо уруктагы (уруудагы) отту өчүп калуудан сактаган абройлуу милдет жана ага сыйынуу ритуалын аткаруу кийинчерээк шамандардын карамагына өткөн (Жамбалова, 1991: 92-95). Анонимдүү фарси тилдүү булак “Худуд ал-Аламда” (X-XI кк) кыргыздар отко өзгөчө маани беришери баяндайт. Шамандын коомдогу ээлеген социалдык жана экономикалык ролунун жогорулашы менен бирге, галша/галча урууда (урукта) шамандын уруу жетекчиси, аскер башчылык милдеткерликтерин аткара баштайт. Бул процесс жапайы жаныбарларга карата уюштурулган коллективдүү аң уулоо гана эмес, башка кошуна жашаган урууларга да кол салуу менен коштолгон (Вяткина, 1933: 64-67; Жамбалова, 1991:92-93). Узак тарыхый процессте галшанын (галча) коомдогу ролу жана милдеттери бир топ өзгөрүүлөргө учураган. Ошондуктан, кыргыздардын курамындагы калча (тейит уруусунда - галча) этнонимин байыркы галша/галча титул-термини менен параллел кароого болорун белгилегибиз келет. Анткени, башка түрк-монгол элдери сыяктуу эле көчмөн кыргыздар да тарыхый өнүгүүнүн бул этабын басып өтүшкөнү ырас. Кийинчерээк, колдонуудан калып, унутулган “калча” же “галча” титул-термини кыргыздарда энчилүү ат катары калыптанышы чындыкка жакын.

Кыргыз эстеликтерин изилдеген археолог-окумуштуулар (А.Грач, Л.А.Евтюхова, С.В.Киселев, Д.Г.Савинов, В.Я.Бутанаев, Ю.С.Худяков ж.б.) көрүстөндөрдө бир жаш курактагы, бир учурда коюлган жоокерлердин сөөктөрү экендигин белгилешет. “Эркектер союздары” тууралу античтик авторлор да жазып калтырышкан. Геродот: “...скифтердин (сактар) эркектери курман болсо, жакын туугандары сөөктү арабага жүктөшүп айланада жашаган досторуна (тең-туштары) алып жөнөшкөн. Досторунун баары тең сөөктү кабыл алышып, аркы дүйнөгө узатуу тамак берүү расмисин жасашат, көзү өткөн адамга да башкалардай эле тамак арнашат (Геродот, 1972: IV:73). Ушул эле автор савроматтардын келип чыгышы тууралу баяндап келип, уруудан өз алдынча бөлүнгөн жаштар аң уулоо жана каракчылык менен күн көрүшөрүн эскерген (Геродот, 1972, IV: 114-116). Эркектердин жана аялдардын сөөктөрүнүн көрүстөндөргө өз алдынча же бөлөк коюлушу эрте сармат доорундагы доорлордон кездешет (Ильюков, Власкин, 1992: 182).

“Эркектер союздары” кыргыздарда “жоро”, “жолдоштор”, “теңтуштар” ж.б. терминдерде айтылат. “Жоро” – “Манас” эпосунда үч мааниде колдонулат: 1) жолдош, теңтуш; 2) кезектешип өткөрүлүүчү бозо ичүү жыйыны, тамаша кылуу үлпөтү; 3) буйрук, өкүм. Биринчи маанисинде көп учурайт. Кырк чоро жөнүндө: «Кылымды бузар кырк жоро Кыялын тапсаң кырк кашка, Кыркынын жөнү бир башка» (Саякбай Каралаев, 1. 183). Биздин пикирде “жоро” жана “чоро” терминдери бир маанини туюнткан синонимдеш сөздөр (караңыз “чоро” терминин¹). Кыргыздардагы “жоро”, “теңтуш”, “шеринелеш достор” терминдеринин баштапкы маанилеринде алгачкы общиналык коомдогу “эркектер союздарынан” элементтери сакталып калган.

XX к. 20-30 жж. кыргыздардын салттуу маданиятын (этнографиясын) терең изилдеген Ф.Фиельструп “жоро” бирикмелери жана алардын баштапкы генезиси тууралу кызыктуу иликтөөлөрдү жүргүзгөн. Оболу, бул салт тууралу 1909-ж. В.В.Бартольд “Церемониял при дворе узбекских ханов в XVII в” аттуу макаланы Г.Н.Потаниндин юбилейине арналган

¹ **Чоро** - чекир саякуруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1960, Т.1У:134). Чоро эпикалык баатырдын максатташтары, чоролору (Юдахин, 1969:868). Ойрот-калмак (Жунгар) мифологиясында көптүк түрдө “чорос”, “цорос” деген дербет жана жунгар княздарынын байыркы ата-бабалары катары айтылат. Ойроттордо (жунгар калмактары) “цор”, ортоңку кыпчак тилинде “чора”, “шора”, “чоро” терминдери “баатыр” деген маанини билдирген. Чыгыш теги боюнча байыркы түрктөрдүн аскердик-башкаруу титулу болуп эсептелген “чур” (чор), (чура) “чора” сөзү байыркы фарси тилинде “жоокер, “баатыр” деген түшүнүккө ээ экендиги, бирок кийинки түрк тилдеринде (байыркы түрк доору) титул катары (хан менен бектин ортосундагы) мансаптык даражаны аныктагандыгы маалым (“Манас”. Энциклопедия,Т.II: 337). Чур (чор), (чура) чоро титулунун негизинде ошол байыркы түрк доорунан баштап эле көптөгөн адам аттары белгилүү болуп, күндөлүк турмушта колдонулуп келген. Буга байыркы түрк руникалык жазмаларында чагылдырылган Агуш Чур, Бег чур, Ил Чур, Чур өндүү ысымдар күбө (көрсөтүлгөн эмгек, 337-бет). Чоро - термини кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармаларынын ичинен “Манастан” гана салттуу түрдө туруктуу айтылат (көрсөтүлгөн эмгек, 337-бет). Чоро - энчилүү ат катары кыргыздарда байыртадан эле белгилүү (караңыз: Кара Чоро геноними). Чоролор өз алдынча уруу катары XIII к. эскериле баштайт. С.М. Абрамзон өз иликтөөлөрүндө чекир саяктардагы чоро уругун Моголистандагы чорос уруусу менен жалпылыкта караган пикирин айтат (Абрамзон, 1990: 62). Чоро + с; -с/-з-көптүк маанини аныктоочу байыркы сөз жасоочу мүчө экендиги маалым. Профессор Ө.Караев чоростордун бир бөлүгү XIII к. Чыгыш Түркстандан Чагатай улусуна журт которгондугун жазат. Чоростор Моголистандын (өзгөчө Чыгыш Түркстанда) саясий турмушуна активдүү катышкан (Караев, 1995: 132). Захреддин Бабур өзүнүн мемуарларында (Бабур-намэ) Моголистандын аймагында чорос аттуу уруунун болгондугун тастыктайт (Губаева, 1983: 56). Чынында эле, чоростор бүгүнкү булгаачы (уруулук бирикме), тагай (генеоним), кушчу, дуулат, бааргы уруулары менен бирге эскерилет (Юдин, 1965: 56-59). Этникалык компонент кыргыздардын курамына дал ушул тарыхый доордо кирүүсү мүмкүн. “Чорос” этноними бир эле учурда ойрот-калмактардын да курамында эскерилет. Жунгар (дэрбет) хандарынын басымдуу көпчүлүгү “чорос” аттуу аристократиялык (ак сөөк) уруудан чыгышкан. Муну “Илэтхэл Шастирден” башка монгол жана калмак булактары да тастыктайт (Санчиров, 1990: 55). Жунгар хандыгы коомдук-саясий түзүлүшү жагынан башында хан турган негизги төрт ойрот уруусунун союзу болгон. Ар бир уруунун башчысы тайджи (кыт. да-тобци) деп аталчу. Чорос уруусунун чоң тайджиси уруулук бирикменин жетекчиси болуп, бир эле учурда хан деп да аталган (Чернышев, 1990: 57). XIV к. аягында (1399-1445 жж.) кыргыздар Угечи Кашка (Гүйлүжү, Мөңкө Темир) жетекчилиги астында ойрот-монгол урууларына үстөмдүккө жеткендиги белгилүү (Бейшеналиев, 1989: 9).

жыйнакта жарыялаган.¹ 1951-ж. белгилүү советтик жана россиялык тарыхчы-этнограф Л.П.Потанин В.В.Бартольддун бул маселе боюнча көтөргөн илимий пикирин андан ары кошумча маалыматтар менен изилдеп өнүктүргөн.² В.В.Бартольд XVII к. Балхтагы өзбек ханы Надыр Мухаммеддин сарайындагы кымыз ичүү салты тууралуу Махмуд ибн-Вели фарси тилинде жазылган “Бахру-л-асрар-фи-меканиби-л-ахьяр” (“Жогорку даражалуулардын жасаган эрдиктери тууралуу деңиздей терең сырлар”) аттуу асарында баяндарын белгилеген. Махмуд ибн-Вели ак сарайдагы кымыз ичүү аземи монголдордун “ясы жана юсун” мыйзамдарынын негизинде аткарылгандыгын эскерген. Көчмөн өзбектер Алтын Ордодогу кабыл алынган монгол мыйзамдарын колдонушкан. Ал учурдагы көчмөн өзбектер (Өзбекхандын тукумдарыбыз деген кыпчактар) кымызды негизги ичимдик катары колдонушкан, кымыз ичүүнүн калыптанган атайын тартиби жана этикети болгон. Л.П.Потаповдун белгилөөсүндө кымыз ичүүнүн мындай тартибин жөнөкөй көчмөндөр да колдонушкан (Потапов, 1951:164). Кымыз ичүү салтанаты же аземинин тартиби боюнча хандын оң жана сол жагына (канаттарына) адамдар коомдогу ээлеген даражасына, рангасына карата орун алышкан. Махмуд ибн-Вели аземдеги аткарылган салттын өтө көп экендигин, анын бир аз гана бөлүгүнө кайрыларын жазат. Хан олтурган төрдөн бектер оң жана сол канаттарды ээлеп олтурушкандан соң, хандын белгиси менен “одачи” (кымыз куйган адам) бардык этикетти сактап, кымыз куюлган идишти ханга сунган. “Көңүлдөгү капалыкты айдаган суусундуктан” бир аз ооз тийип, толтура куюлган кымызды идиши менен өзүнө жакын, ишеничтүү эмирлердин бирине сунган. Эмир хандын сунган идишин бачым бошоткондон соң, хан жаңыдан толтурулган идишти кезеги менен башка эмирлерге узаткан. Андан соң, “одачылар” башка бош идиштерди кымызга толтуруп, хандан оң жана сол канаттарда олтурган эмирлерден “кымызды тартынбай ичүүнү өтүнүшкөн”. Оң жана сол тараптагы эмирлерди кымыз ичирүү аземи тартип менен ишке ашырылган, кандайдыр жаңылыштык болушу мүмкүн эмес эле. Оң жана сол тараптан экиден эмир “одачынын” жанына келишип, колдоруна кымыз толтурулган идишти кармашып, бир учурда ичишкен, андан соң өз орундарын ээлешкен. Кымыз ичүү аземи кезек менен уланган. “Одачылар” эмирлер кымыздарын ичип тойгондон соң, кымыз толтурулган идиштерди эшик ага, курчийлер ж.б. аскерлерге сунушкан (Потапов, 1951:165). Кымыз ичүүнүн мындай салтынын параллелин этнограф М.Ф.Гаврилов XX к. 20-ж. Тажикстандагы көчмөн-өзбектердин ичинен кездештирген. Отурукташууга өткөн көчмөн өзбектер мезгилдин өтүшү жана жашоо шартынын өзгөрүшү менен кымыз даярдоону унутушуп, “шерда” деп аталган эркектер жыйналган аземде арпадан жасалган бозону ичишерин, бул салтка байланыштуу каадаларды тереңдетип жазып чыккан. “Буза” же “шерда” көчмөн-өзбектердеги эркектердин көңүл ачуунун негизги түрү болгон. Л.П.Потаповдун сүрөттөөсүндө орто кылымдардагы көңүл ачуучу “кымыз ичүү аземи” буза (кырг. бозо) менен алмашканын, аткарылган каадалардын мазмуну негизинен туруктуу сакталып калганын жазат (Потапов, 1951:165).

Байыркы бул салт кыргыздарда бузулбай сакталып калган. “Эркектер создарынын” бир формасы болгон көңүл ачуунун мындай түрү кыргыздарда “шерне олтуруш”, “бозо олтуруш” деп аталган, жай айларында кымыз, кыш мезгилинде бозо ичүү аземдерин жасашкан. Бул салт биздин байкообузда Кыргызстандын дээрлик бардык аймактарында жайылып, XX к. 90-ж. чейин жашап келди, тоолуу аймактарда бул салт азыр да кеңири колдонулат. XX к. 20-30 жж. Талас, Суусамыр аймактыранда болгон этнограф Ф.А.Фиельstrup “эркектер союздарындагы” же “шернедеги” кымыз ичүү салтын сүрөттөп жазган: “Шерне жай айларында (июнь-июль) уюштурулат, жаш өзгөчөлүктөрүнө карата биригишет. Шернеге мүчө боло тургандарды талкуулап, санын такташат. Биринчи шернеде

¹ Бартольд В.В. Сборник в честь семидесилетия Г.Н.Потанина. Записи ИРГО по отделению этнографии. Т. XXXIV. –СПб, 1909.–С. 293-308.

² Потапов Л.П. Древний быт, отражающих первобытно-общинный быт кочевников// Тюркологический сборник. -№ 1. 1951. –С.164-171.

бийди, оң жана сол чыныларды шайлашат. Көңүл ачуудагы берилүүчү тамак абалтадан сүйлөшүлөт, чыгымдын көлөмү азайбайт, болжолу көбөйүшү талкууланат. Шернеде кымыз жана козунун (койдун) этинин болушу шарт, үй ээси даярдаганга үлгүрбөй кала турган болсо кымызды айланадан жыйнашат (Фиельструп, 2002:236). Шерне шарт боюнча күнүнө уюштурулат, ар бир кезектеги көңүл ачуу аземи эки күн эрте белгиленген, себеби үй ээси кымыз менен эт даярдаганга үлгүрүшү зарыл эле. Үй ээси кымыз менен эттен башка боорсок, чай, кант ж.б. даярдоого милдеттүү болот. Кымыз ичип, козунун эти желгенден кийин күн тартибинде көк бөрү оюну турган. Үй эси бардар адам болсо, кымыз ичкендер көк бөрүнү уюштуруп берүүсүн сурашып, бата беришкен. Үй ээси көк бөрү үчүн улак же эчки берүүсү тийиш эле. Эгерде мүмкүнчүлүгү болбосо үй ээси баш тарта алган. Бирок, сөзгө калуудан уялган үй ээсине туугандары жардамга келген, “көк бөрү” оюну уюштурулат (Фиельструп, 2002:236). Бий – шерненин жетекчиси, анын жардамчылары болгон оң чыны жана сол чыны тартип боюнча бийдин оң, сол тараптарынан орун алышат. Бий кымыз ичүү аземинде гана жетекчи болгонго акылуу. Бий кымыздын тартип боюнча берилишине, аягына чейин ичилишине көз салат. Чыныдагы кымыз толук ичилбей калса, “жазалоо” иретинде кымыз жаңыланып куюлуп, кайрадан ичүүгө мажбурлашкан, ыр аткарып беришкен. Бий таасирлүү мүчөлөрдөн шайланган жана ал аземде кымыз ичпей, башкарып турууга, чырдашкандар болсо ажыратууга тийиш болгон. Эт устукандалып табактарга салынып узатылат, шернедеги улуу адамга койдун башы, бийге жамбаш менен куймулчак тартылат. Эт тартылганда бий кааданы көзөмөлдөбөйт, бул шыбага үй ээсине жүктөлөт. Этнограф Ф.А.Фиельструп Суусамырды кыдырганда шернеден соң “тенге эңмей” (тыйын эңмей), “ит тартыш” (аркан тартыш), күрөш, чүкө, ак чөлмөк ж.б. оюндар уюштурулары жөнүндө жазган (Фиельструп, 2002: 236-237).

Бул изилдөөдө “эркектер союздарынын” коомдогу жана жашоодогу ээлеген орду, бөрү үйүрүнүн жана анын социалдык курулушунун адамдардын коомдук жашоосуна тийгизген эбегейсиз таасири, аң уулоодогу оң жана сол канат структурасы, анын соңку доордогу мамлекеттердеги аскердик-башкаруу системасындагы калыптанган орду ж.б. маселелер каралды. Кыргыз тарыхында мурда колго алынбаган бул илимий маселелер байыркы тарыхтын “ак тактарын” иликтөөгө өз көмөгүн тийгизери шексиз.

Пайдаланылган адабияттар тизмеси:

1. Абрамзон, С. М. Этногенетические связи кыргызов с народами Алтая // XXV Междун. Конгр. востоковедов. Доклад делегации СССР (отд. оттиск). –М.: 1960. – 24 с.
2. Абрамзон, С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе, “Илим”, 1990. – 480 с.
3. Андреев Ю. В. Мужские союзы в дорийских городах-государствах (Спарта и Крит). – СПб.: “Наука”, 2004. – 336 с.
4. Бартольд В.В. Сборник в честь семидесилетия Г.Н.Потанина. Записи ИРГО по отделению этнографии. Т. XXXIV. –СПБ, 1909. - С. 293-308.
5. Бейшеналиев, Т. О. Киргизы и Джунгарское ханство (XVII - XVIII вв). Автореф. канд. дисс..., -Л.: 1988. - 21 с.
6. Бондаренко А. А. Культ воина-зверя у правящих сословий древних киммерийцев, скифов, сарматов//Colljquiumheptaplomeres, 2014. 1. С.153-162.
7. Вяткина, К. В. Пережитки тотемизма и его разложение в связи с облавными охотами бурят // СЭ. 1933. - № 5-6. С. 48-67.
8. Геродот. История в девяти книгах. Изд-во «Наука», Ленинград, 1972. Перевод и примечания Г. А. Стратановского, под общей редакцией С. Л. Утченко. Редактор перевода Н. А. Мещерский.
9. Грязнов Н. П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // АСГЭ. Вып. 3. -Л.: “Наука”, 1961. - С. 7-31.
10. Губаева, С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX - начале XX вв,-

11. Ташкент, 1983. - 102 с.
12. Добжанский В. Н. Наборные пояса кочевников Азии. - Новосибирск, "Наука", 1990 -164 с.
13. Жамбалова, С. Г. Традиционная охота бурят. - Новосибирск, "Наука", 1991. - 175 с.
14. Ильюков Л. С., Власкин М.В. Сарматы междуречья Сала и Маныча. - Ростов-на-Дону, 1992.
15. Караев, О. К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Моголистан. -Бишкек, " Кыргызстан", 1985. -160 с.
16. Каратаев, О.К. Бөрү уруусунун келип чыгышынын тарыхый-этнографиялык негиздери. – Бишкек, "Улуу тоолор", 2021. – 618 б.
17. Кляшторный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии.-М.: «Наука», 1964. - 220 с.
18. "Манас". Энциклопедия. I-II томдору. - Бишкек, "Кыргызстан", 1995. – 700 б.
19. Махпиров, В. У. Имена далеких предков. Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. - Алматы, «Гылым», 1997. - 300 с.
20. Молдобаев, И. Б. «Манас»: историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек, "Илим", 1995. -331 с.
21. Нефедкин А. Сарматы. Первая тяжелая конница степей. – М.: 2018. – 156 с.
22. Погребова М. Н., Раевский Д. С. Савроматы и скифы //Сарматы и Скифия. Донские древности. Азов. Вып. 5. –М.: 1997.
24. Потапов, Л. П. Древний обычай выпивания кумыса // Тюркологический сборник. –М.-Л.: 1951. Вып. I. С. 164-175.
25. Потапов, Л. П. Древний обычай, отражающих первобытно-общинный быт кочевников// Тюркологический сборник. -№ 1. 1951. - С.164-171.
26. Руденко С. И. Сибирская коллекция Петра I. - Свод археологических источников. - Вып. Д 3 - 9. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962.
27. Санчилов, В. П. «Илэтхэл шастир» как источник по истории ойратов. – М., 1990.
28. Снесарев Г.П. Традиция мужских союзов в ее позднейшем варианте у народов Средней Азии // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 7: Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. - М.: 1963. - С. 170-184.
29. Таскин В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). - М.: "Наука", 1973. – 312 с.
31. Чернышов, А.И. Общественное и государственное развитие ойратов в XVIII в. – М.: "Наука", 1990. – 138 с.
32. Фиельструп, Ф. А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX в. – М.: "Наука", 2002. – 307 с.
33. Юдахин, К. К. Киргизско-русский словарь. – М.: "Наука", 1969. – 973 с.
34. Юдин, В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнические связи с казахами и другими соседними народами //Известия Академия наук Казахской ССР. Серия общественных наук. № 65. С. 52-65.

* * *

ШАД (ŞAD) - ГОСУДАРСТВЕННО-АДМИНИСТРАТИВНЫЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ ТИТУЛ
ЕНИСЕЙСКИХ КЫРГЫЗОВ

*Каратаев О.К., д.и.н., профессор
КГУ им. Ж. Баласагына*

Аннотация: В данной статье делается попытка изучения государственных титулов и должностей в государстве енисейских кыргызов Южной Сибири. Названия этого титула Шад (Şad). Енисейские кыргызы в период средневековья имели централизованные органы власти и государственно-административные управления на местах.

Государственная бюрократия, система управления и названия титулов (эпитеты) в целом была идентичны с тюрко-монгольскими кочевыми государствами Центральной Азии в древности и в средневековье. Вместе с тем, система управления у енисейских кыргызов имели свои особенности и различия, они отражаются в названиях и функциях некоторых государственных титулов и должностей. Анализ государственных титулов, должностей и эпитетов к ним, отражают весьма сложную и развитую систему государственного управления у древних и средневековых кыргызов. Кроме того, попытка систематизации титулов отражают лексическую (языковую) основу происхождения и ареал распространения данных титулов.

Ключевые слова. кыргызы, титул, кыргызская руника, Танская династия, небесные тюрки, табгачы, хунны (сюнну), согдийцы.

SHAD (ŞAD) - STATE-ADMINISTRATIVE AND POLITICAL TITLE OF THE YENISEI KYRGYZ

*Karataev O.K., Doctor of History, Professor
KSU them. J. Balasagyn*

Annotation: *This article attempts to study state titles and positions in the state of the Yenisei Kyrgyz of Southern Siberia, of this title are Shad (Şad). The Yenisei Kyrgyz in the Middle Ages had centralized authorities and state-administrative departments in the field. The state bureaucracy, the system of administration and the names of titles (epithets) were generally identical with the Turkic-Mongolian nomadic states of Central Asia in ancient times and in the Middle Ages. At the same time, the management system of the Yenisei Kyrgyz had their own characteristics and differences, they are reflected in the names and functions of some state titles and positions. Analysis of state titles, positions and epithets to them reflect a very complex and developed system of state administration among the ancient and medieval Kyrgyz. In addition, an attempt to systematize titles reflects the lexical (linguistic) basis of origin and distribution area of these titles.*

Keywords. *kyrgyz, title, kyrgyz runic, tang dynasty, celestial turks, tabgachs, huns (hsiunnu), sogdians.*

У енисейских кыргызов в период средневековья существовали централизованные органы власти и государственно-административные управления на местах (окраинах, владениях). Государственная управленческая бюрократия, формы управления государством и названия должностей, титулов (эпитеты) в целом были идентичными с тюрко-монгольскими кочевыми государствами Центральной Азии в древности и средневековье. Вместе с тем, система и формы управления государством у енисейских кыргызов имели свои особенности и различия. В целом, они упоминаются в названиях и функциях некоторых государственных титулов и должностей. Анализ государственных титулов, должностей и эпитетов к ним, отражают весьма сложную и развитую систему государственного управления у древних и средневековых кыргызов. Кроме того, попытка систематизации титулов отражают лексическую (языковую) основу происхождения и ареал распространения данных титулов. По нашим уточненным данным средневековые енисейские кыргызы вплоть до 1703 года в системе управления государством использовали более 50 титулов и различных должностей. Они в основном упоминаются в енисейских письменных памятниках кыргызов, часть параллельных титулов и государственных должностей зафиксированы в китайских хрониках династий Вэй (Северный Вэй), Чжоу, Суй, Тан, Сун, Минь и Цинь, арабграфических и др. письменных источниках.

Один из важных государственных и политических должностей был титул **Шад (Şad)**. Титул «шад» использовался у государства енисейских кыргызов (VI-X вв.), в тюркских каганатах и уйгурском государстве (745-840 гг.). На енисейских письменных памятниках кыргызов упоминаются высокий государственный титул **“шад”** (Е-2, Уюк-Аржаан, Хакасия)

(Orkun, 1994: 445). Памятник поставлен “Йаш Ак Башу, который носил геройское имя”. Меморианту обращаются: «Мои товарищи, наши наставники, *шад* мой...” (см.: Орхон-Енисей текстеры, 1982: 144-145). Вероятно, мемориант Йаш Ак Баш был шадом в Кыргызском каганате в VII-X вв.

В другом кыргызском письменном памятнике под номером E-14 (Чаа-Хол, Тува) который была посвящена послу государство кыргызов Элчи Чур (Чор) Күч Барсу упоминаются о шаде: “Я отделился (умер) от моего божественного государства, от моего героя *Улунг-Шада*” (см.: Орхон Енисей текстеры, 1982: 157). По данным эпитафийных письменных источников кыргызов (E-30, Уйбат, Хакасия), мемориант, высокопоставленный государственный чиновник некий Алту, имел при жизни “высокие титулы *тархан, шад*, большую семью из девяти сыновей, служил государству, был послом кагана” (Йалабач); “2) Ради десяти женщин-родственниц его и девяти сыновей его...”; Сыновья воздвигли памятник отцу: 3) “я поставил (или мы поставили) вечный памятник именитому Чаб Шад Тархану”. Вероятно, речь идет о самом близком родственнике, возможно, родного брата кыргызского кагана (титул “*шад*” носили братья или сыновья кагана – О.К.), выполнявшего посольские поручения, и не вернувшегося из дальней дороги: 4) “Ради доблести из среды народа (государства) отправившись к Кара-хану”; 5) “отправившись послом, вы, наш бег (начальник), не вернулись обратно” (см.: Орхон-Енисей текстеры, 1982: 173-174). Турецкий историк Х. Н. Оркун руноподобный текст, где фиксируется титул “*шад*” в форме: “Çab Şat On Tarkan” (Orkun, 1994: 551), английский тюрколог Дж. Клоссон в форме “Çabiş Tun Tarkan” (Clauson, 1972: 399).

Титул “*шад*” широко использовался в государственном управлении көк тюрков, сиров (сеяньто), затем у уйгуров, хазаров. Титул кроме орхонских и уйгурских письменных памятников, упоминаются в китайских династийных хрониках “Чжоу-шу”, “Суй-шу”, “Синь Тан-шу”, “Цзю Тан-шу”, где довольно подробно описаны о носителях этого титула. По некоторым данным, титул “*шад*” небесные тюрки переняли от монголоязычных жуаньжуаней. Известно, что тюрки вероятно, целиком пренеяли государственно-административную систему управления от жуаньжуаней (жожуань). Титул впервые упоминаются в Тюркском каганате 59-70 гг. VI в. н.э. благодаря китайским письменным источникам. В первом Тюркском каганате (551-603 гг.) титул “*шад*” присваивались младшим братьям или сыновьям кагана (Chavannes, 1903: 3).

Титул в кыргызских, көк тюркских, уйгурских руноподобных письменных источниках фиксируется в форме “*шад*”, в китайских хрониках She 設, Sha 殺, Sha 煞, Ch'a 察, на армянском Šat', Šah и Šara, на тибетском Šod, в арабских источниках eş-Şadd الشد ve Şèd شد. Упоминаемые в китайских источниках Tso-hsien-wang (Бильге левого крыла) и Yu-hsien-wang (Бильге правого крыла) соответствует *Төлис шаду* (Töliş Şad) и *Тардуш шаду* (Tarduş Şad)¹.

Предки основателей Первого Тюркского каганата Бумын-кагана и Истеми Асянь (A-hsien Şad) и Надулу (Нодулу-шад – No-tulu-Şad) упоминаются в китайских хрониках под титулом «ше» (şad) (Liu, 1958-I: 6). По данным “Суй-шу” легендарный Асянь-шад (A-hsien Şad) вывел предков тюрков из пещеры (Liu, 1958-I: 40; Erkoç, 2008: 116-117). Фактологические данные позволяют уточнить, что в системе управления государством у жуаньжуаней имелись также титулы *yabyu* и *şad*. Титул в форме «шад-тутук» был известен у кимаков в VII в, он использовался в Хазарском каганате. *Шад* — титул «принца крови», но не наследника престола в [Тюркских каганатах](#). Высший титул «шад» в государстве - как и *ягбу*, *эльтебер* принадлежали к каганскому роду. «Сыновей и братьев кагана, тэлэ, которых назначали отдельно командовать войсками, называли *шэ* (т.е. *шадрами*)» (Кычанов, 2010: 123; Тишин, 2019: 144).

¹ Правое и левое крыло Западнотюркского каганата – О.К.

Şad – (s(td) “вице-король” (младший брат или старший племянник верховного правителя, принц крови). *Шады* командовали отдельными войсками и несли ответственность за управление завоеванными территориями и населением (Ögel, 1963:29). По данным китайских письменных источников “Чжоу-шу” и “Суй-шу” в иерархической лестнице властной структуры шады занимали третьей ступени, после кагана и ябгу (жабгу) (Liu, 1958-I: 8, 41). Командовавшим войсками *тегинам* также присваивались титул “шад” (кит. “ше”).

Е.Ж.Пуллелэнк предлагает читать титулов упоминаемые в хрониках периода династии Суй и Тан She 設 şiat; Sha 察 şat (Pulleyblank, 1991: 47, 273, 279). Но, Е.Пуллелэнк в своих исследованиях умалчивает о Sha 煞. А. Бомбачи предлагает читать She 設 - şiat и şet; Sha 殺 - şät; Ch'a 察 - tş'ät. А.Бомбачи (Bombaci, 1974: 168-169; Erkoç, 2008: 116-117) также считал, что иероглиф Sha 煞 при чтении не совпадает титулом. П.Пелльо (Pelliot, 1929: 244, 253) считал, что в старом чтении иероглиф Sha 殺 обозначает “шат” (şat). Несмотря на различные варианты, старые чтение дают звук “Şad”.

Титул и государственный должность переходила от отца к сыну, иногда передавались от старшего брата к младшему (Liu, 1958-I: 9, 41, 132, 181; Erkoç, 2008: 116-117). Е. Шаванн в своих исследованиях также отмечал о приемности власти, т.е. о передаче титула от старшего брата к младшему брату (Chavannes, 1903: 3). Но, нужно отметить, в период II Восточнотюркского каганата *шады* занимали властное место после кагана. До каганства Бильге занимал должность “шада”, а после он сам назначает двоих шадов в государстве (Chavannes, 1957: 42.n 43; Donuk, 1988: 35).

Судебные функции выполняли *бюруки, тарханы*. Система управления каганатом была достаточно сложной и включала в себя множество ступеней. Высшую ступень занимал каган, наиболее влиятельными после него были «шад» западного крыла «тардуш» и «шад» восточного крыла «толис». Титул «шад» изначально носили основатели легендарного рода «Ашина» тюрков. Предки тюрков легендарные Нодулу и Асянь (шад) упоминаются в китайских хрониках под титулом *ше* (şad).

Данные памятника посвященный Кюл-тегину подтверждают о наличии двух *шадов* в государстве II Восточно-тюркского каганата:(27)...я ради тюркского народа не спал ночей и не сидел (без дела) днем. С моим братом Кюл-тегином и с двумя *шадами* я приобрел (т.е. предпринимал завоевания) до полного изнеможения (букв. слабея – погибая)...(см.: Орхон-Енисей тексты, 1982: 77).

По “Цзю Тан-шу” отец Бумына (T'u-men'in) T'u-wu 吐務 носил титул Великий Ябгу (大葉護), а дед Нодулу (Ne-tu-lu Şad) имел титул “Шад” (Liu, 1958-II: 490; Erkoç, 2008: 118-119). Но, итальянский тюрколог А.Бомбачи отрицал, что у этих легендарных вождей отсутствовал какое-либо титулов, титулов якобы присвоили китайские историографы (см.: Bombaci, 1974: 191).

По китайским легендам о происхождении тюрков, один из сыновей потомка легендарного «сына волчицы» Ичжинишиду сын Нодулу-шад, поселился в Цзянсы Чжучжеши (Басычусиши). После его смерти вождём племени стал Ашина, и он принял имя *Асянь шад*. Ему наследовал его сын или племянник Туу. Сын Туу - Тумынь (Бумын - рунических текстах) стал основателем Тюркского каганата (552 г). По некоторым данным титул основателя Тюркского каганата – *Бумына был “А Hsien Şad”* (Bilge Şad) (Ögel, 1957: 121).

Факты позволяют говорить, что в системе управления государством жуаньжуаней имелись также титулы *yabyu u şad*. Официальным преемником кагана и наследником престола был *Шад/Şad* - “великий предводитель”, на которого возлагались высшие административные и военные функции. Шады, наследные принцы, назначались в *оба крыла государства* (и соответственно - войска), но первоначально более высокое положение занимал восточный (толесский) шад, который как правило и являлся официальным

претендентом на царский трон. Происхождение термина также связывается с иранским прототипом: *şad* < *mir. Shad*, согд. *Shd*, ав. *Xsaeta* "chief" (Aalto, 1971: 35).

В период I Кёк Тюркского каганата византийский посол Валентинос (Valentinos) отправленный к тюркам в 576 г. в районе Аральского моря был принят *Тюрк-шадом*, т.е. принцем трона Тюркского каганата (Bombaşı 1974: 168; Donuk 1988: 33). Видимо, этот шад был сыном ябгу-кагана Истеми (Дизабул) – *Кара Чоро (Кара Чурин)*, позже принявший тронный титул *Тардуш-хан*. Восточно-тюркский правитель Ch'i-min Kagan младшему брату A-shih-na Su-ni-shih который носил титул *Işbara Şad* (Sha-po-luo She 沙鉢羅設) выделил 50 000 шатров и поселил в районе Ling-chou (Liu, 1958-I: 198, 266). Во времена Капаган-кагана Телисский шад Tohsi-fu (То-ши бек) и Тардуш шад Mo-chi-lien имели по ружём по 20 000 воинов (Liu, 1958-I: 163, 218; Ergoç, 2008: 116-117).

В.Томсен (Thomsen, 1896: 146) писал, о том, что в Орхонских надписях *шадом* назывался верховный владыка. В Западнотюркском каганате *шад* из правящего рода, не связанный с местной племенной знатью, назначался верховным правителем того или иного племени. С.Г.Кляшторный считает, что в Тюркском каганате, существовавшем с 551 по 744 г., затем в Уйгурском каганате, воспринявшем традиции последнего и бытовавшем в 745-840 гг. *шадом* именовался верховный главнокомандующий (см.: Кляшторный, 2003: 99, 106, 307). *Шада* - как главнокомандующего у хазар упоминал арабский историк IX в. ат-Табари. Источники в X в. сообщают, что "у хазар два правителя (малика). Один - шад, в руках которого сосредоточена вся власть. Другой - высший ("ал-азам, бозорг"), называемый хакан, у которого лишь титул". Шад командует войском, собирает подати. Из этих описаний ясно, что во второй половине IX в. вся реальная власть была в руках шада, но хакан официально являлся верховным главой государства. Формально во главе государства находился каган, но он исполнял почти исключительно представительские и обрядовые функции. Реальная власть находилась в руках его заместителя – командующего войском, носившего титул шад (принц).

По подсчетам японского исследователя Масао Мори (Mori, 1971:379), из китайских источников известны 18 шадов в древнетюркском каганате, из них 12 были из рода Ашина, 2 – легендарные лица, 3 – лицами, происхождение которых неясно, даже 1 шад был китайцем. Шады древнетюркском каганате являлись командующими войсками и администраторами над большими территориальными единицами государства, на которые оно подразделялось каганом. В расчет принималось не столько и не только территория, а то количество подданных, которыми управлял шад, что оговаривалось в источниках. Одной из обязанностей шада был сбор налогов с подвластных им людей.

В государстве Кутлуга (Эльтериш-каган, основатель II Восточнотюркского каганата) тоже было два «шада», то есть два высших наместника (управителя), один из которых правил восточной, другой - западной частью государства. В памятнике Кюл-тегину повествуется сложения как государства II Восточно-тюркского каганата и во главе его основателя Кутлуг-кагана, жены Ильбильге-хатуна. "...народ сделавшийся рабынями и сделавшийся рабами (у табгачей), упразднивший (свои) тюркские установления, (этот-то народ) он привел в порядок и наставил по установлениям моих предков, тогда же он дал устройства народам телис и тардуш и назначил тогда ябгу и шада..." (Орхон-Енисей тексты, 1982: 74).

Во времена правления Капагана-кагана (693-716 гг.) младшие члены каганской семьи –тегины могли назначаться шадами, возрастной ценз не устанавливались. Например, одиннадцатилетний A-shih-na She-erh получил титул T'o Şad (Chavannes, 1903: 174). Mo-chi-lien в четырнадцать лет стал шадом, некоторых называли "младшими шадами". По имеющийся данным каждый шад имел свой отдельный дом, хозяйства и прислуги. В "Цзю Тан-шу" сообщаются, правитель Восточно-тюркского каганата Ch'u-luo Kagan в 620 г. своему сыну A-shih-na Mo-mo'nun носивший титул Yü-she Şad выделил 10 000 шатров населения (Liu, 1958-I: 184).

Кюл-Тегин, сын Ильтерес-кагана, сначала был "*тардуш-шад*": еще в период военного похода против кыргызов в 711 г. он носил этот титул, но после вступления своего брата Бильге-кагана на престол в 716 г. был объявлен правителем восточной стороны (Восточным Чжуки-князем) и был им вплоть до смерти (Бичурин, 1950:273). Кюл-Тегин говорил: "Когда сидел на престоле мой дядя-каган, я сам был шадом над народом Тардуш. С моим дядею-каганом мы ходили войною вперед (т.е. на восток) вплоть до Шантунгской равнины (Орхон-Енисей текстеры, 1982:75).

В дальнейшем титул «шад» стал присваиваться и предводителям различных племенных союзов. Титул «шад» был известен и кимаков. К середине VII в. ибеки (кимаки) откочевали в районы севернее Алтайских гор и в Прииртышье. Обособление племени произошло после падения Западнотюркского каганата в 656 г. Скорее всего, именно в это время возникло ядро кимацкого племенного союза. Гардизи сообщал, что вождь племени кимеков носил титул "*шад-тутук*" (см.: Şeşen, 1998: 73, 75).

Титул "тёлис-шад" сохранился при уйгурах: Моюн-Чур, уйгурский каган, в свое время также носил этот титул. После создания государства Моюн-Чур титул "*шад*" передал своему сыну (Donuk 1988:33-34). По "Синь Тан-шу" в 680-713 гг., когда уйгуры находились под власти кочевников они входили в состав крыла левого *Шада*, иногда крыла правого *Шада* (Chavannes, 1903: 93). В уйгурском памятнике в Шине-Усу в 7 ряду письма говорится, что Теңride Bolmış İlitmiş Bilge Kagan (Баян Чор или Моюн-Чур) присвоил двум сыновей титулы *Ябгу (Yabgu)* и *Шад (Şad)*, и поручил руководить будунами (населениями) *Тардуш и Тёлис* (Orkun, 1994: 170). В древних манихейских уйгурских текстах, по сообщениям манихейских миссионеров титулы Şah (Şâh شاه) и Şad использовались одиноково. В 890-902 гг. в тибетских рукописных памятниках упоминаются титулы "А-по-śod и 'А-мо-по-śod". По мнению А.Бомбачи (Bombaci, 1974: 171) титул принадлежало уйгурскому шаду.

Титул "*шад*" носили и хазарские правители. Одного из таких шадов, живших в 20-30-е годы VII века, упоминает автор «Истории Алван». Он был сыном хазарского предводителя джабгу, который часто упоминается во II книге «Истории Алван». Причем албанский историк поясняет семантическое значение этого древнего тюркского титула. В XIV главе второй книги Моисей Утийский пишет; «В конце 37 года к Хосрову II Первизу (то есть в 627 году) царь севера отправил обещанное боевое войско под предводительством своего племянника, которого в честь его княжеской власти называли *шад (Şat)*» (Гукасян 1977:39). Титул "*шад*" в хазарском каганате использовалось вплоть до IX в. (Donuk 1988:34). В армянских хрониках в 627 г. упоминаются хазарский военачальник, который прибыл для поддержки византийцев против сасанидского Ирана (на армянском Şat', Şah и Şara) по мнению Е.Шаванна был сыном хазарского Ябгу отправленным тюрками (Chavannes, 1903: 253-254). По определению А.Бомбачи отцом хазарского *шада* был правитель Западнотюркского каганата Тонг Ябгу-каган (Bombaci, 1974: 173). По данным Гардизи заместителя правителя Хазарского каганата называли Илшад (İlşâd) (Şeşen, 1998: 82).

Титул носили некоторые управляющие-наместники на местах или покоренных территориях тюрками. В 608 г. правитель Yi-wu (Хами, Кумул) имеющий титул Yi-wu T'u-t'un She (Тудун-Шад города Хами) сообщил императору Sui Yang-ti о своей покорности (Chavannes, 1903: 169). Также, в 657-658 гг. правитель Чача (Ташкент) был *Shu-nou Şad* (Chavannes, 1903: 37, 65, 268).

Теперь о происхождении и этимологии термина: По поводу происхождения слова "*шад*" присутствует разные точки зрения. В. В. Радлов, В. В. Бартольд, Р. Жиро (R. Giraud), Ф. Алтхейм (F. Altheim), П. И. Голден (P. V. Golden), Л. Х. Менгес (K. H. Menges) и др. предлагали точки зрения, о том, что титул-термин "шад" происходит от древнеиранского термина "*шах*" (*šah*). З.-В.Тоган считал, что термин имеют индийские корни (Togan, 1972: 82). Тюрколог Дж. Клоусон (Clouston, 1959: 866) не находя параллели термина в иранских языках, всё таки пришел к выводу, что термин имеет генетическую общность сакским (скиф) "sao", согдийский "sy", персидский "šah", древнеперсидским "xsaça ya" (Clouston, 1959: 866).

Титул “шад” звучала в разных диалектах иранских языков в следующих формах: “xšayathya, xšaeta, xšavan, xšad, gšyd, iğšyd”, позже “šath, šad, šah и šao”. Более предпочтительно предложение А. Бомбачи, о том, что слово в тюрк-монгольскую среду вошла от согдийцев и бактрийцев, предположительно в первоначальной форме “ixšad” (Bombaci, 1974: 180-193). Итальянский тюрколог А.Бомбачи (Bombaci, 1974: 175-176) предлагал читать не *Šad (Šad)*, а *Šad*. Исследуя все варианты происхождения (иранское, тюрк-монгольское, ассирийское) титула, высказал свою точку зрения о том, что термин всё таки имеют иранские корни, произвёл сравнительный анализ к титулу *Šâh* ش и пришел к выводу, что титул “шад” не имеют общие корни с титулом “шах”. Титул *xšaita с древне иранского перешла к авестийскому языку в форме *xšaēta-*, с авестийского переняли согдийцы *xšēd*, и потом перешла на тюркский разговорный обиход в форме “šad”, и давал значение “лорд”, “правитель” (Bombaci, 1974: 180-193).

А. фон Габен (Gabain, 2000: 295) предполагала, титул *šad* происходит от согдийского *gšyd* (γšуд); Р.Жиро (Giraud, 1999: 113) в своих исследованиях тоже предположил происхождения термина от иранского языка. Дж. Клоссон поддержал выдвинутой А. Бомбачи один из теорий о происхождении титула от древнеиранского *xšāyaθiya-* (Clauson, 1972: 866). С.Г.Кляшторный предположил, что термин происходит от согдийского “Xsyd”, О.Смирнова производит от “gsyd”, “gs’yd”, “ğšyd”; титул-термин в арабографических источниках упоминается в форме “ixšid”. Известно, в VII-VIII вв. титул “ixšid” носили правители Согдии, Ферганы и Самарканда. После завоевания арабами Средней Азии титул-термин был переведен на арабский язык в форме “melik al-muluk” (Donuk, 1988: 35). По определению ученых происхождения титул-термина восходить к западноиранским языкам (Xsyd (ihšid)). Термин (в Авесте – Xšaeta –šedah) распространился восточно иранским племенам в форме “Ixsedh” и “sedh” – šad. Ученые сравнили пехлевийским “šetah”. По мнению П. Б. Голдена (P. B. Golden) титул “шад” (šad) трансформировался к тюркскому среду от персидского Xsyd, Ixshed (Golden, 1971: 208; Donuk, 1988: 35). По определению Х. В. Валлей “шад” в древнебактрийском языке звучала “šao”, в сакских текстах Хотана упоминаются под названием “hšavan”. В древности оба термина обозначала слова “царь”, “правитель”. Другие исследователи сравнивали согдийские слова “xšid” и “ğšyd” которые переводились в форме “главнокомандующий”, “правитель”. Эти слова на персидском языке ахеменидского периода (VI-V вв. до н.э.) звучала в виде “xšayathya”, в текстах (гата) Авесты - “xšayahtya”, на пехлевийском “xšath, xšat”, в новоперсидском языке “šah” (см.: Togan-Kara-Baysal, 2006: 81). В действительности в текстах период державы Ахеменидов (VI-III вв. До н.э.) правители (царь) пишутся в форме “hšayathya”. В Бехустанской скале (Иран) один из правителей (шахиншах) государство Ахеменидов Дарий I написал: “Daraγavauš, hšayathya vazaraka, hšayathya hšayathyanam, hšayathya dahayaunam” - “Дарий великий шах, шахиншах, шах всех правителей”. Ат-Табари упоминал, основатель государство Сасанидов Ардашип (первая половина III в.) подчинил правителя Исфагана Шатх Шапура (šath šâpur) (Tabari, II: 581).

Несмотря на скепсис Г. Дёрфера (Dörfer, 1967: 323-324), иранская этимология слова представляется наиболее убедительной. Речь, конечно, не может идти о заимствовании из ср.-перс, šah “царь” “др.-иран. Хәауаща”, что исключено по фонетическим причинам. Основная масса иранизмов проникала в общетюркский (и в древнетюркский) из восточноиранского, прежде всего, согдийского источника (см.: Шервашидзе, 1990: 88).

Р. Жиро (R. Giraud) считает, что *yabyu* и *sad* одновременно имелись только у западных тюрков, а восточные тюрки имели только двух шадов; однако конструкцию *eki sad* – “два шада”, несомненно, следует понимать как «ябгу и шад» (Giraud, 1960: 73-75; Шервашидзе, 1990: 81). Кроме того, китайские источники сообщают, что у восточных тюрков имелся *yabju*. “В верховных чинах у туцзюэ был *ye-hu* (z/abyu), а за ним — *she* {sad}”. ...Наряду с членами верховной коллегии существовали высокопоставленные чиновники с титулом *cor* (или *kul cor*). Они не обязательно принадлежали к правящему дому и не обладали

собственной армией, но стояли во главе беков (*bag*) государственного удела, подчиненного ябгу и шаду... (Liu Mau-Tsai, 1958: 81; Шервашидзе, 1990: 81).

Мочжо (Могилян-Капаган-каган), брат Ильтерес-кагана (Кутлуга) (692-716) в свое время носил титул "толис-шад" (Donuk, 1988:33). По данным "Синь Тан-Шу" и "Цзю Тан-шу" ставший правителем II Восточно-тюркского каганата A-shih-na Kutlug kağan присвоил брату Мо Ch'o'yu (*Beg Çor - Капаган) титул *şad* 設, То-hsi-fu'yu (*To-hsi Beg) и титул Yabgu (Liu, 1958-I: 158, 213). По этим же письменным источникам севший на трон после смерти Ильтериш-кагана (Кутлуг) Капаган каган провел административную реформу. Он преобразил То-hsi-fu'yu или Левое крыло государства – *Төлис шадом*; Мо-chi-lien'i или Правое крыло – *Тардуш-шадом* и назначил своих племянников (Liu, 1958-I: 163,218), сыновей Кутлуг-кагана Бильге и Кюл-тегина. Бильге стал *Тардуш-шадом*, назначаемым правителем правого крыла государства (Tekin, 1988: 12-13, 42-43).

Сыновья основателя II Восточно-тюркского каганата Кутлуг-кагана (Ильтереш) Кюл-тегин и Бильге при правлении Капагана-кагана (693-716 гг.) были "*шадами государства небесных тюрков*". Младший брат Кутлуг-кагана Капаган (Бөгү-Чор) приняв трон после смерти Ильтереш кагана (Кутлуг), назначил своих племянников Кюл-тегина и Бильге *шадами*. В памятнике посвященному принцу Кюл-тегин говорил: "когда сидел на престоле мой дядя каган, я сам был *шадом* над народом Тардуш. С моим дядею-каганом мы ходили войною вперед (т.е. на восток) вплоть до Шантунгской равнины... перейдя через Кёгиенскую (чернь), мы ходили войною вплоть **до страны кыргызов...**" (Орхон-Енимей текстери, 1982:75). В памятнике Бильге-кагану на Орхоне есть строка: (9) Когда мой старший сын умер от болезни (от раны ?), я поставил (ему) балбалом Кут-сенгуна. Я был девятнадцать лет шадом и девятнадцать лет каганом и поддерживал племенной союз..."(Орхон-Енисей текстери, 1982: 115). Дж. Клоссон (Clauson, 1972: 866) перевод титула "шад" противопоставляет английскому термину Viceroy – "наместник короля". З.Гөкалп да предлагает такое же смысловой перевод (Gökalp, 1991: 162). Севший на трон после смерти Ильтерес (Кутлуг) кагана, Капаган назначил своего младшего брата То-si-fu шадом левого крыла, четырнадцатилетнего сына Ильтереса-кагана (Кутлуг) Билге назначил шадом группу племен Тардуш, т.е. правое крыло государства (Mori, 1971:379). Билге, впоследствии ставшей каганом кёк тюрков (716-732) вместе Кюлтегином и *двумья шадами* "боролись и управляли государством тюрков в течении 19 лет" (Donuk, 1988:33-34).

Самым большим войском (40 000) располагал сын кагана Бёгю (Фугю, Фугуй), поставленный над десятком родов и носивший титул малого кагана. Брат Капагана Дусифу (То-si-fu) был поставлен левым (старшим) шадом, а Могилян (Могюй, Мо-kü, Мо-ki-lien) – правым (младшим) шадом («шад над народом тардуш») [Бичурин, 1950:271–272; Малов, 1951:38; 1959:23; Liu Mau-tsai, 1958:164–165, 169; Кляшторный, 2003:115; Васютин 2016:206].

Литература:

1. Арсал Садри Максуди. Тюркская история и право. Перевод с турецкого языка Рафаэля Мухамметдинова. - Казань: Изд-во «Фэн». - 412 с.
2. Бичурин, И.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, М-Л, АН СССР, Институт этнографии им. Миклухо-Маклая, Т. I-II, 1950.
3. Гукасян В. Тюркизмы в Албанских источниках//Советская тюркология. 1972, № 2.
4. Мори. М. Бёгю-каган и Поцзюй//Turkologica. К семидесятилетию академика А.Н.Кононова. –Л.,1976.
5. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. -СПб.,2005. -346с.
6. Кляшторный С.Г. Проблемы ранней истории племени түрк (ашина) // Новое в советской археологии. / МИА № 130. М.: 1965. С. 278-281.

7. Кляшторный С.Г Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. -М., 1964.
8. Кычанов Е.И. История приграничных с Китаем древних и средневековых государств (от гуннов до маньчжуров). 2-е изд., испр. и доп. СПб.: Петербургск. лингвистическ. общ-во, 2010.
9. Орхон-Енисей текстери. [Текст]/ - Фрунзе, 1982.
10. Тишин В.В. Фрагмент китайского источника о тюркской титулатуре (перевод и комментарий) // Восток (Oriens), 2019. № 3. С. 130-150.
11. Шервашидзе, И. Н. Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура // Вопросы языкознания. 1990. № 3. –С. 81-92.
12. Aalto, P. (1971), Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times, L. Ligeti (Ed.), *Studia Turcica*, Budapest, 29-37.
13. Bombaci, A. On the ancient Turkish title “Şad”, *Gururajamanjarika Studi Onare di G.Tucci*, Napoli, 1974.
14. Erkoç Hayrettin İhsan. Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi).Ankara, 2008.
15. Doerfer G. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd III. Wiesbaden, 1967.
16. Donuk, Abdülkadir, Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1988.
18. Ögel, B. Doğu Gok-Tiirkleri hakkında notlar, *Belleten*, sayı 81, 1957.
19. Ögel, B. *Über die alttürkische Schad (sii-baschi)-Wörter*, CAJ, VIII, 1,1963.
20. Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, 1994.
21. Giraud, René, *Gök Türk İmparatorluğu – İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, (çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.
23. Golden, P.B., *Ilazar Dili*, TDAY, 1971.
24. Gökalp, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi*, (haz. Yusuf Çotuksöken), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991.
25. Clauson, G. The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian, CAJ-, IV, 3,1959.
26. Clauson, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972.
27. Giraud R. *L'empire des Turcs Celestes. Les regnes d'Elterich, Qapghan et Bilga (680-734)*.
28. Liu Mau-Tsai. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (T'u-Kiie)*. Buch 1-2. Wiesbaden, 1958.
29. Liu, Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 cilt, Wiesbaden, 1958. *Contribution a l'histoire des Turcs d'Asie Centrale*. P., 1960.
31. Mori, M. *Gok-Türk klerin Devlet Teşkilatı*, *Dunya Tarihi*, VI, Tokyo, 1971.
32. von Gabain, A., *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, 2000.
33. Pelliot, P. Neuf notes sur des questions d'Asie centrale, *T'oung Pao*, Second Series, Vol.26, No.4-5, 1929, pp.201-266.
34. Pulleyblank, Edwin G., *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver, 1991.
35. Togan İsenbike – Kara, Gülnar – Baysal, Cahide, *Çin Kaynaklarında Türkler -Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 2006.
36. Chavannes Ed. *Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, *Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve*, Paris, 1903.
37. Chavannes Ed., *Türk.terc./İki Türk prensesinin mezar taşı kitabesi*, TDED, XXI, İstanbul, 1975.
38. Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara, 1998.
40. Tekin T. *Orhon Yazıtları*, *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara, 1988.
41. Togan Z.V., *Oğuz Destanı*, İstanbul, 1972.

УДК-811.161.8

О MORFOЛОГИЧЕСКОМ СТАТУСЕ КАТЕГОРИИ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ

*Кыргызбаева Разия Закировна,
Кыргызско-Узбекский международный
университет имени Б. Сыдыкова*
kyrgyzbayeva1971@mail.ru
*Жолдошева Айнура Камилжановна - старший
преподаватель ОшГУ,*
joldoshevaainura21@gmail.com
*Турдуева Айпери Сираждиновна - младший
научный сотрудник ОшГУ,*
turduevaaiperi13@mail.ru
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: Статья посвящена исследованию категории принадлежности в кыргызском языке. Выбор темы обусловлен множественностью проблем в определении данной категории, нуждающихся в уточнении, и наличием ряда вызывающих споры теоретических вопросов. Статья ставит своей целью определить сущность и общие свойства морфологической категории принадлежности с единой позиции. В исследовании использованы методы морфологического анализа, сравнения, аналогии, описания и обобщения. В работе получены некоторые результаты: разработана общая теория категории принадлежности, предложена конкретная целостная модель морфологической принадлежности в языке, освобожденная от засилья синтаксиса; определены критерии разграничения форм принадлежности от других категорий. Эти результаты демонстрируют новизну содержания статьи, ориентируют исследователей морфологических категорий рассматривать факты языка в рамках своего уровня, не смешивая с фактами других уровней. Данные материалы послужат надежной базой для изучения морфологии языка.

Ключевые слова: принадлежность, посессивность, притяжательность, морфологическая категория, синтаксис, кыргызский язык, тюркские языки.

ТААНДЫК КАТЕГОРИЯНЫН MORFOЛОГИЯЛЫК СТАТУСУ ЖӨНҮНДӨ

*Кыргызбаева Разия Закировна - окутуучу
Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-өзбек
эл аралык университет*
kyrgyzbayeva1971@mail.ru
*Жолдошева Айнура Камилжановна - улук окутуучу
ОшМУ,*
joldoshevaainura21@gmail.com
*Турдуева Айпери Сираждиновна - кенже илимий
кызматкер ОшМУ,*
turduevaaiperi13@mail.ru
Ош, Республика Кыргызстан

Аннотация: Макала кыргыз тилиндеги таандык категориясын изилдөөгө арналат. Теманын тандалышы аталган категорияны мүнөздөөдө тактала турган маселелердин көптүгү менен, талаш-тартыш туудурган теориялык бир топ суроолордун болушу менен түшүндүрүлөт. Макаланын максаты катары морфологиядагы таандык категориянын маани-мыңызын, жалпы касиеттердин бир өңүттө сыпаттап берүү саналат. Изилдөөдө морфологиялык талдоо, салыштыруу, аналогия, мүнөздөө, жалпылоо методдору

колдонулду. Иштин негизги натыйжаларына таандык категориянын жалпы теориясынын иштелип чыгышы, өтө таркалган көз караштын сынга алынып тыкан, так моделдин сунушталышы, морфологиялык категориянын синтаксистик “чүмбөттөн” бошотулуп өзүнчө система катары берилиши, таандык категорияны аныктоого өзүнчө чен-өлчөмдөрдүн көрсөтүлүшү кирет. Бул натыйжалар макаланын мазмунунун жаңылыгын тастыктайт, морфологиялык категорияларды өз деңгээлинин чегинде гана изилдөөгө, башка деңгээлдер менен чатыштырбай кароого негиз болот. Келтирилген материалдар тилдин морфологиясын иликтөөгө ишенимдүү өбөлгө болот.

Ачык сөздөр: таандык, поссесивдүүлүк, тиешелүүлүк, морфологиялык категория, синтаксис, кыргыз тили, түрк тилдери.

ABOUT THE MORPHOLOGICAL STATUS OF THE BELONGINGCATEGORY

Kyrgyzbaeva Razia Zakirovna teacher

Kyrgyz Uzbek international university

named after B.Sydykov, kyrgyzbaeva1971@mail.ru

Zholdosheva Ainura Kamilzhanovna - senior lecturer

Osh State University, joldoshevaainura21@gmail.com

Turdueva Aiperi Sirajidinovna junior researcher

Osh State University, turduevaaiperi13@mail.ru

Osh, Kyrgyz Republic

Annotation: *The article is devoted to the research of the belongingcategory in the Kyrgyz language. The choice of the topic is due to the multiplicity of problems in defining this category that need clarification, and the presence of a number of controversial theoretical issues. The article aims to determine the essence and general properties of the morphological belongingcategory from a single position. The research uses morphological analysis, comparison, analogy, description and generalization methods. Some results have been obtained in the work: a general theory of the belonging category was developed, a specific integral model of morphological belonging in the language was proposed, freed from the dominance of syntax; criteria for distinguishing forms of belonging from other categories were defined. These results demonstrate the novelty of the article content, orient researchers of morphological categories to consider the facts of language within their own level, without mixing with the facts of other levels. These materials will serve as a reliable basis for studying the morphology of the language.*

Keywords: *belonging, possessiveness, property, morphological category, syntax, Kyrgyz language, Turkic languages.*

Киришүү. Түркологияда таандык категориясы түрдүү өңүттөрдө сыпаттоого алынган. Анын маани-маңызын ачууга, грамматикалык кызматын аныктоого көптөгөн эмгектер арналган. Таандык категориясын изилдөөгө атайын эмгектер (Н.К. Дмитриев, Э.В. Севортян, С.С. Майзель, С. Кудайбергенов, К. Назаров, Т. Тачмуратов, С.Н. Иванов, Г.А. Абуханов, С. Асиддинов ж.б.) арналып, морфология боюнча ири монографиялардын курамында да (И.А. Батманов, А.К. Воробков, Н.А. Баскаков, Н.П. Дыренкова, В.В. Решетов, М.Ш. Ширалиев, А.Н. Кононов, Е.И. Убрятова, Э.Р. Тенишев, К. Дыйканов, А.М. Щербак, З.Г. Ураксин, Т. Садыков, И. Абдувалиев, ж.б.) кенен каралган [6, 5-б.]. Бул категорияны талдоодо, анын жалпы түзүмүн, касиеттерин аныктоодо бирин экинчиси танган, бири-бирине коошпогон көз караштар бар экендиги байкалат. Анын курамын, өзгөчө сапаттарын так, даана, кынтыксыз аныктоо зарылчылыгы сезилип турат. Изилдөөнүн максаты болуп кыргыз тилинин материалында таандык категориянын толук моделин иштеп чыгуу эсептелинет. Бул милдетти аткарууга жетиштүү теориялык өбөлгөлөр бар [7, 5-30-бб.].

Материалдар жана методдор. Изилдөөнүн объектиси катары морфологиялык таандык категориянын кыргыз тилиндеги парадигмасы тандалып алынды. Таандык категория дайыма бир же бир нече затты жекелик жана көптүк сандагы үч жактын бирине

тиешелүү кылып көрсөтөт. Кандайдыр бир заттын, белгинин, сапаттын, аракеттин үч жактын бирине караштуу болуп айтылышы кыргыз тилинде атайын мүчөлөрдүн жардамы менен берилет. Алар таандык мүчөлөр деп аталат.

Таандык категория негизинен зат атоочторго мүнөздүү. Бирок таандык формаларды уюштуруучу мүчөлөр затташкан айрым сын атоочторго, сан атоочторго жана атоочтуктарга, кыймыл атоочторго да жалгана берет [2, 278-280-бб.].

Кыргыз тилинде таандык маани морфологиялык жол менен гана уюшат. Ал эми бул категорияны синтаксистин алкагында иликтөөнү, сөз айкаштардын курамына кошуп талдоону калпыстык деп эсептейбиз. Биз таандык категорияны тилдин эгоцентристтик талаасынын ири түзүүчүсү болгон жактык-посессивдик парадигмалардын курамында анализге алабыз.

Изилдөөнүн жүрүшүндө таандык категориянын маңызы жана статусу аныкталат, анын мазмунун түзгөн өзгөчөлүктөр баяндалат, категорияны жараткан морфемикалык каражаттар синхрондук-салыштырма планда каралат.

Ошентип, биз кыргыз тилиндеги жактык-посессивдик сөз өзгөртмө формаларына ат атооч сөздөрдүн жана тилде таандык морфемалардын бөтөнчөлүктөрүн эгоцентристтик түшүнүктөгү көз караштан кыска сыпаттоо жүргүзүүгө аракет кылабыз.

Таандык категориянын ичинде бир эле учурда предметке ээлик кылган тарапты, ал ээ болгон предметти туюнта турган мүчөлөрдү өзүндө кармай ала турган субстантивдик сөз формалары жыйынтыкталат. Ээликке өткөн предмет сөздүн уңгусундагы өзөктүк морфемадан турат, ал эми ээлик кылган тарап жактык-посессивдик мүчөлүк морфемаларда болот.

Биз таандык категорияны морфологиялык өңүттө гана сыпаттай алабыз. Кыргызча жактык-посессивдик парадигма сегиз элементтен турат:

- 1) -м, -ым, -им, -ум, -үм (бала-м, жан-ым ...);
- 2) -ң, -ың, -иң, -уң, -үң (бала-ң, жан-ым ...);
- 3) -ңыз, -ыңыз, -иңиз, -уңуз, -үңүз (бала-ңыз, жан-ыңыз ...);
- 4) -ы, -и, -у, -ү; -сы, -си, -су, -сү (бала-сы, жан-ы ...);
- 5) -быз, -биз, -буз, -бүз (бала-быз, жан-ыбыз ...);
- 6) -ңыз, -ңиз, -ңуз, -ңүз (бала-ңыз, жан-ыңыз ...);
- 7) -ңыздар, -ңиздер, -ңуздар, -ңүздөр, -ыңыздар, -иңиздер, -уңуздар, -үңүздөр (бала-ңыздар, жан-ыңыздар ...);
- 8) -ы, -и, -у, -ү; -сы, -си, -су, -сү (бала-сы, жан-ы ...).

Көрүнүп тургандай, жактык-посессивдик парадигма сегиз компоненттен турат. Алар бир кылка эмес. 3-жактын жекече, көптүк түрлөрү бирдей, омонимдик катышта (4, 8), 2-жак одоно жана сылык түргө ээ (2-3, 6-7).

Бул парадигма зат атоочтор үчүн универсалдуу эмес. Бул системага көп аталыштар кире албайт. Анткени айрым предметтер тигил же бул тарапка тиешелүү боло албайт. Мисалы, астрономиялык аталыштар (*космос, Юпитер, Марс ...*), абстракттуу заттар (*чексиздик, барабардык, түпкүр ...*), географиялык сөздөр (*Арктика, Атлантика, Африка ...*), өсүмдүк бөлүктөрү (*жалбырак, кабык, бутак ...*) ж.б. сөздөр келтирилген парадигмага сыйбайт. Анткени алар кайсы бир тарапка (сүйлөөчүгө же угуучуга) таандык боло албайт. Ошондуктан биз таандык категориясын универсалдык система катары караган морфологдорго кошула албайбыз. Себеби айрым сөздөр жактык-посессивдик мүчөлөрдү кабыл ала албайт: *Юпитер-им, Юпитер-иң, Юпитер-и ...* деп айтууга таптакыр болбойт. Буга тил мыйзамы жол бербейт. Кайсы бир сөздөр 3-жакка гана таандык болушу мүмкүн: (*дарактын*) *жалбыраг-ы*, (*короздун*) *текөөр-ү* ж.б. Тил *жалбыраг-ым, жалбыраг-ыбыз* сыяктуу формаларга жол койбойт.

Кудай теонимине да дефективдүү парадигма мүнөздүү. Ал дээрлик бардык учурда 1-жактын же 3-жактын жекече түрүндө колдонулат. Ал эми калган формалар ал сөзгө жат: *Кудайым ай!* (1-жак, жеке түрдө), *Яхве – еврейлердин Кудайы* (3-жак, жеке түрдө).

Бүтүн эместик, “чалалык” жактык-посессивдик парадигманын көптүк түрүндө да кездешет. Бир элдик ырга кайрылалы:

*Кызыл көрпө тебетей
Кийер бекен биздин жар.
Кызыл жүздүү селкини
Сүйөр бекен биздин жар.*

Бул жерде биз үчүн *жар* сөзү зарыл, анткени ал таандык категориянын элементи катары колдонулган. Стандарттык парадигма аны *биздин жарыбыз* түрүндө көрсөтмөк: *(менин) жарым, (сенин) жарың, (сиздин) жарыңыз, (анын) жары; (биздин) жарыбыз, (силердин) жарыңар, (сиздердин) жарыңыздар, (алардын) жарлары*. Бул мисалдар – нормативдик бүтүн парадигма. Биз келтирген төрт сапта *жар* сөзү мүчөсүз колдонулган. Кыргыз тили буга жол берет. Прадигманы толук, бүтүн система деп айтууга болбойт.

Кыргызча таандык категорияны башка тектеш тилдердеги посессивдик формалар менен салыштырууга мүмкүн. Мисалга аны якут тилиндеги таандык категория менен жандаштырып, эки тилдеги окшоштуктарды, бөтөнчөлүктөрдү белгилөөгө болот. Бул жерде да асимметрия кубулушун, системанын башкача түрдө түзүлүшүн көрөбүз: *ат-ым, ат-ың, ат-а* “аты”, *ап-ным* “атыбыз”, *ак-кыт* “атыңар”, *ат-тар-а* “аттары” [4, 496-б.]. Мында парадигма бүтүндүктү түзөт. Бирок 3-жактын көптүк түрүндө *-тар* мүчөсү обочолонуп турат. Көптүктүн 1-жагында жана 2-жагында өзгөчө фонетикалык кубулуш жүргөн: уңгунун акыркы үнсүз тыбышы мүчөнүн башкы тыбышы менен үндөшүп кеткен. Бул өзгөрүү ассимиляция законуна жараша жүргөн.

Бул парадигма кыргыз тилиндеги жак категориясына салыштырмалуу “чала” көрүнөт. Анткени якут тилинде сылык форма жок, анын жекече жана көптүк түрлөрү өзүнчө жиктелбейт. Мында да асимметрия кубулушунун таасири жүргөн.

Ушул пикирлерди эсепке алып, биз таандык категорияны морфологиянын гана тутумуна кийрип, аны толук, бүтүн парадигма катары карабайбыз. Ал өзүн дефективдүү парадигма, кемтик түзүм катары сыпаттоого жол ачат.

Биз эми бул категорияны морфологиянын чегинен чыгарып, синтаксистик категориялар менен чатыштырып, булар менен кошо караган көз карашка токтолобуз.

Түркология менен кыргыз тил илиминде морфологиялык жактык-посессивдик формаларды сөз айкаштары, сүйлөмдөр менен биримдикте, чогуу иликтөө жүргүзүлүп келет.

Морфологиянын деңгээлинде көп окуу китептеринде, атайын изилдөөлөрдө таандык категорияга аныктоочтуу сөз айкаштарын жана ээ + баяндооч түзүмүндөгү сүйлөмдөрдү кошуп карап жүрүшөт:

1. Аныктооч + аныкталуучу формасындагы сөз айкашы: *менин китебим, сенин китебиң, анын китеби* ж.б. Бул мисалдар морфологиядан тышкары каралууга тийиш.

2. Ээ + баяндооч формасындагы сүйлөмдөр: *китеп меники, китеп сеники, китеп аныкы* ж.б. Булар – сүйлөмдөр. Алар морфологияга зорлук менен киргизилип калган [1, 45-б., 2, 281-283-бб., 3, 28-б., 5, 34-б., 6, 79-85-бб., 8, 271-310-бб.]. Таандык категорияга *жыгач күрөк, таш бака, бет май* мисалдарын (К. Дыйканов), *айылдык бала, шаардык кыз* атрибутивдик сөз айкаштарын (И. Абдувалиев) да кошуп жүрүшөт. Мында эки деңгээл, морфология менен синтаксис чаташтырылган, морфологияга зомбулук көрсөтүлүп, синтаксистик фактылар анын курамына жасалма киргизилип калган.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Биздин оюбузча, сөз айкаштары, сүйлөмдөр эч убакта морфологиянын объектиси боло албайт. Бул ойду төмөнкү жүйөөлөр тастыктайт.

1. Бир категорияны түзгөн тилдик бирдиктер түзүлүшү, көлөмү, кызматы боюнча бирдей, окшош болушу керек.

2. Бир категориянын бирдиктери ажырагыс биримдикти, бүтүндүктү жана типти түзүшү зарыл.

3. Алар категориянын чегинде гана жалпы жана айырмалуу касиеттерге ээ болот.

4. Категорияга туруктуу жалпы маани мүнөздүү. Морфологияга сөз айкаштары менен предикаттык түзүмдөрдүн мазмунун сыйлыгыштырууга эч эле болбойт.

5. Морфологиялык категориянын курамында бир өңчөй гана элементтер болушу керек. Синтаксисти күч менен морфологияга багындыруу – адилетсиздик.

Корутунду. Келтирилген мисалдар, айтылган ойлор бир нече жалпылоочу пикир айтууга негиз болду. Таандык категория – морфологиялык кубулуш. Ага өз ара карама-каршы катыштагы системалуулук-асистемалуулук сапаты мүнөздүү, анткени парадигмасы бир тарабынан бүтүндүктү түзөт, экинчи жагынан дефекттик касиеттерди кабыл алат. Морфология менен синтаксис – грамматиканын тең укуктуу эки бөлүгү, синтаксисти морфологияга багындыруу туура эмес.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тили. – Б., 2003. – 186 б.
2. Азыркы кыргыз адабий тили/Ред. Б. Орузбаева, А. Турсунов ж.б. – Б., 2009. – 928 б.
3. Гаджиев Н.З. О тенденциях в развитии морфологического строя тюркских языков // Советская тюркология. – 1978. – №5. – 26-34-бб.
4. Грамматика современного якутского литературного языка. – М.: Наука, 1982. – 496 б.
5. Дмитриев Н.К. Категория принадлежности // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Том . Морфология. – М., 1956. – 33-39 бб.
6. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. – Фрунзе, 1955. – 184 б.
7. Зулпукаров К.З., Атакулова М.А. Тюркское лично-посессивное слооизменение. – Ош, 2005. – 68 б.
8. Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка/ К.З. Зулпукаров, М.А. Атакулова, А.А. Калмурзаева ж.б. – Бишкек, 2017. – 728-б.

* * *

УДК: 801.1

К ВОПРОСУ ОБ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЮМОРА В НАУЧНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

*Мадмарова Гулипа Араповна,
д.ф.н., проф., gulipa.madmarova@mail.ru
Сабиралиева Замира Маметовна
ст. преподаватель, zamira_100177@mail.ru
Ошский государственный университет,
город Ош, Кыргызская Республика*

Аннотация: Юмор был предметом научного осмысления и изучения античных мыслителей (Платон, Аристотель и др.), ученых Средневековья и Нового времени, а также интенсивно исследовался в XVIII-XX веках. В современном языкознании изучение юмора проводится в лексикографическом, этимологическом, лингвоэтнокультурологическом, менталингвистическом, лингвокогнитивном, лингвоконцептологическом и лингвопрагматическом аспектах.

Комическое в языке допускает особую типологию (юмор, анекдоты, ирония, сарказм, гротеск, шутка и т.д.) и классификацию. Среди них особое место занимает юмор.

Причины и пути создания юмора определяются учеными неодинаково. Модель З. Фрейда отличается от модели А. Бергсона, модель Б. Раскина – от модели Б. Дземидока и т.д., потому что при определении содержания юмора ученые руководствуются разными принципами и критериями.

Ключевые слова: комическое, юмор, ирония, сарказм, каламбур, остроумие, коммуникация, язык, феномен.

ИЛИМИЙ-ЛИНГВИСТИКАЛЫК АДАБИЯТТА ЮМОРДУН ЧЫГАРЫЛУУ СУРООСУ

Мадмарова Гулипа Араповна - ф.и.к., проф.

gulipa.madmarova@mail.ru

Сабиралиева Замира Маметовна -

окутуучусу, zamira_100177@mail.ru

Ош мамлекеттик университети

Ош шаары, Кыргыз Республикасы

***Аннотация.** Юмор байыркы ойчулдарды (Платон, Аристотель ж.б.), орто кылымдардагы жана азыркы доордогу илимпоздорду илимий оңцептуалдаштыруунун жана изилдөөнүн предмети болгон, ошондой эле XVIII-XX кылымдарында интенсивдүү изилденген. Азыркы тил илиминде юморду изилдөө лексикографиялык, этимологиялык, лингво-этнокультурологиялык, менталингвистикалык, лингвокогнитивдик, лингво-концептуалдык жана лингво-прагматикалык аспектилерде жүргүзүлөт.*

Тилдеги комикс өзгөчө типологияны (юмор, анекдот, ирония, сарказм, гротеск, тамаша ж.б.) жана классификацияны кабыл алат. Алардын арасында юмор өзгөчө орунду ээлейт. Юморду жаратуунун себептери жана жолдору окумуштуулар тарабынан бирдей эмес аныкталат. Себеби юмордун мазмунун аныктоодо окумуштуулар ар кандай принциптерди жана критерийлерди жетекчиликке алышат.

***Ачык сөздөр:** комикс, юмор, ирония, сарказм, акылдуулук, байланыш, тил, кубулуш.*

TO THE QUESTION OF INTERPRETATION OF HUMOR IN SCIENTIFIC-LINGUISTIC LITERATURE

Madmarova Gulipa Arapovna, Professor

gulipa.madmarova@mail.ru

Sabirgalieva Zamira Mametova

senior lecturer, zamira_100177@mail.ru

OSH State University,

Osh city, Kyrgyz Republic

Annotation. Humor was the subject of scientific understanding and study of ancient thinkers (Plato, Aristotle, etc.), scientists of the Middle Ages and Modern times, and was also intensively studied in the XVIII-XX centuries. In modern linguistics, the study of humor is carried out in lexicographic, etymological, linguoethnoculturological, mentalinguistic, linguocognitive, linguoconceptological and linguopr pragmatic aspects. The comic in the language allows for a special typology (humor, jokes, irony, sarcasm, grotesque, joke, etc.) and classification. Humor occupies a special place among them.

The reasons and ways of creating humor are determined differently by scientists. Model Z. Freud differs from A. Bergson's model, B. Raskin's model differs from B. Dzemidok's model, etc., because scientists are guided by different principles and criteria when determining the content of humor.

Keywords: comic, humor, irony, sarcasm, pun, wit, communication, language, phenomenon.

Введение. Научный интерес к проблеме комического имеет давнюю историю: начиная с Античности к данному феномену обращались философы, психологи, социологи, культурологи, а с начала XX в. – и лингвисты. В науке о языке юмор занимает особое место, так как представляет собой сложное психическое, социальное, прагматическое, этнокультурное, историческое явление, чья сущность выявляется в процессе вербальной коммуникации. Неслучайно в последние десятилетия именно смежные науки – психолингвистика, прагматическая лингвистика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология и некоторые другие – способствовали существенному расширению представлений о комическом как о языковом феномене, а также определили основные подходы к изучению этого явления в науке о языке.

Интерпретация юмора в научно-лингвистической литературе. Сферы юмора и комического имеют общий смысловой фон, но различаются в некоторых частностях. Их можно представить как два почти совмещенных друг с другом логических круга. Узкая сфера юмора, выходящая за пределы комического, включает в себя смех как чистое физиологическое явление, например, смех от щекотки или истерический смех. Сфера комического (от греч. *komikos* – весёлый, смешной), выходящая за пределы смешного, включает в себя явления, в большей или меньшей степени соответствующие структуре комического, но не вызывающие явной смеховой реакции. К этой сфере можно отнести резкую обличительную сатиру, намеки, некоторые остроты, исторически обусловленное комическое. В двух оговоренных случаях можно говорить только о смешном или только о комическом. В большинстве же ситуаций сферы двух понятий совпадают.

К видам комического традиционно относят сатиру, юмор, иронию, сарказм, гротеск и т. д. Комическое может проявляться в большинстве видов и жанров искусства, но более всего оно характерно для жанров комедии, буффонады, мима, капустника, фарса, скетча, кинокомедии, фельетона, эпиграммы, пародии, частушки, карикатуры, шаржа. Комическое может выражаться в форме анекдота, шутки, каламбура, а также возникать неосознанно – в оговорках, описках, различных комических недоразумениях и ошибках.

Приёмы, создающие комическое, разнообразны. Их можно разделить на две группы. Первая – приёмы, основанные на несоответствии между ожидаемым и реальным. Так, комизм фарса создаётся за счёт неожиданных падений, ошибок, нелепостей. Комическое может быть основано на *гротеске* – преувеличении какой-либо одной черты. Другая группа приёмов, создающих комическое, – сближение далёких понятий. К таким приёмам относится *каламбур* (сближение, основанное на схожем звучании слов), *остроумие*, основанное на сравнении двух объектов.

Общую природу комического легче уловить, обратившись сначала – в духе этимологии слова – к известному у всех народов с незапамятных времен игровому, празднично-веселому (нередко с участием ряженых), коллективно самодеятельному народному смеху, например в карнавальных играх. Это смех от радостной беспечности, избытка сил и свободы духа – в противовес гнетущим заботам предыдущих и предстоящих будней, повседневной серьезности – и вместе с тем смех возрождающий. На карнавальной площади на новогодней елке или на свадьбе, как и в частном доме за пиршественным столом, всегда и везде, где миром правит игровой смех «комоса» (веселой ватаги), воцаряется двузначная атмосфера действительности, преломленной сквозь призму изобретательной фантазии «играющего человека». Все элементы смешного образа при этом взяты из жизни, у реального предмета (лица), но их соотношения, расположение, масштабы и акценты («композиция» предмета) преобразены творческой фантазией; и один из источников наслаждения от комического – это наше «узнавание» предмета под преобразенной до неузнаваемого (например, в шарже, карикатуре) маской: сотворчество зрителей и слушателей. По содержанию смех универсальный и амбивалентный (двузначный – фамильярное сочетание в тоне смеха восхваления и поношения, хулы и хвалы) – это и смех синкретический как по месту действия – без «рампы», отделяющей в театре мир комического

от реального мира зрителей, так и по исполнению – часто слияние в весельчаке автора, актера и зрителя.

Единственный предмет комического – это человек (и человекоподобное в зверях, птицах и т. д.). Поэтому комическое чуждо архитектуре, а другим искусствам свойственно в разной мере. Наиболее благоприятна для универсальной природы комического литература, где на комическом основан один из главных и наиболее игровой вид драмы – комедия. Комическое в точном смысле слова – «адресный», конкретно направленный смех, нечто не только смешашее, но и осмеивающее определенный объект. В искусстве последних веков такой смех преобладает. Смешным и комичным бывает только человек или нечто человекоподобное в природе.

В толковом словаре под редакцией Д.Н. Ушакова комическое определено как 1) свойственный комедии, как роду искусства; 2) (в качестве кратких форм употребления комичен, комична, комично) смешной, проникнутый комизмом [13, т. I, с. 1422]. А в Лермонтовской энциклопедии – обнаружение, фиксация художником несоответствий (несообразности, противоречий) в явлениях окружающей действительности, их неполноты или, напротив, их чрезмерности, атрофии или гипертрофии [6, с. 229].

Авторы толковых словарей единодушны в понимании комического, почти во всех словарях толкование этого понятия является смешное, вызывающее смех, веселье, синонимом которого приводят комедию. Ученых всегда интересовал вопрос о влиянии языка на культуру отдельного индивида и общества в целом, а также особенности отражения культуры в языке. Юмор, являясь показателем культуры и актуализатором мыслительного процесса, играет в этом взаимодействии не последнюю роль.

А.А. Зализняк утверждает, что «слово *юмор* стало термином (в литературоведении и культурологии), приблизительным синонимом которого является термин *комическое*, и его значение примерно одинаково в большинстве европейских языков (разве что во французском слово *humour* сохраняет отпечаток своего англосаксонского происхождения, и в качестве соответствующего термина употребляется скорее *comique, comisme*)» [4, с. 550-559].

Юмор принадлежит к числу универсалий, свойственных всем культурам мира, и является важной составляющей человеческого общения. В толковом словаре под редакцией С.И. Ожегова юмор определяется как 1) понимание комического, умение видеть и показывать смешное, снисходительно – насмешливое отношение к чему-нибудь; 2) в искусстве: изображение чего-нибудь в смешном, комическом виде; 3) насмешливая и шутливая речь. В толковом словаре Д.Н. Ушакова юмор (англ. *humour* от лат. *humor* влага) – это 1) незлобивая насмешка, добродушный смех; проникнутое таким настроением отношение к чему-нибудь (к чьим-нибудь недостаткам, слабостям, к злоключениям и т.п.); 2) совокупность литературных (или вообще художественных) произведений, проникнутых таким отношением к действительности (лит., иск.) [13, т. IV, с. 1446].

Юмор рассмотрен как насмешка, остроумие, шутка, юморок, комизм в словаре русских синонимов [1, с. 529].

В «Словаре иностранных слов» даются дефиниции: 1) добродушно-насмешливое отношение к чему-либо, умение подмечать и выставлять на смех забавное и несуразное в жизненных явлениях; 2) в искусстве – изображение чего-либо в смешном виде; в отличие от сатиры юмор не обличает, а беззлобно и весело вышучивает [8, с. 1164].

Разного рода словари, справочники и энциклопедии достаточно единодушны в определении юмора. В целом все они сходятся на том, что юмор (английское *humour*), особый вид комического, сочетающий насмешку и сочувствие, внешне комическую трактовку и внутреннюю причастность к тому, что представляется смешным. В отличие от «разрушительного смеха» сатиры и «смеха превосходства» (в том числе иронии), в юморе под маской смешного таится серьезное отношение к предмету смеха и даже оправдание «чудака», что обеспечивает юмору более целостное отражение существа явления.

Столь же единодушны в определении данного феномена и редакторы словаря кыргызского языка под руководством А. Акматалиева. В этом словаре *юмор* – турмуштагы ар кандай кемчиликтерди, адамдын жүрүш-турушунун терс жактарын күлкү, тамашага салып, куйкумдуу тапан сөздөр аркылуу айтуу, билдирүү ыкмасы, ушундай ыкмасы, ушундай ыкма менен түзүлгөн адабий же искусстволук чыгарма [5, с.1448].

Своеобразие юмора выявляется в сопоставлении его с другими видами комического. Юмор, в отличие от иронии, скрывает не смешное под маской серьезного, а серьезное под маской смешного. Цель иронии – высмеять, она обидна, задевает того, на кого направлена; юмор более сложен и многофункционален.

В толковом словаре Ушакова ирония – (греч. *eironeia* – притворство) риторическая фигура, в которой слова употребляются в смысле, обратном буквальному, с целью насмешки (лит.) [13, с.734], а в толковом словаре С.И. Ожегова – представлена как тонкая, скрытая насмешка [160, с.242].

В словаре литературных терминов под редакцией Н. Бродского ирония – вид насмешки, отличительными чертами которого следует признать: спокойствие и сдержанность, нередко даже оттенок холодного презрения, а, главное, личина вполне серьезного утверждения, под которой таится отрицание достоинства того предмета или лица, к которому относится ирония и которая сообщает ей особую, подчас уничтожающую силу: необходимо догадаться о подлинном, ловко прикрытом смысле, чтобы не остаться в смешном положении.

Как вид насмешки, ирония принадлежит к области комического и находит себе применение во всех его родах: комедии, фарсе, сатире, юмористике, остротах и пр. Интересны случаи сочетания иронии с переживаниями иного, некомического характера. Так, К. Шлегель указал и выяснил особый род иронии, встречающийся в романтических произведениях. Это – романтическая или трансцендентальная ирония, состоящая в том, что сквозь образы произведения просвечивает сознание того, что все это не совсем то, за что принимается, но как бы только пляшущие тени, которые дают предчувствовать смутное прозрение чего-то иного. В нашей литературе едва ли не единственные и прекрасные образцы такой романтической иронии даны А. Блоком, главным образом в его пьесах для театра: «Балаганчик» и «Незнакомка». Исключительно своеобразное слияние иронии с лиризмом дает поэзия Гейне. Моменты глубокой и мрачной иронии входят в поэзию Лермонтова, давшего единственную в своем роде ироническую молитву, в которой под видом благодарности богу, посылает ему свое возмущение («За все, за все тебя благодарю я...»). В общем, чистая лирика чуждается иронии, которая для лирической стихии является чем-то слишком сознательным и отрезвляющим. Ирония разрывает туманы лирических снов и опьянений, и потому, за исключением творчества нескольких ярко-индивидуальных поэтов, давших волшебное слияние этих двух противодействующих начал, ирония редко встречается в лирической поэзии. В беллетристике же ирония находит себе гораздо большее применение. Так, проникнутая духом скептицизма, французская литература легко допускает иронию и дает многочисленные образцы её [14].

Наиболее емкое определение иронии – это представление ее в виде одной из форм импликации, которая обычно рассматривается как отражение асимметрии между формой и содержанием или как случай неполного покрытия плана содержания планом выражения. Импликация получает лишь частичную словесную реализацию в тексте, которую практически можно развернуть, то есть эксплицировать, поскольку ее существование столь же реально, как экспликация. Многие исследователи отмечают, что именно в условиях контекста происходит реализация иронически употребленного слова, что и позволяет распознать и декодировать иронию, актуализирующуюся в рамках предложения, абзаца, целого текста.

«Ирония – это стилистический прием, утверждает И.Р. Гальперин, посредством которого в каком-либо слове появляется взаимодействие двух типов лексических значений:

предметно-логического и контекстуального, основанного на отношении противоположности/противоречивости» [2, с.133].

Данное определение достаточно глубоко раскрывает языковую природу иронии и возможности ее проявления в контексте произведения с новым оттенком значения слова, что способствует восприятию контекстуально-иронического значения. Несомненный интерес представляет и прагматика иронической трансформации слова.

Ирония понимается, прежде всего, как тонкая скрытая насмешка, форма выражения мысли, когда слово или высказывание обретают в контексте речи значение, противоположное буквальному смыслу или отрицающее его [9, с.14].

В словаре кыргызского языка *ирония* (келеке) рассматривается как издёвка, обращенная в смех, шуточная насмешка (тамашага, күлкүгө айланткан шылдың, шакаба) [5, с.683].

"Если сущность иронии в иносказании, в тонком намеке, в сарказме главное – крайняя степень эмоционального отношения, высокий пафос отрицания, переходящий в негодование" – отметил А.С. Сулейманов [12].

В популярном словаре русского языка [3] приведен энциклопедический комментарий, где *сарказм* рассматривается высшая степень иронии. Сущность сарказма не исчерпывается более высокой степенью насмешки, обличения, но заключается прежде всего в особом соотношении двух планов – подразумеваемого и выражаемого. Если в иронии дан лишь второй план и полностью выдержано иносказание, то в сарказме иносказание нарочито ослабляется или снимается. Сарказм – это дезавулируемая ирония. Сарказму, в отличие от иронии, не свойственно спокойное отношение к предмету изображения или игра с ним. Напротив, сарказм отличает тон негодования, возмущения, поэтому широкое распространение сарказм получил в лирических и дидактических жанрах, а также в ораторском искусстве. Сарказм – одно из важных стилистических средств юмора и особенно сатиры. В толковом словаре Д.Н. Ушакова – сарказм (от греч. *sarkasmos* – терзание) (книжн.). 1) язвительная насмешка, едкая ирония 2) едко-насмешливое замечание [13, т. IV, с.53]. В словаре синонимов ASIS под редакцией В.Н. Тришина приведены синонимы понятию сарказм – высер (мыслетворчество, вздор, нелепость), замечание, издевательство, издевка, ирония, насмешка, околосатира, стеб (нарочито вызывающее или парадоксальное поведение, произведение, высказывание с целью привлечь внимание, смутить, поставить в тупик), юмор [10].

Еще одним видом комического является шутка. Толковые словари русского языка дают данному понятию почти одинаковое толкование. Везде шутку рассматривают как 1) то, что говорится или делается не всерьёз, ради развлечения, ради возбуждения смеха, веселья, забавы, шалости, слова, не заслуживающие доверия; 2) небольшая комическая пьеса. В словаре синонимов понятию *шутка* приводятся такие синонимы, как бакулина, балясы, бонмо, водевиль, выходка, глум, гэг, дурачество, забава, игрушка, изошутка, каламбур, красное словцо, накол, наколка, насмешка, острота, пегния, подкалывание, подковырка, подкол, подколка, подначка, потеха, прибамбас, приколы, примочка, развлечение, ребячество, смех, стеб, фарс, феня, фигли-мигли, фишка, фотошутка, хиханьки да хаханьки, хиханьки-хаханьки, хохма, шуткевич, шуточка [10].

Заключение. Чувству юмора принадлежит важная роль в межличностном общении и формировании характера. Ни в чем так не проявляется характер человека, как в том, что он находит смешным. Здоровый смех беззлобно казнит дурное, исправляет нравы. Ничто так не сближает людей, не укрепляет отношения между ними, как хороший, безобидный смех.

Использованная литература:

1. Абрамов, Н.А. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений [Текст]. – М.: Русские словари, 1999. – 433 с.
2. Гальперин, И.Р. Очерки по стилистике английского языка [Текст]. – М., 1958. С. 133

3. Гуськова, А.П. Популярный словарь русского языка. Толково-энциклопедический [Текст] / А.П. Гуськова, Б.В. Сотин. М.: Рус. яз. – Медиа, 2003.– 869 с.
4. Зализняк, А. Юмор и остроумие в европейской культурной перспективе // Логический анализ языка: языковые механизмы комизма [Текст] / Российская акад. наук, Ин-т языкознания, отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2007. С.550-559
5. Кыргыз тилинин сөздүгү / Словарь кыргызского языка [Текст]. Под ред., А. Акматалиева. – Бишкек, 2010. – 1460 с.
6. Лермонтовская энциклопедия [Текст] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Науч.-ред. совет изд-ва "Сов. энцикл."; гл. ред. Мануйлов В. А., редкол.: Андроников И.Л., Базанов В.Г., Бушмин А.С., Вацуро В.Э., Жданов В.В., Храпченко М.Б. – М.: Сов. энцикл., 1981. – 746 с.
7. Ожегов, С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка [Текст]. – М.: «А ТЕМП», 1984. – 896 с.
8. Рыжков, В. А. Особенности стереотипизации, необходимо сопровождающей социализацию индивида в рамках определённой национально-культурной общности // Языковое сознание: стереотипы и творчество. М., 1988. С. 15-23.
9. Салихова, Н.К. Языковая природа и функциональная характеристика стилистического приема иронии (на материале английской и американской художественной литературы XVIII–XIX вв.) [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук /Н.К.Салихова.-М.,1976.- 24 с.
10. Словарь синонимов ASIS. В.Н. Тришин. 2013. [Электронный ресурс]. URL: [http://rus-yaz.niv.ru/doc/synonyms-trishin/fc/slovar-209-17.htm#zag-276202]
11. Тагаев, М.Дж. Категоризация и концептуализация как основа формирования национально-культурной специфики языковой картины мира –// Вестник Ошск. гос. ун-та. №2. – Ош, 2013. – С. 70-74
12. Терминологический словарь-тезаурус по литературоведению. От аллегии до ямба. – М.: Флинта, Наука. Н.Ю. Русова. 2004.
13. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. Том I. – М., 1940. 1566 с., том IV. – М., 1940. 1040 с.
14. <http://feb-web.ru/feb/slt/abc/lt1/lt1-3071.htm>

* * *

УДК 82-272.4

ААЛАМ АПААТЫ ӨСПҮРҮМДӨР ДҮЙНӨСҮНДӨ
же америкалык курсант Жошуанын катына кайра кайрылсак...

Мамиев Ашир Али Надирович – профессор,
amatiev@mail.ru

Абдукадырова Бегимай Абдурахмановна - окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы эл аралык
университети

Аннотация: Күн санап айлана-чөйрөбүздө “жагымсыз окуялар” көбөйүп, дүйнөдө согуштар, кагылыштар, терроризм байма-бай катталып, прогрессивдүү көз караштагы адамдарды кыжаалат ойлорго кептөөдө. Айрым көз караш менен алганда чоң согуш оту тутанып кетүү коркунучу реалдуу болуп турат. Ушул көйгөйлөр боюнча улуу жазуучубуз Ч. Айтматовдун мындан 30 жыл мурда эле айткан таамай ойлоруна кайрадан токтолууга туура келди. Макалада улуу гуманисттин америкалык курсант Жошуанын катына жазган жоопторунун заманбап шайкештиги жөнүндө сөз болмокчу.

Түйүндүү сөздөр: терроризм, агрессия, дипломатия, демография, экстремизм, объективдүү, критерий, концентрациялык лагерлер, диктатура, саркофаг, гуманизм, идеология.

SPACE DISASTER IN THE WORD OF TEENAGERS

or let's go back to the letter of the American cadet Joshua...

Mamiev Ashirali Nadirovich prof.

amamiev@mail.ru

Abdukadyrova Begimai Abdurakhmanovna

Teacher, gulhanbekabema@gmail.com

International University named after K.Sh. Toktomamatov

Abstract: *With each passing day, wars, conflicts, and terrorism are on the rise in many parts of the world. From some points of view, the danger of a major war is real. We had to reconsider the great thoughts of our great writer Chingiz Aitmatov on these issues, which he said 30 years ago. The article discusses the modern relevance of the great humanist's response to the letter of American cadet Joshua.*

Keywords: *terrorism, aggression, diplomacy, demography, extremism, objective, criterion, concentration camps, dictatorship, sarcophagus, humanism, ideology.*

КОСМИЧЕСКАЯ КАТАСТРОФА В МИРЕ ПОДРОСТКОВ

или вернемся к письму американского курсанта Джошуа...

Мамиев Ашир Али Надирович - профессор,

amamiev@mail.ru

Абдукадырова Бегимай Абдурахмановна -

Преподаватель, gulhanbekabema@gmail.com

Международный университет имени К.Ш.

Токтомаматов

Аннотация: *С каждым днем вокруг нас происходит все больше “неблагоприятных событий”, в мире постоянно происходят войны, конфликты и терроризм, и прогрессивно настроенные люди погружаются в тревожные мысли. С одной стороны, угроза разразиться большой войной вполне реальна. Наш великий писатель по этим вопросам еще 30 лет назад мне пришлось перефразировать точные мысли Ч. Айтматова. В статье будет рассказано о современной совместимости ответов великого гуманиста на письмо американского курсанта Джошуа*

Ключевые слова: *терроризм, агрессия, дипломатия, демография, экстремизм, объективный, критерий, концентрационные лагеря, диктатура, саркофаг, гуманизм, идеология.*

Ааламдашуу доорунун гүлдөгөн мезгили аяктоо алдында келгенсип күн санап дүйнөлүк массалык маалымат каражаттарынан жаңжалдар, кагылыштар, террор, майда согуштар, өндүү маалыматтарды байма бай алып турсак, эми жакын арадан бир нече өлкөлөрдө согуш отунун тутанганы ар кандай эле тынчтыкты сүйгөн инсанды сөзсүз ойго салаары бышык.

Чыгыш өлкөлөрү мисалы Афганистан, Турция менен Сириянын, Израил менен Палестинанын түгөнбөгөн көп жылдык кагылыштарына жакын арада Орусия менен Украина ортосунда кагылыш кошулуп, бүтүн прогрессивдүү адамзатты жаңы “баш ооруга” алып келди. Түрдүү маалыматтарга таянып караганда Украина менен Түндүк Атлантика согуштук блогунун өлкөлөрү Орусияны баскынчы, агрессор деп атаса, орусиялык жетекчилер менен саясатчылар бул ойго таптакыр макул эместигин билдирип келишүүдө. Алардын ою боюнча Луганск, Донецк аймактарын аёосуз кыйнаган Украина бийлигине болгон калыстык же арачылык аракет деп эсептешет. Ушул маселелер менен баш катырып отуруп заманыбыздын залкар жазуучу Чыңгыз Айтматовдун мындан 30 жылдан мурун эле, же тактап айтканда 1989-жылы америкалык аскер академиясынын курсанты Жошуа Сассмэндин катына терең, мазмундуу жооп берген “Таш табытта жатабызбы же байгамбардын кайыгында

сүзөбүзбү”? деген жообун эске салып, кайрадан анын актуалдуулугуна тан берүүгө туура келүүдө.

Макалада америкалык курсант Жошуа улгайган майып атасы экөөнүн ортосунда дайыма кызуу жүрүп турган маанилүү темага, согушту болтурбай коюу мүмкүнбү, эгер болсо кайсы жол менен деген талашына жооп берүүнү суранып кайрылган.

Катта Жошуа өз көз карашында өлкөлөр дипломатиялык жол менен чечүүгө болот деп эсептесе, а атасынын ою боюнча: согуш бул түбөлүктүү, согуштун түбү соолубайт деп эсептейт да бир нече себептерин, диний ишенимдер, чек аралар, демографиялык ташкындар деп жыйынтыктар, дайыма болуп туруучу көрүнүш деп эсептейт.

Ырасында эле кимисиники туура, учурдагы согуш коркунучтарынын себептери кайсылар?

Согушуп же каршылашып жаткан тараптардын расмий билдирүүлөрүндө ар бири эле өз көз караштык позициясын коргоп, ар бир көз карашты объективдүү, субъективдүү жакташат да, каршы тарапты дайыма бир жактуу күнөөлөөгө аракеттенишет. Дегеле адамзат тарыхы жүз миндеген согуш, апаат, баскынчылык иштерин башынан өткөргөн болсо, дээрлик алардын башкы себептери бир мааниде: баягы эле жер, байлык талашуу, аймактык бөлүнүү, диний экстремисттик мүнөздөгү талаштар, саясий идеялык келишпестиктер өндүү факторлор. Жошуанын суроосуна жооп берип жатып, улуу жазуучу деги согушсуз жашоо мүмкүнбү, согушту болтурбай коюунун жолдору боюнча баш катырат. Бул мүмкүн улуу жазуучунун бүткүл чыгармачылыгына зор таасир эткен көрүнүш экенин да танбайт жана ал буга чейин эле өзүнүн атактуу “Саманчынын жолу” повестинде согушка өз каргышын айтканы бар, же башкы каарманы Толгонайдын сөзү менен далай ирет кайрылган “ Деги адамдар согушсуз эле жашаса болбойбу? Деги аларга эмне жетпейт”? деген даңазалуу суроосун Жер эненин жообу менен жыйынтыктаган. Деги адамзаттын түгөнбөгөн талашы эмне?

Жошуанын катына жооп берип жатып: “Балким жер жаралгандан аны жандап жүргөн Ай сыяктуу согуш да адамзат тукумунун мандайына дээринен эле түбөлүк жазылып коюлган, жазмыш болуп жүрбөсүн. Же бул жарык асман алдындагы дүйнөдө кантсе да ушул “кутулбас куюдан кутулуунун” башка бир “ойго келбес” тарыйкасы барбы?” деген оор суроону өзүнө өзү коюп, жооп издегендей.

Деги согушуп жаткан тараптарга согуш эмне алып келди миллиондогон адам өмүрлөрү, талкаланган өнөр жай, өрттөлгөн байлыктар, чексиз кыйроолор, бүлүнгөн чарбалар... мына ушулар согуштун “чыныгы пайдалары” **эң башкысы адам өлүмдөрү.** Ушулардын баарын санап отуруп, автор төмөндөгүдөй ички жыйынтыгын чыгарууга ниеттенет. “Жадесе жеңиштүү согуштардын өзү да чындыгында ошол апааттарда набыт болгондор үчүн ар дайым ызалуу жеңиш болуп келди да. Анткени көп сандаган чоң жана майда казаттарда жайран болгон эсеп жеткис маркумдардан, акырет дүйнөдө кандай ойдо жүргөнүн эч ким билбейт жана билмек эмес. Эгер ошол маркумдар кайра тирилип келсе, кандай жүйөөнү эп көрбөсүн, баш аягын карабай бирин-бири кызыл жаян канга бөлөп, кыргын салып кирерине чоң күмөнү бар, анан да алар тарыхый талаштардын баштагыдай тарийка менен-кызыл кыргын менен чечүүнү эп көрүшкөн деп ойлобойм. Ушулардан улам мындай деп айтсам жөн болоор: табигый өлүм-бул төрөлүү деген кандай болсо, ошондой эле керемет иш. Адамдын ушул айныбас укугуна согушсуз айткан болууга акысы жок.”

Автор андан ары дүйнөлүк согуштар, алардын адам чыдагыс оор азап менен тозогу зыяндуу оор кесепеттери, шумурай шумдуктары, өзгөчө мыкаачылык аракеттери боюнча бир топ маалыматтарды келтирет. Согуш темасына кайдыгер караган муунга мындан 70 жыл ашуун эле экинчи дүйнөлүк согуштун оор залакалары менен кесепеттерин 20 миллиондон ашык адамдардын өлүмүнүн статистикасын улам эске салып жана Европа өлкөлөрүнө орноткон Освенцим, Майданек, Маутхаузен, Заксенхаузен, Моабит сыяктуу өлүм концентрациялык лагерлерин улам эске салуу менен адамзатка согуш кесепеттерин улам эскертип туруу зарыл болуп жүрбөсүн?

Автор бир нечелеген факторлорду Хиросима, Нагасаки атомдук кыйроолорун эске салып, согуш апаатынын бир топ белгилерине, себептерине, кырдаалдарына токтолуу менен курсант Жошуанын катына төмөндөгүдөй жооп узатты.

“Ошондуктан сен койгон соболуна жооп берүүгө аракеттенип, кайталап айткым келет: жер жүзүндөгү тынчтыктын кепилдиги демократияда, закондор менен эркиндикте, анын баары эл бийлиги аркылуу бардык өлкөлөрдө турмушту демократиялык жактан өркүндөтүүнүн таламдарына төп келиши шарт. Неге десен демократия согуштун душманы, согуш болсо демократиянын душманы, диктатуранын токулгасы жана үзөңгүсү. Демек бардык жерде демократияны колдоп, чыңдап өнүктүрүү зарыл”.

Улуу гуманисттин жыйынтыгына таянсак согуш эч качан, эч кимге жакшылык алып келбесин, анык башталуу критерийлерин эл аныктоосу зарыл экенин баса белгилейт.

“Эл аралык мааниден алганда баарыбыздын көрөр күнүбүз, ичер суубуз тынчтыкка байланыштуу болоорун калыс ойлогон ар бир эле адам билет. Бирок бул дайыма эле ийгиликтүү ишке ашаарына ишеним аз”.

Ч. Айтматов өзүнүн белгилүү жооп катын төмөндөгүдөй корутундулады:

“Эми сөзүмдү жуп аяктарда жооп катымды эмне үчүн “Таш табытта жатабызбы же пайгамдардын кайыгында сүзөбүзбү?” деп атаганымды айта кетейин. Муну менен мен элиме эмне дегим келет?

Саркофаг-бул диктатура, ал тарыхты сенейтип сенек кылып, дүйнөнү айныксыз түрдө зомбулукка, касташууга согушка апкелип кептейт, цивилизацияны ойрондойт. Демократия болсо-Нух байгамбардын кемеси сыяктуу керемет, ага отуруп биз, Жер шарынын тургундары азыркы цивилизациянын бардык байманасын, сактап, улуу жаңы келечегибизди көздөй сүзүп бара алабыз.”

Калетсиз айтылган жыйынтык го деп эсептейбиз, анткени адам акылы дайыма эле кынтыксыз туура ойлобой, айрым терс идеяларга ооп кеткен учурда эл бийлигине негизделген демократия багыттоочу компас болуусу зарыл.

Анткени дүйнөнүн кайсы гана булуң бурчун албайлы биз анчалык этибарга албаган майда-барат жаңжалдар ири кыйратуучу согуштарга айланып кетпедиби. Маселен жакынкы чыгыш же Египет, Сирия, Ирак, Ливия өлкөлөрүндөгү көптөгөн чыр-чатактардын башында Саддам Хусейин, Муаммар Кадаффи өңдүү диктаторлор турганы буга айкын далил болмокчу.

Демек эл өзүнүн түбөлүк (бейпилдигине) тынчтык бакубат жашоосу үчүн өз бийлиги аркылуу дайыма күрөшө билиши бул зарылдык көрүнөт. Анткени демократияны туу тутуп, анын идеяларын колдогон дүйнөдөгү көптөгөн өлкөлөр согушсуз эле өнүгүп жатпайбы.

Дүйнөлүк жалпы практиканы жыйынтыктасак эл бийлигине баш коюп, демократиянын, конституциянын талаптарын сыйлабаган дүйнөдөгү өлкөлөрдүн лидерлери узакка бийликке умтулбай, өз мөөнөтүндө гана иштеп, бийликти ырааттуу өткөрүп бергени алардын утушу болду. Чексиз бийлик кумарына азгырылган өлкө жетекчилери канчалык улуу акылдуу болбосун бийлик диктатурасына жеңдирип, натыйжада бүтүндөй режим согуш жолу менен кулатылып, натыйжада согуш отунун тутануусуна түздөн түз себепчи болууда.

Согуштун канчалаган себептерин талдап караганда дээрлик көпчүлүгүндө эл бийлигин көзгө илбей, элдин пикири менен эсептешпеген бийликтин тагдыры дээрлик трагедияга алып келүүдө.

Трагедиянын алдын алуу, же таптакыр болтурбай сактап калуу бул элдин гана эрки же мүмкүнчүлүгү экенин жалпы көпчүлүккө жеткирүү бул бүтүндөй прогресивдүү коомдун идеологдорунун түпкү идеологиялык ишинин негизин түзүүсү керектигин ар бир инсан туя билсек. Улуу гуманист жазуучубуз бул оор мүшкүлдүн тагдырын чечүүнүн жолдорун эчак эле таамай белгилегенин кайталап чечмелөө, атуулдук парзыбыз го деп эсептеймин.

Андыктан согуштун оор кесепеттерин анын адамзат жашоосу үчүн орду толгус зыяндарын өспүрүм курактан эле алгачкы маалыматтарды берип туруу зарыл го. Мисалы биздин муун мындан 50 жыл мурда эле Улуу Ата мекендик согуш жөнүндө жетиштүү маалымат алып, мисалы Белоруссиянын Хатынь кыштагында немецтин баскынчылардын бүтүндөй бир

айылды кемпир чал, жаш балдар болуп 178 адамды сарайга камап тирүүлөй өрттөгөн мыкаачылыктарын, укканбыз, балким бүгүн да кайрадан эске салуу артыкчылык кылбас.

Дүйнө элине тынчтык жана расизм боюнча, тарыхта аттары калган Анджела Дэвис, Саманта Смиттин жана курсант Жошуа Сассмендин ойлорун ар бир эле эс акылдуу муун эртерээк сезсе, мүмкүн артыкчылыктуу көз караштар пайда болоор беле. Деги өспүрүмдөргө акыл-эси калыптангандан баштап эле **ТЫНЧТЫК** деген улуу сөздү даңазалоону колго алсак.

Колдонулган адабияттар:

1. Ч.Айтматов. Чыгармаларынын 10 томдук жыйнагы Бишкек-2018ж “Улуу тоолор”
2. Г.Гачев “Чингиз Айтматов и мировая литература” Москва -1982ж
3. “Дүйнө татаалданып барат” Кыргызстан маданияты- 1972. 23-февраль
4. “Тутумдашуу түйүнү” В. Левченко “Вопросы литературы” Москва-1975ж №9
5. “Легенданын жаңырышы” В.Коркин. “Литературная газета” 1976ж. 20-май
6. “Адамдын ариетине ишенем” (Ю.Разгуляев, В.Хатунцев) Советтик Кыргызстан 1987ж. 18-февраль.
7. “Оомалуу дүйнөнүн опаасы жөнүндө” А.Малухин. “Известия”-1986. 27-апрель
8. “Биз дүйнөнү өзгөртөбүз, дүйнө бизди өзгөртөт!” Москва. Литературная обозрение 1978.
9. К.Асаналиев Чынгиз Айтматов-дүйнөлүк адабияттын кайталангыс көрүнүшү. Чыгар. толук жыйнагы. 10 том 335 бет. Бишкек-2018ж “ Улуу тоолор”
10. К.Акматалиев “Айтматов: Аалам жана Адам. Чыгар.толук жыйнагы 10 том. Бишкек-2018ж “Улуу тоолор”
11. А.Кадырманбетова Чынгиз Айтматов-публицист Чыгар.толук жыйнагы 10 том. Бишкек-2018ж “Улуу тоолор”.
12. Ч.Айтматов “Таш табытта жатабызбы же Нух байгамбардын кайыгында сүзөбүзбү?”

* * *

УДК 821.512.154

МОТИВ СУДЬБЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Ч.Т. АЙТМАТОВА

*Мамытбекова Айжамал Таалайбековна,
Магистрант группы ФББ(ОТ)маг-1-21
ЖАГУ, г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика*

***Аннотация:** Рассматривается мотив судьбы в романном творчестве Ч.Т. Айтматова как аспект, который позволит сделать выводы о взаимосвязи отдельного человека и общества, отдельного человека и мироздания.*

***Ключевые слова:** судьба, жизнь, истина, смерть*

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ТАГДЫРДЫН МОТИВИ

*Мамытбекова Айжамал Таалайбековна,
ФББ(ОТ)маг-1-21 группасынын магистранты
ЖАМУ, Жалал-Абад, КыргызРеспубликасы*

***Аннотация:** Ч.Т. Айтматовдун романдарындагы тагдыр мотиви инсан менен коомдун, инсан менен ааламдын мамилеси жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берүүчү аспект катары каралат.*

***Ачкыч сөздөр:** тагдыр, жашоо, чындык, өлүм*

THE MOTIVE OF FATE IN CH.T. AITMATOVA

*Mamytbekova Aizhamal Taalaibekovna,
Master student of FBB(OT)mag-1-21 group*

Abstract: *The motive of fate in the novel work of Ch. T. Aitmatov is considered as an aspect that will allow drawing conclusions about the relationship between the individual and society, the individual and the universe.*

Keywords: *fate, life, truth, death*

Для разных эпох и религиозных сознаний характерно специфическое восприятие воли, определяющей жизнь человека. Уникальность творческой индивидуальности Ч.Т. Айтматова в том, что в его произведениях соседствуют образы и идеи разных культур, в частности, его концепция судьбы объединяет идеи разных культур. Особенность Айтматова в показе судьбы человека заключается в том, что он широко использует исторические параллели, мифологические сюжеты и народные легенды, углубляясь с их помощью в мировоззрение своих героев.

По проблемам «тема судьбы», «судьба человека» в художественной литературе проводились научные исследования, писались диссертационные работы. Большой интерес вызывают труд Е.Н. Григорьевой «Тема судьбы в русской лирике первой трети XIX века» (Л., 1990), кандидатские диссертации Л.В. Блескуна «Человек и его судьба в русском рассказе 1960-80-х годов» (М., 1992), Текешова М.Б. «Художественное отображение проблемы судьбы в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы» (Вечная невеста)» (Бишкек, 2016), Васильева Ю.О. «Проблема антропологического кризиса в поздней прозе Ч. Айтматова и В. Распутина» (Саратов, 2018) и т.д.

Рассмотрим на русском языке происхождение и значение слова «судьба». Судьба - происходит от праслав. **spǫdъba*. В древнерусском языке слово известно с XI в., но чаще всего оно употреблялось в значении «суд», «приговор». Развитие значения: «правосудие» → «приговор» → «божий суд» («приговор небесных сил») → «предопределение», «рок».

На кыргызском языке «Тагдыр (Судьба)» - событие, предопределение, происходящее в жизни человека независимо от его воли. Кыргыз тилинин создугу. Б.: 2010, -с.1128. Имеет арабское происхождение. Однокорневое слово «кадар». «kader». В арабском языке «akdar» обозначает единственное число, исходное значение: (deger, kudret – оценка уважения, качество-могущество). Таким образом, слово «тагдыр» (судьба) в своем исконном значении обозначает «Могущество Аллаха, его оценка и желание».

В энциклопедическом словаре трактуется таким образом, «судьба» в мифологии, в иррационалистических философских системах, в обывательском сознании неразумная и непостижимая предопределенность событий и поступков. В античности выступала как слепая, безличная справедливость (др.гр. Мойра), как удача и случайность (Тюхе), как всеохватывающая непреложная предопределенность (фатум). Вера в судьбу часто связывалась с астрологией. Христианство противопоставило идее судьбы веру в божественное провидение. В обыденной речи часто означает: участь, доля, жизненный путь, стечение обстоятельств.

Образ судьбы в позднем айтматовском творчестве значительно эволюционирует. Его анализ позволит уточнить место человека в концепции мира писателя.

Рассмотрим роман «И дольше века длится день». В построении реалистического плана романа «И дольше века длится день» очень много традиционного: судьба человека тесно переплетена с судьбой народа. Это черта, которая определила все творчество писателя: его герои неотделимы от той эпохи, в которой они живут. Выделим контексты, в которых под словом «судьба» имеется в виду сила, направляющая определенным образом жизни героев. Часть из них объясняет, почему герои оказались на Буранном полуостанке («кажется, что где-то в другом месте, среди других людей ему бы повезло, а тут он по ошибке судьбы» [122]; «а вот судьба принудила, притолкала их в сарозеки» [200]; «судьбе угодно было поселить эту семью на Боранлы-Буранном» [210]). Возникает ощущение, что главные герои

романа неслучайно оказались на полустанке. Их привели сюда конкретные обстоятельства. Здесь понимание судьбы близко к концепции социальной детерминации: «Рядовой человек испытывает социальные отношения, в которых он пребывает, как род длящегося фона, на котором выделяются лишь отдельные случаи. Он их испытывает, как испытывает вкус хлеба насущного Он в них заключен. И эта заключенность в свою очередь воспринимается как власть, как гнет, как судьба».

Однако айтматовскую судьбу не стоит трактовать в чисто социальном ключе – в романе определяющая все сила представляется гораздо более многогранной. «Я прошел и испытал столько, сколько другому, дай бог, за сто лет не придется, я еще живу и дышу, не зря, должно быть, судьба предоставляет мне такую возможность» [173], – осмысляет свою жизнь Абуталип. Суждено было пройти Едигею испытание любовью к Зарипе («Это его судьба – на роду, должно быть, так написано, что разрываться суждено как между двух огней» [388]).

Думается, что судьба у Ч. Т. Айтматова индивидуальна, а направляющая сила истории – лишь одна из ее составляющих. Герои первого романа Ч.Т. Айтматова не пытаются бороться с судьбой, они чувствуют свойственную человеку ограниченность: «мир велик, а человеку не все дано знать» [128]. Во всем произведении присутствует эпический взгляд на происходящее: можно что-то осмыслить, можно взять какие-то уроки на будущее, но в прошлом ничего изменить не удастся. Отсюда отсутствие возможности бороться с судьбой как черта мироощущения большинства героев.

Во втором романе Ч.Т. Айтматова мотив судьбы тоже начинает обнаруживать себя уже с заглавия. Плаха – место казни, поэтому создается впечатление, что судьба для автора – путь к жертвенной смерти. Слово «судьба» встречается в «Плахе» гораздо реже, чем в первом романе Ч. Т. Айтматова. При этом оно практически полностью исчезает в девальвированном значении. Под судьбой чаще всего имеется в виду не просто стечение обстоятельств, а более конкретная, управляющая всем сущим сила. Слово «судьба» в таком значении впервые появляется в несобственнопрямой речи Авдия. Герой надеется, что «рано или поздно судьба предоставит ему возможность приоткрыть людям суть своих умозаключений» [516]. Ингу Федоровну он считает «даром судьбы». Попав в Пушкинский музей, бывший семинарист приходит к выводу, что «все-таки судьба есть, она определяет добрые и худые события» [530]. Слушая концерт староболгарского храмового пения, Авдий размышляет о том, что «редкая судьба могла устроить такое чудо – чтобы именно они, эти десятеро, отмеченные свыше, родились примерно в одно и то же время, выжили и обнаружили друг друга» [534]. Гурам Джохадзе, герой легенды «Шестеро и седьмой», говорит: «Судьба отвернулась от нас, потому и народ в большинстве своем отвернулся от нас» [541]. И еще: «судьба в лице этих зверей смилостивилась» [581] над человеком (эпизод, когда Акбара перепрыгнула бегающего голышом Авдия, не причинив ему вреда).

Важно еще и то, что судьба дается в романе сквозь призму мировосприятия героев, т.е. каждый понимает ее по-своему. На наш взгляд, Авдию принадлежат многие айтматовские мысли о судьбе – они являются сквозными в творчестве писателя. Так, в словесной схватке с Гришаном Авдий заявляет, что «не бывает изолированных судеб, нет отделяющей судьбу от судьбы грани, кроме рождения и смерти. А между рождением и смертью мы все переплетены, как нити в пряже» [591].

С одной стороны, смысл слов Авдия конкретен: Гришан уверен, что он вправе жить, как хочет, а его оппонент всеми силами пытается доказать ему, что человек не должен делать то, что принесет зло другим.

С другой стороны, в контексте целого романа и всего творчества Ч.Т. Айтматова звучит трагически заостренная мысль: за зло, совершенное одним человеком, расплачивается человечество. Кара настигает невинных – это должен помнить каждый, кто решается преступить нравственный закон. Хорошо заметен мотив судьбы и на фабульном уровне

романа. Авдий как будто ищет судьбу, пытается уловить ее волю, однако создается впечатление, что все же его направляет не высшая сила, а собственная идея.

Несколько другая доминанта мотива судьбы чувствуется в сюжетной линии Акбары и Ташчайнара. По вине людей погибло три выводка их волчат. Изведенная тоской Акбара похитила маленького Кенжедеша, признав в нем существо, похожее на волчонка. «Осторожно, чтобы не поранить шейку, волчица ухватила малыша за ворот курточки и резким рывком перекинула на загривок – таким манером волки утаскивают из стада ягнят». Волчица не хотела зла ребенку, она относится к нему с материнской нежностью. Здесь ситуация античной трагедии: виновных нет, все сведено судьбой в единый узел, разрешить ситуацию невозможно. Бостон стреляет в стремительно убегающую с Кенжедешом волчицу и убивает сына.

В «Плахе» можно выделить черту мировоззрения Ч.Т. Айтматова, которая полностью раскроется в его следующем романе. Мир людей и мир животных видится ему двумя единствами. Если представитель одного единства причиняет зло представителю другого единства, это зло обязательно вернется, но, скорее всего, не непосредственно к злодею, а к его сородичу. Ведь Бостон как раз резко выступил против подлого поступка Базарбая, он как будто почувствовал боль Акбары и всеми силами пытался исправить ситуацию, хотел даже выкупить волчат и подложить их обратно в логово.

Воля судьбы чувствуется во всем жизненном пути Бостона. Начиная повествование об этом герое, Ч. Т. Айтматов пишет: «Судьба ему выпала тяжелая: отец его погиб на войне, когда он во втором классе учился, потом умерла мать, старшие братья и сестры жили сами по себе, иных уже и не было в живых, и он всем был обязан только себе, только своему труду» [713]. Это трудолюбие объединит Бостона и Эрناзара, которого именно судьба привела в чабанскую бригаду. «Бостон и Эрназар были истинными трудягами и потому родственными душами. Однако случилось так, что, пожалуй, именно эта черта и сыграла свою роковую роль в их жизни...» [715].

Направляющая сила судьбы чувствуется и в том, что Бостон женится на вдове своего друга. «Ведь никогда не думали они – ни он, ни она, – что доведется им стать мужем и женой и что народится у них сын: ведь если б не погиб ее прежний муж Эрназар на перевале и если б не умерла вслед затем первая жена Бостона Арзыгуль, никогда бы этому не бывать» [699]. И. Золотусский считает, что «смерть Эрназара в горах нужна Айтматову, чтоб свести Бостона с его женой, чтоб родился Кенджеш; с одной стороны – дитя любви, с другой – дитя греха. Потому что Эрназар погиб отчасти по вине Бостона».

Неспроста автор заостряет внимание на их семейном счастье и любви Бостона к сыну. Писатель указывает на те моменты, когда решается судьба героев книги. Вспомним эпизод, когда Базарбай в сопровождении провожатых увозит из дома Бостона волчат: «И трое всадников, балагурия, ехали к Таману и не подозревали, что той ночью завязались крепким – не распуташь – узлом тяжкие судьбы...» [698].

Это дает основание предположить, что судьба зависит от поступков человека, но после какого-то шага все идет по определенному, чаще трагическому, сценарию. В то же время не остается до конца понятным, как соотносится судьба в качестве предопределенности, которая «ищет людей», и морально-нравственный выбор героев, акцентируемый писателем во многих интервью. На наш взгляд, временами интуитивно создаваемая художником концепция судьбы здесь входит в конфликт с публицистическим стержнем прозы.

В романе «Тавро Кассандры» мотив судьбы проявляется на всех уровнях текста еще рельефнее, чем в двух уже проанализированных произведениях. Введенный в название образ Кассандры отсылает нас к предсказанию судьбы, вере/безверию пророчествам. На лексическом уровне мотив судьбы тоже проявляется гораздо сильнее, чем в двух предыдущих романах. Слово «судьба» возникает в произведении чрезвычайно часто. В основном, оно употребляется в двух значениях. Под судьбой имеется в виду сила, которая

организует все вокруг. Главный герой романа футуролог Роберт Борк «стремится вечно упреждать судьбу»; «судьбе было угодно сподвигнуть» [32] Филофея на открытие кассандроэмбрионов; в зондаж-лучах космический монах видит «веление судьбы» [41]; в тексте есть предположение, что «судьба для того и удалила Филофея на космическую орбиту, чтобы он мог оттуда, с недостижимой высоты, сказать людям на Земле правду» [113] и т.д..

Второй круг значений слова «судьба» связан с типом жизненного пути, который складывается под влиянием внешних сил или каких-либо внешних обстоятельств. Мы имеем в виду такие контексты, как «я приму судьбу такой, какой она мне выпала, как и все люди во все времена» [34]; «он тревожно глядит в перископ своей судьбы зазеркальной подводной лодки» [40]; «ответственность всех и каждого за образ жизни, за судьбу потомков [53]; «но у всех своя судьба» [57]; «и все это в итоге обернулось той судьбой» [228] и т.д..

Отметим присутствие в романе фразеологических сочетаний, связанных с судьбой: «женщины, бросаемые всюду на произвол судьбы» [37]; «женщина, разделяющая с Борком судьбу» [139]; ждет судьба кого-либо; «я благодарен судьбе» [214]; «я был подобием иксрода по воле судьбы» [246] и т.д.

Новизна «Тавро Кассандры» заключается в фантастическом допущении о возможности познать судьбу. Мотив судьбы организует фабулу романа, в центре которого футуролог Роберт Борк. Его профессия описывается как нечто среднее между прорицателем и ученым: «чем глубже, казалось бы, постигал он с годами эту науку оракула, тем сильнее становилось ощущение сизифовой неизученности упорно изучаемого – перспектив живущего изо дня в день рода человеческого» [24–25]. Тут ощущается айтматовский синкретизм, который объясняется, с одной стороны, спецификой фантастического модуса, а с другой – возможно, отсутствием однозначного понимания судьбы у писателя. Некоторое противоречие заключается в том, что речь идет о футурологии как о науке, которая имеет дело с фактами, однако ее объектом является судьба, т.е. нечто иррациональное. В основе космической сюжетной линии лежит фантастическое допущение разгадки судьбы. Филофею раскрывается тайна кассандро-эмбрионов – зародышей, которые в утробе матери сигнализируют о своем нежелании родиться на свет, предчувствуя тяжелую судьбу. Т.е. получается, что определенный путь уготовлен человеку в момент его зачатия, хотя автор оговаривается, что это лишь предрасположенность, которая может реализоваться или нет.

Личная судьба человека у Ч.Т. Айтматова органично вписана в судьбу всей человеческой цивилизации: участь каждого эмбриона зависит от генофонда человечества. Эта тесная связь отдельного человека со Вселенной прослеживается в айтматовских произведениях, начиная по крайней мере с «И дольше века длится день».

Таким образом, в романе «Тавро Кассандры» концепция судьбы впервые поставлена в центр повествования. При этом основные функции образа судьбы наследуются из предыдущих романов: писатель утверждает взаимосвязь человека и Вселенной, ставит вопрос об ответственности людей перед всем сущим, настаивает на необходимости пути нравственного самосовершенствования.

Литература

1. Айтматов Ч. Т. Тавро Кассандры: Роман, повести. СПб., 2007.
2. Айтматов Ч. Плаха // Айтматов Ч. Белый пароход. И дольше века длится день. Плаха. М., 2013.
3. Айылчиева Д.Т. Дидактические и когнитивные аспекты лингвопаремиологии . [Текст] / Д.Т. Айылчиева //Наука и новые технологии. № 5 2014. - С. 237-239.
4. Акматалиев А. Тема манкуртизма в произведениях писателей Центральной Азии (Ч.Айтматов, А. Кекильбаев, Т. Джумагельдиев) //38 ICANAS: Международный конгресс по изучению Азии и Северной Африки: сборник статей. Ankara, 2008.

5. Васильева Ю.О. «Проблема антропологического кризиса в поздней прозе Ч.Айтматова и В. Распутина» Саратов, 2018.
6. Гартман Н. К основоположению онтологии. СПб., 2003. С. 206.
Кыргыз тилинин создугу. Б.: 2010, -с.1128.
7. Саркулова М. Философское мифотворчество Ч. Айтматова // Поиск. 2001. № 5. С. 237.
8. Семенова С. Преодоление трагедии: Вечные вопросы в литературе. М., 1989. С. 408.

* * *

УДК 80/81

АДВЕРБИАЛДЫК СӨЗДӨРДҮ ИЛИКТӨӨДӨГҮ ТАЛАШ МАСЕЛЕЛЕР ЖӨНҮНДӨ

*Мирзахидова Муяссар Инамжановна, филол. и. д., профессор, m.mirzahidova@mail.ru
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы.
Сайидырахимова Дилфуза Сайидмахаматовна,
филол. и. к. доцент, Saidrahimova71@mfil.ru
Матаева Омургул Нуралиевна, аспирант,
Кыргыз-Өзбек университети
Ош, Кыргыз Республикасы.*

Аннотация: Макалада азыркы кыргыз жана өзбек адабий тилиндеги тактоочтордун жасалышындагы кээ бир дал келбестиктерге илимпоздор тарабынан жүргүзүлгөн полемикалар жөнүндө сөз болот. Илимпоздор –А.Хожиев, Ш.Рахматуллаев, С.Давлетов эмгектери талдоого алынат.

Ачкыч сөздөр. Лексема, адвербиалдык лексемалар, грамматикалык категория, семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөр.

О СПОРНЫХ ВОПРОСАХ В ИССЛЕДОВАНИИ АДВЕРБИАЛЬНЫХ ЛЕКСЕМ

*Мирзахидова Муяссар Инамжановна, д. филол. н., профессор, m.mirzahidova@mail.ru
ЖАГУ им. Б.Осмонова
Жалал-Абад, Кыргызская Республика.
Сайидырахимова Дилфуза Сайидмахаматовна -
к.филол.н. доцент, Saidrahimova71@mfil.ru
Матаева Омургул Нуралиевна, аспирант,
Кыргызко- Узбекский университет
Ош, Кыргызская Республика.*

Аннотация: В статье обсуждается мнение и выводы ученых по поводу несоответствий в построении адвербиальных лексем в современных кыргызском и узбекском языках. Анализируются работы ученых - А. Ходжиева, Ш. Рахматуллаева, С. Давлетова.

Ключевые слова: Лексема, наречные лексемы, грамматическая категория, семантические, морфологические и синтаксические признаки.

DISPUTES IN THE STUDY OF ADVERBIAL LEXEMES

*Mirzahidova Muyassar Inamzhanovna, Doctor of Philology ., professor, m.mirzahidova@mail.ru
Jalal-Abad State University after. B. Osmonova
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic
Sayydrakhimova Dilfuza Sayyidmahamadovna, PhD in Philology docent, Saidrahimova71@mail.ru*

Annotation: *The article discusses the opinion and conclusions of scientists about the inconsistencies in the construction of adverbial lexemes in modern Kyrgyz and Uzbek languages. The works of scientists - A. Khodjiev, Sh. Rakhmatullaev, S. Davletov are analyzed mainly in this work.*

Key-words: *Lexeme, adverbial lexemes, grammatical category, semantic, morphological and syntactic features*

Сөз түркүмдөрүнүн проблемалары илимпоздордун алдына изилдөөнүн очогу болгон ар бир сөздүн табиятын мүмкүнчүлүктүк барынча толук, туура анализдөө максатын, ушул максатты ишке ашыруу үчүн бир топ милдеттерди коёт. Бул милдеттерди сөздөргө мүнөздүү болгон бир жактуулугун, окшоштугун, өзгөчөлүктөрүн табуу, аныктоо, мүнөздөө ар бир сөздү өзүнө тиешелүү болгон топторго бөлүү аркылуу гана ишке ашат деп эсептейбиз. Ошондой сөз түркүмдөрүнүн бири – тактооч.

Тактооч бардык түрк тилдеринде өзүнчө изилденген. Түрдүү тилдерде тактоочко тиешелүү болгон изилдөөлөр бар, мисалы, чуваш, кумык, тува, татар, өзбек, кыргыз, башкыр, каракалпак ж.б.

Түрк тилдериндеги тактоочтун негизги сөз түркүмдөрү катары чечими азырка чейин табылбагандыгы, дагы деле полемикалуу маселелерден бири экендиги, ушул күнгө чейин канааттандырылгыс жыйынтык чыгарылбагандыгы бардыгыбызга белгилүү. Бирок мындай полемикалар тактоочту изилдегени жаңы-жаны изилдөө иштерин жүргүзүүгө жол ачып берди.

Тактоочтор маанилик жагынан атооч, сын атооч, зат атоочторго жакын сөздөр деп эсептелип, алар лингвистикада бир топ эле анализденген. Кээ бир илимпоздор тактооч менен сын атоочтун айырмасын так түшүндүрүп, аларда эч кандай талаш маселе жоктугун белгилешкен. [4, 6; 1, 337] Муну тактоочту изилдеген бир катар түркологдордун эмгектеринен да көрсө болот. Бирок буга каршы чыккан илимпоздор да болгон. Алар сын атооч нерсенин белгисин, тактооч аракеттин белгисин билдирет, демек, сын атооч да, тактооч да белгини билдире турган сөз, аларды эки сөз түркүмүнө ажыратуу шарт эмес, себеби алардын формасында да айырма жок, деген пикирлерин билдиришкен. Мисалы, К.С.Аскаков тактоочтун атайын сөз түркүмдөрү боло алышына күмөн менен карап, тактоочторду сөз түркүмү катары эсептеген илимпоздордун тыянактарын четке кагат, аларды синтаксистик кубулуштан башка нерсе эмес деп баалайт. Анын оюнча негизги сөз түркүмү болуу үчүн сөз өзүнүн грамматикалык категорияларына (морфологиялык белги) ээ болушу зарыл, тактоочто мындай белгилер жок, ал башка сөз түркүмдөрүнөн пайда болгон сөздөрдүн топторунан турат, дейт. [1, 338]

Түрк тилдериндеги тактоочторду терең изилдеген В.В.Виноградов, К.С.Аскаковдун тактоочторго бир эле грамматикалык жагын карап, сөздүн семантикалык жагына көңүл бурбагандыгын белгилейт. [1, 339] Белгилүү түрколог Н.Махмудов К.С.Аскаковду колдоп, тактоочту атайын сөз түркүмү катары кабыл алынышына каршы болот. [4,7] А.А.Потебня да К.С.Аскаковдун пикирлерин колдоп, тактоочту классификациялоодо негизги принцип катары синтаксистик критерийди койуу менен аны белгинин белгисин көрсөтүүчү сөздөр деп эсептейт. Андан ары ушул эле идеяны академик А.А.Шахматов улантат. Бирок ал тактоочту анализдөөдө синхрондук мамиле менен жандуу кепке таянып, анын негизги семантикалык өзгөчөлүгү, ошондой эле синтаксистик функциясын белгилөөгө умтулуп, тактоочту негизги сөз түркүмү экендигин тастыктайт жана анын сөз түркүмдөрүнүн системасында борбордук орунду ээлешин сунуш кылат. [1, 339]

Абстракттуу белги менен мамиле билдирүүчү тактоочтун башка сөз түркүмү менен аралаш абалдагы мамилеси тактоочтонгон сөздөрдүн айланасында даана сезилет.

Л.Н. Харитонов «Неизменяемые слова в якутском языке» аттуу эмгегинде биринчилерден болуп, башка түрк тилдериндеги тактоочторго караганда, якут тилиндеги тактоочту өз алдынча сөз түркүмү катары өзгөчөлүктөрү бардыгын изилдеп чыгат. «Якут тилиндеги тактоочтор өзүнчө сөздөрдүн категориясы, алар семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрү менен башка сөздөрдөн ачык айырмаланып турат». [6, 5]

Илимпоз А.О.Искаков тактоочтордун белгисин төмөнкүдөй кылып үчкө бөлөт: 1) маанисине карай; 2) грамматикалык түзүлүшүнө карай; 3) синтаксистик функциясына карай. Бул белгилердин ичинен сөздүн семантикалык маанисин жетекчи деп белгилейт. [3, 36] Тактооч деп анализденген сөздүн семантикалык маанисин биринчи планга койгон илимпоз *жакшы –жаман* сыяктуу сөздөрдүн тактооч деп классификацияланышын четке кагып, бул сөздөрдү сын атооч экендигин ырастайт: “Слова типа *яхши, яман* лексически являются только лишь именами прилагательными, но они никак не могут быть названы наречиями, хотя при сочетании с глаголами они выражают обстоятельства образа действия”. [3, 50]

Түрколог, кыргыз тили илиминин көрүнүктүү илимпозу, тактоочту ийне-жибине чейин изилдөөгө чоң салымын кошкондордон бири Самак Давлетов да тактоочту башка сөз түркүмүнүн эсебинен байып, өнүгүп келе жаткан грамматикалык категория катарында каралышын, бул пикирдин кыргыз тилинин фактылары менен кубатталышын белгилейт. Окумуштуу кыргыз тилиндеги тактоочтордун сын атоочтон айырмасын так көрсөтүп, алардын ортосундагы айырма сөз жасоочу мүчөлөрдө экендигине басым жасайт: Сын атооч менен тактоочтун ортосундагы негизги айырма алардын ар биринин өз алдынча сөз жасоочу аффикстерге ээ экендиги менен түшүндүрүлөт. Мисалы, тактоочко тиешелүү болгон төмөнкү аффикстерди көрсөтүүгө болот: -ча (адамча, баатырларча), -лап (эртелеп), -лата (акчалата) ж.б., анын үстүнө пайда болушунун тарыхый жагынан негизги сөз түркүмүндөгү сөздөр менен тыгыз байланышта (соотносительно) болсо, сын атооч андай касиетке ээ эмес. [2, 8-10] Бирок, А.Хожиев С.Давлетовдун (ошондой эле бардык түрк тилин изилдеген окумуштуулардын пикирин да) тактоочтун жасалышына тиешелүү болгон аффикстерди белгилешине өзүнүн каршы пикирлерин билдирет.

Негизги сөз түркүмдөрүнөн сан атооч жана ат атооч гана сөз жасоо системасына ээ эместиги бардыгыбызга белгилүү; бирок тактоочтордун сөз жасоо системасындагы орду боюнча түрдүү пикир-полемикалар азырга чейин уланууда. Мисалы, ЖОЖдордогу өзбек тилин уйрөнүүчүлөр үчүн жазылган бардык илимий китептерде тактоочтун жасалышы жөнүндө айтылган, ал турсун, мисалдар менен бекемделген. [8, 610]

“Тактоочтордо сөз жасоо системасы жок, болушу да мүмкүн эмес. Сөз түркүмдөрүндө, алардын ичинен тактоочтордо туунду сөзгө тиешелүү мазмунга ээ болгон сөз жасалуу негизи жана сөз жасоочу сымал тутумга ээ тилдик бирдиктердин – жасалма сөздөр бар же жоктугу белгилениши зарыл болот. Маселенин ушул жагын кароонун өзү гана өзбек тилинде тактоочтун сөз жасоо системасына ээ эместигин маалымдайт. Муну өзбек тилиндеги тактооч жасоочу өнүмдүү мүчө деп берилип жүргөн -ча мүчөсү аркылуу карап көрөлү.

Өзбек тилиндеги тактооч жасоочу мүчөлөр жөнүндөгү илимпоздордун иштеринин бардыгында -ча мүчөсү тактооч жасоочу өнүмдүү мүчө катары эсептелип, бул пикирди тастыктоо максатында мисалдар берилет. Бирок бул мисалдар жалганган -ча мүчөсү тактооч жасоочу, жалпы эле сөз жасоочу мүчө эместигин, анын маанисинде (кандай маанидеги тактоочту жасашы) айтылган сөздөр да бул мүчөнүн сөз жасоочу боло албастыгын тастыктайт.” [8, 173-174]

А.Хожиев Өзбек тилиндеги -ча мүчөсү аркылуу тактооч жасалат деген ойду четке кагып, ушул китептерде мисалга берилген (-ча мүчөсү аркылуу жасалган) сөздөрдү тактооч эмес деген чечимге келет: өзбек тилиндеги *хозирча, йигитча, болача, яширинча... илгарича, кейинча, бултургича... ленинча, украинча, ўзбекча...* деген сыяктуу сөздөрдү мисал келтирет.

Көңүл буруп карасак, бул мисалдардын өзү -ча аффикси сөз жасоочуга тиешелүү өзгөчөлүккө ээ эместигин так көрсөтөт. Мисалы, -ча аффиксин алган сөз “кыймыл процесси

сөздүн негизинде билдирген предметке, абалга окшотулгандыгы же бир белгинин башка бир белги менен окшоштугу маанилерин билдирет” экен, бул сөздөрдүн тутумундагы “-ча”ны тактооч жасоочу куранды дегенге мүмкүн эмес, демек айтылган пикирлер “-ча”нын сөз жасоочу аффикс эместигин далилдеп турат. Себеби окшотуу, окшоштугун (көрсөткөн) билдирген сөз туунду сөз жасоочу касиетке ээ эмес, сөз жасоочу жаңы сөздүк (словарный) маани – туунду сөз пайда кылат.

Биринчиден: *хозирча, йигитча, болача, атрофлича* сөздөрү “уңгу + сөз жасоочу” дан турган тутумду бирдик – туунду сөз эмес.

Экинчиден: *шошганча, бизнингча, ўзимча, билганимча* сөздөрүндөгү “-ча” сөз формасына (сөз форма + -ча) уланып жатат. Сөз жасоочу бирдик болсо мындай өзгөчөлүккө ээ эмес.

Үчүнчүдөн: *ленинча, украинча, илгаригича* жасалма сөз – сөздүк бирдик эмес, ошону үчүн сөздүктөрдө башкы сөз катарында берилбейт. [7, 173-174] “Ленинче” сөзүн мисал катары эки тилде тең карап көрөлү.

Кыргыз тилинде: *Ленинче жашайбыз, окуйбуз жана иштейбиз.*

Өзбек тилинде: *Ленинча яшаймиз, ишлаймиз ва ўқиймиз.*

Окумуштуунун жогорудагы пикири туурадай. Бирок илимпоздун бардык пикирине кошула албайбыз. Түрк тилдеринде, анын ичинен кыргыз тилинде, туундуу тактоочтор курандылардын жардамы менен жасалат.

Тактооч башка сөз түркүмдөрүнөн морфологиялык өзгөчөлүктөрү жана белгилери менен, ошондой эле жасалуу мүмкүнчүлүгү менен айырмаланат. Тактоочтун жасалуу потенциалы бардык түрк тилдеринде интенсивдүү өнүгөт да, бул процесс грамматикалык өзгөчөлүктөргө жана белгилердин системасына таянат. Мындай белгилер ар бир тилде тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрү менен көрсөтүлөт: байыркы түрк тилинде: -ча, -че; -ды, -дi, -ты, -тi; шор тилинде: -лап, -чылап, -лай, -лата, -сын, -кы, -ны; гагауз тилинде: -жа/-жə, -ча/чə, -жасына/-жесинə, -часына/чесинə; чуваш тилинде: -āн (-ён, -н), -ла(-ле), -чен (-ччен); казак тилинде: -ша, -ше; -шама, -шалық; азарбейжан тилинде: -ча, -чə, -часына, -чəсинə, -акы/-əки, -ашы, -лыгда/-ликдə, -лугдə/-лугдə, -араг/- əрəк; карачай-балкар тилинде: -гəры/-гери, -хары, -лай, -лей, -сыз, -суз, -сиз, -сюз; башкыр тилинде: са, -се; -лай, -лей; -лата, -лэтə; крым-татар тилинде: -джə/-дже, -ча/-че, -ына/-ыне; караим тилинде: -лэй/-лей, -ча/-чя, -ца/-це ж.б.

Өзбек тилинде кыргыз тилинен өзгөчөлөнүп, тактооч жасоочу мүчөлөр боюнча илимпоздор арасында түрдүү полемикалар арбын.

Демек, азыркы кыргыз жана өзбек адабий тилинде да бир топ илимпоздордун эмгектеринде тактоочтор менен башка сөз мүчөлөрүнүн ортосунда айрым дал келбестиктер бар. А.Хожиев, Ш.Рахматуллаев, С.Давлетов эмгектери бул полемикага мисал.

Азыркы кыргыз жана өзбек адабий тилинде тактоочтор өздөрүнүн семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрү менен ачык айырмаланган сөздөрдүн категориясы. Бул категориялар өз ара бири-бири менен байланышта болуп, алардын айкалышы сөздүн тактоочтук категорияга таандык экендигин аныктайт.

Адабияттар:

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.-Л.: Учпедгиз, 1947. 367 с.
2. Давлетов С. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. Кыргыз окуу ПЕДМАМБАС, -Ф.:1960.81-б.
3. Исаков А.О. Наречие в современном казахском языке. Алма-Ата, 1950, стр. 50.
4. Махмудов Н. Ўзбек тилшунослигининг тараққийети // Ўзбек тили ва адабиети -Т.: 2001. №4. 6-б.;
5. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.-Л.: Учпедгиз, 1947. с.337;
6. Харитонов Л. Н. Неизменяемые слова в якутском языке. Якутск, 1943. 88 стр.

7. Хожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. –Тошкент. Фан нашриёти. 2010. 201 б./
8. 8.Ўзбек тили грамматикаси. Т. 1. –Тошкент: Фан, 1975. 610 б.

* * *

УДК.4 (Р)

ТРУДНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ФОНЕТИКЕ, ГРАММАТИКЕ, ЛЕКСИКЕ В КУРСЕ РКИ В ШКОЛЕ

*Муминова Нодира Махмудовна,
старший преподаватель Андиганского
института сельского хозяйства и агротехнологий,
muminova.77.uz@gmail.com
г.Андиган.Республика Узбекистан.*

Аннотация: В статье рассматривается анализ, характеристика и решение проблем методики обучения русского языка как неродного. Её задача - сформировать у будущих педагогов представление о теории обучения неродному языку как научной области с позиций базовых для методики дисциплин: педагогики, психологии, лингвистики, социологии, культурологии; рассмотреть закономерность построения процесса обучения устному и письменному общению на русском языке учащихся РКИ; познакомить с подходами, методами, средствами обучения для эффективного и творческого применения этих знаний на практике.

Ключевые слова: общение. аббревиатуры, инофоны, глаголы, род, падеж, системное обучение, носители языка

МЕКТЕПТЕ ОРУС ТИЛИН ЧЕТ ТИЛИ КАТАРЫ ФОНЕТИКА, ГРАММАТИКА, ЛЕКСИКАНЫ ОКУТУУДАГЫ КЫЙЫНЧЫЛЫКТАР

*Муминова Нодира Махмудовна
Анжиян айыл чарба жана
агротехнологиялар институтунун ага
окутуучусу, muminova.77.uz@gmail.com
Андиган шаары, Өзбекстан Республикасы*

Аннотация: Макалада орус тилин эне тил катары окутуунун методикасын талдоо, мүнөздөө жана көйгөйлөрүн чечүү каралат. Анын милдети – келечектеги мугалимдерде эне тилди окутуунун теориясы жөнүндө илимий тармак катары методологиянын негизги дисциплиналары: педагогика, психология, лингвистика, социология, маданият таануу; РFL студенттерине орус тилинде оозеки жана жазуу жүзүндө баарлашууну үйрөтүү процессин куруунун үлгүсүн кароо; бул билимдерди практикада эффективдүү жана чыгармачылык менен колдонуу үчүн ыкмаларды, методдорду, окуу куралдарын киргизүү.

Негизги сөздөр: коммуникация. аббревиатуралар, инофондор, этиштер, гендер, кейс, системалуу үйрөнүү, эне тили эмес.

DIFFICULTIES IN TEACHING PHONETICS, GRAMMAR, VOCABULARY IN THE RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE AT SCHOOL

*Muminova Nodira Makhmudovna
Senior Lecturer, Andijan Institute of Agriculture
and Agrotechnologies, muminova.77.uz@gmail.com
Andijan, Republic of Uzbekistan*

Annotation: *The article deals with the analysis, characterization and problem solving of the methods of teaching Russian as a non-native language. Its task is to form in future teachers an idea of the theory of teaching a non-native language as a scientific field from the standpoint of the basic disciplines for methodology: pedagogy, psychology, linguistics, sociology, cultural studies; to consider the pattern of building the process of teaching oral and written communication in Russian to RFL students; introduce approaches, methods, teaching aids for the effective and creative application of this knowledge in practice.*

Key words: *communication, abbreviations, inophones, verbs, gender, case, systematic learning, non-native speakers*

Среди «мировых» языков в качестве средства международного общения роль русского языка исключительно велика. Русский язык по праву считается мировым, что обусловлено всем ходом общественно политического, экономического, научно-технического и культурного развития человечества XX–XXI вв. В настоящее время русским языком за пределами России владеют около 20 млн человек, русский язык изучают в более 90 странах. За последние годы в Узбекистане наблюдается возрастание интереса к русскому языку. Сегодня Узбекистан проявляет огромный интерес к тем переменам, которые происходят в странах социалистического содружества.

Основной проблемой при изучении рода существительных в курсе РКИ является определение родовой принадлежности каждого изучаемого существительного, тогда как у носителей **языка** затруднения возникают лишь в связи с отдельными группами существительных (заимствованными, сущ. общего рода, несклоняемыми, аббревиатурами). По данным интересного социолингвистического исследования, 75% слов от общего числа стихийно усвоенных инофоном в течение двух лет жизни в России при начальном нулевом владении языком составили существительные. В основном это были слова с предметно-конкретным значением: дом, этаж, ключ, молоко, фрукты и.п., количество отвлеченных имен существительных (погода, новость, время, проблема, движение) было незначительно (4, 8 % от общего числа существительных). При этом велико было число имен собственных: имен коллег по работе, имен политических деятелей, названий улиц, станций метро, городов и других топонимов. Примечательно, что среди усвоенных слов было лишь 4,2 % глаголов. Это свидетельствует о том, насколько трудоемкой задачей является системное обучение языку и, в частности, усвоение глагола и согласования времени глагола в роде, числе, падеже с существительным.

Рассмотрим грамматические категории имени существительного, указав на важные и/или проблемные зоны, с которыми связаны трудности в изучении того или языкового явления.

КАТЕГОРИЯ РОДА Краеугольной категорией в грамматической системе русского языка является категория рода. Данная категория присутствует лишь у 5% языков. Например, эта категория отсутствует в таком распространенном языке международного общения, как английский. Трудность заключается в том, что в различных языках, имеющих данную категорию (например, славянских), распределение по родам не совпадает. В тех индоевропейских языках, где эта категория есть, она часто проявляется иначе и имеет иные, чем в русском языке, способы выражения (два рода есть во французском языке и три – в немецком; маркерами рода служат артикли). Влияние родного языка при изучении категории рода существительных чаще всего оказывается отрицательным. Например, в азербайджанском языке категория рода выражается иначе, чем в русском. Когда достаточно хорошо владеющий русским языком мужчина говорит: «Это не мой книга», мы понимаем, что он следует законам своего языка – называть всё, принадлежащее мужчине, в мужском роде. Каждое существительное в русском языке требует от говорящего знания принадлежности к роду, ведь от этого зависит форма соседних слов в речи. Родовой показатель существительного определяет построение всего русского предложения, ср.:

Но лето быстрое летит. Настала осень золотая.

• В РКИ все существительные вводятся с маркером рода *он, она, оно*. Методический прием изучения категории рода – пособие «цветной круг». Пособие должно присутствовать на уроке постоянно и использоваться при изучении новой лексики и грамматики на протяжении всего курса!

КАТЕГОРИЯ ПАДЕЖА Падежная система – одна из главных особенностей русского языка. Категория падежа – наиболее сложная словоизменительная морфологическая категория, выражающая отношение имени существительного к другим словам в словосочетании и предложении.¹ В формировании системы форм только одного падежа участвует большое количество разных словоформ. Но трудность усвоения падежных форм для изучающих РКИ состоит не только и не столько в их разнообразии и количестве, сколько в «формальном» характере грамматических значений, которые сложно связаны с различиями в семантике и никак не связаны с лексическим значением слова. Неносители языка «не чувствуют» необходимости употребить ту или иную форму в том или ином случае. Ничто не мешает обучающемуся говорить: *«поднимитесь по ступенькам и поверните направо»*. А между тем именно слово в определенной падежной форме в качестве минимальной синтаксической единицы участвует в создании крупных синтаксических единиц – словосочетаний, предложений, текстов, т.е. является основным «строительным материалом» при построении речи. Падежная система представляет собой большой, разнообразный, подлежащий усвоению учебный материал.

Изучение падежей в аспекте РКИ связано с рядом трудностей:

- 1) одна и та же падежная форма имеет разные окончания;**
- 2) одна и та же падежная форма может выражать разные значения;**
- 3) один и тот же падеж может употребляться с разными предлогами;**
- 4) один и тот же предлог может употребляться с разными падежами;**
- 5) одно значение может передаваться разными падежными формами.**

ПРИМЕРЫ: 1) *дарю братУ* (брат, *ОН*), *дарю сестрЕ* (сестра, *ОНА*)

2) Мне радостно (субъектное значение Дат. пад.)// Мне подарили машину (объектное значение – значение адресата действия)

3) поехать по городу / к сестре

4) уехать на лето (Вин. пад.) / на поезде (Предл. пад.)

5) расти у дороги, около дома (род.пад.) перед подъездом (Твор.пад.) на клумбе (Предл.пад.) (место действия)

• Последовательность введения падежных форм: Порядок изучения падежных форм в курсе РКИ должен быть построен от простого к сложному: сущ. в ед. числе / сущ. + прилаг. в ед. ч./ сущ. мн. ч./ сущ. + прилаг. мн.ч. - В грамматике (и учебниках РЯ) закреплён определенный порядок следования падежей:

Им., Род., ... - Частотность, употребительность падежных форм в разговорной речи такова:

Им., Вин., Род., Предл. (ед), Им. мн., Твор. ед., Вин. мн., Род. мн., Дат. ед., Предл. мн., Твор. мн., Дат., мн.

- Не надо забывать, что в учебных текстах вес того или иного падежа может быть иным, например, Род. пад., использующийся для обозначения количества, части – целого, принадлежности, отрицания, безусловно, является одним из наиболее частотных и востребованных. - Порядок изучения падежей от простого к сложному такой: Им., Предл. Вин., Дат., Твор., Род. • Основные значения падежей применительно к курсу РКИ

Все падежные формы многозначны. Анализируя значение падежей, следует прежде всего определить общие значения, составляющие специфику членов предложения. Наиболее

¹ Крючкова Л.С. статья Предложно-падежная система русского языка.РКИ.<http://journals.rudn.ru>.2014г.стр59

общими значениями являются субъектное, объектное, определительное (включая обстоятельственное) значения. Каждый падеж, выражая общее синтаксическое значение, передает то или иное частное значение падежа.¹ Частные значения обуславливаются свойствами (значением) главного слова и семантикой предлога. Падежная форма вводится не в полном объеме своего грамматического падежного значения (например, Родительный падеж), а только в одном каком-либо конкретном значении падежа (Родительный принадлежности, Родительный при количественных числительных, Родительный для обозначения части целого и т.п.), которое необходимо для общения в предлагаемой ситуации. Одновременно с падежной формой в курсе РКИ изучается необходимый для выражения данного значения предлог. Падежи существительного представлены не целыми парадигмами или таблицами склонений, а изучаются постепенно, по отдельным падежным формам в каком-либо одном из падежных значений в рамках контекста, в определенной ситуации общения.

Первая основная методическая проблема преподавателей РКИ, впервые ведущих занятиям по РКИ, – точнейшим образом определить цель обучения, учитывая количество уделённых часов (2-4 часа или 14 часов или 24 часа в неделю) и распределения этого количества часов (концентрированное или растянутое по времени обучения языку, аспектное или комплексное обучение языку).

Относительно начального этапа существует неопровергаемое мнение специалистов этого профиля о необходимости интенсивного обучения языку, особенно в период обучения фонетических навыков. Эффективнее будет обучение, если в период интенсивной работы и на занятиях, и дома, по возможности могли бы быть индивидуализированные занятия и консультации для учащихся.

Решение проблем аспектного или комплексного обучения языку на начальном этапе решается так: в настоящее время признается необходимость выделения вводно-фонетического курса, продолжительность которого зависит от различных факторов (цели обучения, близость фонетической системы родного языка учащихся к фонетической системе русского языка и т.д.). Чаще всего – это фонетико-грамматический разговорный курс, где основное место отводится фонетике. В целом же разделяется комплексный подход к языку, так как овладение языком происходит одновременно в разных аспектах. Приведём пример из трудностей овладения фонетическими нормами произношения, в котором затрудняются учащиеся РКИ

**Таблица произношения буквосочетаний,
составляющая трудности для учащихся РКИ**

Буквосочетание	Произношение	Примеры
ЛНЦ	[НЦ]	СОЛНЦЕ [СОНЦЭ] ИЛИ СОНЦЬ Ј Э
СТН	[СН]	ИЗВЕСТНЫЙ [ИЗВ'ЭСНЫ]
СЧ	СТ	[Ш'] [СЛ] СЧАСТЛИВЫЙ
ЗДН	[ЗН]	ПОЗДНО [ПОЗН]
ТЬСЯ	ТСЯ	Щ УЧИТЬСЯ [УЧИЦ^], УЧИТСЯ [УЧИЦ^]
ВСТВ	[СТВ]	ЗДРАВСТВУЙ [ЗДРАСТВУ]
РДЦ	[РЦ]	СЕРДЦЕ [С'ЭРЦ] Э
ДЧ	[Ч']	ПЕРЕВОДЧИК [П'РИВОЧ'ИК]
ТЧ	[Ч']	ЛЁТЧИК [ЛОЧ'ИК]
ЕГО	[jBj]	СИНЕГО [С'ИН'jBj]

¹ Автор М.П.Морозовска,:Журнал Филологические науки,статья,№ 1.Описание падежной системы русского языка для иностранных учащихся. Тамбов .2018.стр 197.<https://cuberleninka.ru>

ОГО	[OBj]	ТАКОГО [ТАКОВj]
ЧТ [ШТ] ЧТО [ШТО]	[ШТ]	ЧТО [ШТО]
ЧН ЗЖ	[ШН]	КОНЕЧНО [КАН'ЭШНj]
ЗЖ СЖ	[Ж]	ПРИЕЗЖАТЬ [ПР'Иj ИЖАТ'] СЖАТЬ [ЖАТ']

2. Вторая методическая проблема – определение места родного языка или языка-посредника на занятиях по русскому языку как иностранному. При введении языкового материала могут быть использованы перевод, сопоставления. Перевод – лучший способ проверки глубины понимания (экономичный прием). При закреплении полученных знаний используется преимущественно беспереводный способ. Обращение к переводу возможно при необходимости быстро, экономично проконтролировать знания и навыки. Учет родного языка учащихся находит свое место в основном при подготовке материала для обучения (при отборе и расположении фонетического, лексического и грамматического материала). Необходимо выработать у учащихся непосредственное, без участия языка-посредника, представление или переживание, вызываемое рочитанным текстом или иностранным словом. Преподавание языка, с нашей точки зрения, должно вестись на изучаемом языке. Конечно, перевод преподавателем слов и запись их учащимися имеет место на уроке, но речь учащихся на родном языке не должна звучать на занятиях по русскому языку. Преподаватель не должен прибегать к объяснению материала на родном языке.

Даже при введении лексики на начальном этапе преподаватель в наших условиях обращает внимание на наглядные средства объяснения слов, постепенно подводит учащихся к умению определять значение слов по общему смыслу контекста, из ситуации, не прибегает к переводу каждого отдельного слова, слова усваиваются в речи.

В конце хочу отметить, что для успешной организации занятий недостаточно иметь только хорошие, подготовленные с учетом всех научных требований, учебные материалы. Не меньшую роль в организации занятий играет личность преподавателя. Каждый преподаватель должен знать основные принципы научной организации взаимопонимания преподавателя и студентов. Бесспорно, что педагогический эффект и конечный результат обучения обуславливаются характером взаимоотношений студентов с преподавателем. И этот существенный момент должен учитываться преподавателями при организации всей учебной работы.

На каком бы материале не изучали русский язык, на каких бы методических и дидактических принципах не строили учебное пособие, необходимо, чтобы преподаватель-русист не стал репетитором, а смог бы обучить студентов находить значения, связи, отношения, необходимые и достаточные для понимания и воспроизведения предложенной информации.

Список литературы:

1. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного. Методы, приемы, результаты. М.: Русский язык. Курсы. 2014.
2. Хавронина С.А., Балыхина Т.М. Инновационный учебно-методический комплекс «Русский язык как иностранный»: учеб. пособие. М.: РУДН, 2008. 3.Щукин А.Н.1 Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие. М.: Флинта, Наука, 2018.
3. Щукин А.Н.2 Практическая методика обучения русскому языку как иностранному: учеб. пособие. М.: Флинта, 2018.
4. Чеснокова М.П.Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб.пособие/-2изд.,-М.:МАДИ,2015

5. Балыхина Т.М. 1Методика преподавания русского языка (как иностранного, как второго): история, современное состояние, перспективы развития: коллективная монография / под общ. ред. Т. М. Балыхиной. – Москва: РУДН, 2017
6. Балыхина Т.М.2 Методика преподавания русского языка как неродного (нового): Учебное пособие для преподавателей и студентов. - М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2007.– С

* * *

УДК: 801.8

«НАН» КОНЦЕПТИНИН КЫРГЫЗ ТИЛИНИН АҢ-СЕЗИМИНИН ФРАГМЕНТИ КАТАРЫНДА

Мурзубраимова Динара Умаровна
улук окутуучу

Исмайлова Алтынай Имамидиновна
улук окутуучу

ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада лингвистикалык коомчулуктун жамааттык өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берген ассоциативдик эксперименттин негизинде концепцияны реконструкциялоо ыкмасы берилген. Изилдөөнүн максаты – «нан» түшүнүгүндөгү вербалдык реакция процессинде эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминдеги реалдуу маанилерди ачып берүү. Кыргыз маданиятынын өзгөчөлүктөрүн чагылдырган сөздөрдүн эң мүнөздүү байланыштары макалада лингвокогнитивдик талдоо ыкмасы менен изилденет.

Ачык сөздөр: концепт, лингвистикалык аң-сезим, нан, ассоциативдик эксперимент, талаа, дүйнө сүрөтү, когнитивдик өзгөчөлүктөрү.

КОНЦЕПТ «ХЛЕБ», КАК ФРАГМЕНТ СОЗНАНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Мурзубраимова Динара Умаровна старший
преподаватель

Исмайлова Алтынай Имамидиновна старший
преподаватель

ОшГУ, город Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: В статье представлен метод реконструкции понятий на основе ассоциативного эксперимента, позволяющий определить собирательные признаки языкового сообщества. Цель исследования - выявление реальных смыслов в сознании носителей языка в процессе вербальных реакций на концепт «хлеб». Методом лингвокогнитивного анализа в статье исследуются наиболее характерные связи слов, отражающие особенности кыргызской культуры.

Ключевые слова: концепт, языковое сознание, хлеб, ассоциативный эксперимент, поле, мировоззрение, когнитивные особенности.

THE CONCEPT "BREAD" AS A FRAGMENT OF CONSCIOUSNESS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Murzubraimova Dinara Umarovna senior instructor

Ismayilova Altynai Imamidinovna senior instructor

OshSU, Osh city, Kyrgyz Republic

Abstract: The article presents a method for the reconstruction of concepts based on an associative experiment, which makes it possible to determine the collective features of a language community. The purpose of the study is to identify real meanings in the minds of native speakers in

the process of verbal reactions to the concept of "bread". Using the method of linguocognitive analysis, the article explores the most characteristic word connections that reflect the features of the Kyrgyz culture.

Keywords: *concept, linguistic consciousness, bread, associative experiment, field, worldview, cognitive features.*

Нан, нан азыктары — тамактанууда көп керектелүүчү эң маанилүү азык. Адамдын жашоосун нансыз элестетүүгө болбойт. Нан – адам баласынын өмүрүнүн сапатын, маңызын билдири турат. Ал эми «Нан» түшүнүгү кыргыз тилиндеги дүйнө сүрөтүндө даам объектисине байланышкан элестерди камтыбастан, ар кандай психикалык маанидеги түшүнүктөрдө берилет. Алар: «иш», «үй-бүлө», «турмуш», "үй", "акча" ж.б. менен чагылдырылат. Концепциянын түзүлүшүн жана мазмунун изилдөөгө мындай мамиле кылуу менен когнитивдик өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы бир топ кеңеет. Тил даяр абстракция катары эмес, максималдуу объективдүү, бирок адамдын психикалык жана эмоционалдык абалын көрсөткөн система катары көрүнөт.

«Жамааттык аң-сезимдин» фрагменттери катары концепцияларды жана башка психикалык репрезентацияларды реконструкциялоонун жолдорунун бири – ассоциативдик эксперимент. Массалык ассоциативдик эксперименттин өзгөчөлүгү, аны ишке ашыруу процессинде лингвистикалык инсандын индивидуалдык өзгөчөлүктөрү өчүрүлүп, бул инсанга таандык болгон тилдик коомчулукка мүнөздүү болгон нормалар жөнүндө сөз кылууда турат» [4:120]. Бир маданиятка таандык болуу ассоциативдик талаанын борборун туруктуу кылат. Ал эми бул байланыштар үзгүлтүксүз кайталанып турат. Ушуга байланыштуу сөздүн ассоциативдик талаасын кыргыздардын аң-сезиминин образдарынын үзүндүсү катары кароого болот.

Биздин изилдөөбүзгө объекти болуп берилген стимул сөзгө бир канча реакция менен берилген «нан» ассоциативдик талаасынын лексикалык мазмуну саналат. Сөздүктүн материалы логикалык жана иерархиялык жактан уюшулган эмес. Ал «дүйнөнүн түзүлүшү жөнүндө тил структураларында катылган, мотивациялары салтка негизделген, жалпы кабыл алынган, туруктуулук, кайталануучулук жана кайталануучулукка негизделген тыянактардын мозаикалык жыйындысы» болуп саналат [4:89].

Ассоциативдик эксперименттин маалыматтарын талдоонун негизинде инсандын тилдик аң-сезиминде “Нан” түшүнүгүн чагылдыруу жолдорун аныктоо милдети турат. Маселени чечүү компоненттүү жана логикалык-семантикалык анализдин ыкмаларын бириктирген лингвокогнитивдик методду колдонууга алып келди [2:198].

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы концепцияга инсандын лингвистикалык аң-сезиминин позициясынан мамиле жасоо - аң-сезимдин структурасын теориялык сыпаттоолордун чектерин кеңейтүүгө мүмкүндүк бергендигинде. Маанинин сөздүк компоненттерин, ошондой эле сөздүн функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн гана изилдөө түшүнүккө бүтүндөй мүнөздөмө берүү үчүн жетишсиз.

Дүйнөнүн кыргыз тилиндеги сүрөтүндө “Нан” түшүнүгү өзгөчө орунду ээлейт. Бул түшүнүктүн маанилүүлүгү кыргыз адабиятынын календарлык поэзиясында жана башка жанрларында көп сандаган фразеологиялык бирдиктерде, макал-лакаптарда гана эмес, Кыргызстанда нандын күнүмдүк тиричиликтен да жогору экени, “тиричиликтин символу” экендиги баса белгиленет». Демек, Францияда, Испанияда кайырчы “бир чыны кофе үчүн”, Кыргызстанда “бир кесим нан үчүн” деп сурайт. Индо-европалык маданияттын негизги продуктусу катары нан түшүнүгү, ошондой эле "товарларды бөлүштүрүүчү" - "кожоюн" жана ал тургай, "Кудай" жөнүндө көбүрөөк жалпы идеялар менен байланышкан [5:208].

«Нан» стимул сөзүнө реакция түрүндөгү ассоциативдик эксперименттин маалыматтарын изилдеп, биз изилденүүчү түшүнүктүн төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн аныктадык:

1. Парадигматикалык реакциялар нанды кабыл алуунун максаты (тоюу), кесепети (уу), кабылдоо субъектинин (тамак-аштын) болушунун шарты, адамдын оокат-тиричилиги (акчасын), нанды кабыл алуу жолу (кечки тамакка, стол) .

Берилген реакциялардын ичинен талаа аталышы менен гипергипонимдик же синонимдик байланышта болгондорду бөлүп көрсөтүүгө болот: тамак-аш (6), таттуу (14), нан (5), жупка (10), узун нан (4), патир наны, катырма, көмөч (1).

Көптөгөн реакциялар берилген реалдуулукка (храм, алтын, зер буюмдар ж.б.) карата мамилени билдирип, эмоционалдык компонентти камтыйт. Мындан тышкары, мындай номинациялардын мааниси коннотативдик маанилер менен татаалдашат: маданий, диний ишенимдик жана этикалык. Элибизде жети тооч жасоо ырымы бар. Бул ишеним кандайдыр бир кырсык болсо же бир адам ооруга чалдыгып калса, ошод оорунун же кырсыктын аягы жакшылык менен аяктоосун тилөө максатында аткарылат. Демек, “Нан” түшүнүгү Жараткандан жардам, ден соолук, тынччылык, жакшылык суроо иретинде да чагылдырылат. Мында иш-аракет жети тоочту, же жети нанды муктаж адамдарга, жакын туугандарга, коңшуларга таратып берүү менен жүргүзүлөт. Ошондой эле, жети нан жасоо – атайын бир мазарга бара жатканда, мазар кабыл кылса экен, мазардан шыпаа болсо экен деген тилек менен да жасалат [1].

Нан менен элдик каада-салт, үрп-адаттардын байланышы төмөнкүдөй бирикмелер аркылуу баса белгиленет: комуз, куймак, каймак, нан, кечки тамак, дасторкон. Бул катардагы кыргыздын элдик аспабы «комуз» сөзсүз түрдө нандын милдеттүү атрибуту болгон аш, каада-салтына байланыштуу айтылса керек.

Ошондой эле кыргыздарда “Нан тиштетүү” (даам сыздыруу) ырымы бар. Бул - адамдын актыгын билүү күбөсү. Аны тиштөө менен ал пенденин тазалыгына ишенүүсү. Нан улук, бийик, нанды адамзат танбайт. Ошон үчүн: Биринчиден, бул антташууга, анттан кайтпоого өтүүсү; Экинчиден, бирөөлөрдөн шектенсе, күнөөсү болсо, нанга коюп актыгына аны тиштетүүсү. Ошондон кийин ишенимге ээ болуусу. Ошондуктан “нан урсун”, “нан тиштеп берем”, “нан кармап берем” деп актыгын далилдешкен.

“Токчулук тоочтон башталат”, “наны бүтүн” дешип, үй-бүлөсү толук, колунда бар адамдарды айтышкан. Нанды улук көрүшүп тарбиялык максатта диний ишенимге байланышкан уламыштарды айтып жүрүшкөн: “Карыялар, байбичелер куурулган данды кайда жатса да, терип жешчү, бизге тердируүчү. Эмне дегенде чийки дан өсүп, урук алып келет. Куурулган данга убал тура. Тиги дүйнөгө барганда Кудай-Талаа төөгө мингизип тердирет, кыйнайт окшобойбу! Адамзаттын жүрүм-туруму үчүн мусулман динин таалим-тарбия берүүчү бөтөнчөлүктөрү укмуштай болгон” [6:178]

Андан сырткары аскерге кетип жаткан уулуна нан, тооч тиштетип, аны бийик жерге катып коюшкан. Бул түшүнүк аскерге барып аман-эсен келсин деген мааниде болгон. Нандын касиети сактайт, кайтып келет деген тилек болгон. Ал эми ымыркай баланы жалгыз калтырганда жанына нан коюшкан. Жалгыз үйдө калганда, жолго жалгыз чыкканда да нанды жанына кошо ала жүрүшкөн. Демек, “Нан” түшүнүгү кыргыздардын аң-сезиминде даам катары гана эмес, жамандыктан сактоочу, коргоочу, дооматтан актоочу ишеним катары да колдонулуп келет.

«Нан» түшүнүгүн чагылдыруунун метафоралык жолу өзгөчө кеңири берилген. Даамды кабылдоо сунушунун компоненттеринин семантикалык туундусу изилденүүчү түшүнүктүн адам үчүн маанисин көрсөтөт. Нанды чындыктын төмөнкүдөй кубулуштарына жана объекттерине салыштырышат: илим, өндүрүш; таш, баш, өмүр, жарык, жашоо өлчөмү, кайталангыс нерсе. Бул реакциялар баа берүүнүн эмпирикалык (тактильдик) аспектинде да (таш), адам жашоосунун бул атрибутун баалоонун эмоционалдык жана интеллектуалдык түрлөрүнө да (илимдин наны, өндүрүш; жарык) негизделет.

Изилденип жаткан тезауруста прецеденттик билдирүү (нан) да бар, анын билими баяндамачылардын кыргыз лингвомаданий коомчулугуна таандык экенин көрсөтүп турат.

Нан сезимдердин булагы катары каралат: кубаныч, ачуу. «Ачуу» атрибутунун мааниси эмоционалдык баалоо аркылуу татаалдашат: ачуу нан – мээнет менен табылган.

2. Синтагматикалык реакциялар нанды кабылдоо объектиси катары мүнөздөйт. Ал эми нандын мүнөздөмөсү полимоддук, ар кандай кабылдоо подсистемаларынын көз карашынан бааланат. Нандын *жыттык бирикмелери*: жыт, нан жыты, жыпар жыттуу; *тактилдик реакциялар*: кургак, жумшак, жаңы, эскирген, катуу, жылуу, ысык; *угуу*: кытырак кабыгы менен; визуалдык: кара, ак, тегерек, калың. Бул концепциянын мааниси бир катар бирикмелердин нандын өлчөмү менен байланышкандыгы баса белгиленет: кесим, кабык, кабык, күкүм.

Нан кабылдоо объектилери менен байланышкан: туз (14), май (7), сүт (5) жана суу (2), нават (1), чай (1).

Изилдөөчү талаа «нан» даярдоо (бышыруу) ыкмасын көрсөткөн синтагматикалык мамилелерди чагылдырат; курал - аракеттин каражаты (кесүү, бычак); кабыл алуу процесси жана аны баалоо (же, чайноо); бул даам объектинин жайгашкан жери (дасторкон үстүндө, чакада, тарелкада); кабылдоо процессинин убакыт планы (ар дайым).

Респонденттер өз жоопторунда нан алуу ыкмасынын актуалдуулугун да көрсөтүшөт: сатып ал, дүкөн - жана бул продуктунун сорту: ун (22), буудай (4), тандыр (1), очок (1), элек (1).

«Нан» жалпы ассоциативдик талаасынын бир бөлүгү катары өзөктү – сөз формаларынын тобун бөлүп көрсөтүүгө болот. Алардын маанисинде нан даам сезүү объектиси жана эң негизгиси, зарыл, турмуштук (58 реакция) жашоо булагы (6 реакция) катары берилет.

Нан баалоо объектисинин да ролун аткарат: чыныгы, жакшы, жалпы, бирдиктүү, бизге кымбат. Бир катар реакциялар бул кабылдоо объектисине терс мамилени көрсөтүп турат: кайдыгер, жаман.

3. «Нан» түшүнүгүн көрсөтүүнүн когнитивдик деңгээли башка психикалык көрүнүштөр менен кесилиштерди аныктоого мүмкүндүк берүүчү реакциялар менен берилген. Мисалы, «ашкана» алкагында (кечки тамак үчүн, стол, бычак, кесүү ж.б.), "даам сезүү" абалы (жеп, даам, жыпар жыттуу, туз). Мындан тышкары, "Нан" жана "Үй-бүлө, үй" түшүнүктөрүнүн ортосундагы байланыш бир топ ырааттуу түрдө ассоциативдик талаада көрүнүп турат: эне, аял, ашкана, очок.

Кымбат эмес, бирок адам жашоосунун зарыл атрибуту катары нан идеясы, өзгөчө жетим балдар үчүн (1) "Акча" түшүнүгү менен байланышты түшүндүрөт. Бул реакциялардын сериясы кыргыздардын аң-сезиминдеги оппозицияны “бай – кедей” деп бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Бул оппозициядан тышкары респонденттердин реакциясы “биздики – башканыкы” оппозицияны бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: биздики, биздин байлыгыбыз бизге кымбат ж.б.

4. Прагматикалык реакциялар, диалог түрүндө берилген, өнөктөштүн эскертүүсү катары келет.

Ошентип, “нан” түшүнүгү, негизинен, ар бир адам нансыз жашай албай турган даам булагы катары мүнөздөлөт. Сөздүктөр бул фактыны ырастап турат, мисалы, «нан» лексемасынын сөздүк киришинде бул ар бир өлкөнүн, аймактын негизги азык-түлүк продуктусу экендигинин белгиси бар [5:936].

Изилденип жаткан түшүнүктүн сөздүк маанилери менен берилген «Нан» түшүнүгүнүн берилиш ыкмаларына төмөнкүлөр кирет: даам сезүү объектиси (буюм), даярдоо ыкмасы (ундан), формасы (нан, узун нан, нан) - түз номинациялар; кабылдоо предметинин (тамак-аш, тамак-аш), адамдын жашоо каражаты (эмгек акысы) болушунун шарты - образдуу номинациялар. Көрүнүп тургандай, сөздүн лексикалык мааниси түшүнүктүн белгилеринин бүтүндөй жыйындысын чагылдырбайт. Ассоциативдик тезауруста биз стимул сөздүн эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде чагылдырылган башка сөздөр менен актуалдуу вербалдык байланыштарын табабыз («Нан» түшүнүгүнүн 39

когнитивдик өзгөчөлүгү). Тил илиминде “нан” концепти когнитивдик жана лингвомаданий аспектилерде бир топ эле каралган. Ал эми поэтикалык чыгармаларда да “нан” концепти семантикалык талаа катары каралат. Анын метафоралык коннотативдик маанилеринин жыйындысы, дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн үзүндүсү катары каралат. Бул талаанын туруктуу константалары белгиленет [3:322].

Жыйынтыктап айтканда, ассоциативдик тезауруста “нан” түшүнүгү дүйнө жөнүндөгү «жамааттык субъектин» жөнөкөй идеясын чагылдырып, «руханий» да, «материалдык» да феномен катары көрүнөт. Анын призмасы аркылуу кыргыз аң-сезиминдеги моделин кайра курууга болот.

Адабияттар:

1. Анарбекова Бүайша. Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде. Бишкек, 2007.
2. Большой толковый словарь русского языка. Гл. ред. С. А. Кузнецов. Первое издание: СПб.: Норинт, 1998.
3. Зулпукаров К.З. Лингвопоэтика менен лингвопаремиялардын орчундуу маселелери. Бишкек, 2018.
4. Карагулова М.К. Функционально-грамматическая характеристика кыргызском языке. Бишкек, 2019.143с.
5. Кыргыз улуттук энциклопедиясы. 2-том. Башкы редактору Асанов Ү. А. К 97. Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2012.
6. Кыдырбаева Б., Токторбаева Г., Турумбаева Н. Эл таануу. Бишкек, 2007.

* * *

УДК: 594.341.(043.3)

РАЗГОВОРНАЯ ЛЕКСИКА В ПОЭТИЧЕСКОМ МИРЕ А.С. ПУШКИНА

*Сабиралиева Э., магистрант ЖАГУ им.
Б.Осмонова, научный руководитель –
Жусупова А.А., канд. филол.н., доцент ЖАГУ*

Аннотация: В данной статье мы обращаемся просторечной лексике в поэтическом творчестве А.С. Пушкина. В современном языкознании отмечается устойчивый интерес к анализу феномена просторечия как особой стилистической категории в художественном тексте

За прошедшие десятилетия в основном выявлен корпус просторечных единиц, используемых писателями и поэтами в художественном тексте в качестве сигнала просторечности, сформулированы общие закономерности взаимодействия просторечных и разговорных единиц в художественном тексте, выявлены и описаны основные функции просторечия.

Ключевые слова: просторечие, разговорнопросторечные элементы, художественная речь, стилистическая система, просторечная лексика.

А.С. ПУШКИНДИН ПОЭТИЯЛЫК ДҮЙНӨДӨСҮНДӨГҮ КАРА СӨЗ ЛЕКСИКАСЫ

*Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун магистранты
Сабиралиева Э., жетекчиси– филол.и. канд,
ЖАМУнун доценти А.А. Жусупова*

Аннотация: Бул макалада биз А.С. Пушкиндин поэтикалык чыгармачылыгындагы оозеки лексикага кайрылабыз. Азыркы тил илиминде адабий тексттеги өзгөчө стилистикалык категория катары элдик тил феноменин талдоого туруктуу кызыгуу байкалууда.

Акыркы ондогон жылдар аралыгында жазуучулардын жана акындардын көркөм текстте элдик тилдин белгиси катары колдонулган жалпы элдик тил бирдиктеринин корпусу негизинен аныкталып, көркөм тексттеги элдик тил менен оозеки тил бирдиктеринин өз ара аракеттенүүсүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү формулировкаланып, негизги элдик тилдин функциялары аныкталып, сүрөттөлгөн.

Ачкыч сөздөр: оозеки кеп, оозеки сөз элементтери, көркөм сөз, стилистикалык система, оозеки лексика.

CONCEPT "TRADITION" IN RUSSIAN AND KYRGYZ LINGUOCULTURES

Sabiralieva E., undergraduate student of JASU them.

B.Osmonova, scientific adviser - Zhusupova A.A., Ph.D.

Philology, Associate Professor JASU

Annotation: *In this article, we turn to colloquial vocabulary in the poetic work of A.S. Pushkin. In modern linguistics, there is a steady interest in the analysis of the phenomenon of vernacular as a special stylistic category in a literary text.*

Over the past decades, "a corpus of vernacular units used by writers and poets in a literary text as a signal of vernacular has been mainly identified, general patterns of interaction between vernacular and colloquial units in a literary text have been formulated, and the main functions of vernacular have been identified and described"

Keywords: *colloquial speech, colloquial verbal elements, artistic speech, stylistic system, colloquial vocabulary.*

В художественной речи синтезируются все стили речи в едином тексте с целью создания образности. В данной работе мы обращаемся просторечной лексике в поэтическом творчестве А.С. Пушкина.

В современном языкознании отмечается устойчивый интерес к анализу феномена просторечия как особой стилистической категории в художественном тексте. За прошедшие десятилетия «в основном выявлен корпус просторечных единиц, используемых писателями и поэтами в художественном тексте в качестве сигнала просторечности, сформулированы общие закономерности взаимодействия просторечных и разговорных единиц в художественном тексте, выявлены и описаны основные функции просторечия»

Вместе с тем многие аспекты обозначенной проблематики остаются дискуссионными. Так, среди ученых нет единства в определении объема понятия «просторечие», отсутствуют четкие критерии разграничения явлений просторечия и разговорной речи, не выработаны подходы к разграничению этих явлений в языке художественной литературы. Не получила еще исчерпывающего освещения проблема типологии разговорно-просторечных единиц в связи с их функционированием в художественном тексте, часто за рамками изучения оказываются и те разговорнопросторечные элементы, которые используются авторами для изображения реалий. Кроме того, в связи с проблемой просторечия в художественном тексте традиционно изучается речь персонажей и почти без внимания остается авторское повествование. Вместе с тем разговорно-просторечные элементы в сфере авторского повествования существенно меняют структуру художественного произведения, расширяют несобственно-прямую речь, усиливают экспрессивность текста в целом. [6, с. 205]. Как известно, в становлении норм русского литературного языка пушкинское творчество сыграло огромную роль.

Особенностью языка Пушкина является его универсализм, который отличается диапазоном охвата лексико-семантических средств, разнообразием языковых единиц и языковых форм. Разговорно-просторечная лексика в творчестве Пушкина, сближаясь с высокой литературной лексикой, способствовала развитию национального литературного языка, которая в последствии стала литературной нормой.

Ограничение введенные карамзинистами по использованию просторечной лексики в художественной литературе Пушкиным не поддерживалось. Он приветствовал просторечие в поэтическом тексте и видел в нем литературную основу языка. Как отмечено В.Г. Белинским, Пушкин «сделал чудо» из русского языка, «чудо» заключается в том, что он отобрал различные языковые средства для создания своих произведений (книжный, разговорный, просторечный, заимствованный и т. д.). Таким образом, появилась новая стилистическая система в художественной литературе, которая приобрела многозвучность и самобытность. [4. С. 160].

- *«Я провожу тебя, если ты боишься, — сказал он ей; — ты мне позволишь идти подле себя?» — «А кто те мешает? — отвечала Лиза, — вольному воля, а дорога мирская». — «Откуда ты?» — «Из Прилучина; я дочь Василья кузнеца, иду по грибы» (Лиза несла кузовок на веревочке). «А ты, барин? Тугиловский, что ли?» — «Так точно, — отвечал Алексей, — я камердинер молодого барина». Алексею хотелось уравнять их отношения. Но Лиза поглядела на него и засмеялась. «А лжешь, — сказала она, — не на дуру попал. Вижу, что ты сам барин». — «Почему же ты так думаешь?» — «Да по всему». — «Однако ж?» — «Да как же барина с слугой не распознать? И одет-то не так, и баишь иначе, и собаку-то кличешь не по-нашему». («Барышня-крестьянка»). [2. С. 25.]*

В фольклорных произведениях, в паремийных жанрах Пушкин выявил множество речевых самородков. «Истинная поэзия» по его словам находится в народном творчестве. Особенно Пушкин восхищался ее меткостью, выразительностью и образностью народной поэзии, проникаясь культуру народа, проявлял к ней живой интерес.

Именно через этот язык он смог проецировать, создать реальные образы в своих известных произведениях.

«Государь ты наш, Владимир Андреевич, — я, твоя старая нянька, решила тебе доложить о здоровье папенькином! Он очень плох, иногда заговаривается, и весь день сидит как дитя глупое — а в животе и смерти бог волен. Приезжай ты к нам, соколик мой ясный, мы тебе и лошадей вышлем на Песочное. Слышно, земский суд к нам едет отдать нас под начал Кириллу Петровичу Троекурову — потому что мы, дескать, ихние, а мы искони Ваши, — и отроду того не слыхивали. Ты бы мог, живя в Петербурге, доложить о том царю-батюшке, а он бы не дал нас в обиду. Остаюсь твоя верная раба, нянька (Повесть «Дубровский» А.С. Пушкин). [3. С.7.]

Виноградов В. В. В своей работе «История русского литературного языка» отмечает: «Феномен А. С. Пушкина как творца литературного языка заключается в том, что он в своем художественном пространстве создал новую для литературного языка стилистическую систему, оказавшую огромное влияние на становление и развитие всех стилей русского литературного языка, а «стилистическая система Пушкина послужила базой дальнейшего развития русского национального литературного языка» [5. С. 14].

До Пушкина проблемы литературного были затронуты в работах М.В Ломоносова, в теории «о трех штилях». Он просторечную лексику вывел из стилистической классификации, как «презренные слова, которых ни в каком штиле употребить непристойно, как только в подлых комедиях» [5.С.15.]. У Пушкина же народная речь, просторечие составили базис языка его прозы и поэзии. Таким образом он достиг стилового богатства в выражениях, непринужденности, динамичности поэтической речи. В основном просторечие используется для воспроизведения исторических образов и воссоздания исторического колорита в поэтических и прозаических произведениях Пушкина.

«Так вы знали мою Дуню?» начал он. «Кто же и не знал ее? Ах, Дуня, Дуня! Что за девка то была! Бывало, кто ни проедет, всякий похвалит, никто не осудит. Барыни дарили ее, та платочком, та сережками. Господа проезжие нарочно останавливались, будто бы пообедать, аль отужинать, а в самом деле только, чтоб на нее подолее поглядеть. Бывало барин, какой бы сердитый ни был, при ней утихает и милостиво со мною разговаривает. Поверите ль, сударь: курьеры, фельд-егеря с нею по полчаса заговаривались. Ею дом

держался: что прибрать, что приготовить, за всем успевала. А я-то, старый дурак, не нагляжусь, бывало, не нарадуюсь; уж я ли не любил моей Дуни, я ль не лелеял моего дитяти; уж ей ли не было житье? Да нет, от беды не отбужишься; что суждено, тому не миновать». (Повесть «Станционный смотритель») [2. С.19.]

Об использовании в художественной прозе и поэзии разговорно-просторечной лексики А.С. Пушкина литературовед А. И. Горшков высказал свою концепцию: «Становление единых общенациональных норм литературного выражения означало окончательную ликвидацию пережитков стилевой системы, основанной на противопоставлении “высокого” и “низкого”, и выдвигание на первый план функциональных, а также индивидуально-авторских различий». [1 с. 272].

Просторечие как сниженное стилистическое средство используется для исторической стилизации, для речевой характеристики героя и для выражения экспрессии. — *Что ты, батюшка? не с ума ли снятил, али хмель вчерашний еще у тя не прошел? Какие были вчера похороны? Ты целый день пировал у немца, воротился пьян, завалился в постелью, да и спал до сего часа, как уж к обедне отблаговестили.*

— *Ой ли!* — сказал обрадованный гробовщик.

— *Вестимо так,* — отвечала работница.

— *Ну, коли так, давай скорее чаю да позови дочерей.* (повесть «Гробовщик»). [2.с. 18]

Сниженная просторечная лексика в поэтической речи Пушкина, несомненно использовалось еще и при воспроизведении бытовых реалий, при этом диалектизмы, церковнославянизмы, архаизмы, варваризмы тоже активно были включены автором в художественную речь, как стилистически окрашенная экспрессивная составляющее.

Размышления мои прерваны были Савельичем, вошедшим ко мне с чашкою чая. «Рано, Петр Андрейч, — сказал он мне, качая головою, — рано начинаешь гулять. И в кого ты пошел? Кажется, ни батюшка, ни дедушка пьяницами не бывали; о матушке и говорить нечего: отроду, кроме квасу, в рот ничего не изволили брать. А кто всему виноват? проклятый мусье. То и дело, бывало, к Антипьевне забежит: «Мадам, же ву при, водкю». Вот тебе и же ву при! Нечего сказать: добру наставил, собачий сын. И нужно было нанимать в дядьки басурмана, как будто у барина не стало и своих людей!» [1. с.10.]

Языковой спектр просторечной лексики Пушкина использованный в художественном тексте очень богат и разнообразен. Он сочетает в себе генетически и стилистически разнородные языковые элементы. Лаконичность и емкость ярких просторечных выражений являются еще одним оригинальным способом использования народного говора в художественном тексте Пушкина. Именно так достигается эффект передачи живого колорита эмоционально и экспрессивно окрашенной речи, что в последствии и сформировала становления литературной нормы русского языка.

Осознание неудержимого потенциала просторечного русского языка, который стал основой литературного русского языка, в конечном счете, говорит о том, что Пушкин отметил важную роль и важным структурного компонента книжной художественной речи своего времени. Подбирая книжные единицы своим произведениям, Пушкин придерживался концепции «ограничения»: не каждое книжное слово может являться единицей художественного текста. Писатель оказывал предпочтение тем книжным словам, единицам и выражениям, которые сочетаясь со словами просторечного характера могут под их влиянием упростить свой стилистический характер. Например: *Гаврила Афанасьевич встал поспешно из-за стола; все бросились к окнам; и в самом деле увидели государя, который всходил на крыльцо, опираясь на плечо своего денщика* («Арап Петра Великого») — в данном отрывке книжная единица *всходил* в соседстве с разговорными формами *встал поспешно, бросились*, в сущности теряет свой книжный, высокий характер и становится нейтральным стилистическим ресурсом (ср.: *всходить на трон* - *всходить на крыльцо*). [<https://ilibrary.ru/text/476/p.1/index.html>].

Стоит отметить и том, что единицы старославянские и церковно-славянские по происхождению, которые в XIX в. использовались в художественной литературе как средство высокого стиля, в пушкинских текстах становятся либо нейтральными, либо разговорными.

Список использованной литературы:

1. https://librebook.me/kapitanskaia_dochka/vol1/2
2. А. С. Пушкин. Повести покойного Ивана Петровича Белкина
Собрание сочинений А. С. Пушкина в десяти томах. М.: ГИХЛ, 1960, том 5. с. 19.
3. https://www.100bestbooks.ru/files/Pushkin_Dubrovskii.pdf. С.7.
4. Белинский В. Г. Собр. соч. Т. 2. С. 160
5. Виноградов В. В. А. С. Пушкин — основоположник русского литературного языка. М. Изд. Флинта 1999. С. 14, 15.
6. Виноградов В. В. Избр. труды: История русского литературного языка. Москва : Наука, 1978. С. 205.
7. Горшков А. И. Теория и история русского литературного языка. Высшая школа (Москва) Год: 1965. С. 272
8. <https://ilibrary.ru/text/476/p.1/index.html>

* * *

**КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ МЕЗГИЛ, УБАКЫТ КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Сейитбекова Сурмакан Сейитбековна
К. ф. н., доцент, ОшМУ, Ош, Кыргызстан
solnyshko_87_89ak@mail.ru

Аннотация: Макалада түрдүү лингвомаданияттардагы мезгил категориясынын чагылдырылышы берилген. Азыркы илим-техниканын өнүккөн мезгилинде адамдын жашоосу, күндөлүк турмушу биортим менен эмес саатын жебеси, календарлык күн менен өлчөнүүдө. Бир эле мезгилде түрдүү тилдер ар кандай өнүгүү стадиясында болушу мүмкүн. Келечек азыркы учурга, ал эми учурдагы убакыт келечекке кандайдыр деңгээлде окшошуп кетери айныгыс чындык, мына ошондуктан да адам баласынын максаты айланма кыймылдан түз сызыктуу кыймылга өтүп турат же тескерисинче жана ал максаттар “азыр” менен “бул жерденин” түбөлүктүү бөлүгү болуп кала берет. Тилдер да улуттун, элдин өнүгүү даражасына жараша болушу айкын чындык.

Түйүндүү сөздөр: мезгил, илим-техника, убакыт, түз сызык, деңгээл, айланма, түбөлүктүү, тил, улут, өнүгүү.

СРАВНЕНИЕ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ НА КЫРГЫЗСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Сейитбекова Сурмакан Сейитбековна
К. ф. н., доцент, ОшГУ, Ош, Кыргызстан
solnyshko_87_89ak@mail.ru

Аннотация: В статье описывается категория времени в разных лингвокультурных культурах. В век современной науки и техники человеческая жизнь измеряется календарным днем, а не часами. Разные языки могут одновременно находиться на разных стадиях развития. Это неизбежный факт, что будущее чем-то похоже на настоящее, а настоящее чем-то похоже на будущее, вот почему человеческие цели движутся от круговых к линейным или наоборот, и эти цели остаются вечной частью «сейчас». " и тут." Это факт, что языки зависят от уровня развития нации и народа.

Ключевые слова: период, наука и техника, время, прямая, уровень, круг, вечность, язык, нация, развитие.

REPRESENTATION OF TIME CATEGORIES IN KYRGYZ AND ENGLISH LANGUAGES

Seitbekova Surmakan Seitbekovna
K. f. PhD, Associate Professor,
Osh State University, Osh, Kyrgyzstan
solnyshko_87_89ak@mail.ru

Abstract: *The article describes the category of time in different linguocultural cultures. In the age of modern science and technology, human life is measured by a calendar day, not by a clock. Different languages can be at different stages of development at the same time. It is an inescapable fact that the future is somewhat similar to the present, and the present is somewhat similar to the future, which is why human goals move from circular to linear, or vice versa, and these goals remain an eternal part of "now" and "here." It is a fact that languages depend on the level of development of the nation and people.*

Key words: *period, science and technology, time, straight line, level, circle, eternity, language, nation, development.*

Мейкиндик-мезгилдик парадигма тилдердин лексикалык жана грамматикалык системасынын бардык элементтеринде каралат. Лингвисттик салыштырмалуулук теориясынын авторлору Э. Сепир жана Б. Уорф түрдүү лингвомаданияттардагы мезгил категориясынын чагылдырылышына биринчилерден болуп олуттуу көңүл бурушкан.

А. Эйнштейн дал ушул тил анын салыштырмалуулук теориясынын карама-каршы келгенин белгилеген, себеби тил аны мезгилдик жана мейкиндик категорияларга бөлүштүрүүнү талап кылган, ошол эле убакта алар бири-биринен ажырагыс бүтүндүк катары жашайт жана өз ара тыгыз байланышта [Nystrom].

Батыштын тилине жана маданиятына мүнөздүү болгон мезгилди түз сызыктуу (линейное) кабыл алууну калыптанып калган көрүнүш катары кабыл алсак да болот. Орто кылымдардын искусствосунда мезгилди айланган дөңгөлөккө салыштырып сүрөттөшкөн. Ал эми Чыгышта азыркы күнгө чейин мезгил айланага майда толкундарды тараткан көлгө же учу-кыйыры жок океанга окшоштурулат. Келечек азыркы учурга, ал эми учурдагы убакыт келечекке кандайдыр деңгээлде окшошуп кетери айныгыс чындык, мына ошондуктан да адам баласынын максаты айланма кыймылдан түз сызыктуу кыймылга өтүп турат же тескисинче жана ал максаттар “азыр” менен “бул жерденин” түбөлүктүү бөлүгү болуп кала берет. Түндүк америкалык индейцтер үчүн убакытты циклдык процесс катары жана адамдын жашоосун табияттын ыргагы менен жакындатып кабыл алуу мүнөздүү. Көпчүлүк мамлекеттер үчүн убакыт атылган жебе, ок же болбосо абдан алыстан агып келе жаткан дарыя катары түшүнүккө ээ. Азыркы илим-техниканын өнүккөн мезгилинде адамдын жашоосу, күндөлүк турмушу биортим менен эмес саатын жебеси, календарлык күн менен өлчөнүүдө. Кыргыз эли сыяктуу кенебес элдерге убакытты туура эмес пайдалануу биротоло калыптанып калган. Бирөөнү чакырсаң же кандайдыр бир иш тапшырсаң “азыр” деп коет, аны канча күтүшүндү билбейсиң, ошондуктан канча убакыттан кийин келесиң, канча убакытта бүтүрөсүң, канча минута же саат күтөмүн деп тактоого туура келет. Ошондуктан орус элинде да “сейчас – через час” деген тамашалуу кеп айтылып калган. Кыргыз элинде да “убакыт - учкан куш, бир кетсе кайра кармай албайсың”, “убакыт – аккан дайра, кайрылып келбейт кайра” деген накыл сөздөр айтылып келет.

Тилчи-лингвисттер, окумуштуулар тарабынан убакыт, мезгилдин төмөнкүдөй түрлөрү бөлүп көрсөтүлөт:

- 1) техникалык (убакыттын илимий негизде эсептелиши);
- 2) формага түшкөн, калыптанган (ай фазалары, жылдардын алмашышы, суунун толушу жана артка чегиниши – прилив, отлив ж. б.);

3) формага түшпөгөн, калыптанбаган жана так эмес (бул ар түрдүү элдерде ар түрдүүчө кабыл алынат жана ар кандай түшүнүккө ээ). Мисалы, жогоруда айтылгандай биздин эл убакытка караманча так эмес. Жакында, аз калды, аз-маз деген сөздөр элибиздин кебинде абдан жыш колдонулат. Тынымсыз өтүп жаткан тойлорго кечки саат алтыга деп чакыруу келет, эл антип-мынтип топтолуп, тойлор саат сегиздер чамасында, кээде андан да кеч башталат. Системалык түрдө кеч калуу, тапшырылган жумушту өз убагында аткарбай калуу, шалаакылык инсанга болгон ишенимди жокко чыгарат. Ишенимден чыгып, башкалар койчу ошону, ага ишенүүгө болбойт деп калышкандан кийин ал адам катары эсептелбей калат деп эсептээр элек. Эл аралык мамилелерде бул абдан маанилүү, бир эле инсандын жогоркудай кемчиликтери бүтүндөй элди жаман аттуу кылышы да мүмкүн. Түшүнүп, түшүнбөгөндөр бир адам аркылуу бүтүндөй улутка оң же терс баа берип да калышат. Кыргыз эли сыяктуу бирөөнүн көңүлүн калтырууну каалабаган элдерде аткара албаган же мүмкүн болбогон жумушка да “көрөбүз”, “байкаштыралы”, “айта албаймын” деп жооп берүүнү учуратып калабыз, же болбосо биздин кебибизде “аз-маз”, “аз калды”, “жетейин деп калдык”, “келейин деп калды” деген сыяктуу сөз айкаштары, айтымдар (выражение) кеңири колдонулат. А чындыгында ар кандай көйгөлүү же аткарууга мүмкүн болбогон маселени коммуниканты таарынбагыдай, капа болбогудай түшүндүрө билүүгө жетишүү абдан маанилүү. Неметтик принципалдуулук деп дайыма мактап келебиз, алар сыяктуу элдерде кеч калуу, айткан убадасын аткарбай коюу же өз убагында аткарылбоо дээрлик болбойт.

Э. Холлдун сунушунан кийин жалпы кабыл алынган полихрондук жана монохрондук убакыт түшүнүгү бар. Бул эки система логикалык жактан бири-биринен кескин айырмаланат. Монохрондук убакытты бөлүштүрүүгө болот, андагы аракеттер ырааттуу, биринин артынан экинчиси кетет, ар бир иш-аракетке мүмкүн болушунча тагыраак убакыт берилет. Холлдун көз карашы боюнча, монохрондук убакытты туура бөлүштүрүү жана аны так пайдалануу адам баласына табияттан берилген эмес, ал адамдын биологиялык ритми менен шарталган эмес да тарбия, катуу талап менен калыптанган. Полихрондук убакыт табияты боюнча абстрактык категория катары кабыл алынат, бир эле мезгилде бир нече иш-аракет аткарылышы мүмкүн. Мында жумуштун ага берилген убакыт ичинде эмес так, сапаттуу жана тезирээк бүткөрүлүшүнө негизги көңүл бурулат.

Профессионалдык дүйнөдө дайыма иш менен алек болуунун, жок эле дегенде мындай иллюзия жумуштун, инсандын иш-аракетинин натыйжалуулугунун синоними катары түшүнүлөт. Убакыттан туура пайдалануу менен жумушту тез аранын ичинде бүтүрүү экөө таптакыр башка нерселер. “Шашкан шайтандын иши” дегендей, тез бүткөн жумуш сапатсыз болуп, аны кайрадан аткарууга туура келип калары да толук мүмкүн. Мында жасалган буюм, биринчиден, сапатсыз жана эч кандай керексиз болуп калышы жана экинчиден, бир эле буюмга, аткарылган жумушка эки эсе көп материал жумшалышы күтүлөт. Өтө шашылууга эң эле жөнөкөй мисал келтирели, автомобилдик кырсыктар көбүнчө эмнеден улам болуп жатат? Дал ушул шашылуудан, тез жүрүүдөн. Жакыныраак аралыкка тез жүрүү менен беш мүнөт, алысыраак аралыкка жарым сааттын айланасында батыраак барышыбыз мүмкүн. Дал ошол тез жүрүүдөн адамдар өмүрлөрүнөн ажырап жатпайбы, орусча айтканда “быстро едешь, тихо понесут”, демек, тездик кымбатпы же өмүр кымбатпы деген мыйзам ченемдүү суроо дайыма коюлуп келет.

Ар түрдүү элдерде убакыттын монохрондук да полихрондук да элементтери бар, бирок алардын үлүштөрү ар түрдүүчө. Кээде эки элемент тең алдын ала пландаштырылбасан туруп бири-бири менен аралашып кетет. Чынында мен тигил же бул элемент менен гана иш жүргүзөм деген да туура эмес, ал жумуштун аткарылыш шартына, анын мүнөзүнө жараша болот. Айрым учурларда бир адам бир эле учурда бир нече жумушту аткарса (кыргызда “иш арасында иш бүтүрүү” деген тамашалуу кеп айтылып келет), кээде бир жумушту бир нече адам биргелешип иштейт.

Батыш өлкөлөрүндө убакытты да чекке (рамкага) салып коюуга аракет кылышат. Мисалы, кандайдыр бир чогулуш, эл аралык сүйлөшүүлөр канча убакытка созулушу керек,

мында ортого коюлган маселелер белгиленген убакыттын ичинде чечилбей калышы же эртерээк чечилип кетиши маанилүү эмес. Мындай учурларда убакыт эмес, коюлган маселелердин натыйжалуу чечилиши биринчи орунга коюлууга тийиш.

Негизги максат жана талап - убакытты туура пайдалануу, алдыга коюлган милдеттерден четке чыгып кетпөө, бири-бирин түшүнө билүү. Талаштан тактык жаралат деп айтабыз, бирок да ар кандай талаш-тартыштын, дискуссиялардын маданияттуу түрдө жүрүшү зарыл. Азыркы учурларда массалык маалымат каражаттары сенсация издеп эле калышты, элдин бүйүрүн кызытуу үчүн каршылаш тараптарды беттештирип коюшат, ким кандай пикирди айтат экен деп телевизорго жакындаша отура калабыз, алар болсо бири-бирин укпай кыйкырыша берген учурларын көрүп эле жүрөбүз. Кээде маданияттуу түрдөгү аңгемелешүүнүн ордуна бири-бирин кордоого өтүп да кетишет, мушташа кеткен учурлары да жок эмес.

Кийинки учурларда убакытка өзгөчө маани бериле баштады. Механикалык, электрондук сааттар, календарлар, ежедневиктер жайнап чыкты, жайкы жана кышкы убакытка өтүү киргизилди, жумушка кеч келгендиги жана эрте кеткендиги үчүн тиешелүү деңгээлде жазаланышат, жок эле дегенде уяткарылынат. Бизде жумуш бүтмөйүн ишти токтотпоо кандайдыр деңгээлде калыптанып калган (завод-фабрикаларда, мамлекеттик ишканаларда эмес), орустар саат алтыда шарт ишти токтотот деп да күлүп калабыз го. Октябрь революциясына чейин бизде убакыт негизинен намаз убактыларына карап белгиленген, убакыт бөлүктөрү болсо бир чай кайнам, эт бышым, таң атар алдында, таң атканда, күн аркан бою көтөрүлгөндө, түшкө чейин, чак түштө, түш оогондо, түштөн кийин, кечке маал, иңир киргенде, кеч киргенде, түнү, түн ортосунда сыяктуу түшүнүктөр менен гана берилип келген.

Бардык эле тилдерде үч чак категориясы – өткөн чак, учур чак, жана келер чак бар экендиги баарыбызга белгилүү. Биздин тилдеги дагы бир татаалдык – кээде өткөн чактын келер чак формасында берилип калышы (баяндоо маанисинде айтылып калган кептерде өткөн чак келер чактын мүчөлөрү менен бериле берет). Мисалы, ал кокусунан шаардан эски досуна жолугуп калат. Ал экөө кечке шаар кыдырып, жакшы кафелерде отурушуп күн кечкиришет. Караңгы киргенде эски досун үйүнө ээрчитип келет. Тилекке каршы, досу жаш кезинде аялын катуу капа кылган экен, ал эки досту буркан-шаркан түшүп тосуп алат ж.б. Ошондой эле, узакка созулган, качан бүтүшү белгисиз болгон аракеттер да учур чактык маанисинде да келер чак формасында берилет. Мисалы, мен айылда жашаймын. Акмат университетте окуйт. Бизде күн катуу ысыбайт ж.б. Учур чакты уюштурууда жардамчы этиштер катары колдонулган отур, тур, жат, жүр этиштери да кыргыз тилинде учур чак ормасында, бул чактын мүчөлөрү менен колдонулбайт. Башкача айтканда, “отуруп жатамын”, “туруп жүрөмүн”, “жатып жатамын”, “жүрүп жатамын” деп дээрлик айтылбайт да жазылбайт.

Кандай тилде жана улутта болбосун, жогоруда айтылгандай, маани-мазмундар үч чак менен айтылат жана түшүнүлөт. Бирок, алардын ар бирине тиешелүү төмөнкүчө маанилик өзгөчөлүктөрү бар:

1) өткөн чактык маани (буга чейин жаралган, узак мезгилдер ичинде калыптанган улуттук каада-салттарды, адаттарды жана ишенимдерди сактоо, аларды кийинки муундарга оңдоп-түзөө менен өткөрүп берүү, окуялардын циклдик түрдө келечекте кайталанышы ж.б.);

2) учур чактык маани (эртенки күн ойго келбеген бүгүнкү күндүн кубанычы. Чындыгында, түбөлүк бактылуулук болбойт, бактылуу учурлар болот, ал улам кайталанып турат, бүгүнкү бакытың эртең чоң кайгыга айланып кетиши да толук мүмкүн деп айтылып келет);

3) өткөн чактык маани (бүгүнкү окуялар, ийгиликтер жана кубанычтар өз алдынча туруп анчейин мааниге ээ эмес, алар келечек үчүн база, потенциал, келечектеги жакшылыктар үчүн салым катары кызмат кылууга жана бүгүнкү кыйынчылыктар убактылуу гана көрүнүштөр деп түшүнүлүүгө тийиш).

Дээрлдик бардык эле элдерге жана улуттарга алдыдагы келечекке умтулган убакытты түз сызыктуу кабыл алуу мүнөздүү (жашоонун алды кызык, арты өкүнүч), деги эле адам баласы алдыга умтулуп жашоого милдеттүү. Мына ошондуктан кийинки муун мурунку муундан кыйын чыгууга тийиш деп айтылып келет.

Биздин элдердеги улуу муундарга, ата-энелерге болгон урмат-сыйга Батыш элдери суктануу менен карашат. Турмуш-шартка байланыштуу улуу балдар башка жактарга, мисалы, шаарларга, шаарларга жакын жерлерге иштеп, жашап кеткенде да үй-бүлөнүн эң кичүү уулу ата-энеси менен каралат, аларды багат, ошону менен ата-эненин үйүн ээлеп калат. Ата үйүнүн кароосуз калуусу кыргыз эли үчүн катуу намыс. Адат-салтты сактайбыз деп жүрүп мезгилден артта калып жаткандыгыбызды да моюнга алууга туура келет. Ошол эле мезгилде америкалык маданияттын алга умтулуу менен жашагандыгы көзгө даана байкалат. Анын тарыхы салыштырмалуу түрдө өтө эле кыска, бирок ушул кыска учурда Америка Кошмо Штаттары болуп көрбөгөндөй ийгиликтерге жетишти. Европалыктар жаңы тарыхын XV кылымдан баштап эсептешет, ал эми бул мезгил америкалыктар үчүн өтө эле байыркы мезгил катары каралат, буга “АКШнын жашоосу жана маданияты” сөздүгүндө келтирилген маалыматтар жана баа берүүлөр эң сонун мисал [Леонтович, Шейгал 2000]:

- old country - иммигранттар массалык түрдө көчүп келишкен “Эски дүйнө” деген мааниде Европа мамлекеттери аталат.

- Old Glory - “Эски даңк” – Американын туусунун лакап аты.

- Old South - Граждандык согушка чейинки “Эски Түштүк”. Адатта, патриархалдык түштүктү эңсөө маанисинде колдонулат.

- Old West - Граждандык согуштун акырынан XIX кылымга чейин Миссисипи дарыясынан ары Батышка чейин созулган Америка Кошмо Штаттарынын аймагы. Бул түшүнүк ковбойлор жана индейцтер, алардын ортосундагы карам-каршылыктар, кызыл кыргын менен ассоциацияланат.

Жаңылыктан (модадан) адаттагы же эски көрүнүшкө, түшүнүккө өтүүнүн убактысы да салыштырмалуу. Быйыл модага айланган дизайн кийинки жылы жок эле дегенде жактырбоону жаратышы толук мүмкүн. Жаңы чыккан курулуш каражаттарын колдонуу менен үй салып асманды карагандар бир-эки жылдан кийин өз үйүнөн уялып калышы да күтүлөт. Бизде токтолуп, бала-чака күтүп калган курак Америкада жаш курак катары түшүнүккө ээ, себеби алар кеч үй-бүлө күтүшөт жана бизге салыштырмалуу өтө кеч балалуу болушат. Азия элдери эрте жетилишет жана аларга он сегиз жашка чейин эле үй-бүлө күтүүгө ураксат берүү керектиги же ага тыюу салуу тууралуу маселелер республикабыздын Жогорку Кеңешине чейин көтөрүлгөн учурлар да бар.

Англис тилинде биз кабыл алган “сутка” түшүнүгү жок, ал “twenty four hours”, “day and night” сөз айкаштары менен берилет. Жалпысынан алганда, убакытты 24 саатка бөлүп кароо америкалыктар үчүн мүнөздүү эмес, ал айрым учурларда самолеттордун жана поезддердин расписаниелеринде гана колдонулат. Негизинен 12 сааттык циклге артыкчылык берилип, ал “түшкө чейинки” жана “түштөн кийинки” деп гана ажыратылат. Бизде деле оозеки кепте көбүнчө кечки саат алты, жети жарым ж.б. деп колдонулуп, 24 сааттык циклге толук көнө албай келебиз. Америка Кошмо Штаттарында балдардын жашы эки жашка чейин ай менен эсептелсе, бизде бир жашка, бир жарым жашка чыкты деп айтылат. Эски адат боюнча адам жашына курсакта жаткан тогуз айды кошуп жиберген учурларыбыз да жок эмес.

Континенттер жана материктер ортосундагы убакыттык белгилеништин ортосунда да бир топ айырмачылыктар бар. Алыста жайланышкан мамлекеттерге барган саясатчылар, дипломаттар жана бизмесмендер күн менен түндүн дээрлик алмашып калгандыгынан, жок эле дегенде, чоң айырмачылыктардан улам бир топ дискомфортко дуушар болушат.

Б. Брайсондун пикири боюнча, америкалык жашоонун тез темпи англис тилинин америкалык вариантына да өз таасири тийгизбей койгон жок. Жаңы жана тааныш эмес түшүнүктөрдү чагылдыруучу сленгдер пайда болду, жаңы жерге жайгашкандардын кеңири

отуруп маектешүүгө да убактылары аз эле, мына ошондуктан көпчүлүккө оюн кыска формада билдирүү адат боло баштады.

Бир эле мезгилде түрдүү тилдер ар кандай өнүгүү стадиясында болушу мүмкүн. Тилдер да улуттун, элдин өнүгүү даражасына жараша болушу айкын чындык. Мисалы, Батыш мамлекеттеринде активдүү тилдик катмарга кирип калган рынок экономикасына байланыштуу сөздөр бизде азырынча жаңы сөздөр (неологизмдер) катары жашап жаткандыгы чындык. Ошондой эле, дыйканчылык менен алек болгон элдерде бул тармакка байланышкан терминдер, мал чарбасы менен алектенген элдерде ушул багыттагы сөздөрдүн көп колдонулушу, алардын кеңири өнүгүүгө ээ болушу жана кеңири жайылтылышы айтпаса да түшүнүктүү. Түндүктө жашаган элдерде кардын, сууктун түрүн билдирүүчү, чөлдө жашаган элдерде кумдун, ысыктыктын түрлөрүн чагылдыруучу сөздөр башка элдерге салыштырмалуу арбын. Тоолуктарда же токойлуу жерлерде жашагандарда деле ушул сыяктуу эле көрүнүштөр. Мезгил, убакытка, саясий көз караштарга байланыштуу кептерди өз мезгилине жараша колдонбоо саясий дезинформацияга алып келиши, мурдагы бирин-бири түшүнбөстүктөрдүн же түшүнүүнү каалабоочулуктун сакталып калышын жаратат. Социалисттик система жашап турган мезгилде “империализм – чирип бара жаткан капитализм”, “бүткүл дүйнөдө коммунизм женет” деп башкаларды коркутуп, жумшак айтканда, алардын нервине тийип козутуп келгенбиз. Азыр, капиталисттик мамлекет деген да, социалисттик мамлекет да, алар уюштурган Варшава договору да жок, ошондуктан тирешпейли, биз бири-бирибизге душман эмес экенбиз, тынч жашайлы, куралданууга кеткен абдан чоң каражаттарды элдин жашоосу үчүн жумшайлы дебеген саясатчыларга карапайым калк түшүнбөй келет.

Адабияттар:

1. Веденина Л. Г. Теория межкультурной коммуникации и значение слова // Иностранные языки в школе. – 2000. - №5.
2. Кадырбекова П. К. «Аспекты межкультурной коммуникации»/ Историческая роль Александра Гумбольдта и его экспедиций в развитии мировой, региональной и национальной науки: материалы второй международной конференции. – Алматы, 2004. – с. 68-75.
3. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000.

* * *

УДК 82-1/-9

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ТЕРГӨӨ СӨЗДӨР

Сопонова Айнура Аскарровна, аспирант

ainurasoponova@mail.ru

Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары

К.Ш.Токтомаматов атындагы

Эл аралык университети

Аннотация: Кыргыз эли эзелтеден бери эле түпкүлүктүү, уюткулуу калк болуп, көөнөрбөс тарыхка бай, узак убакыттан тартып өз каада-салтын, үрп-адатын жоготпой келген улут болуп эсептелет. Улам коом өзгөргөн сайын адамдардын көз караштары да өзгөрүлөт. Ошол себептен улам учурда жаштарыбыз каада-салт, үрп-адаттарга көп деле көңүл бурбай калышты. Бирок улуу адамдардын айткан сөздөрү, элдин каада-салтын чагылдырган чыгармалар жаштардын кулагына күмүш сырга болуп кагылып турса, демек көркөм адабияттарды окуу менен окурман өзүнө жан дүйнө азыгын топтойт. Ал эми каада-салттар кандай өзгөрүүгө учураса да, ал өзүнүн түпкү нугун сактап калат. Анткени ал элдин аң-сезиминде жашап, жашоо-турмушуна жана жан дүйнөсүнө сиңип калган.

Кыргыз элинде учурда ар дайым колдонулуп келе жаткан салттардын бири – тергөө сөздөрү. Бул макалада улуу жазуучубуз Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы тергөө (табу) сөздөргө иликтөө жүргүзүүнү максат кылдык.

Түйүндүү сөздөр: каарман, табу, салт-санаа, ирония, көркөм адабият, тыюу, аң-сезим, модалдык сөз, лексика, лингвистика.

СЛОВА ТАБУ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Сопонова Айнура Аскарровна, аспирант
ainurasoponova@mail.ru
преподаватель международного
университета имени К.Ш. Токтомаматова
г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: *Кыргызский народ всегда был коренным, плодородным народом, богатым неисчерпаемой историей, народом, давно не теряющим своих традиций и обычаев. Вместе с обществом меняется и отношение людей. В результате наша молодежь сегодня мало внимания уделяет обычаям и традициям. Однако слова пожилых людей и произведения, отражающие народные традиции, звучат серебряным звоном в ушах молодежи. Таким образом, читая художественную литературу, читатель накапливает эмоциональную подпитку. Однако, как бы ни изменились обычаи, они останутся прежними. Потому что он жил в сознании людей и был поглощен в их жизни и души.*

Одной из самых распространенных сегодня традиций кыргызов является - старание не произносить имена старших людей. В данной статье мы ставим целью исследовать слова табу в произведениях нашего великого писателя Чингиза Айтматова.

Ключевые слова: *персонаж, табу, традиция, ирония, художественная литература, запрет, сознание, модалное слово, лексика, лингвистика.*

TABOO WORDS IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Ainura Askarovna Soponova
ainurasoponova@mail.ru
lecturer of the International University
named after K.Sh. Toktomamatov

Abstract: *The Kyrgyz people have always been an indigenous, fertile people, rich in inexhaustible history, a people who have not lost their traditions and customs for a long time. Along with society, people's attitudes are changing. As a result, our young people today pay little attention to customs and traditions. However, the words of the elderly and creative works reflecting folk traditions ring in the ears of young people. Thus, by reading fiction, the reader accumulates emotional nourishment. However, no matter how the customs have changed, they will remain the same. Because it lived in the minds of people and was absorbed into their lives and souls.*

One of the most common Kyrgyz traditions today is to try not to say the names of older people. In this article we aim to explore the words of taboo in the works of our great writer Chingiz Aitmatov.

Keywords: *character, taboo, tradition, irony, fiction, prohibition, consciousness, modal word, vocabulary, linguistics.*

Табу – (табу – полинезий сөзү, кыргызча та “белгилөө”, ру “бүткүл”, “бардыгы”) тыюу салынган сөздөр, тагыраак айтканда, ыйык же жамандык алып келет деген ишеним менен кээ бир нерселердин атын атоого тыюу салуу. Бул полинезиянын диний ырым-жырымдарынан улам алынган термин болуп эсептелет. Ал эми кыргыз тилинин лингвистикасында өз аты менен атоого тыюу салынган сөздөр же тергөө сөздөрү. Анткени табуда кандайдыр бир себептерден улам: диний ишенимдерге, ызаттоо, сыйлоо,

өзгөчөлүктөрүн даңазалоо, аңчылыкка, ден соолукка же адеп-ахлактык эрежелерге байланыштуу нерселердин аты тике аталбай, анын ордуна башка сөздөр колдонулат.

Белгилүү окумуштуу К. Юдахин: “Дарттын чыныгы аталышын атоо, анын тездик менен таралып кетишин шарттайт деген элдик ишеним болгон. Ошол себептен кыргыздар “чечекти” – “улуу тумоо”, “чыйканды” – “сыздоок”, “келтени” – “кара тумоо”, “безгекти” – “калтыратма” деп атап, табу сөздөрүн колдонушкан”- дейт.

Тергөө сөздөрү негизинен кыргыз тил илиминде тематикалык жактан төмөндөгүдөй топко бөлүштүрүлүп жүрөт: 1) адам аттарына байланыштуу тергөөлөр; 2) коркунучтуу жана жагымсыз окуяларга, кубулуштарга байланыштуу тергөөлөр; 3) үй-бүлөлүк адат-расмиге байланыштуу тергөөлөр; 4) адамдын жаш өзгөчөлүгүнө, сырткы турпатына, мүнөзүнө байланыштуу тергөөлөр; 5) дипломатиялык тергөөлөр ж.б.

Кыргыз элинин турмушунда тергөө сөздөрү антропонимдерде, адам аттарын тергөөдө кеңири пайдаланылат. Мисалы, айыл жергесинде тергөөнүн жаңы формалары пайда болду, Робот (кыймылдашы жай, олдоксон кыймылдаган кайын ини же киши), Барби (куурчактай жасанып, өзүнүн боюна каранып жүргөн кыз), Жылдыз (1. Өзүн асмандатып, көтөргөн адам. 2. Өтмө мааниде терс кыялы менен таанымал), Ракета же Шамал (нары-бери шымаланып, көз ачып жумганча иш бүткөргөн адам), Сүмбүл аке (түрк кинофильминен каармандын мүнөзүнө окшоштуруп), Мөлмөл (көзүнүн жашы даяр турган), Ойтберме (жумуш жасарда жок болуп кетет, жалкоо, жан багар), ошондой эле кесибине байланыштырып молдо аке, раис ага, бухгалтер эже, доктор эне ж.б. Мына ушул сыяктуу тергөөлөр негизинен улууну урматтоо, кичүүнү кадырлоо себепинен пайда болгон, экинчиден, тергелген адамдын кесибин, мүнөзүн, келбетин да чагылдырып берет. Эл арасындагы мындай тергөөлөр улуу-кичүүнүн кулагына жат болуп, өз атындай эле айтылып калат. Дал ушундай элдик адеп-расми чыгармачыл адамдар үчүн кемибес уютку болуп эсептелет.

Элдин чыгаан уулу, залкар жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында элдик философия, алардын жашоо образы кенен чагылдырылып берилген. Автордун чыгармаларын барактап отуруп, тилдик каражаттардын ичинен тергөө (табу) сөздөргө токтолууну эп көрдүк. Жазуучунун чыгармаларын иликтеп жатып, табу сөздөрдү төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрдүк.

1. Элдик үрп-адатка байланышкан тергөөлөр

Кыргыз тилинде тергөөгө көп алынган сөздөр – адам аттары. Бул көбүнчө үй-бүлөгө жаңы кошулган келинге тиешелүү. Элдик салт боюнча наркты сактап, үй-бүлөнүн жаңы мүчөсү өзүнөн улуу, кичүүнү өз атынан атабай тергеп айтууга тийиш. Бул ийменүү – улуу, кичүүнү урматтоосу жана кадырлоосу. Ал эми жаңы келин өзүнүн кайын журтундагы туугандарын жашына, кесибине, мүнөзүнө жараша сыпаттап, башка ат менен атаган, бул бир жагынан ыйбаны, сыйлоону билдирген. Үй-бүлө мүчөлөрүн гана эмес, бүтүндөй айылдагы улуу-кичүүнүн өз ысымдары айтылбай тергелип келген. Тергөө кыз баланын же уул баланын үй-бүлөдөгү ордуна карата, кичине бала, уул, жанагы кыз, секелек кыз деген сыяктуу сөздөр аркылуу тергелген. Мисалы: 1. - *Ай, кичине бала, менин аттарым кайсы, бери жетеле!* [5] 2. Жибитилген бадырайган жүгөрүлөрдөн Алиман чоң ченгелдеп алып: “Эне, ушул жүгөрү дүмбүл болгуча **кичине бала** аман-эсен кайтып келсин!” -деп, саамалык үрөндү огородго чачып жиберди. 3. Көрөсүң го, эне, менин айтканым келет. Буйруса **кичине балага** дүмбүлдү өзүм отко кактап, бышырып берем. [7] Бул мисалдарда *кичине бала* деген кайрылуу көбүнчө үйдүн кенже балдарына карата айтылып, каратма сөз маанисинде да, номинативдик мааниде да колдонулду. Мында баланын жаш өзгөчөлүгү менен бирге ага карата эркелетүү сый мамиле бар. Кичине бала аталышындагы тергөө сөздөр жазуучунун чыгармаларында арбын, биз мында бир нечесин гана мисал катары алдык.

Найман-Эненин үйүнө келип кошок кошкон келиндер: **Уулдун** көзүн кузгун ойду го, **уулдун** денесин көркоо сойду го. Колго таштап уулду, жолго таштап уулду, биздин эрлер кантип басып жүрүшөт, баштарына кантип телпек кийишет!..[8]. Айрым учурда уул же кыз аталышы менен гана тергелет, мында ким жөнүндө сөз болуп жатканы үй-бүлө мүчөлөрүнүн

баарына эле маалым. Кээ бир учурда кыз балага карата форма жасоочу -ке мүчөсүнүн жалгануусу менен тергөөнүн “кызыке” деп аталган түрү да эл ичинде көп кездешет: Төрдө кызара бөртүп отурган булкуйган жоон киши, казандай түлкү тебетейинин астынан мени жалт карап алып, тамагын жасап мурчуя, жөтөлмүш болуп койду. – И-и, **кызыке**, келегой, секет! – деп жеңем жароокерлене кайрылды. [2]. Тууган-урук, жек-жаатка байланышкан табу сөздөр кандайдыр бир деңгээлде туугандык жакын экендигин аныктайт. Тергөө лексикасында тууганчылыктын мүнөзүн чагылдырган жээн бала, жээн кыз, өзүбүздүн кыз, акемдин баласы деген сыяктуу сөздөр да айтылат: 1. Женемдин өзгөчө шыңкылдаган күлкүсү босогодон эле угула берди: “ай, **жээн бала**, көп кетти деп ичиң ачышпай эле койсун, таажеңдин баркын колго тийгенде билесиң! Өзүң көрөсүң го! Хи-хи-хи!” [2]. 2. Ай, **жээн бала**, бери келип, сүйрөп чыккыла, бул көк бетти, - деп жеңем кол булгап койду. [2]

Профессор Р.А.Будагов табуларга байланышкан төмөнкүдөй кызыктуу фактыларды келтирет: “Кафрларда аял өзүнүн күйөөсүнүн атын толук айтууга гана эмес, анын жана туугандарынын ысымын белгиленген сөздүн бир эле мууну башка сөздөрдүн тутумунда кезиксе, аны айтууга да катуу тыюу салынган. Мындай учурда аял аларды тергөө үчүн өзгөчө сөздөрдү, өзгөчө “неологизмдерди” ойлоп табууга аргасыз болгон”. [11] Чындыгында, кыргыз элинде турмушка чыккан жаш келин күйөөсүн өз аты менен атабайт, элдин көзүнчө атын атоо одоно угулат деп, сый катары тергегешкен. Бул эзелтеден бери келе жаткан салт болуп эсептелет. Чыгармадан мисал келтирип көрөлү: 1. - **Энемдин баласы! Энемдин баласы!** – деди ал кысталып шыбыраган үн менен, анан чыдай албай кетип, “Ысмайыл” – деп өз атынан айтып, кубанганынан балактап ыйлап жиберди. [3] 2. Мындай карасам, орогун колунан түшүрүп, келиним кан-сөлү жок купкуу болуп турган экен. Жылан чаккан экен деп, “кокуй, **апамдын баласы**, эмне болду?” – деп жанына жетип бардым.[7] 3.“... Жаман жери **байымдын** сыркоосу күчөгөндөн күчөдү, ыкшып эле жөтөлөт, дарты өпкөсүндө экен”[3] 4. - Кой, **баланын атасы**, айланайын, тамашанды кой. Мени тим эле баладай көрөсүң да! [9] Келиндердин күйөөсүн өз атынан атабай тергөөсү кайын журттан жана үй-бүлөдөгү улуу муундан ийменүү болуп эсептелген. Экинчиден, үй-бүлө мүчөлөрүнүн алдында анын (күйөөсүнүн) кадыр-баркын көтөрүү, балдарга анын ким экендигин, үй-бүлөдөгү ордун сездирүү, аял-эркектин ортосундагы ызаат, сый мамиле болуп эсептелген.

Азыркы мезгилде күйөөсүн тергөө салттан калып калды, көпчүлүк эле жаштар “Баланча” деп өз атынан эле аташат. Анткени адам баласы коом менен бирге өнүгөт, башка элдер менен болгон карым-катыш, социалдык тармактар сөзсүз өз таасирин тийгизбей койбойт. Коомдун өзгөрүшү, мезгилдин алмашуусу кыз-келиндердин да көз карашын өзгөрттү десек болчудай.

2. Адамдын кесибине байланышкан тергөө сөздөрү

Кандайдыр бир өндүрүштүк, ишмердигине, адистигине же кесибине байланыштуу бириккен адамдардын белгилүү жамаатынын кебине тиешелүү болгон сөздөр профессионализмдер деп аталат. [10] Профессионализм – лат.proftssio “кесип” деген сөзүнөн. Кесиптик сөздөр жалпы элдик кепте колдонулуу жана өнүгүү деңгээлине жараша кыргыз тилинин лексикасынан орун алган. Анткени элдин жашоосу, күнүмдүк турмушта пайдаланган кесиби, ар кандай эмгеги, чыгармачыл дарамети сүйлөгөн кебинде, лексикасында чагылдырылат эмеспи. Булар чектелген лексиканын тобуна киргени менен элдик оозеки кепте байма-бай колдонулуп, биринчиден, тергелген адамдын өзүнө карата ийменген атоо болсо, экинчиден анын кесибин, же болбосо хоббисин, чыгармачыл кызыгуусун белгилеп көрсөтөт. Кесиптик сөздөр ар түрдүү адистиктерде эмгектенген өкүлдөрдүн оозеки кебинде колдонулуу менен көркөм адабий чыгармалардын тилинде көп колдонулат. Жазуучу өз чыгармасында образды ачып берүүдө, өндүрүштүк кесиптин мүнөзүн ачып берүүдө көркөм сөз каражаттары катары кесиптик сөздү да байма-бай колдонот. Кесиптик сөздөр коомдун өнүгүшү менен тыгыз байланышта болуп, өз чөйрөсүн кеңейтип турат. Мурун сабаты жоюлган адамдарды молдо деп аташып, балдарын сабаттуулукка окутуу үчүн молдолордун колунан таалим алдырышкан. Учурда бул сөздүн

ордун араб тилинен кирген “мугалим” сөзү алмаштырып калды. Мисалы, 1. Кайнисинин сүрөтүн карап Алиман: “Биздин **мугалим бала** окшогон сулуу жигит турбайбы,эне”-деди. [7] 2. Биринчи жолу тойго бараткандай, аны-муну эркелеп сүйлөп: **Мугалим бала** поюздан түшкөндө, сен унчукпай тур, эне. Мени тааныр бекен? – деп, анан туруп, - “жок, эне, мен артынан барып, **мугалим баланын** көзүн басып калайын, кантер экен, ай бул ким өзү деп, чочуп кетер бекен!” – деп күлүп жатты. 3. Жанагыдай тамашалап келе жатып, бир убакта муңдана түшүп, өзүнчө кобурап койду: “**Мугалим бала** Касымга аябай окшош, ээ?” – деп унчукпай калды. [7] 4. Алиман мени колтуктап келе жатып ошондо колуна колума аскер тумагын карматты: “Ме, эне, **мугалим бала** таштап кетти” – деди ал.[7] 5. Атамды үй ээси экен деп эч кимиси кайрылчу да эмес. “Ой, **устаkene** барбай эле кой, - ал дөңгөлөк, аспаптарынан башка эчтеке менен иши жок. Алардын эки үйүн тең билген байбичеси, ошого бар” – дешчү [5]. Мында “**устаке**” өз кесибин эң жакшы билген кесипкөй, бирок үй-бүлөнүн анча-мынча көйгөйүнө аралаша бербеген киши катары мүнөздөлөт. Ошондой эле орус тили аркылуу кирген кесиптик сөздөр да кыргыз адабий чыгармаларында кеңири орун алган: Аны көрө калган Тотой кат келбесине көзү жетсе да, сокуда жанчып жаткан машагын таштай коюп, тигинин артынан тарамыштуу арык колдорун булгалап, дирилдеген үн менен кыйкырат: - Аий, **почточу аке**, бизге кат барбы? Ошондой эле – Ата, биздикин көздөй **чондор** келатат [6].

Кесибине карата тергөө – кадимки көрүнүш. Мындай тергөө аны башкалардан айырмалап туруучу бирден бир атоо, анын кимдигин белгилеп көрсөтүүчү каражат болуп эсептелет. Бул мисалдардагы мугалим бала, жылкычы жигит, почточу аке, устаке деп айтылган тергөө сөздөрү кыргыз лексикасынын тарыхынан же болбосо баюу жолдорунан да кабар берет. Мисалы, жылкычы аке, устаке сөздөрү революцияга чейин эле колдонулуп келген сөз болсо, устаке сөзү “уста аке” сөзүнүн тарыхый жактан бириккен формасы. Мугалим, почточу сөздөрү кыргыз тилине сырттан кирген сөздөрдүн катарын толуктайт. Ал эми **чондор** дегенибиз контексттик синоним болуп эсептелет, бирок “чондордун” аты аталбай алардын кызматтык орду көрсөтүлүп, кайсы бир деңгээлде тергөө мааниси бар.

Бир караганда, *мугалим бала, почточу аке, уста аке, кичине бала, жээн бала, апамдын баласы, энемдин баласы* деген тергөө сөздөр **бала, аке, баласы** деген сыяктуу жандама мүчөлөр аркылуу аталып жатат. Аныкталгычтан кийин келип, анын заттык белгисин, кээде сыпаттык белгисин көрсөтүү менен, ага кошумча ат (атоо) да берип турган сүйлөм мүчөсү **жандама мүчө** деп аталат.[10] Жогорку сүйлөмдөрдөгү бала, аке, баласы деген сөздөр өзүлөрүнүн алдындагы мугалим, почточу, апамдын, энемдин, кичине, жээн деген аныкталгычтарды жандай айтылып, тергелген адамдын кимдигин, туугандык белгисин, кызмат ордун көрсөтүп турат.

3. Ирониялык мааниде колдонулган тергөө сөздөрү

Ирония (гр.- шылдың, келеке) - турмуштук көрүнүштү же кандайдыр бир нерсени атайын апыртып мактоо менен адамдын кемчиликтерин күлкүлүү кылып берет же адамдын жашоосундагы кандайдыр бир терс көрүнүштү акырын келекеге алат: “ –Ох, жаным, өлүп кетебизби, **Элпек аке** бар эмеспи, ошо бүтүрөр, байыс алалычы. Деги **Элпек аке** болбосо биз эмне кылмакпыз, - деп буйтка жерге отура калып, ушак-айын сөзгө кирет” [1]. Мында Момун чалдын жооштугуна, өз кадырын көрсөтө биле албагандыгына байланыштуу басмырланып “элпек аке” атка конгондугу көрсөтүлүп тургансыйт.

Кээ бир учурда адамдын терс жактары өз аты аталбай, кызмат орду, кийген кийимдери боюнча да атап көрсөтүлгөн. Ошол атоо кимге карата айтылып жаткандыгы контексттен улам маалым болот: Мобу **булгаары тончон жаңы манапты** эмне ээрчитип келдиң буерге: мени шылдыңдатыш үчүнбү? [6].

Жыйынтыктап айтканда, жандама мүчөлөр (элпек аке, мугалим бала, кичине бала, жээн бала, устаке, апамдын баласы ж.б.), кадыресе сөздөр (уул, кызык, чондор), кээде туруктуу сөз айкаштары да тергөө маанисинде колдонула берет. Ал эми бүгүнкү күндө ар кандай ишенимдердин, ырым-жырымдардын жоголуп, анчалык колдонулбай баратышы

менен табулар да лексиканын курамынан чыгып, сейрек колдонулуп баратат. Ошондой болсо да кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларында элдин мурунку жашоосун, турмушун, үрп-адатын, каада-салтын, дүйнөгө болгон көз карашын реалдуу чагылдырып берүүдө, каармандардын кептери аркылуу алардын образ-мүнөздөрүн так, таамай, терең ачып берүү максатында атайын көркөм каражаттардын бир ыкмасы катары пайдаланылып жүрөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. “Ак кеме” 3-том, Бишкек “Учкун” – 2009
2. Айтматов Ч. “Биринчи мугалим” 2-том, Бишкек “Бийиктик” – 2008
3. Айтматов Ч. “Бетме-бет” 1-том, Бишкек “Учкун” – 2009
4. Айтматов Ч. “Делбирим” 1-том, Бишкек “Учкун” – 2009
5. Айтматов Ч. “Жамийла” 1-том, Бишкек “Учкун” – 2009
6. Айтматов Ч. “Гүлсарат” 2-том, Бишкек “Бийиктик” – 2008
7. Айтматов Ч. “Саманчынын жолу” 2-том, Бишкек “Бийиктик” – 2008
8. Айтматов Ч. “Кылым карытар бир күн” 4-том, Бишкек “Учкун” – 2009
9. Айтматов Ч. “Кыямат” 5-том, Бишкек “Учкун” – 2009
10. Азыркы кыргыз адабий тили Бишкек, “Аврсия пресс”, 2015
11. А. Сапарбаев Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б: «Кыргызстан-Сорос», 1997

* * *

УДК 41:415.2:482:494.3

СЛОЖНЫЕ ВОПРОСЫ МОРФОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

*Турдуев Келдибек Турдуевич, к.ф.н., доцент;
Суркеева Венера Бекмаматовна, к.ф.н., доцент,
Иманкулова Умидахон Закиржановна,
преподаватель
ОшГУ, г. Ош, Кыргызская Республика*

Аннотация: Наша статья посвящена сложным вопросам именных частей речи современного русского языка, при изучении которых студенты допускают грамматические ошибки. Большая группа ошибок приходится на категорию рода, которая отсутствует в их родном языке. Имена прилагательные и числительные в киргизском языке неизменяемые части речи, и, естественно, здесь происходит процесс интерференции, то есть перенос грамматических законов родного языка на изучаемый иностранный язык. Личные, вопросительно-относительные местоимения русского языка при склонении имеют совсем другие основы, что также является затруднительным для студентов, изучающих русский язык. Поэтому авторы статьи постарались заострить внимание на трудных вопросах морфологии современного русского языка.

Ключевые слова: морфология, грамматическое значение, грамматическая форма, грамматическая категория, интерференция, части речи, субстантивация, адъективация, прономинализация, дробные числительные.

АЗЫРКЫ ОРУС ТИЛИНИН МОРФОЛОГИЯСЫНЫН ТАТААЛ МАСАЛЕЛЕРИ

*Турдуев Келдибек Турдуевич, .ф.и.к, доцент,
Суркеева Венера Бекмаматовна, ф.и.к., доцент,
Иманкулова Умидахон Закиржановна, окутуучу,
ОшМУ, Ош ш. Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Биздин макала азыркы орус тилинин заттык сөз түркүмдөрүнүн татаал масалелерине арналат, аларды окутууда студенттер грамматикалык каталарды кетиришет. Каталардын көпчүлүк түрү род категориясына туура келет, себеби ал категория кыргыз тилинде жок. Сын жана сан атоочтор кыргыз тилинде өзгөрүүсүз сөз түркүмдөрү болуп саналат, ошондуктан мында интерференция процесси жүрөт, б.а. эне тилинин грамматикалык мыйзамдарын окутулуучу чет тилинде пайдалануу. Орус тилинин жактык, сурама ат атоочтору жөнөдөлгөндө такыр башка сөздөр пайда болот, бул дагы орус тилин үйрөнүүчүлөр үчүн кыйынчылыктарды туудурат. Ошондуктан макала авторлору азыркы орус тилинин морфологиясынын татаал масалелерине көңүл бурууга аракет кылышты.

Ачык сөздөр: морфология, грамматикалык маани, форма, категория; интерференция, сөз түркүмдөрү, субстантивация, адъективация, прономинализация, бөлчөк сандар.

DIFFICULT ISSUES OF MORPHOLOGY OF THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE

Turduev Keldibek Turduevich, candidate of philological sciences, associate professor

Imankulova Umidakhon Zakirzhanovna, lecturer Osh State University, city of Osh, Kyrgyz Republic)

Abstract: Our article is devoted to the complex issues of the nominal parts of speech of the modern Russian language, in the study of which students make grammatical errors. A large group of errors fall into the category of gender, which is absent in their native language. Adjectives and numerals in the Kyrgyz language are invariable parts of speech, and, naturally, the process of interference takes place here, that is, the transfer of the grammatical laws of the native language to the foreign language being studied. Personal, interrogative-relative pronouns of the Russian language in declension have completely different bases, which is also difficult for students learning the Russian language. Therefore, the authors of the article tried to focus on the difficult issues of the morphology of the modern Russian language.

Key words: morphology, grammatical meaning, grammatical form, grammatical category, interference, parts of speech, substantivization, adjectivization, pronominalization, fractional numbers.

Своими корнями учение о частях речи уходит в античность. Учение Александрийской школы, среди которых наибольшей известностью пользуется Дионисий Фракийский. Наиболее значительной была грамматика Смотрицкого. У Ломоносова мы находим в его “Российской грамматике” те же восемь частей речи. Учение о частях речи развивали Востоков, Павский и Буслаев. В современном русском языке рассматривается учение о частях речи академика Виноградова, который обобщил все предыдущие теории.

Грамматический строй языка обладает целым рядом характерных черт и прежде всего устойчивостью, т.е. способностью прочно сохранить свой облик в течение многих веков. Однако устойчивость не есть отсутствие развития: в грамматическом строе языка совершаются, хотя очень медленно и постепенно, известные изменения, которые и изучаются исторической грамматикой [1].

Авторы статьи остановились на сложных вопросах именных частей речи. Актуальность данной темы является в том, что русский язык становится средством межнационального общения. Он получил статус одного из мировых языков.

Цель статьи – выявить наиболее сложные вопросы морфологии современного русского языка для студентов, окончивших нерусские школы.

1.Имя существительное имеет три грамматические категории рода, числа и падежа. Для студентов и учащихся нерусских школ трудным является усвоение категории рода, так как род в их языке отсутствует. Поэтому на первоначальном этапе изучения категории рода

имеются закономерные ошибки типа *мой дом, мой мама, мой пальто*. Поэтому учителю русского языка приходится вести большую работу по усвоению категории рода существительных русского языка.

В русском и киргизском языках имеются по шесть падежей. Много ошибок допускают учащиеся по определению падежа имён существительных. Например, *Охотник застрелил зайца*. Нужно определить падеж подчёркнутого существительного *заяц*. Во многих случаях студенты отвечают родительный падеж. Потому что у одушевлённых существительных форма винительного падежа совпадает с формой родительного падежа. Поэтому мы предлагаем просклонять существительное *женского рода на – а, -я*.

Им.падеж. *лис-а, слон-□*

Родит. пад.. *лис-ы, слон-а*

Винит пад. *лис-у, слон-а*

Как видно на примерах, у существительного *лиса* падежи не совпадают, поэтому форма существительного *слон-а* имеет форму винительного падежа. Таким образом, методом подстановки слов мы правильно определим падеж существительного. РП – *нет лисы, слона*; ВП – *вижу лису, слона*.

Хотя падеж можно определить и по лексическому значению: а) собственно-родительный: *сочинения Пушкина*; б) количественно-отделительный: *от дождя*. У ВП обозначение прямого объекта: *читать Пушкина*.

2. Имя прилагательное самостоятельная изменяемая часть речи, но зависящая от рода, числа и падежа имён существительных: *большой дом, большая дорога, большое окно, большие дома*.

Трудности в освоении имён прилагательных представляют их разряды: 1) качественные обозначают качества и свойства предметов: *добрый человек*; 2) относительные – различные отношения к другим предметам: *каменный дом*; 3) притяжательные обозначают принадлежность предметов к лицу или животному: *отц-ов портфель, лис-ий-□ хвост*.

Морфологические признаки у качественных прилагательных - наличие кратких форм и степеней сравнения, которых нет у остальных разрядов. Только по таким основным признакам можно различать разряды этой части речи. Имеются переходные явления из одного разряда в другой: относительно-качественные: *золотое кольцо – золотое сердце, деревянный стол – деревянное лицо*; притяжательно-качественное: *медвежья берлога-медвежья услуга* (грубая, неуклюжая услуга, как ухватки медведя).

Для прочного усвоения этого вопроса требуется знание морфологических признаков каждого разряда и причины перехода среди них.

3. Имя числительное обозначает количество и порядок предметов при счёте. Они сочетаются с именами существительными. Количественные числительные *один дом, одна груша, одно окно, одни очки* изменяются по родам и числам в зависимости от рода, числа имён существительных, т.е. существительные и прилагательные согласуются. Ошибки студентами допускаются типа *один дом, один груша, один окно, один очки*.

Числительные *два* управляют существительными в родительном падеже ед. числа мужского и среднего рода: *два дома, два окна*, а в женском роде *две капли*. Остальные числительные не имеют категории рода: *три дома, три, четыре капли, три, четыре окна*.

Числительные от *пяти* управляют существительными в родительном падеже мн. числа: *пять домов, двенадцать стульев*. Но студенты часто допускают ошибки типа *пять дома, двадцать два домов*.

Сложные числительные изменяют обе части: *нет двадцати пяти студентов*. Ошибки типа *нет двадцать пять студентов, нет двадцать пяти студентов*.

Самую большую трудность представляет склонение количественных числительных, так как они имеют несколько групп изменения по падежам, которые в древнерусском языке относились к разным частям речи: 1) *один, одна, одно, одни* как местоимения *этот, это, эта, эти*; 2) *пять-тридцать* как существительные *степь*; 3) *сорок, девяносто, сто* в ИП и

ВП, в остальных падежах *сорока, девяноста, ста*; 4) *пятьдесят-восемьдесят* изменяют обе части как существительное *степь*; 5) *двести-четыреста* первую часть изменяет как 2, 3, 4, а вторую – как существительное *село* во мн. числе; 6) *пятьсот-девятьсот* – первую часть как 5-9, вторую – *сёла*; 7) *тысяча* как *туча*, *миллион* как стадион; *миллиард* как авангард. 8) составные количественные числительные изменяются каждое по своим группам.

Порядковые числительные имеют морфологические признаки имён прилагательных: *красный-первый, красная-первая, красное-первое, красные-первые*. Академик В.В. Виноградов считал их относительными прилагательными [2]. У составных порядковых числительных при склонении изменяется только последний компонент и только он является порядковым Ю а остальные количественными числительными:

Им.п. *две тысячи двадцать второй год*

Род.п. *две тысячи двадцать второго года* и т.д.

Дробные числительные обозначают не целые числа предметов, а их дроби. По составу они являются составными: *8/100 восемь сотых, 4-2,10 четыре целых две десятых*. В отличие от киргизского языка числитель является количественным числительным, а знаменатель – порядковым числительным.

Дробное числительное полтора (1,5) образованы от *половины второго*. В мужском и среднем роде *полтора листа, ведра*; в женском роде *полторы груши*.

Собирательные числительные обозначают совокупность лиц и предметов как целое. *Двое, трое, четверо-десятеро*. Они сочетаются только с определёнными существительными: *двое мальчиков, двое военных, четверо людей, их осталось двое, трое котят, двое суток, трое саней, четверо щипцов, трое перчаток*.

4. Местоимения не называют предметов, их признаки и количества, а только указывают на них: *А паром уходит всё дальше и дальше. Наконец, он пристаёт к тому берегу* (Серафимович). Местоимения часто замещают существительные, прилагательные и числительные. Однако против такого узкого понимания местоимений справедливо выступал ещё Г. Павский: «Местоимения не заменяют имён, а служат только указанием на них или напоминанием об них, вовсе не выражая качества, вида, числа вещей ... только намекают на них» [3]. Среди разрядов местоимений для студентов являются трудными склонение личных местоимений, так как при этом они изменяют свои основы:

Им.п. *я, ты, он, оно, она, мы, вы, они*

Род.п. *меня, тебя, его, её, нас, вас, их*

Дат.п. *мне, тебе, ему, ей, вам, вам, им*

Вин.п. *меня, тебя, его, её, нас, вас, их*

Тв.п. *мною, тобой, им, ею, нами, вами, ими*

Пр.п. *обо мне, о тебе, о нём, о ней, о нас, о вас, о них*

Такое разнообразие супплетивных (других) основ местоимений, конечно, на первоначальном этапе обучения, представляет большие трудности усвоения склонения личных местоимений. Таким образом, мы рассмотрели только трудные вопросы именных частей речи морфологии современного русского языка, которые имеют свои специфические морфологические признаки по сравнению с грамматикой родного языка студентов.

Мы считаем, что для успешного изучения морфологии современного русского языка, студенты должны опираться на грамматику родного языка. Тогда они лучше будут понимать, и усваивать грамматику современного русского языка. Поэтому является обязательным изучение предмета «Сопоставительная типология русского и киргизского языков» в высших учебных заведениях.

Использованная литература:

1. Голанов И.Г. Морфология современного русского языка. Изд. «Высшая школа». – М., 1965. С.3.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., «Высшая школа», 1986. С.164.

3. Павский Г. Филологические наблюдения над составом русского языка. – СПб., 1850. – С.249.
4. Буланин Л.Л. Трудные вопросы морфологии. Изд. «Просвещение». – М., 1976.

* * *

УДК 821

СТУДЕНТТЕРДИН АДЕП-АХЛАКДЫК ТАРБИЯСЫН ӨНҮКТҮРҮҮ

Усенова Назира Туратбековна, магистр, ага окутуучу, ОшМУ

Алибаев Алмазбек Назирдинович, магистр, ага окутуучу, ОшМУ

Аннотация: Азыркы учурда, орто кесиптик билим берүүнүн федералдык мамлекеттик билим берүү стандарттарына ылайык, академиялык дисциплиналардын жана кесиптик модулдардын мазмуну кесиптик компетенцияларды - билимдерди жана көндүмдөрдү гана эмес, ошондой эле жалпы - тандалган кесиптин социалдык маанисин түшүнүүнү калыптандырууну карайт, коллективде иштөө, кесиптештер менен эффективдүү баарлашуу, тарыхый мурастарга жана маданий баалуулуктарга аяр мамиле жасоо, социалдык, маданий жана диний айырмачылыктарды сыйлоо, сергек жашоо образын сактоо, кызматкердин кесиптик имиджинин ажырагыс бөлүгү катары руханий жактан өнүктүрүү.

Ачкыч сөздөр: адеп-ахлак, биримдик, коом, мурас, руханий, студент, тарбия.

РАЗВИТИЕ ДУХОВНОГО И НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ

Усенова Назира Туратбековна, магистр, старший преподаватель, ОшГУ

Алибаев Алмазбек Назирдинович, магистр, старший преподаватель, ОшГУ

Аннотация: В настоящее время в соответствии с федеральными государственными образовательными стандартами среднего профессионального образования содержание учебных дисциплин и профессиональных модулей предусматривает формирование профессиональных компетенций - не только знаний и умений, но и понимания социальной значимости избранной профессии. , работа в команде, эффективное общение с коллегами, уважение к историческому наследию и культурным ценностям, уважение к социальным, культурным и религиозным различиям, ведение здорового образа жизни, духовное развитие как неотъемлемая часть профессионального имиджа работника.

Ключевые слова: нравственность, единство, общество, наследие, духовность, ученик, воспитание.

DEVELOPMENT OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS

Usenova Nazira Turatbekovna, Master, Senior Lecturer, Osh State University

Alibaev Almazbek Nazirdinovich, Master, Senior Lecturer, Osh State University

Annotation: Currently, in accordance with the federal state educational standards of secondary vocational education, the content of academic disciplines and vocational modules provides for the formation of professional competencies - not only knowledge and skills, but also an understanding of the social significance of the chosen profession. , teamwork, effective communication with colleagues, respect for historical heritage and cultural values, respect for

social, cultural and religious differences, maintaining a healthy lifestyle, spiritual development as an integral part of the professional image of the employee.

Keywords: *morality, unity, society, heritage, spirituality, student, upbringing.*

Киришүү. Коомдун руханий жана адеп-ахлактык биримдигинде билим берүү негизги ролду ойнойт. Жеке баалуулуктар, албетте, биринчи кезекте үй-бүлөдө калыптанат. Бирок инсандын эң системалуу, ырааттуу жана терең руханий-адептик өнүгүүсү жана тарбиясы билим берүү тармагында ишке ашат. Руханийлик, адептүүлүк – адамдын эң негизги, негизги өзгөчөлүгү. Руханият инсандын тандап алган максаттарына умтулуусу, аң-сезимге мүнөздүү баалуулук катары аныкталат. Мораль – адамдардын бири-бирине жана коомго карата жүрүм-турумунун жалпы принциптеринин жана нормаларынын жыйындысы. Алар чогуу инсандын негизин түзөт.

Рухий-адептик тарбия жалпысынан адеп-ахлактык аң-сезимди максаттуу калыптандыруу, адеп-ахлактык сезимдерди өнүктүрүү жана адеп-ахлактык жүрүм-турумдун көндүмдөрү менен адаттарын өнүктүрүү болуп саналат. Адеп-ахлактык тарбия адамга адеп-ахлактык аң-сезимди калыптандыруу, адеп-ахлактык сезимдерин өнүктүрүү жана адеп-ахлактык жүрүм-турумдун көндүмдөрү менен жөндөмдөрүн өнүктүрүү максатында ага уюшкан, максаттуу таасир көрсөтүүнү камтыйт.

Изилдөөнүн материалы жана методдору. Жаштар коллективинде адеп-ахлактык тарбия бардык окуучуларга карата гана эмес, жеке формада да жүргүзүлөт. Негизинен окуучулардын тобуна, коллективдуу ишти уюштурууга токтолуп, мугалимдер жана тарбиячылар ар бир окуучунун кулк-мунезунун өзгөчөлүктөрүн, анын нравалык тарбиясынын деңгээлин эске алышат. Жеке тарбиялык иштер тар-типсиз, журуш тартибин бузгандар менен гана эмес, башка бардык еспурумдер жана уландар менен да жүргүзүлөт. Адеп-ахлактык тарбиялоо процессинде сыйлоо жана жазалоо кеңири колдонулат. Алар студенттердин оң жана терс жоруктарын жана аракеттерин айыптоо үчүн кызмат кылат. Алар билгичтик менен колдонулса, окуучулардын позитивдүү аракеттерине түрткү болуп, терс жүрүм-турумдун алдын алууга жана жоюуга жардам берет. Адеп-ахлактык тарбиялоодо тарбиялык таасирдин ар кандай ыкмалары колдонулат, аларга төмөнкүлөр кирет: - талап, өтүнүч, эскертме, - заказ, бир иш-аракеттен экинчисине өтүү. - окуучулар үчүн кызыктуу перспективаларды түзүү ж.б.

Негизги жыйынтыктарын талкуулоо. Адеп-ахлактык тарбиялоо процессинде өзүн өзү тарбиялоо, максаттары, мазмуну, ыкмалары эң маанилүү орунду ээлейт. Адеп-ахлактык тарбиянын методдору бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирин толуктап турат. Ындыруу, башкача айтканда, билимдүү адамдын аң-сезимине, сезимине таасир этүү көнүгүүлөр менен бекемделет. Оң сапаттарды калыптандыруу менен бир убакта карама-каршы терс сапаттарга туруктуу каршы туруу тарбияланат. Ынандыруу менен машыгуунун айкалышы аң-сезим менен жүрүм-турумдун биримдигине шарт түзөт. Бирок өсүп келе жаткан муундарга адеп-ахлактык тарбия берүүнүн татаал процессинде ар кандай себептерден улам алдыга коюлган педагогикалык максаттарга дароо жетүү дайыма эле мүмкүн боло бербейт, коомдун нормаларынан жана талаптарынан айрым четтөөлөр ар кандай себептерден улам байкалат. жеке студенттер. Бул четтөөлөр туруктуу адатка айланып кетпей, калыптанып калган инсандык сапаттарга айланбаса, аларды оңдоо оңой, мында ушул максатты көздөгөн ата-энелердин жана мугалимдердин тарбиялык таасирлери тарбиялык иштердин элементтери катары иштейт.

Адамдын моралдык сапаттары тыгыз байланышта калыптанат, өнүгөт жана көрүнөт. Позитивдүү адеп-ахлактык сапаттарды калыптандыруу менен, адеп-ахлактык тарбия берүүнүн азыркы системасы ошол эле учурда адеп-ахлак жаатындагы туура эмес көз караштарды жана идеяларды, зыяндуу көндүмдөрдү жана жүрүм-турум адаттарын жеңет. Адеп-ахлактык түшүнүктөр жөн эле жаттап тим болбостон, терең түшүнүп, адеп-ахлактык ынанымга айланганда гана иш-аракеттин жол көрсөткүчүнө айланат. Мындай ишенимдердин

жана моралдык жүрүм-турумдун туруктуу адаттарынын болушу адамдын адеп-ахлактык жактан тарбияланганын, анын моралдык жактан жетилгендигин күбөлөндүрөт. Туруктуу моралдык сапаттарда камтылган моралдык аң-сезимдин, моралдык сезимдердин жана адеп-ахлактык жүрүм-турумдун биримдиги тарбиялоо процесси менен инсандын адеп-ахлактык өнүгүүсүнүн ортосундагы шайкештиктин эң маанилүү көрсөткүчү болуп саналат. Ата-эне менен мугалимдердин тарбия иштериндеги кайдыгерлигинен, каталарынан, жараксыз чөйрөнүн таасиринен, айрым өспүрүмдөрдүн жана уландардын педагогикалык кайдыгерлиги туруктуу жана коомго жат мүнөзгө ээ болгондо, кайра тарбиялоо өз алдынча психологиялык-педагогикалык милдет катары чыга баштайт. Аны чечүү атайын психологиялык-педагогикалык чараларды колдонууну жана аларды ишке ашыруу үчүн өзгөчө шарттарды түзүүнү талап кылат. Ошентип, окуучулардын чоңдор жана теңтуштары менен коллективдеги жана башка чөйрөдөгү бардык мамилелери аларда адеп-ахлактык сапаттардын үлгүсүн камтыгандай уюштурулушу керек, аларды окуучулар өздөштүрүшү керек: - жарандыгы, - патриоттук, - коллективизм, - тырышчаактык, - идеология, - өз ара жардамдашуу ж.б. Бул сапаттар ар дайым адамдарга болгон адеп-ахлактык мамиленин маңызын, ар бир аракетинди башкаларга кандай таасир этээрин, адамдарга пайда алып келеби же зыян келтиреби деген көз караштан көрө билүүсүн камтыйт. Бул жагынан алып караганда, окуучуларды өз аракеттеринин кесепеттерин эске алуу жөндөмүнө тарбиялоо өтө маанилүү. Идеалдар өспүрүм куракта бардык адеп-ахлактык өнүгүү үчүн эң чоң мааниге ээ. Алардын бул доордо калыптанышы адамдардын адеп-ахлактык сапаттарына, алардын иш-аракеттерине, бири-бири менен болгон мамилесине түздөн-түз кызыгуу менен байланыштуу, бул өзгөчө бул куракка мүнөздүү. Позитивдүү моралдык идеалдардын болушу аны ишке ашыруунун зарыл, ал тургай чечүүчү шарты болуп саналат.

Рационалдуу факторду колдонууда руханий-адептик потенциалды калыптандыруу жана өнүктүрүү бир нече жол менен ишке ашырылат:

- студенттерди искусство, живопись, музыка, театр, ошондой эле чыгармачылыктын ар кандай түрлөрү менен тааныштыруу аркылуу;
- күнүмдүк турмушта жаштардын образдуу-эмоционалдык чөйрөсүн өнүктүрүү аркылуу. Ошол эле учурда адамдын тышкы чөйрө менен гармониясы муктаждыктардын, интеллектуалдык, сезимдик-эргтүү жана мотивациялык чөйрөлөрдүн,
- инсандын социалдык маанилүү сапаттарын, коммуникативдик касиеттерин тездетилген өнүктүрүүгө дем берүү аркылуу;
- инсандык, инсандар аралык психологиялык комфортту түзүү аркылуу;
- окуу дисциплиналарын өздөштүрүү учурунда студент алган билимдердин, көндүмдөрдүн жана көндүмдөрдүн өнүгүү деңгээлин баалоо жана өзүн өзү баалоо аркылуу.

Балдар жана кыздар орто атайын окуу жайларына жетишээрлик жетилген, көбүнчө моралдык жактан калыптанган адамдар катары келишет. Аларга ансыз да мунездуу болгон моралдык ынанымдар жана сапаттар уй-буленун, мектепке чейинки жана мектептен тышкаркы мекемелердин, жалпы билим беруучу мектептердин таасири астында калыптанган. Кичинекей кезинен баштап азыркы жаштар массалык маалымат каражаттарынын, искусство дүйнөсүнүн күчтүү таасиринде. Демек, орто мектеп биринчи эмес жана окуучуну жалгыз тарбиялабайт. Ал инсандын нравалык калыптанышына гана байланышат. КББ мекемелери белгилүү бир ишмердүүлүк тармагындагы адистерди гана даярдабастан, студенттердин жарандык сапаттарын да калыптандырат. Жаран – бул бүткүл коомдун кызыкчылыгына көтөрүлө алган, өзүнүн жарандык укуктарын гана эмес, коомдун мыйзамдарына баш ийүүнү да билген адептүү адам.

Руханият деген эмне? Кемчиликсиздиктин синтези, рухтун жаңы бийиктикке умтулуусу. Кудайга баруучу жол - дейт дин кызматкерлери,
Даанышман жөнөкөй жооп берет - өзүнө карай жол,
Акын менен сүрөтчү түрткү берет - илхам,
Ырчы жана композитор - жандын ыры,

Саясатчы – абийир, физик – ынаным,
 Жана алардын баары өз жолу менен жакшы.
 Руханият – чыгармачылыктын башталышы,
 Жогоруга умтулган жандын учуусу,
 Анда шыңгырган ыр угулду
 Космикалык гармония сап.
 Руханияттын постулаттары жок,
 Ал Ыйык Рухка ээ,
 Аны менен гана биз байбыз.

Инсандын руханий-адептик тарбиясы үчүн социалдык шарттар, биологиялык факторлор, уюшулбаган коммуникация чоң мааниге ээ, бирок бул жерде педагогикалык, инсанга багытталган өз ара аракеттенүү чечүүчү роль ойнойт, анткени ал эң маанилүү жана башкарылуучу. Ошол эле учурда сырткы таасирлер, эреже катары, жаштардын жеке реакциясын пайда кылбайт, алар үчүн ички таасир – мугалимдин инсандыгынын таасири, билимдин байлыгы маанилүүрөөк экенин эстен чыгарбоо керек. анын рухий дүйнөсү. Жаштарды руханий-адептик жактан тарбиялоодо мугалимдин эффективдүү ишмердүүлүгүнүн шарттары анын инсандык сапаттарын жана кесиптик чеберчилигин камтыйт.

Рухий-адептик тарбиялоо процессин натыйжалуу ишке ашыруу үчүн зарыл болгон жеке сапаттар болуп төмөнкүлөр саналат:

- адеп-ахлактык жана эрктүүлүк сапаттар: руханий-адептик тарбиялоо милдеттерин ишке ашырууда максатка умтулуу, ынандарында бекемдик жана ар кандай кырдаалда аларды коргой билүү, өжөрлүк жана талап коюуда ырааттуулук, адилеттүүлүк, кыраакылык, токтоолук жана өзүн өзү кармай билүү көрүнүшү катары. экстремалдык кырдаалдарда адеп-ахлактык жүрүм-турумдун туруктуулугунун;
- эмоционалдык жана моралдык сапаттар: сезимталдык, эмоционалдык жоопкердүүлүк, педагогикалык такт, чыдамкайлык, моралдык кырдаалдын тышкы көрүнүштөрүнүн жана инсандык көрсөтмөлөрдүн адекваттуулугу, жандуу жана энергия, достук, кадыр-барк;
- дүйнө тааным сапаттары: балдарга болгон сүйүү, мекенчилдик, гуманизм.

Колледжибиздин ынтымактуу профессордук-окутуучулар жамааты студенттерде төмөнкү сапаттарды өнүктүрүүгө умтулат:

- моралдык сезимдер (милдет, ишеним, абийир, жоопкерчилик, патриоттуулук, жарандык);
- моралдык мүнөз (ырайымдуулук, сабырдуулук);
- моралдык позиция (жакшы менен жаманды ажырата билүү, жан аябас сүйүүнүн көрүнүшү);
- моралдык жүрүм-турум (адамдарга, өз мекенине кызмат кылууга даяр болуу).

Биздин колледжде студенттерди руханий-адептик жактан тарбиялоонун негизги формалары болуп төмөнкүлөр саналат: чыгармачыл инсандар менен жолугушуулар, класстык сааттар жана ушул темаларда баарлашуулар; музейлерге, көргөзмөлөргө жана башка тарыхый жана эсте каларлык жерлерге баруу; фильмдерди көрүү; окуучулардын ышкыбоздук спектаклдерге катышуусу; жеке баарлашуулар, психологиялык тренингдер; студенттерди колледждин коомдук турмушуна тартуу ж.б.

Рухий-адептик тарбиялоо боюнча иштин натыйжалуулугу анын ырааттуулугуна, инсанга үй-бүлөдө, окуу жайда, өндүрүштө, заманбап маалымат каражаттарында, ошондой эле өзүн-өзү тарбиялоодо жана өзүн өзү тарбиялоодо максаттуу моралдык таасиринен көз каранды болот.

«Адеп-ахлак – бул коомдо адам үчүн зарыл болгон жүрүм-турумду, руханий жана рухий сапаттарды аныктоочу эрежелер, ошондой эле бул эрежелерди, жүрүм-турумду ишке ашыруу «И.С. Маренко: «Адеп-ахлак инсандын ажырагыс бөлүгү, анын жүрүм-турумдун колдонуудагы нормаларына, эрежелерине, принциптерине ыктыярдуу түрдө баш ийүүсүн камсыз кылуучу. Алар Ата Мекенге, коомго, коллективге, жеке адамдарга, өзүнө, эмгекке ж.б. Дал бул сөзгө бир нече түшүнүктөрдү берген, алардын бири «моралдык» денелик, напсийликке карама-каршы келет жана аны рухий, акыл-эске теңейт, рухий жашоонун

жарымына тиешелүү, акылга карама-каршы, бирок аны менен рухий принцип: «чындык акылга жана жалганга таандык; адептүүлүккө – жакшылык менен жамандык»; "моралдык" түшүнүгүнүн экинчи аныктамасы боюнча «Жакшы мүнөз, адептүү, жүрүм-туруму жакшы; абийир менен, чындыктын мыйзамдары менен, адамдын ар-намысы менен, чынчыл жана таза жүрөктүү жарандын милдети менен макул болуу. Дал мындай деп жазган: «Бардык жан аябастык – бул адеп-ахлак, жакшы адеп-ахлак, эрдик. Христиан ишеними өзүнө кирет? жогорку адептуулуктун эрежелери. Биздин өлкөдө адеп-ахлак жарандык адеп-ахлактан жогору турат: биринчиси мыйзамдарды так сактоону гана талап кылса, экинчиси абийир менен Кудайды сот кылып коёт. Ошентип, «моралдык», В.И. Дал Христиан адеп-ахлак мыйзамдарына негизделген адамдын рухий жандыгы болуп саналат. Коджаспирова А.Ю. өзүнүн «Педагогика сөздүгүндө» бул түшүнүккө төмөнкүчө түшүндүрмө берет: «Адеп-ахлак – 1. коомдук аң-сезимдин өзгөчө формасы жана коомдук мамилелердин бир түрү, адамдардын коомдогу иш-аракеттерин нормалардын жардамы менен жөнгө салуунун негизги жолдорунун бири. Жөнөкөй нормалардан жана салттардан айырмаланып, адеп-ахлак нормалары жакшылык менен жамандыктын, тууралыктын, адилеттиктин ж.б. идеалдар түрүндө негизделет; 2. гуманисттик баалуулуктарга негизделген адамдын ички укуктарынын системасы: боорукердик, улууларды сыйлоо, адилеттүүлүк, адептүүлүк, чынчылдык, боорукердик, жардам берүүгө даяр болуу. Педагогикалык энциклопедиялык сөздүктө бул түшүнүктүн төмөнкүдөй чечмелөөсү берилген: «Адеп-ахлак, эреже катары, адеп-ахлак термининин синоними катары колдонулуучу термин, азыраак – этика. Грек тилиндеги “этика”, латынча “мораль” деген түшүнүктөр сыяктуу эле орусча “Н. этимологиялык жактан «жаратылыш» (каарман) сөзүнө барып, лексикалык жактан Орус академиясынын сөздүгүндө (1793) бекитилген. Демек, “адеп-ахлак” – бул оң руханий жана руханий сапаттарды билүү, кабыл алуу жана ишке ашыруу. Тарбия – инсанды максаттуу калыптандыруу процесси. Бул тарбиячылар менен окуучулардын атайын уюштурулган, башкарылуучу жана башкарылуучу өз ара аракети, анын түпкү максаты коомго керектүү жана пайдалуу инсанды калыптандыруу болуп саналат. Сөздүктө «билим» деген сөз «коомдук-тарыхый тажрыйбаны жаңы муундарга өткөрүп берүү иши; адамдын аң-сезимине жана жүрүм-турумуна аны өнүктүрүү, коомдук турмушка жана эмгекке даярдоо үчүн шарттарды камсыз кылуучу белгилүү бир көз караштарды, түшүнүктөрдү, принциптерди, баалуулук багыттарын калыптандыруу максатында системалуу жана максаттуу таасир көрсөтүү. В.А. Сухомлинский билим берүү – бул баланы билим, көндүм, тажрыйба менен акырындык менен байытуу, бул акыл-эсин өнүктүрүү жана жакшылык менен жамандыкка көз карашын калыптандыруу, коомдо кабыл алынган адеп-ахлактык принциптерге каршы келген бардык нерселер менен күрөшүүгө даярдоо деп белгилеген. . Аныктама боюнча, В.А. Сухомлинский, адеп-ахлактык тарбиялоо процессинин маңызы адеп-ахлак идеялары ар бир тарбиялануучунун менчигине айланып, жүрүм-турум нормаларына жана эрежелерине айланат. В.А.нын нравалык тарбиясынын негизги мазмуну. Сухомлинский адамдык идеялуулук, гуманизм, атуулдук, жоопкерчилик, эмгекчилдик, асылдык жана өзүн башкара билүү сыяктуу сапаттарды калыптандырууну караган. Жазуучу жана мугалим С. Соловейчик мындай деп жазат: «Тарбия — бул адептүү жашоого үйрөтүү, башкача айтканда, адеп-ахлактык каражаттарды окутуу. Балдарды тарбиялоодо, биз аларды өз каражаты менен максаттарына жетүү үчүн - моралдык гана каражаттарды колдонууга үйрөтөбүз. Адеп-ахлак («кимдин эсебинен?» деген суроо менен аныкталат) адам үчүн мүмкүн болуучу иш-аракеттердин жана иштердин төмөнкү чегин көрсөтөт; моралдын талаптарын атка-рууга болбойт. Адеп-ахлак – бул абийир уруксат берген чек. Ал эми жогорку чек жок, жогору карай - руханият, чексиз... Адамда башка адам үчүн кыйынчылыктар менен байланышкан тандоолордон башка бардык тандоолор бар... Адеп-ахлактык тарбия болот - бала өзүнүн эрежелерин кабыл алат. аны курчап турган чөйрөдөн маданияттуу жүрүм-турум, ата-энесинен үлгү алуу ... Адеп-ахлак болот, руханийлик дээрлик сөзсүз болот; адеп-ахлак болбойт - эч нерсе болбойт, тарбия болбойт. Ошентип, тарбия өз алдынча баланы жалпы адамзаттык баалуулуктар менен

тааныштырууну, балада адеп-ахлактык мамилелердин жана коммуникациялардын тажрыйбасын түзөрүн, алар ишмердүүлүктө көмөктөшүү жана кызматташуу, башканын позициясын түшүнүү жана кабыл алуу жөндөмдүүлүгү менен мүнөздөлөт, иш-аракеттерди жана дүйнө менен мамилелерди шайкеш келтирүү зарылчылыгы, маданиятка, туулган жерлерге берилгендик. Адеп-ахлактык осуяттар адамды өзүнө сырттан кароого үйрөтөт жана өзүн жана башкаларды урматтоо сезимин өстүрөт. Этиканы этикеттен бөлүп кароо, экинчисинин ролун баалабай коюу чоң жаңылыштык болот. Адептүү, адептүү жүрүм-турум, жакшы жүрүм-турум, тарбия, маданият (к. Культура жүрүм-турум), адептүүлүк деп атоого болбойт, бирок анын зарыл компоненти. Көптөгөн улуу мугалимдер адеп-ахлактык тарбияга чоң маани беришкен. Балдарды адеп-ахлактык жактан тарбиялоо, Аристотелдин пикири боюнча, адеп-ахлактык иш-аракеттерди жүзөгө ашырууга негизделет - каалаган иш-аракеттерди тез-тез кайталоо, мында чектен чыгуулар болбошу керек, тескерисинче, алар ойлуу жана орточо болушу керек. Я.Анын көрсөтмөлөрү. Адеп-ахлактык тарбия жаатында Я.Коменскийдин диний негизи болгон. Балдарды жаш кезинен эле активдүүлүккө, чынчылдыкка, кайраттуулукка, тыкандыкка, сылык-сыпаа болууга, улууларды урматтоого умтулууга тарбиялоону кеңеш кылган. Балдардын адеп-ахлактык баалуулуктарын калыптандырууга анын педагогикасында чоң маани берген К.Д. Ушинский. Адеп-ахлактык тарбия, анын пикири боюнча, балдарды акыл-эс жана эмгекке тарбиялоо менен ажырагыс байланышта болууга тийиш. «Тарбиядагы адеп-ахлактык элемент жөнүндө» деген макаласында: «Албетте, акыл-эсти тарбиялоо жана анын билимин байытуу көп пайда алып келет, бирок, тилекке каршы, мен ботаникалык же зоологиялык билимге ишенбейм... Гогольдун мэрин чынчыл чиновник кыла алмак, эгер Павел Иванович Чичиков органикалык химиянын же саясий экономиянын бардык сырларына киришсе, ал ошол бойдон, коомго өтө зыяндуу, шылуун бойдон калмак деп толук ишенем.... адеп-ахлак илимдин жана психикалык өнүгүүнүн зарыл натыйжасы эмес экендигине, биз дагы ынанабыз ... адеп-ахлактык таасир тарбиялоонун негизги милдети, жалпы эле акыл-эсти өнүктүрүү, башты билимге толтуруудан алда канча маанилүү «Мен Л.Н.нын нравалык тарбиясын жогору бааладым. Толстой: «Адам билиши керек болгон бардык илимдердин ичинен эң негизгиси, мүмкүн болушунча жамандыкты аз кылып, мүмкүн болушунча жакшылык менен кантип жашоо керек деген илим». Чет элдик мугалимдер адеп-ахлактык тарбияга башкача көз карашта болушкан Анын эмгегинде Психоанализ боюнча жаңы киришүү лекциялары. Фрейд адамдагы бардык нерсе аң-сезимсиз принцип – инстинкт, тукум куучулук менен аныкталат деп жазат. Жаныбарлар менен адамдардын психикасын байланыштырган аң-сезимсиздик... Бул тыянакка таянып, ал билим эч нерсени өзгөртүүгө алсыз деп эсептейт. Бирок Фрейд үчүн адам сезимтал, сексуалдык жандык жана адеп-ахлак анын жашоосунда чечүүчү ролду ойнобойт. Бул теория боюнча баланын жүрүм-туруму сырдуу жана терең мутациялык, башкарылгыс процесстер менен жөнгө салынат, ошондуктан моралдык жөнгө салууга жана өзүн-өзү жөнгө салууга дуушар болбойт. «Бихевиоризмдин негизги өкүлү Б.Скиннер адам өзүнүн иш-аракетине мотивдер жана максаттар менен ортомчу болбойт, ал эми адамдын жүрүм-туруму социалдык чөйрө тарабынан башкарылат деп эсептейт. Натыйжада, иш-аракеттер инсан үчүн өзүнүн моралдык маанисин жоготот, анткени бааны өзү эмес, сырткы чөйрө берет... Б.Скиннер адам машина сыяктуу катуу мыйзамдарга баш ийет деп ырастайт. «Дж.Дьюинин көз караштарынын негизинде бул багытты [«прогрессивдүү жол»] Л.Кольберг иштеп чыгууда... Анын позициясы коомдун прогрессин жана инсандын өнүгүүсүн аныктоо идеясына негизделген. . Демек, ал адамдын адеп-ахлактык жактан өнүгүшүнө дем берүү менен бирге, бул кандайдыр бир конкреттүү мазмунга салым кошуунун дегеле зарылчылыгы жок деп эсептейт... Л.Колберг билим берүүнү ишке ашыруу – окуучуларга адеп-ахлактык тарбия бере турган шарттарды түзүү деп эсептейт. кемчиликсиздик. Бирок, эмне үчүн бир адам адептүү, экинчиси адептүү эмес экенин түшүнүү керек. Адамды адептүү иш кылууга эмне түрткү берет? Анын аң-сезими, ишеними жана өнүккөн адаты. ...

Тыянак. Адеп-ахлактык ынанымдар туура жана баалуу, эмоциялар жана сезимдер жөнүндөгү билимдердин синтези, б.а. адеп-ахлактык (же, тескерисинче, адеп-ахлаксыз) жүрүм-турум менен байланышкан иш-аракеттердин моралдык тажрыйбасы. Бул үчилтикте ... борбордук звено болуп саналган эмоционалдык компонент. Анткени адеп-ахлактык маданият жөнүндөгү билим, эгерде ал баалуулук катары сезилсе, сиңилет... Эмоционалдык жана моралдык маданияттын өзөгүндө адеп-ахлактык сезимдер турат. Демек, адеп-ахлактык тарбия - бул балада адеп-ахлак жана адеп-ахлаксыздык, жакшылык менен жамандык, жакшылык менен жамандык жөнүндө билимди системалуу түрдө калыптандыруу, адеп-ахлактык баалуулуктардын эмоционалдык тажрыйбасына көмөктөшүү, алар окуучу үчүн инсандык мааниге ээ болот.

Адабияттар:

1. Данилюк А.Я., Кондаков А.М., Тишков В.А.- Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России / М.:Просвещение, 2011.
2. Журавлева А. И. Воспитываем профессионала и гражданина. СПО. – 2006.
3. Засухина А. Н. Патриотическое воспитание в ССУЗе. Приложение к ежемесячному теоретическому и научно-методическому журналу “СПО”. – 2005. №3.
4. Мальгин Е. Л. Формирование российской идентичности у студенческой молодежи как основы патриотического воспитания. СПО. – 2008. № 11.
5. Попов В. П. Актуальные вопросы патриотического воспитания студентов. СПО. Приложение к ежемесячному теоретическому и научно-методическому журналу “СПО”. – 2007. №5.
6. Снопко Н. М. Постановка эффективного патриотического воспитания студентов ССУЗов. Новые педагогические исследования. – 2007. № 2.
7. Духовно-нравственное воспитание и гражданское воспитание в школе: Особенности и отношение в учебно-воспитательном процессе / Ж. «Воспитание школьников», № 2 - 2012.
8. <https://happygal.ru/nravstvennoe-vospitanie-v-sovremennyh-usloviyah-kak-pedagogicheskii.html>

* * *

УДК 894.341: 3398.91

ИЗМЕНЕНИЕ ОТНОШЕНИЯ ОБЩЕСТВА К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ КОНФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В ЯЗЫКЕ

*Элчиев Жаанбай Элчиевич - доктор филол. наук,
доцент, ОшГУ, jlchiev@mail.ru*

*Жолдошева Айнура Камилжановна - старший
преподаватель, ОшГУ,
joldoshevaainura21@gmail.com
Ош, Кыргызская Республика*

Аннотация: В статье говорится об изменениях отношения общества к конфессиональной лексике языка. Актуальность темы состоит в том, что этот вопрос до настоящего времени не был предметом специального рассмотрения. Целью статьи является определение сущности, типов и сферы применения конфессиональных лексем и фразеологизмов кыргызского языка. В исследовании использованы методы регистрации, классификации, анализа, сравнения и обобщения фактического материала. К научным результатам исследования относится характеристика кыргызской конфессиональной лексики, определение места религиозных наименований в менталитете этноса, демонстрация расширения сферы применения такой лексики на территории Кыргызстана,

показ причин таких изменений в языке. Эти наблюдения и выводы внесут свою лепту в становление и развитие теоллингвистики в республике.

Ключевые слова: религия, религиозная картина мира, конфессиональная лексика, религиозные слова, теоллингвистика, понятие Бога.

ТИЛДЕ КОНФЕССИОНАЛДЫК ЛЕКСИКАНЫ КОЛДОНУУГА КООМДУК МАМИЛЕНИН ӨЗГӨРҮЛҮШҮ

Элчиев Жаанбай Элчиевич – филол. и. д., доцент

ОшМУ, jlchiev@mail.ru

Жолдошева Айнура Камилжановна - улук окутуучу

ОшМУ, joldoshevaainura21@gmail.com

Ош, Республика Кыргызстан

Аннотация: Макалада тилдеги конфессионалдык лексикага карата коомдук мамиленин өзгөрүлүшү жөнүндө сөз болот. Теманын актуалдуулугу ушул маселенин бүгүнгө чейин атайын каралбай келгендигинде турат. Макаланын максаты катары кыргыз тилиндеги диний аталыштардын жана фразеологизмдердин маани-маңызын, түрлөрүн жана колдонуу чөйрөсүнүн өзгөрүүсүн сыпаттоо болуп саналат. Изилдөөдө фактылык материалдарды каттоо, топтоштуруу, талдоо, салыштыруу, жалпылоо методдору колдонулду. Иштин илимий натыйжаларына конфессионалдык лексиканын мүнөздөлүшү, улуттук менталдуулуктагы диний сөздөрдүн ордунун аныкталышы, Кыргызстандын чегинде мындай лексемалардын колдонуу алкагынын кеңейишинин көрсөтүлүшү, тилдеги ушундай өзгөрүүлөрдүн себептеринин ачыкталышы кирет. Бул байкоолор жана тыянактар республикада теоллингвистиканын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Ачык сөздөр: дин, дүйнөнүн диний сүрөтү, конфессионалдык лексика, диний сөздөр, теоллингвистика, Кудай түшүнүгү.

CHANGING THE SOCIETY ATTITUDE TOWARDS THE USAGE OF CONFSSIONAL VOCABULARY IN THE LANGUAGE

Elchiev Zhaanbai Elchievich - doctor of philology,

associate professor, Osh State University,

jlchiev@mail.ru

Zholdosheva Ainura Kamilzhanovna - senior lecturer

Osh State University, joldoshevaainura21@gmail.com

Osh, Kyrgyz Republic

Annotation: The article talks about changes in the attitude of society to the confessional vocabulary of the language. The importance of the theme lies in the fact that this issue has not been the subject of special consideration before this time. The purpose of the article is to determine the essence, types and scope of confessional lexemes and phraseological units of the Kyrgyz language. The research used methods of registration, classification, analysis, comparison and generalization of factual material. The scientific results of the study include the characteristics of the Kyrgyz confessional vocabulary, determining the place of religious names in the mentality of the ethnic group, demonstrating the expansion of the scope of such vocabulary on the territory of Kyrgyzstan, and showing the reasons for such changes in the language. These observations and conclusions will contribute to the formation and development of theolinguistics in the republic.

Key words: religion, religious picture of the world, confessional vocabulary, religious words, theolinguistics, concept “God”.

Киришүү. Конфессионалдык лексика – ири көлөмдөгү сөздүк система. Анын курамына дүйнө таанымдын диний аспектинде камтылган түшүнүктөрдүн, дефинициялардын, образдардын, сценарийлердин, фреймдердин, гештальттардын

репрезентативдери кирет да, өтө ири блоку түзүп турат. Кыргыздын менталдык-тилдик диний мейкиндиги анын жалпы дүйнө сүрөтүндө өзгөчө орунга жана салмакка ээ. Айрыкча кийинки отуз жыл ичиндеги саясий-идеологиялык өзгөрүүлөр бул мейкиндиктин горизонтун, жашоо сферасын, таркоо өңүттөрүн, баалануу деңгээлин, элге карата таасирин кескин күчөтүп койду.

Биз жалпы улуттук-маданий мейкиндиги жөнүндө айтканда эле, анын адамзаттык ишмердик чөйрөлөрүн, талааларын (илимий, диний, саясий, аскерий, көркөм ж.б) чагылдырган маалыматтык талаалардан турарын көрөбүз. Адамдардын жашоо ишмердүүлүгүнүн ар бир ушундай чөйрөсү өзгөчө мейкиндикти түзөт. Бул тизмеде диний мейкиндик да өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Учурда бул мейкиндик атайын каралбай келет. Макаланын максаты болуп кыргыз тилиндеги диний маанидеги сөздөрдүн фразеологизмдердин жана макал-лакаптардын маани-маңызын, түрлөрүн, колдонуу чөйрөлөрүн жана аларга карата коомдук мамиленин өзгөрүшүн мүнөздөп чыгуу саналат.

Изилдөөнүн принциптери жана баштапкы жоболору. Дүйнөнүн диний сүрөтү анын жалпы сүрөтүнүн элементтеринин бири катары тарыхый жактан элдин айлана-чөйрөгө жана маданий-улуттук аң-сезимин калыптандырган, өзүнчө диний идеяларга, окууларда негизделген руханий-адептик баалуулуктардын жыйындысын сиңирген когнитивдик түзүмдү камтыйт жана түшүндүрөт. Адам көп улуттуу жана көп конфессионалдуу коомдун башка мүчөлөрү менен бирге тилдик-кептик ишмердүүлүккө катышкан, белгилүү бир улуттун жана диний менталдуулуктун алып жүрүүчүсү катары каралат.

Кыргыз менталитети – өтө байыркыдан топтолгон, системалашкан, уюшулган, активдүү иштеген, тынымсыз өзгөрүлүп турган көз караштардын жыйындысы. Анын курамына дин түшүнүгү кийин эле кирген. Бул сөз-түшүнүк бизге араб тилинен исламды таркатуучулар тарабынан өткөрүлгөн болуу керек. Ал кыргыздарда “дин, ишеним таркатуу түрүндө” өздөштүрүлгөн [1, 195-б.]. Диндин негизинде “жогорку күчкө биргеликте, жапырт, уюшкандык менен ибадат кылуу” деген мазмуну жатат. Мындай ибадат кылуу – ал туюу-сезимдик, тилдик-кептик, материалдык ибадат болсун, же жан дүйнөсү менен чындап берилген ишеним түрүндө болсун, урмат-сый көрсөтүлүп жаткан ошол жогорку күчтөрдүн динчил аң-сезим үчүн шексиз реалдуулугун талап кылат. Ошону менен бирге эле ал жаратканга сыйынуу-табынуунун белгилүү бир системасында жана диний түшүнүктөрдүн, нормалардын, эрежелердин, талаптардын, чектөөлөрдүн системасында берилген, терең орун алган ишенимди, мындайча айтканда, диний рухту, ички динди, туруктуу көңүлдү талап кылат. Диндин маани-маңызын ушундай түшүнүү христианчылыкка да мүнөздүү [2, 90-107-бб.].

Кыргыздын диний түшүнүгү таза семиттик, арабдык гана көз караш эмес. Анын диний ойтутумуна *религия* сөзүнүн семантикасы да таасирин тийгизген. Анткени биздин билим, тажрыйбабызда орусча маалыматтардын орду чоң. Латынча *religio* “жакшы жүрүүчүлүк, кудайга ишенгендик, ыйыктык, ыйык зат” бүт Европа элдеринин лингвомаданиятына орношуп, башка элдерге таркаган. Аны дүйнөгө карата көз караш, дүйнөнү таанып билүү, ушуга жараша жүрүм-турум, өзгөчө иш-аракеттер катары түшүнүшөт [3, 629-б.]. Кыргыздар да динди жалпысынан ушундай түшүнөт, бирок алардын ойтутумунда исламдык талаптар, эрежелер үстөмдүк кылат.

Диний көз караш туруктуу, кенен таркалган, салтка айланган ишенимдерге негизделет. Ар кандай диндик көз караштын борборунда кудайга жана кудайларга, алардын бардыгына, жаратуучу күчүнө, адилеттүүлүгүнө, башкаруу, тескөө кудретине бекем ишеним жатат. Кудайдын жалгыздыгы же көптүгү, реалдуулугу же ирреалдуулугу – дин өкүлдөрүнүн жана диндердин ортосунда болгон талаш-тартыштардын негизги себеби. Анын бардыгы-жоктугу, конкреттүүлүгү жана абстракттуулугу, реалдуулугу же ирреалдуулугу (болжолдуулугу) монотеисттер, атеисттер менен политеисттердин да оппозитивдик пикирлеринин жашашына өбөлгө болуп келет.

Бардык пикирлер материалдашып түрдүү тилдик каражаттардын мазмунун түзүп келет.

1917-жылдагы революциядан кийин Россияда, СССР өлкөсүндө динге, дин эрежелерине катуу тыюу (табу) салынган эле. Христиандык динге ишенүү жана аны менен байланышкан бардык материалдык, маданий мурастар падышалык режимдин калдыктары катары кабыл алынган. Соборлор, чиркөөлөр архитектуранын эстеликтери катары гана, ыйыктардын өмүр баяндары, диний китептер адабияттын эстеликтери катары гана эсептелип калган. Абдан көп храмдар талкаланган же өздөрүнүн тике милдеттери боюнча колдонулган эмес. Алар склад, контора, маданий үйү, музей болуп калышкан, монастырлар, чиркөөлөр түрмөлөргө жана колонияларга айланышкан. Динчил адамдар, айрыкча дин кызматкерлери, өз ишеними үчүн аёосуз куугунтукка алынган [4,70-б.; 5,29-б.].

Н. Бердяевдин сөзү боюнча, “коммунизмдин идеологдору...динди, философияны, адеп-ахлакты кулатышкан, рухту жана руханий жашоону танышкан” [6, 44-44-бб.]. Советтик коомдогу дин менен күрөшүү жараяны кудай ишенимине тыюу салуу, храмдарды, мечиттерди, синагогаларды жабуу, талкалоо, ыйыктар жөнүндөгү идеялардын, баяндардын үстүнөн мазактоо, пайгамбарлардын образдарын, асыл жоруктарын басмырлоо жана дин кызматкерлерин жок кылуу, кысымга алуу, сүргүнгө жөнөтүү, абакка отургузуу формасында гана эмес, диний маалыматтын алып жүрүүчүсү болгон тилдин үстүнөн да зордук-зомбулук формасында да жүргөн. Динге тиешеси болгон бардык сөздөргө, идиомаларга, этикеттик формулаларга, афористтик накыл сөздөргө тыюу салынган, диний лексика активдүү колдонулбай, негизинен айрым фразеологизмдердин жана афоризмдердин курамында пайдаланылуу менен акырындап тилдин пассивдүү курамына өтө баштаган.

XX кылымдын экинчи жарымындагы энциклопедиялык же түшүндүрмө сөздүктөрдөгү диндин аныктамалары жалаң гана атеисттик көз карашка багытталган. БСЭде динди “илимий көз карашка каршы идеалисттик көз караштын бир түрү”, ал “адамды өз элестөөлөрүнүн кулу кылып коёт” деп аныктайт [3, 629-б.]. Түшүндүрмө сөздүктөрдө да дал ошондой: дин – бул “илимий дүйнө таануу менен дал келбеген, дүйнөнү башкарган жогорку күчтөрдүн бар экендигине ишендиргенге негизделген көз караштар жана түшүнүктөр” (БАС); дин – “илимий дүйнө таануу менен дал келбеген, дүйнөнү башкарган жогорку, табияттан тышкары күчтөрдүн бар экендиги тууралуу ишенимге негизделген дүйнөгө көз караш” (МАС). Ушаковдун сөздүгүндө “мистикага, кереметтүү күчтөргө жана нерселерге ишенүүгө негизделген көз караштар жана түшүнүктөр” катары белгиленет [7, 126-б.]. Диний сөздүктөрдө өзгөчө жиктелип атайын белги-көрсөткүчтөр (диний, чиркөөлүк, культтук ж.б.) менен коштолуп берилген.

Дин жана кыргыз менталитети. Кыргыз тилинде *дин* сөзү кыргыздар Борбордук Тяньшанга көчүп келгенден кийин (XVII – XVIIIк.) кирген. Араб тилинен келген *дин* сөзү [1, 194-б.] көп маанилүү, жагдайга ылайык “акыбет, жаза, эсеп, өкүм, саясат, баш ийүү, сыйлык, улут, шарият” сыяктуу бир топ маанилерге барып такалат. Ал эми КСЭде “Дин – бир же бир нече кудай бар, табияттан тышкары кереметтүү илме кайып күчтөр бар деген ишенимге таянган көз караштардын, сезим-туюмдардын, ырым-жырымдардын, каада-салттардын жыйындысы”, - деп аныкталса [8, III, 332-б.], азыркы диний адабияттарда ислам аалымдары динге мындайча аныктама беришет. “Дин – адамдарды өз каалоо эрктери менен жакшылыкка баштоочу Алла Тааланын мыйзамдарынын жыйнагы” [9, 13-б.]. Бул мыйзамдар Алла тарабынан пайгамбарлар аркылуу адамзатка жеткирилген жашоо эрежелери катары көрсөтүлөт.

Дин сөзүнүн негизги эки маанисин белгилеп өтөлү. “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн” биринчи бөлүгүндө динге төмөндөгүдөй аныктама берилген: 1) дин – кудайдын бар экендигин, дүйнө Кудай тарабынан жаратылгандыгын жана жөнгө салынып турарын тастыктап, ушул ишенимдин айланасында белгилүү бир системадагы ырым-жырым, эреже, жоболору иштелип чыккан ишеним. *Кожо, молдо, эшенге Орозо, намаз, дин кызык* (Токтогул); 2) ислам дини, христиан дини [10, I, 423-б.].

Ислам теологдору динге: “Дин – акылга эгедер кишилерди өз ыктыяры менен эң туура жана жакшылыкка алып барчу Кудайдын буйругунан бүткөн мыйзам” – деп аныктама беришет. Бул аныктамадан төмөнкү маанилерди түшүнүүгө болот:

1. Динди жараткан – Алла таала. Адамдар динди жарата албайт.
2. Дин акыл ээлерине гана тийиштүү. Эси жайында болбогондор диний өкүмдөрдү аткарууга милдеттүү эмес.

3. Динге байланыштуу өкүмдөрдү Алла Таала периштелери аркылуу пайгамбарларга билдирет. Пайгамбарлар Алла Тааланын буйруктарын жана тыюуларын пенделерге жеткирет.

4. Диндин негизги максаты катары адамдын жаралуу максаттарын аткара турган милдеттерин билдирип, инсандарды эки дүйнөдө бактылуу кылуу эсептелинет.

5. Адамдар эң туура жана мыкты нерселерге жетүү үчүн динди өз ыктыяры менен эч кандай зордук-зомбулуксуз кабылдашы керек. Анткени “динде зордук болбойт” [11, Бакара сүрөсү, 256-аят]. Мында адамзат үчүн диндин мааниси ынандыруу, бирок бирбеткей ачылып берилет.

Ишенимге, динге жана анын жыйынтыгы катары конфессионалдык лексикага карата мамилелердин олуттуу өзгөрүүсү “кайра куруу жана айкындык” мезгилинде болуп өттү, ал убакта “...дин кызматкерлеринин сөзү чиркөө храмында, чиркөө коомунун мүчөлөрүнүн алдында гана эмес, радио, телевидение боюнча жаңыра баштады; дин, руханият өкүлдөрү парламентте, митингдерде, ар кандай презентацияларда чыгып сүйлөп жатышты...” [12, 135-138-бб.].

Бул өзгөрүү лексикографиялык басмалардын мазмунунда да чагылдырылды. С.И. Ожегов менен Н.Ю. Шведованын сөздүгүндө (1999-ж.) берилген дефиниция идеологизацияланган комментарийден эркин: “Дин 1) коомдук аң-сезимдин формаларынын бири – дүйнөнү башкарган, сыйынуунун предмети болуп саналган жогорку, табияттан тышкары күчтөрдүн жана нерселердин (кудайлардын, жиндердин) бар экендиги тууралуу ишенимге негизделген руханий түшүнүктөрдүн жыйындысы жана 2) ушундай коомдук аң-сезимдин багыттарынын бири” [13, 675-б.].

XX-XXI кылымдардагы Кыргызстандын, бардык шериктеш өлкөлөрдүн социалдык жана маданий турмушундагы өзгөрүүлөр кыргыз, орус ж.б. тилдерди алып жүрүүчүлөрдүн сүйлөөсүндө диний-теологиялык чөйрөдөгү лексиканын иштешинин активдешүүсүнө да түрткү берди. 70 жылдан артык иштетилбей “кайрадан кайтарылган” сөздөр эбегейсиз жанданууга ээ болду.

Диний лексиканын парадигмасы. Кыргызча диний лексиканын өзгөчө жана бир кыйла маанилүү бөлүгүн диндин, эң алгач ислам дининин, терминдери түзүшөт. Кыргыз лексикасында *Алла/Аллах/Кудай/Теңир/Көкөтөңир/Көктеңир*, *ислам дини*, *дин*, *диний көз караш*, *мечит*, *имам*, *үммөт*, *намаз*, *орозо*, *орозо питир*, *ыйман*, *сооп*, *кайыр-садага*, *Курани карим*, *даават* ж.б. сөздөр нейтралдуу жана оң коннотативдик семантикага ээ болушту. Бул сөздөр азыркы таптагы радио жана телеберүүлөрдө, газеталардын беттеринде кадимки эле сөздөрдөн болуп калышты.

Теологиянын жана лингвистиканын жигинде, байланышында, өз ара аракеттенүүсүндө бир кыйла жаңы илимий багыттар пайда болууда. Мисалы, теолингвистика (грекче *theos* – Кудай жана латынча *lingua* – тил) – тилдин жана диндин кошулган жеринде пайда болгон жана диндин тилде бекемделип жана чагылдырылып калган көрүнүштөрүн изилдеген илим [14, 164-167-бб.].

Азыркы орус лингвистикасында диний дискурсту иликтөөгө алган ири багыт бар (Л.П. Крысин, В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин, Е.В. Бобырева, Г.В. Токарев ж.б.). Кыргызстанда теологиялык лексика менен фразеология, булар чагылдырган концептосфера менен концепттер А. Абдулатовдун, К. Зулпукаровдун, А. Сыдыковдун, М. Малабаевдин, А. Калмурзаеванын, Б. Исаковдун ж.б. тилчилердин изилдөө предмети болду [15, 413-501-бб.].

Республикада диний адабияттар сатылган китеп дүкөндөрүнүн пайда болуп жатышы кубандырат. Бул иш жарандар үчүн ишеним багытын эркин тандоого мүмкүндүк берет.

Мына ошентип, совет бийлигинин жылдарында адамдардын аң-сезиминен сүрүлүп чыгып жана лексикалык системанын, лексикологиянын перифериясына жылдырылып кеткен диний сөздөрдүн жана учкул сөздөрдүн массиви азыркы убакта тикеленүүдө, кайра жаралууда жана маданиятта, тилдин лексикалык системасында өзүнүн өзгөчө ордун ээлеп жатат.

Корутунду. Макалада айтылган ойлор, келтирилген жоболор жана мисалдар бир нече тыянак чыгарууга негиз болот.

1. Диний көз караш – этностук когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүнүн маанилүү элементи. Ал ааламдын, бүт жашоонун жаратуучусу деп эсептелген улуу күчтү таанууга, ага ишенүүгө жана сыйынууга негизделет.

2. Диний ишеним аң-сезимде жашап, бирок тилдик каражаттарда гана репрезентацияланат. Тилде бул ишенимди туюнтуучу өзүнчө лексикалык парадигма бар.

3. СССР өлкөсүндө атеизм үстөмдүк кылып, динге тыюу салынып, диний уюмдар таркатылып, жабылып же кыскартылып, диний аталыштардын колдонуу чөйрөсү чектелип келген. Учурда ишенимди тандоо этнос өкүлдөрү тарабынан эркин жүргүзүлүп жатат.

4. Кыргыздын менталитетинин өзгөрүшүнө диний көз караш катуу таасирин тийгизмекте. Бул процессте айрым негативдүү көрүнүштөр деле бар (кийим-кечек кийүүдө, тынымсыз жууна берүүдө, сүйлөө этикетинде ж.б.). Көч жүрө-жүрө түзөлөөрү шексиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин – М.: Сов. энц., 1965 – 973 б.
2. Аверинцев, С.С. Христианство [Текст]: энцикл. словарь в 3 т./ С.С. Аверинцев; редкол.: А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов. – М.: Большая Рос. энцикл., 1993 – 1995. – Т.1.: А-К. – 1993. – 861-б.; Т.2: Л-С. – 1995. – 670-б.; Т. 3: Т-Я. – 1995. – 781 б.
3. Большая советская энциклопедия: в 30т. Динге тиешелүү макалалар: “Христианство”, “Иудаизм”, “Ислам” ж.б. – Изд. 3-е. – М., 1970-1978. – 629 б.
4. Цыпин, В. История Русской православной церкви. 1917 -1990 [Текст]: учеб. для православных духовных семинарий / В. Цыпин. – М.: Изд. дом. Хроника, 1994. – 252 б.
5. Цыпин, В. История Русской церкви. 1917-1997 [Текст] / В. Цыпин. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1999. – 697 б.
6. Бердяев, Н.А. Русская идея [Текст] / Н.А. Бердяев // О России и русской философской культуре. – М., 1990. – 44-45-бб.
7. Толковый словарь русского языка [Текст]: в 4 т. / под.ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Русс. сл., 1995. – Т.1: А – К – 884-б.; Т. 2: Л – О – 523-б.; Т.3. П – Р – 714-б.; Т.4: С - Я -754 б.
8. Кыргыз совет энциклопедиясы (6 томдук). Башкы редактору Б.О. Орузбаева. Т. III. – Ф., 1972. – 486 б.
9. Ислам негиздери. Ыйман акыйда бөлүмү. 1-китеп / Даярдаган Алманбет Осмон уулу. – Бишкек, 2013. – 217 б.
10. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк [Текст] / И. Абдувалиев, А. Акматалиев, А. Кадырмамбетова ж.б. – Б.: Салам, 2016. – 880 б.
11. Алаудин Мансур. Курафикарим: кыргызча котормосу жана мааниси [Текст]/ Алаудин Мансур. – Бишкек: Эркин-Тоо, 2001. – 535 б.
12. Крысин, Л.П. Религиозно-проповеднический стиль и его место в функционально-стилистической парадигме современного русского литературного языка [Текст] / Л.П. Крысин // Поэтика. Стилистика. Язык и культура: Памяти Т.Г. Винокур. – М.: Наука, 1996. – 135-138-бб.
13. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка [Текст]: практ.справ. / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Изд-во “Рус. яз.”, 2001. – 568 б.

14. Гадомский, А.К. О лакунах в системе лингвистической науки: проблема взаимодействия языка и религии [Текст] / А.К. Гадомский // Культура народов Причерноморья, 2004. – Т.1. -№49. – 164-167-бб.
15. Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка/ К.З. Зулпукаров, М.А. Атакулова, А.А. Калмурзаева ж.б. – Бишкек, 2017. – 728 б.

* * *

УДК 81'362=111

ПОНЯТИЙНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ПАРЕМИОЛОГИЗМА,
ДЕТЕРМИНИРУЕМАЯ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИМ ФАКТОРОМ

*Эргашева Дилафруз Ибрахимовна, старший преподаватель
ЖАГУ имени Б.Осмонова, г.Жалал-Абад,
Кыргызская Республика, edilafruza@mail.ru*

Аннотация: Пословицу и поговорку мы обозначаем как паремиологическую единицу, которая является объектом изучения в новой лингвистической научной дисциплине паремиологии, автономном составном разделе. Паремиологическая единица или паремиологизм, являясь устойчивым словосочетанием и воспроизводимым в его целостной форме в речевом обиходе, а также зачастую эксплицируя свою ритмическую организацию, представляет собой квинтэссенцию многовекового опыта народа. Паремиологизм в качестве суждения, выражающего культурно-исторический опыт и назидательное наследие народа как языкового коллектива обычно имеет форму предложения: законченного или же незаконченного.

Ключевые слова: паремиологизм, понятийно-семантическая структура, эллиптичность ситуации; антропонимическая направленность; внутренняя форма; оценка ситуации; этнодидактическое свойство, составляющие и психолингвистический фактор.

ПАРЕМИОЛОГИЗМДИН ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫК ФАКТОР БОЮНЧА
АНЫКТАЛГАН КОНЦЕПТУАЛДЫК ЖАНА СЕМАНТИКАЛЫК СТРУКТУРАСЫ

*Эргашева Дилафруз Ибрахимовна, улук окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад ш.,
Кыргыз Республикасы, edilafruza@mail.ru*

Аннотация: Биз макал лакапты паремиологиялык бөлүк деп белгилеп жана аны жаңы лингвистикалык илимий дисциплинасынын автономдуу композиттик бөлүмү паремиологиянын изилдөө объектиси деп эсептейбиз. Паремиологиялык бөлүк же болбосо паремиологизм- өзүнүн жалпы формасында кептин колдонулушундагы туруктуу сөз айкашуу. Ошондой эле пикир катары ал элдин кеп кылымдык тажрыйбасынын квинтэссенци. Паремиологизм, туруктуу сөз айкашуу катары, маданий жана тарыхый тажрыйба жана элдин насаат мурасын билдирген тил жамаатындай, адатта аяктаган же аяктабаган сүйлөмдүн формасына ээ.

Түйүндүү сөздөр: паремиологизм, концептуалдык жана семантикалык структура, кырдаалдын эллиптикасы; антропонимикалык багыт; ички формасы; кырдаалды баалоо; этнодидактикалык касиет, компоненттер жана психолингвистикалык фактор.

CONCEPTUAL AND SEMANTIC STRUCTURE OF PAREMIOLOGY DETERMINED BY THE
PSYCHOLINGUISTIC FACTOR

*Ergasheva Dilafruz Ibrahimovna, Senior lecturer of the
German language and literature department JASU*

Abstract: We define proverb and sayings as a paremiological unit which is the object of the study in the new linguistic scientific discipline «Paremiology», autonomous compound section. Paremiological unit or paremiology, being a set expression and reproduced its integral form in the speech usage, represents quintessence of centuries-old experience of the people. Paremiologism as judgment expressing cultural and historical experience and edifying heritage of the people as a language team usually has the form of the sentence: finished or unfinished.

Keywords: paremiologism, conceptional and semantic structure, ellipticity of the situation, anthroponymic orientation, internal form, situation assessment, ethnodidactic property, constituents and psycholinguistic factor.

Паремиологизм «... обладает буквальным и переносным смыслом (“Близок локоть, да не укусишь”) или только переносным (“Горбатого могила исправит”) и легко противопоставляется свободному предложению такого же лексического состава» [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990:389].

В нашей научной статье, в качестве паремиологических единиц в исходном английском языке избраны пословицы и поговорки с зоонимическим компонентом, им в сопоставляемом кыргызском могут соответствовать аналогичные паремиологизмы не только с зоонимическим, но также с соматическим, фитонимическим и др. компонентами. Как показывает рабочая классификация в изучаемом исходном языке также паремиологизмы представлены пословицами и поговорками, имеющих в своём структурно-семантическом строении пять тематических групп с зоонимическими компонентами: 1) домашние животные, 2) дикие животные, 3) птицы, 4) рыбы и 5) насекомые. Приведём для иллюстрации по одному примеру из каждой тематической группы:

1) When two ride on one horse, one must sit behind

[Когда двое едут на одной лошади, то одному приходится сидеть сзади] –

Эки киши бир атка минсе, бирөө артта отурат

[Когда двое оседлают одну лошадь, то один сидит сзади].

2) Who keeps company with the wolf, will learn to howl

[Кто с волками знается, тот выть научится] –

Ит менен ойносоң үрөсүң, бала менен ойносоң күлөсүң

[С собакой поиграешь, по-собачьему залаешь, с ребёнком поиграешь по-детски смеяться будешь].

3) Make not your sauce till you have caught the fish

[Не готовь соус, пока не поймал рыбу] –

Асманда учуп жүргөн карганын шорпосуна нан тураба

[Не кроши хлеб в суп от вороны, которая ещё летает в небе].

4) Honey catches more flies than vinegar

[На мёд собирается больше мух, чем на уксус] –

Балга көп чымын чогулат

[На мёд собирается много мух].

Паремиологизмы обладают теми же самыми структурно-семантическими признаками, которые характерны для большинства фразеологизмов, имеющих в своей основе перенос наименований на основе внутренних или внешних сходств именуемого предмета речи с ассоциируемым подразумеваемым объектом сравнения. Данные структурно-семантические признаки паремиологизма мы подразделяем для адекватности лингвистического анализа на две составляющие. Во-первых, следует выделить в семантике паремиологизма понятийно-семантическую структуру, в основе идентификации которой лежит психолингвистический фактор. Наличие в паремиологизме психолингвистического фактора предопределено тем

фактом, что “в значениях представлена преобразованная и свёрнутая в материи языка идеальная форма существования предметного мира, его свойств, связей и отношений, раскрытых совокупной общественной практикой. Поэтому значения сами по себе, то есть в абстракции от их функционирования в индивидуальном сознании, столь же “психологны”, как и та общественно познанная реальность, которая лежит за ними” [Леонтьев, 1976:49; ср.: Тарасов, 1987:10-11].

Во-вторых, следует выделить в грамматике грамматико-семантическую структуру, в основе идентификации которой лежит собственно языковой структурный фактор. Под собственно языковым структурным фактором при этом понимается грамматическая сторона языка, которая не есть формально-грамматическая структура, но структура содержательно-грамматическая. “Грамматика есть непосредственное сочленение формы плана содержания (самых общих категорий плана содержания и формы плана выражения)” [Степанов, 1975:111; ср.: Мечковская, 2009:81-82].

I. Понятийно-семантическая структура паремиологизма, детерминируемая психолингвистическим фактором, имеет пять составляющих, которые в своей совокупности определяют смысл паремиологической единицы. Данные пять составляющих паремиологизма были уже изучены и описаны в той или иной связи в научной литературе, они обозначаются как: (1) эллиптичность ситуации; (2) антропонимическая направленность; (3) внутренняя форма; (4) оценка ситуации; и (5) этнодидактическое свойство.

(1) Составляющая паремиологического смысла (значения, семантики, содержания), означенная как “эллиптичность ситуации”, проявляется в содержании паремиологизма в том, что в данном смысле никак не возможно полная идентификация всей структуры обозначаемой ситуации; из данной ситуации выбираются только некоторые признаки и качества, по которым можно судить о всей ситуации и о всех обозначенных предметах речи. “Эллипсис представляет собой явление, вызванное, с одной стороны, общей тенденцией к сокращению избыточных смыслов, и с другой стороны, - гибкостью языка, располагающего как эксплицитными (вербальными) средствами выражения смысла, так и имплицитными (неявными) средствами, в том числе невербализованными, т.е. “неартикулируемыми” “знаками” [Джумалиева, 2000:3; ср.: Каплуненко, 1992:10].

Например:

5) One barking dog sets all the street a-barking

[Стоит одной собаке залаять, как начинают лаять все собаки на улице] –

Бир ит көрүп үрөт, калгандары кошулуп үрөт

[Одна собака лает на кого-то, другие же лают, присоединившись к ней].

Речевая ситуация, в которой может быть употреблён паремиологизм 5) в обоих вариантах: исходном английском и сопоставляемом кыргызском – может быть в смысловом отношении разнообразной, но всегда сложной. Может быть, к примеру, обозначена такая ситуация, когда один ученик в классе начинает вести себя шумно и недисциплинированно, а остальные ученики подначиваемые и увлекаемые им, также начинают шуметь и нарушать порядок; учитель, недовольный беспорядком, произносит вышеозначенную пословицу. И одна данная пословица, английская или кыргызская, может обозначить всю ситуацию вполне адекватно, без долгого и многословного объяснения.

(2) Составляющая паремиологизма “антропонимическая направленность” указывает в содержании анализируемой нами паремиологической единицы с зоонимическим компонентом, что данная пословица или поговорка направлена на человека. Применение паремиологизма таким зоонимическим компонентом в отношении человека есть “... сложное концептуальное представление о человеке..., затрагивающее сферу эмоциональных и эстетических норм, нашедших отражение в культуре данного народа..., которой присуща образность и связанные с ней коннотации” [Кармышаков, 2010:63; ср.: Абдыкаимова, 1992:5-6].

б) Do not spur a willing horse

[На послушного коня кнута не надо] –

Атты камчы менен айдасаң, жөө каласың

[Если плёткой будешь погонять коня, то пеший останешься наверняка].

В примере б) в обоих вариантах, английском и кыргызском, употреблены паремиологизмы с зоонимическим компонентом horse – ат; и в обоих вариантах предметом обозначения является человек. Но, если в английском исходном варианте степень переноса значения больше указывает на человека, то в кыргызском сопоставляемом варианте в значении паремиологизма оба значения: прямое и переносное – являются равнозначными; при этом и прямое значение может указывать на паремиологичность высказывания.

(3) Составляющая содержания паремиологизма, обозначенная как «внутренняя форма», представляет собой самую релевантную часть его понятийно-смысловой структуры. Внутренняя форма языковой единицы, вначале введённая известным немецким учёным В.фон Гумбольдтом в начале XIXв. как «внутренняя форма языка», нашла впоследствии в трудах многих других учёных как грамматическая категория, присущая слову. И в таком качестве она употребительна сегодня. Внутренняя форма слова, нередко и словосочетания, трактуется в современной лингвистике «... как признак номинации, выражаемый словом и входящий в качестве особого компонента в состав лексического значения слова... Сферой обнаружения внутренней формы слов будет в основном сфера так называемых “переносных значений”. Внутренняя форма лексических единиц (слов и словосочетаний) представляет собой, таким образом, отличительный мотивирующий признак, по которому происходит именование (номинация). Этот признак, как языковое выражение внутренней формы, становится заместителем всего предмета именованного – именно этот отличительный признак отождествляется в сознании именуемых людей не только с предметом именованного, но и со всей речевой ситуацией, в которой происходят именованного. Всё вышеизложенное по вопросу внутренней формы слова релевантно для прямых, непереносных значений слов, когда, к примеру в качестве внутренней формы для наименования птицы избирается характерный для него крик “кукование; отсюда в русском “кукушка” и в немецком “kuckuck”; ср. кыргызское “күкүк”».

В паремиологизмах, которые в обоих анализируемых языках, английском и кыргызском, нацелены на выражение переносных, непрямых, вторичных наименований, понятие “внутренней формы”, конечно же, сохраняется, но претерпевает сдвиг в сторону так называемой глубинной семантики. При этом имеет место быть так называемое явление косвенной номинации, которая определяется в языкознании, а точнее в теории языковой номинации, “... как образование новой языковой сущности в номинативном контексте, эксплицитно или имплицитно указывающем на косвенное соотнесение её с действительностью”. Например:

7) It is an ill bird that fouls its own nest - [Плоха та птица, которая пачкает своё гнездо] –

Ичип жаткан сууна какырба да түкүрбө - [Не харкайся и не плюйся в воду, которую пьёшь].

Конечно же, в английском паремиологизме в примере 7) речь не идёт о птице (bird), напротив речь идёт о человеке, грязнуле, который не убирает за собой или содержит свой дом в грязном состоянии. Но внутренняя форма лексической единицы, имплицитно указывающая признак грязного состояния и неряшливого человека, относится, в первую очередь, к птице, которая пачкает своё гнездо, и только во вторую очередь к человеку, характеризующегося неряшливостью. «Косвенная номинация осуществляется при двухмерной опосредованности отнесения вторично выступающей в роли имени языковой формы к действительности – по “оси” переосмысления значения и по линии воздействия сигнификата опорного наименования, задающего смысловое содержание и предопределяющего сферу денотации переосмысливаемого имени» [цит.соч.,там же].

(4) Составляющая “оценка ситуации” предполагает, что говорящий употребляет тот или иной паремиологизм в строго определённых обстоятельствах с определённой долей эмотивности. С одной стороны, говорящий вкладывает в содержание паремиологизма то или

иное своё эмотивное отношение к предмету речи, а, с другой, он употребляет тот или иной паремиологизм, исходя из рациональной оценки ситуации. «Оценочность как компонент коннотации настолько тесно связана с эмотивностью, что во многих случаях их трудно разграничить и следует говорить об эмоционально (или эмотивно-) оценочных характеристиках слова. Логические основания подобного объединения достаточно очевидны». Сущность оценки предмета речи со стороны говорящего проявляется тройко, и разумеется, с той или иной степенью эмотивного сопровождения: отрицательная оценка – нейтральная оценка (или отсутствие оценки) – положительная оценка. Например:

8) It is a roog mouse that has only one hole - [Плоха та мышь, у которой только одна нора],
Жаман уй башына чөп үйөт - [Плохая корова на свою голову траву накладывает].

В примере 8) в обоих вариантах, английском и русском, производится отрицательная оценка предмета речи “mouse” и “уй”, причём отрицательность отношения говорящего усиливается определениями “roog” и “жаман”. И разумеется, такая отрицательная оценка первичных предметов речи mouse и “уй” переносится в составе переосмысливаемой семантики паремиологизмов на косвенный, вторичный предмет речи, на человека.

5) Составляющая “этнодидактическое свойство” в основном предполагает назидание, поучение, с тем, чтобы поучаемый предпринимал бы правильные действия или хотя бы наматывал на ус. И при этом паремиологизм выражает такое назидание, в котором указываются и положительные и отрицательные свойства предмета речи. Если выражаются положительные суждения, то они предназначаются для прямого их следования. Если же выражаются нельзя [см.: Лисс, 1976:19].

9) Scornful dogs will eat dirty puddings - [Брезгливым собакам придётся есть грязные пироги] –
Тандаган таска жолугат - [Разборчивой (девице) паршивый встречается].

Этнодидактическая мораль обоих вариантов паремиологизма, как английского, так и кыргызского, состоит в поучении, что не надо быть привередливым и мелочным. Но паремиологизм в обоих вариантах выражает только отрицательную оценку привередливого человека, с которого нельзя брать пример.

Таким образом, понятийно-семантическая структура паремиологизма, обусловленная психолингвистическим фактором развития и функционирования языка, конституируется пятью составляющими: (1) эллиптичностью ситуации, (2) антропонимической направленностью, (3) внутренней формой, (4) оценкой ситуации и (5) этнодидактическим свойством. Однако среди данных составляющих понятийно-семантической структуры наиболее значимым является внутренняя форма, которая связывает и соединяет всех остальных четырёх составляющих в одну целостную структуру плана содержания. Именно внутренняя форма паремиологической единицы репрезентирует прямое, основное значение словосочетания из сферы прямого употребления в сферу непрямого, переносного употребления.

Литература

1. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 389 с.
2. Леонтьев А. А. Психолингвистический аспект языкового значения // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – 49 с.
3. Тарасов Е. Ф. Тенденции развития психолингвистики / Отв. ред. Ю. А. Сорокин. – М.: Наука, 1987. – 10-11 с.
4. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. Учеб. пос. для студ. пед. ин-тов. – изд. 2-е перераб. – М.: Просвещение, 1975. – 111 с.
5. Мечковская Н. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. Учеб. пос. для студ. филол. и лингв. спец. – М.: Флинта - Наука, 2009. – 81-82 с.
6. Джумалиева Г. К. Сравнительно-типологическое изучение эллипсиса в английском, русском и кыргызском языках: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Бишкек, 2000. – 3с.

7. Абдыкаимова О.С. Функционально-семантическое и структурно-семантическое исследование соматических фразеологизмов (на матер.кырг. и нем.яз.): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Бишкек, 1992. – 5-6 с.
8. Лисс А.А.Использование пословицных фразеологизмов в процессе обучения английской речи на старших курсах языкового факультета (киргизская аудитория): Автореф. дис. канд. филол. наук. – М, 1976. – 19 с.

* * *

УДК.821.512.1

ОСОБЕННОСТИ СЛОВЕСНОГО ИСКУССТВА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Яркинова Барчиной Бариевна
 к.ф.н., заведующая кафедрой «Узбекского
 языка, педагогика и физической культуры»
 Андижанского института сельского
 хозяйства и агротехнологии Республики
 Узбекистан

Аннотация: В статье анализируются генезис, общность и особенности словесного искусства тюркских народов, первые исследования в этой области, в частности, научные взгляды тюрколога П.А.Фалева. Также есть сведения о некоторых жанрах в древней литературе тюркских народов.

Ключевые слова: тюркские народы, эпические творения, обрядовые песни, тотемистическое мировоззрение, тюркология, ногайские легенды.

ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ООЗЕКИ ИСКУССТВОСУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Яркинова Барчиной Бариевна
 ф.и.к., Өзбекстан Республикасынын
 Андижан айыл чарба жана агротехнология
 институтунун “өзбек тили, педагогика
 жана физкультура” кафедрасынын башчысы

Аннотация: Макалада турк элдери адабияты генезиси, окшоштуктары жана озгочолуктору, бул жагдайдагы алгачкы изилдоолор, тюрколог П.А.Фалёвдун илимий пикирлери талкууланган.

Негизги сөздөр: Турк элдери, эпикалык чыгармачылык, салттык ырлар, тотемдик козкараш, тюркология, ногой легендалары.

FEATURES OF THE VERBAL ART OF THE TURKIC PEOPLES

Yarkinova Barchina Barievna
 Candidate of Philological Sciences, Head of the
 Department of Uzbek Language, Pedagogy and
 Physical Culture, Andijan Institute of Agriculture
 and Agrotechnology of the Republic of
 Uzbekistan

Annotation: The article analyzes the genesis, generality and features of the verbal art of the Turkic peoples, the first studies in this field, in particular, the scientific views of the Turkologist P.A. Falev. There is also information about some genres in the ancient literature of the Turkic peoples.

Keywords: Turkic peoples, epic creations, ritual songs, totemic worldview, turkology, nogai legends.

Нет всесторонно-подробных сравнительных научных работ о тюркских народах и их словесном искусстве. Мир науки все еще нуждается в такой работе, которая требует дальнейших исследований в области тюркологии. Произведение известного тюрколога Петра Александровича Фалева «Введение в изучение тюркских литератур и наречий», являющееся текстом его лекций прочитанным в Ташкентском Туркестанском университете на рубеже прошлого века, можно разумно считать первоначальным исследованием в изучении литературу тюркских народов, их общности и особенности. Ученый пишет: «Осенью 1921 года из-за отсутствия не одного учебника по тюркологии и ее изучению мне пришлось согласоваться многотиражно опубликовать рукописи прочитанным мной лекций курса “Введение в тюркскую филологию” в Туркестанском институте Востоковедения» [1]. Ученый подробно останавливается на географическом распространении тюркских народов, подчеркивая, что тюркские народы Алтая и соседние тюркские народы при Алтае были отделены от остальной части турок, как неверующими ислама, оставившемся древними шаманскими мировоззрениями и приводит примеры легенд, которые в сущности подчеркнута шаманское мировоззрение. Однако, он говорит, что термин «шаман»и есть турецкое слово «кам», то есть, глагол *камламак* (шаманство) происходит от этого слова. Литературовед З. Исомиддинов поясняет: “Слово «кам» в настоящее время в узбекском языке не используется. Но «кам» - это слово, означающее *бить*; Это источник хлыста. Основное занятие шамана - наносить удары шаманскую доиру руками или палками” [1]. На основе этого шаманского суеверия тюрколог П.А. Фалев приводит примеры из легенд о подземным царствованием героя и его путешествии на небеса. Ссылаясь на образ кузнеца, распространенный в тюркском фольклоре, ученый сказал: «... делая оружие для героя, кузнец способствует его победе. Кузнец, судя по всему, занимал привилегированное положение. Например, монгольское слово “дархон” (кузнец) на турецком языке часто означает человека, который стал тарханом и освобожденного от налогов». П.А.Фалев продолжает свои ценные размышления о тюркских народах: “Тюрки, переселившиеся на запад с Алтая, земли своих предков, издавна жили в казахских степях. Современные жители этих пустынь называют себя казахами ... Казахи - относительно новый народ на исторической арене. Во время правления Золотой Орды и ее падения узбеки переселились в казахские степи. В XV веке часть узбекской племени отделилась от Узбекской орды и направились на восток. В те времена таких беглецов называли казахами. Таким образом, племена, отделившиеся от узбеков, стали «казахами», и это прозвище постепенно стало их нынешним названием. Эта история казачества также сохранилась в их древних легендах, в которых говорится, что казаки произошли от группы беглецов или от группы, заблудившаяся от своих племён” [1]. Ученый, исследуя развитие быта казахов, считает важным источником легенды об Асан-Куйди в произведении Г.Н. Потанина “Легенды, предания и сказки казак- киргизов” [3] для отражения духа эпохи. Он основываясь на взглядах академика Радлова о казахской словесности делает выводы, что у киргизов эпическое творчество развито, а у казаков в основном из-за большого количества лирических произведений эпическое - медленнее. Он объясняет: “Среди тюркских племен именно киргизы и ногаи продолжают эпос. У обоих этих народов богатая история. Национальная история казахов не так богата, что привело к медленному формированию эпоса в их устном творчестве” [3]. Учёный-тюрколог комментируя сведения академика Радлова об устном творчестве казахов в III томе произведении “Образцы народной литературы северных тюркских племён” [2] пишет: “В этом книге, в основном, встречаются песни, которые запеваются в свадебном церемонии. Невесту провожают из деревни, где она родилась с запеваниями песни. Строфа стихов, заканчивающихся припевом “Жар-жар” соответствует строфу сказанного:

Бир толарсак, бир тобук санда болор,

Жар-жар!

Қырқ кисининг ақылы қанда болор,

Жар-жар!

Содержание этих песен юмористическое, а строфа – интенсивный и игривый. Что касается невесты, то ей напоминают дальнейшие обязанности в будущей семье. Её обязанности и ответственность уточняются поочередно. Единственное её утешение - дети.

Айт келин, айт келин!

Аттинг басин тарт келин!

Саусқанан сақ келин!

Жумуртқадан ақ келин!

В мелодии этих песен есть элементы драматического движения: они исполнены антифонично, то есть в два припева, а мелодия обогащена движением” [2].

Помимо обрядовых песен, ученый предоставляет ценную информацию о пении джигитов и девочек, а также о дебатах отдельных певцов. «Последнее особенно интересно: в словах двух певцов хвала и сатира сочетаются одновременно - певец возносит свое семья к небу и загрязняет семья своего конкурента» [2]. В сборнике Г. Н. Потанина [3] есть рассказ об одном из таких высказываний. Один из певцов - киргиз, другой - казах. Следует отметить, что в древних легендах киргизов присутствуют элементы тотемистического мировоззрения, по сути, они были характерны для всех древних тюрков. Источники в китайской письменности содержат легенды о том, что некоторые тюркские племена произошли от различных животных, в том числе от волков.

У казахов распространена траурные песни - *жилау* по смерти человека, в них элементы фольклора сочетаются с духом ислама. Траур начинается с традиционного Бисмиллаха. Описание, чем покойный занимался в разные годы жизни (в десять лет и т. д.), приближает таких траурных песен к другим типам фольклора. Те части траурных песен, которые прославляют поступки и привычки умершего (независимо от возраста), напоминают песни того же содержания и формы в различных легендах ногойского эпоса.

Учёный-тюрколог даёт уникальные сведения о десятках древних тюркских народов, проживших на обширных территориях от Дальнего Востока до Европы, от Финляндии до Аравийского полуострова. Представляет сопоставительно - сравнительные сведения историю, языка, этнографию и словестного искусство этих народов. Изучение этого труда не только с исторической, но и с научной точки зрения служит основой для проведения обширных исследований тюркологии.

Использованная литература:

1. Фалёв П.А. "Введение в изучение тюркских литератур и наречий". Из издания 1922 года, издательство Восточного Туркестана, перевод Исомиддинова З. Издательство Национальной библиотеки Узбекистана имени А.Навои - Т., 2017.
2. Радлов В.В., Образцы народной литературы северных тюркских племён. М.1918, том III.
3. Потанин Г.Н., Предания, легенды и сказки кайсау-киргизов. М., Живая старина, 1916 г
4. Оскоцкий В. Связь времени // Новый мир. -1972. -№ 4. -С. 238.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1, ч.1. -М.: Изд. вост. лит., 1963. XVIII с. 968 стлб
6. Исомиддинов З.И. Тюркский эпос и проблемы перевода. - Т.: Университет, 1995.-113 б

* * *

ЗАМАНБАП СТУДЕНТТИН ЖАШООСУНДА ДЕНЕ ТАРБИЯ САБАКТАРДЫН РОЛУ ЖАНА МААНИЛҮҮЛҮГҮ

Алиев Ильяс Тыныбекович доцент,

alilionayko@mail.ru

Салаев Алтынбек Жунусалыевич и.о. профессор.

salaev.76@list.ru

Абдурахимов Низамидин Халдарбаевич.

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ,

Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бул макалада жогорку окуу жайындагы студенттери үчүн дене тарбия сабактардын ролу жана маанилүүлүгү талдалып жана ачылып берилген. Биздин мезгилде студенттер ушул сабактарга барган сайын өтө начар көңүлдөрүн бурушат, мындай көрүнүш муундун ден соолугуна жаман таасирин тийгизиши абзел. Көп учурда студенттер дене тарбия сабактарга катышууну алардын ден соолугунун абалы менен байланыштырышпайт. Бул көйгөйдү чечүү үчүн Кыргызстанда мыйзамдар кабыл алынган, кайсылар мурун коюлган көйгөйдү аягына чейин чечеалбай келүүдө.

Түйүндүү сөздөр: Дене маданияты, студенттердин ден-соолугу, ЖОЖдогу дене тарбия сабактары.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ УРОКОВ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ЖИЗНИ СОВРЕМЕННОГО СТУДЕНТА

Алиев Ильяс Тыныбекович доцент,

alilionayko@mail.ru

Салаев Алтынбек Жунусалыевич и.о. профессор.

Абдурахимов Низамидин Халдарбаевич ст.препод.

ЖАГУ имени Б. Осмонова, город Джалал-Абад,

Кыргызская Республика

Аннотация: В этой статье проанализировано и выявлено значение занятий физической культурой для студентов вуза. В наше время студенты все более плохо обращают внимание на эти уроки, и это явление должно плохо сказаться на здоровье подрастающего поколения. Нередко студенты не связывают участие в занятиях по физической культуре с состоянием своего здоровья. Для решения этой проблемы в Кыргызстане были приняты законы, которые не смогли полностью решить проблему.

Ключевые слова: физическая культура, здоровье студентов, занятия физической культурой в вузе.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF PHYSICAL EDUCATION LESSONS IN THE LIFE OF A MODERN STUDENT

Aliev Ilyas Tynybekovich docent.

alilionayko@mail.ru

Salaev Altynbek Zhunusalievich acting. professor.

Abdurahimov Nizamidin Kholdarbaevich senior

lecturer, JASU named after B.Osmonov,

Jalal-Abad city, Republic of Kyrgyzstan

Annotation: This article analyzes and reveals the importance of physical education for university students. In our time, students pay more and more poor attention to these lessons, and this phenomenon should have a bad effect on the health of the younger generation. Quite often,

students do not associate participation in physical education classes with their health status. To solve this problem, laws were adopted in Kyrgyzstan that could not completely solve the problem.

Key words: *physical culture, students' health, physical culture classes at the university.*

Киришүү: Заманбап дүйнөдө ар түрдүү окуу жайларында өткөрүлгөн дене тарбия сабактарына азыраак көңүл бурулуп келүүдө. Бул аягында жакшы эмес көрүнүштү алып келет, анткени, так эле дене тарбия сабактары сергек жашоо образын түптөөдө, ошондой студенттердин ден соолугун кармап турууда өзгөчө ролду ойношот. Аларды четке кагуу же кош мамиле жасоо окуучулардын ден соолугунун катуу начарлашына алып келиши ыктымал.

Теманын актуалдуулугу: биздин мезгилде заманбап технологиялары студенттердин ден соолугуна өтө чоң таасирин тийгизет, көп учурда жакшы эмес жактарга. Окуу жайда өткөрүлгөн дене тарбия сабактары мурун алынган ооруларды айыктырып жибергенге балким жөндөмдүү эместир, а бирок туура жолду таап аларды кийинкиде өнүктүргөнгө аракеттенсе болот. Так эле ушул нерсе студенттердин арасында дене даярдыкты популяризациялоонун маанилүүлүгүн негиздөөдө турат.

Изилдөөнүн максаттары жана милдеттери: Жогорку окуу жайларындагы окутуу программадагы дене тарбиянын маанисин жана студенттердин жашоосунда сабактардын маанилүүлүгүн аныктап берүү.

Изилдөө: Дене маданията жана спорт заманбап адамдын маанилүү бөлүгү болушу керек, анткени алар ден соолукту бышыктоого, интеллектуалдык жана физикалык жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө жардамдашат, кайсылар заманбап коомдо өтө зарылдуу. Спорт менен машыгуулар жаштардын тарбиялык, чындоочу зарылдыктарды толукташат. А бирок, жогорку окуу жайлар алардын муктаждыгын толугу менен колдоно алышпайт.

Кыргызстандын жогорку окуу жайларында окуп жаткан жаштардын ден соолугунун көйгөйүү өзгөчө актуалдуу. Так эле ошол факт, ар жылы жогорку окуу жайларга тапшырган көпчүлүк студенттер ден соолугунун абалы боюнча атайын медициналык тайпага караштуулар. Ошондой эле физикалык активдүүлүк жагымсыз адаттардан алаксытуучу фактор болуп калышы мүмкүн.

Азыркы учурда өндүрүштө жана уй-бүлөдө физикалык эмгектин улушу кескин түрдө көбөйдү жана келечекте бул тенденция ого бетер көбөйөт.

Азыркы кылым маалымат агымынын көбөйүшү менен мүнөздөлөт. Анын үстүнө, маалыматтык бороон күчөп баратат жана бул сезим органдарына, абдан туруктуулугу жана чыдамгайлык менен айырмаланбаган нерв клеткаларына күчтүү жүк болот.

Ошону менен бирге экологиялык жагымсыз факторлордун организмге тийгизген таасири, өзгөчө өнөр жай шаарларында адамдардын ден соолугуна терс таасирин тийгизген таасири кыйла жогорулайт.

Ошондуктан, азыр ар кандай оорулардын алдын алуу маселеси медициналык ыкмалардын жардамы менен гана эмес, дене кыймылынын көнүгүүлөрдүн жардамы менен да пайда болду.

Бул көйгөйдү ошондой эле актуалдуу десе дагы болот, анткени студенттерде сергек жашоонун деңгээлин түптөө боюнча заманбап усулдары төмөн натыйжалуулукту көрсөтүшөт. Жогорку окуу жайларда көп учурда жагдай байкалат, качан студенттердин көпчүлүк бөлүгүндө жагымсыз адаттар бар болгону, алардын бар болгондугу сергек жашоо образы менен айкалышырууга мүмкүн эмес.

Кыргыз Республикасында дене тарбияны жана спортту өнүктүрүү боюнча суроолор бир катар нормативдик-укуктук актылар аркылуу жөнгө салынат. Алардын бири 21.01.2000-жылдын №36 чыккан «Кыргызстандагы дене маданият жана спорт жөнүндө», ошондой эле 22.09.2017-жылдын №600 чыккан «Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-2022-жылдарга "Спорттук Кыргызстан" программасы жөнүндө» Өкмөттүн токтомун бекитүү жөнүндө мамлекеттик мыйзам эсептелет:

Бул мыйзамдын башкы милдеттери болуп төмөнкүлөр эсептелет;

- граждандарды, биринчи кезекте кенже мектеп курактагы жана 10-17 жаштагы окуучуларды дене маданият жана массалык спорт менен үзгүлтүксүз машыгууларга тартуу;
- Кыргыз Республикасынын граждандарынын дене даярдык сапатын көбөйтүү;
- спорттун объектилерин өтө жеткиликтүү кылуу; ошол эле катарда айыл аймактарында, ошондой эле ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрүнөн чектелгендерге жана майыптарга;
- адаптивдик дене маданиятты жана адаптивдик спортту өнүктүрүү;
- спорттук резервдин спорттук даярдыгын өркүндөтүү;
- эл аралык аренада ата-мекендик спорттун атаандаштыгын жогорулатуу.

Студенттин физикалык активдүүлүгүнүн ийгиликтүүлүгүн түптөөнүн маанилүү шарты болуп анын ишмердүүлүгүн уюштуруу үчүн комплекстүү болушу эсептелет.

Анын башкы критериелердин бири болуп билим берүү ишмердүүлүктүн бүт элементтеринин биримдиги саналат. Ушунун катарында «дене тарбия» сабактын ичиндеги спорт менен болгон машыгуулар да кирет.

А бирок, азыркы мезгилде студенттерге маалымат технологиялардын өсүп бараткан тийгизген таасиринен улам, дене тарбия сабактары өзүнүн маанилүүлүгүн көбүнчө жоготушат.

Биринчи көз карашта бул көйгөй анча деле маанилүү эмес болуп көрүнүшү мүмкүн, а бирок дене тарбия студенттин инсандыгын түптөө боюнча акыркы ролду ойнобойт. Адатта жаш адамдар, кайсылар дене тарбия менен машыккандар туруктуулук, максатка умтулуучул. Менталдык стабилдүүлүк менен айрымалынышат. Жаштардын жашоосунда дене тарбиянын маанилүүлүгүн түшүнүүдө тиги фактысыда ойнойт, физикалык активдүүлүк жана спорт стресттик абалды да жое алат экенин.

Жогорку окуу жайдагы дене тарбиянын максаты болуп тарбиялоо менен бирдикте окуучулардын дене жөндөмдөрүн өнүктүрүү иши эсептелет.

Үстүдө айтылгандар жогорку окуу жайларындагы дене тарбия сабактардын маанилүүлүгүнө, студенттердин арасында сабактардын популярдуулугунун маанилүүлүгүнө баа берүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Дене тарбия сабактардын алдында студенттерди толук медициналык жана функционалдык текшерүүнү өткөрүү зарылдыгын белгилеп кетүү керек. Бул дене даярдыгын деңгээлин жана медициналык карама каршы көрсөтмөлөрдү аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Алардын маанилүүлүгүн спорт менен машыгуулар үчүн баалап берүү мүмкүн эмес.

Ошондой эле студенттер жөнүндө унутпоо зарыл, кайсылар ден соолукта чектөөлөр барларын. Адатта мындай студенттер машыгуу процесске кызыгуусу төмөн болууда. Ошондуктан кошумча мотивацияны түзүү керек, анткени алар үчүн спорт менен машыгууда мелдештик процесс жок.

Дагы бир факт, кайсыны көңүлгө алуу зарыл-бул студенттердин жашоосунда дене тарбия сабактардын маанилүүлүгүн изилдөөдө дене тарбия процесс туура уюштурулбаган болсо окуу процесс өз алдынча ишке ашырылбайт.

Чечимдер:

Үстүдө айтылгандардын бардыгы дене тарбиянын маанилүүлүгүн жана студенттердин жашоосунда анын популярдуулугунун зарылчылыгын аныктоого мүмкүндүк берет. Дене тарбия жаштардын ден соолугун, күчүн, рухун жана максатка умтулуусун кармап турууга маанилүү инструмент катары колдонулат.

Бул студенттердин ушул предметтин маанилүүлүгүн түшүнгөндүгүн көрсөтүп турат. Бул үчүн мотивациялык иш чараларды, жүргүзүү жаңы методикаларды түзүү жана өлкөдө агитациялык саясатты өткөрүү.

Жыйынтык:

Жогорку окуу жайдагы дене тарбия ден соолуктуу, компетенттүү ишкерди даярдоо, өзүнүн милдеттерин сапаттуу аткарууга жөндөмдү түптөөчү интегралдык бөлүк болуп эсептелет.

Спорт жана дене тарбия студент үчүн-бул талап кылынуучу предмет гана эмес, ал күнүмдүк жашоодо өтө зарыл болуучу сапаттардын жыйындысы. Маалыматтык кылым, кайсыда бизден физикалык активдүүлүктү талап кылат.

Адабияттардын тизмеси:

1. Жогорку жана атайын орто окуу жайларынын студенттеринин дене тарбиясы жана спортунун актуалдуу маселелери: 2003-жылдын 15-16-апрелиндеги аймактар аралык илимий-практикалык семинардын материалдары [Текст].-Бүркүт.:ОрелГТУ,2003-С360
2. Калашников А.Ф. Дене тарбия [Текст] /А.Ф. Калашников - Бүркүт.: ОРАГС, 2002.-С.78
3. Лотоненко А.В., Сыроева В.И. XI кылымдагы жаштардын дене тарбиясы [Текст] / А.В. Лотоненко, В.И., - Воронеж. : Воронеж мамлекеттик университети, 2001. - С. 360.

* * *

УДК 355.233.22**СТУДЕНТТЕРИНИН ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК ЖӨНДӨМДӨРҮНӨ ДЕНЕ
КӨНҮГҮҮЛӨРДҮН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.***Алиев Ильяс Тыныбекович, доцент,*alilionayko@mail.ru*Тиленчиев Юлдашбай Рашитович, доцент,*jujutilenchiev@mail.ru*Амиракулов Урмат Беделбаевич, доцент. МНУ*urmat.amirakulov@bk.ru*Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Жогорку окуу жайдагы окуу процессте студенттер көптөгөн кыйынчылыктардан өтүшөт: пасивдүү жашоо образы, үзгүлтүксүз акыл-эс ишмердүүлүк, физикалык активдүүлүккө убакыттын жетишсиздиги, чарчап чалуучу, зыяндуу адаттар. Мындай жайгдайда милдеттүү негизде жогорку окуу жайларында окутуулучу дене маданият жана спорт чыгып келет, студенттердин спорт менен машыгуулары эмне үчүн керектиги жана алар акыл-эс активдүүлүккө кандай таасирин тийгизишет-ушул иштин изилдөө предмети болуп эсептелет.

Түйүндүү сөздөр: дене жүктөмү, акыл-эс жүктөмү, ишмердүүлүк, көнүгүүлөр, студент.

**ВЛИЯНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ НА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ СПОСОБНОСТИ
СТУДЕНТОВ***Алиев Ильяс Тыныбекович, доцент.*alilionayko@mail.ru*Тиленчиев Юлдашбай Рашитович, доцент.*jujutilenchiev@mail.ru*Амиракулов Урмат Беделбаевич, доцент. МНУ*urmat.amirakulov@bk.ru*ЖАГУ имени Осмонова, город Джалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: В процессе обучения в высшей школе студенты проходят через множество трудностей: пассивный образ жизни, постоянная умственная деятельность, нехватка времени на физическую активность, утомляемость, вредные привычки.

В такой ситуации физическая культура и спорт преподаются в высших учебных заведениях в обязательном порядке, почему необходимо студентам заниматься спортом и как они влияют на умственную деятельность, является предметом данного исследования.

Ключевые слова: физическая нагрузка, умственная нагрузка, деятельность, упражнения, студент.

INFLUENCE OF PHYSICAL EXERCISES ON INTELLECTUAL ABILITIES OF STUDENTS

Aliev Ilyas Tynybekovich, docent.

alilionayko@mail.ru

Tilenchiev Yuldashbai Rashitovich, docent.

jujutilenchiev@mail.ru

Amirakulov Urmat Bedelbaevich, docent. MNU

urmat.amirakulov@bk.ru

*JASU named after B.Osmonov Jalal-Abad city,
Republic of Kyrgyzstan*

Abstract: In the process of studying in higher education, students go through many difficulties: a passive lifestyle, constant mental activity, lack of time for physical activity, fatigue, bad habits.

In such a situation, physical culture and sports are taught in higher educational institutions without fail, why students need to go in for sports and how they affect mental activity is the subject of this study.

Key words: physical load, mental load, activity, exercises, student.

Киришүү: Окуу процесс татаал илимий материалды өздөштүрүү үчүн каралат, анткени, ар бир студентке аларды өздөштүрүүгө оңойго турбайт. Белгилүү болгондой дене тарбия сабактардан тышкары студенттердин окуу ишмердүүлүгү 36 академиялык сааттардын тегерегин түзөт, бул сааттардын бардыгын студенттер негизинен парталарда отурган абалында өткөрүшөт. Бул жагдай аягында ден соолуктун начарлашына, чарчап чалууга жана башка көйгөйлөргө алып келет. Дене маданият жана спорт ар бир жогорку окуу жайдын окуу программасында милдеттүү предмет болуп эсептелет. Студенттердин дене абалына тийгизген таасиринен тышкары акыл-эс жөндөмдөргө да таасирин тийгизүүчүлөр бар, кайсы биринчисине караганда анча деле мааниси жоктой.

Иштин актуалдуулугу: көпчүлүк студенттер аягына чейин түшүнүшпөйт дене тарбиянын аларга кандай зарыл-экенин бир гана окуу дисциплинанын чегинде эмес, ошондой эле бүтүндөй дагы.

Иштин максаты: Жогорку окуу жайларындагы студенттердин акыл-эс ишмердүүлүгүнүн сапатына дене жүктөмдөрдүн тийгизген таасирин изилдеп чыгуу.

Максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлган:

- Дене маданияттын теориялык аспектилерин окуп чыгуу;
- Ушул чөйрөдө болгон изилдөөлөрдү талдап чыгуу;
- Акыл-эс процесстерге дене жүктөмдөрдүн тийгизген таасирин изилдеп чыгуу.

Илимий жаңылык жана уникалдуулук:

Студенттердин арасында мээнин активдүүлүгүнө спорттук ишмердүүлүктүн тийгизген таасири жөнүндө жетиштүү билимдердин деңгээлинин жок болгондугунун контекстинде студенттердин инсандык дене маданиятын түптөө көйгөйлөрүнө талдоо иши өткөрүлгөн.

Ар бир окуу жай студенттерди даярдоо үчүн ар дайым өздөрүнүн билим берүүчү программаларынын сапатын жогорулатат, кайсылар өзүнүн ишмердүүлүгү натыйжалуу болуу үчүн ишке ашырышат. Мындай билим берүүчү программаларга дене маданият да

караштуу, анткени, ар бир адам үчүн акыл-эс жана физикалык активдүүлүк бири-бири менен айкалышып турушу зарыл. Студенттердин акыл-эс жөндөмдүүлүктөрү сөзсүз түрдө окуу дисциплинарга катышуу процессинде өнүгүшөт, ал эми дене жөндөмдөрү дене тарбия сабактары мезгилинде гана тартылышат. Студенттик ишмердүүлүк биринчи кезекте пассивдүү жашоо образы, кыймыл-аракеттин активдүүлүгү, начар тамактануу, зыяндуу адаттар менен байланыштуу болот. Ошондуктан студенттердин окуу эмгегин туура жана рационалдуу уюштурулушу зарыл. Илимий техникалык прогрессинин өнүгүүсү менен жашоо жана эмгек ишмердүүлүк процессте физикалык жөндөмдөрдү колдонуу адамдын муктаждыгынын зарылдыгы кескин кыскарылган.

Белгилүү болгондой, интеллектуалдык активдүүлүк физикалык активдүүлүккө караганда алда канча көп энергияны талап кылат, бирок бир караганда такыр башкача ойлошу мүмкүн.

Чарчоо - узакка созулган акыл эмгегинин жалпы натыйжасы. Бул калыбына келтирүү процесстеринин жетишсиздиги менен узакка созулган жумушта пайда болот.

Чарчоо - мүмкүн болгон ашыкча күчтөрдүн эскертүү белгиси.

Чарчоо абалында ишти системалуу аткаруу акыры өнөкөт чарчоого алып келет, бул өз кезегинде ашыкча иштөөнүн пайда болушуна таасирин тийгизет.

Психикалык чарчоо организмге эң зыяндуусу жана калыбына келтирүү мезгили узакка созулат.

Бул адамдын мээси чарчоо жөнүндө билгизбестен, ашыкча жүктөлгөн абалда да иштей бериши менен шартталган.

Акыр-аягы, бул ашыкча иштөө абалына алып келет. Көптөгөн стресстик жагдайлар менен бирге мунун баары эрте адамдын когнитивдик функцияларын гана эмес, анын интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн да төмөндөтөт [1].

Демек, акыл эмгеги менен адамдын организми тез чарчоо абалына келет.

Кыргыз Республикасында, ар кандай башка коомдо болгондой, жаштардын кыймыл активдүүлүгүнүнүн курч көйгөйүү турат. Уюлдук телефондордун, смартфондордун жана башка техникалык каражаттардын жардамы менен физикалык эигекти акыл-эс эмгекке алмаштырууга жардамдашат, эчаак эле далилдегендей ар бир индивидуумдун организминин ишмердүүлүгүн төмөндөтөт. Ошондуктан дене маданият менен машыгуу зарылдыгы күндөн күнгө өсүүдө.

Заманбап илимдин жардамы менен физикалык активдүүлүк борбордук нерв системасына үзгүлтүксүз жана көп жагынан таасир этээрине аныктады. Булчуң системасынын кыймыл аракетине системалуу катышуусу бүт денеге чоң таасирин тийгизет. Алар тандалма эмес, практиктин организминде бүтүндөй таасир этет. Мындан тышкары, физикалык активдүүлүк адамдын интеллектуалдык активдүүлүгүн стимулдайт, акыл эмгегинин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатат. Көрсө, оптималдуу машыгуучулук - адамдын ийгиликтүү иштешинин ачкычы. Изилдөлөр көрсөткөндөй студенттердин окуу машыгуу мезгилинде кыймыл активдүүлүгү 56-65%, ал эми сынактардын мезгилинде мындан да аз-39-46% деңгээлин түзөт, качан студенттер каникулда болгондо. Каникул мезгилинде физикалык жүктөмдөрдүн так деңгээли жаш адамдардын табигый муктаждыгы кыймылдарда чагылдырылат. Ишмердүүлүктү аткарууда, кайсы физикалык аракеттерди же координациялык кыймылдарды талап кылбаган учурда беттин, моюндун жана далдардын булчундарынын чымырканышуусу байкалат. Барып-барып организм мындай чымырканышууга көнөт жана анын ички функциялардын токтоо процесси башталат. Мындай процесстерди активдүү дене көнүгүүлөрдүн жардамы менен токтотууга болот. Акыл-эс жүктөм канчалык жогору болсо, ошончолук акыл-эс чарчап чалуучусу күчтүү болот. Чарчап чалуучунун деңгээлинин физикалык активдүүлүктүн үзгүлтүксүздүктүн ортосундагы көз карандыгын көрсөтүү үчүн бул чөйрөдөгү бар болгон изилдөөлөрдү колдоно алсак болот. Г.В.Плехановдун жүргүзгөн изилдөөлөрү далилдегендей, канчалык студент өз каалоосу менен дене маданият менен тез-тез машыкса же окуу дисциплинасынын тегерегинде,

ошончолук анда чарчап чалуугу акырындык менен келет жана ошончолук чарчап чалуугу пайда болот. Мындан тышкары, спорттук ишмердүүлүк денени физикалык абалына жакшы таасирин тийгизет. Машыгуу мезгилинде булчуңдар энергиянын чоң сарпалышын талап кылышат жана организм майлуу клеткалардын жана калориялардын көбүрөөк сарпталышына мажбур болот, дененин жакшы сапатын жана салмагын азайтуусун кармап турууга алып келет. Активдүү дене жүктөмдө стволдук клеткаларды иштеп чыгуусу көбөйөт, кайсылар бүт организмди, ошондой эле мээнин ткандарын жаңылатууга бөлгө түзүлөт. Мындан тышкары эс тутуунун функцияларына дагы жагымдуу таасири тийгени белгиленет. Эксперименттер көрсөткөндөй, эгерде бир тайпадан турган адамдарды эки топко, алардын бири дене көнүгүүлөргө тыныгуу менен белгилүү бир маалыматты эске тутууну аткарышат, ал эми экинчи топ дем алууга тыныгуу менен, анда дене жүктөм менен алектенген топ өтө жогорку натыйжаларды көрсөтөт, жүрөктүн жыштыгы көбөйөт, кандын көлөмүнүн көбөйүүшүнө алып келет, кайсы бир гана булчуңдарга эмес, мээге да багытталат.

Ошондой эле концентрациянын деңгээли физикалык активдүүлүгүнүн жыштыгын көбөйтүү менен жогорулайт. Спорт денени сырткы жагын гана эмес, анын ички жагын да өзгөртөө алат. Организмдин жүрөк-кантамыр жана дем алуу системалары кычкылтек менен кан айланууну жана кан менен камсыз кылышат. Бул системалар физикалык активдүүлүк мезгилинде «бышыкталат», ал акыл-эс ишмердүүлүк үчүн да зарыл, анткени мээге бир нече жолу кычкылтектин керектигин керектелет, жүрөкө же булчуңдарга караганда.

Жыйынтык:

Параллель бар десек болот: канчалык дене даярдыктын деңгээли жогору болсо ошончолук интеллектуалдык ишмердүүлүк жогору. Ошондуктан, эгерде студентте машыгууларды толук аткарууга мүмкүнчүлүгү жок болсо, анда ал өзүнүн сергек жашоосуна активдүү эс алууну же болбосо дене маданияттын «кичи формаларын» киргизсе болот, кайсыларда эреже болгондой эртеменки гимнастиканы, зарядканы, чыналууну, физкульт тыныгууну колдонсо болот.

-Жыйынтыктап айтканда дене жүктөмдөр менен үзгүлтүксүз машыгууда натыйжасында организмдин туруктуулугун түптөөгө болот: психологиялык, интеллектуалдык жактан;

-Аз сандагы болгон дене жүктөмдөр дагы ички процесстерге өзүнүн жакшы таасирлерин тийгизишет жана активдүүлүктү көбөйтүүдө акырындык менен муктаждыкты иштеп чыгат;

-Студент дене тарбия боюнча каралган сабактарда жана сабактан тышкаркы мезгилде зарылдуу жүктөмдөрдү алса болот.

Адабияттардын тизмеси:

1. Баданов, А. В. Окутуу жүктөмүнүн психикалык жана студенттердин физикалык абалы // Бурят мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2011.
2. Ильина, Н.Л. Заманбап студенттердин физикалык ден соолугуна мамиле // Ден соолук психологиясы: жаңы илимий багыт: эл аралык катышуу менен тегерек столдун материалдары. - Петербург, 2009. - С. 119-124.
3. Рютина Л.Н., Дьякова А.В. Дене тарбиянын таасири акыл-эс ишмердүүлүгү // педагогикалык илимдер / «Коллоквиум журналы». - 2019. - № 7. – 28-32-б
4. Чернышева, И. В. Дене тарбиянын таасирин талдоо студенттердин акыл-эс ишмердүүлүгү / Чернышева И.В., Мусина С.В., Егорычева Е.В., Шлемова М.В. // Социалдык проблемалардын заманбап изилдөөлөрү, №1 (05), 2011.
5. Мамытов А.М. “Основы здорового образа жизни” Бишкек (2007-ж).
6. Алиев И.Т. Студенттердин дене тарбиялык - спорттук активдүүлүгүн аныктоочу факторлор Жалал-Абад; 2015. Вестник ЖАГУ №1 стр 103-106

* * *

МУГАЛИМДИН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН
КАЛЫПТАНДЫРУУДА ИННОВАЦИЯЛЫК ЖАНА ИНТЕРАКТИВДҮҮ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

п.и.к.доцент., Жолдошбаева Ыкыбал Капаровна
Магистрант Эркинбаева Нуриза Авазбековна

Аннотация: Бул макалада акыркы жылдары жогорку кесиптик окуу мекемелеринде студенттердин окуу ишмердүүлүгүн активдештирүү, окуу материалын жеңил өздөштүрүүгө жетишүү, алардын ишмердүүлүгүн шыктандыруучу таасирлерди берүү, студенттердин чыгармачылыгынын өсүшүнө шарттарды түзүү деген маанилүү маселелерге өтө зор көңүл бурула баштады. Мындай иш аракеттердин арасында педагогика багытында окуган студенттердин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруусун уюштурууга арналган технологиянын катарына модулдук технологияны кошууга болот. Мугалимдин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууда инновациялык жана интерактивдүү технологияларды колдонуу замандын талабы болуп эсептелээрине бул макалада өзгөчө көңүл бурулган.

Түйүндүү сөздөр: технология, интерактивдүү, модуль, инновация, калыптануу, шарттуу белгилер, кайтарым байланыш.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ И ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
ФОРМИРОВАНИИ ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЯ.

ЖАГУ им Б.Осмонова Кыргызстан.

к.п.н.доцент., Жолдошбаева Ыкыбал Капаровна
Магистрант Эркинбаева Нуриза Авазбековна

Аннотация: В данной статье основное внимание уделяется актуальным вопросам активизации учебной деятельности студентов высших профессиональных учебных заведений, достижения легкого усвоения учебного материала, обеспечения вдохновляющего эффекта их деятельности, создания условий для роста творческого потенциала студентов. Среди таких мероприятий к перечню технологий, предназначенных для организации формирования лингводидактической компетентности студентов, обучающихся в сфере педагогики, можно добавить модульную технологию. В данной статье особое внимание уделяется тому, что использование инновационных и интерактивных технологий в формировании лингводидактической компетентности учителя считается требованием времен.

Ключевые слова: технология, интерактив, модуль, инновация, формирование, условные знаки, обратная связь.

THE USE OF INNOVATIVE AND INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION
OF LINGUODIDACTIC COMPETENCE OF THE TEACHER.

JASU named after B.Osmonov

Candidate of Pedagogical Sciences docent.,
Zholdoshbaeva Ykybal Kaparovna
Undergraduate Erkinbaeva Nuriza Avazbekovna

Annotation In this article focuses on topical issues of enhancing the educational activities of students of higher professional educational institutions, achieving easy assimilation of educational material, ensuring the inspiring effect of their activities, creating conditions for the growth of students' creative potential. Among such activities, to the list of technologies designed to organize the formation of linguodidactic competence of students studying in the field of pedagogy, one can

add modular technology. This article focuses on the fact that the use of innovative and interactive technologies in the formation of linguodidactic competence of a teacher is considered a requirement of the times.

Key words: *technology, interactive, module, innovation, formation, symbols, feedback.*

“Технология” терминин алгач педагогика илимине колдонууда ал “окутуу” терминине байланып, окутуунун технологиясы деп гана түшүндүрүлгөн. Кийин тереңирээк изилдөө жүргүзүүнүн натыйжасында бул түшүнүк бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Азыркы учурда педагогикада “педагогикалык технология”, “билим берүүнүн технологиясы” жана “окутуунун технологиясы” деген түшүнүктөр бири-биринен айырмаланып айтылат. Окутуунун технологияларын изилдеген окумуштуулар Ю.К. Бабанский, И.Б. Бекбоев, А. Алимбеков, В.В.Гузеев, Е.В. Доманский, М.В.Кларин, Ю.В. Койнова-Цельнер, А.М. Мамытов, Н.Н. Манько, В.М. Монахов, В.Оконь, А.И. Пискунов, Е.С. Полат, Г.К. Селевко [25,28,50,57,80,81,104,105,108,116,120,124,136] ж.б.

“Окутуу технология” түшүнүгүндө бир нече көз караш орун алганын байкоого болот. Биринчи көз карашка басым койгон окумуштуулар педагогикалык технологияны каражат катары карашат, б.а. педагогикалык технология – бул окутуу процесси үчүн методикалык инструментарийлерди, аппаратураларды, окуу жабдыктарын даярдоо жана колдонуу. Мындай көз карашты Ю.К. Бабанский өндүү окумуштуулар бекемдешкен [25]. Экинчи көз карашты бекемдеген окумуштуулар В.П.Беспалько, И.Б.Бекбоев, А.Алимбеков ж.б. Алардын ойлору боюнча педагогикалык технология – бул педагогикалык процесстин катышуучуларынын системалык өз ара аракеттенүүсүнө, аныкталган алгоритмге, программага негизделген коммуникациянын процесси (ыкма, модель, окуу милдеттерин аткаруунун техникасы) [32, 30,28]. Үчүнчү көз карашты бекемдеген окумуштуулар педагогикалык технологияны социалдык, башкаруучу жана табигый илимдерге таянган кеңири билимдердин областы деп түшүнүшөт. Мындай ой пикирде В.В.Гузеев, П.И.Пидкасистый [50,122] болушууда. Төртүнчү көз карашты бекемдеген окумуштуулар М.В.Кларин, Г.К.Селевко, А.П. Чернявская ж.б. педагогикалык технологияны көп кырдуу процесс деп эсептешет. [80,136,160],

Активдүү окутуу технологиялары компетенттүүлүк парадигмасына ылайык болуп азыркы мезгилде кеңири колдонууда. А.А.Вербицкий ЖОЖлардагы активдүү окутуу технологияларга өтө жогору маани берип, “аларды туура колдонсо, окуу маалыматтар жеке инсандык билимдерге айланат” - деп белгилеген [41]. Активдүү окутуу технологиялары төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланышат: студенттердин бири-бири менен же мугалим менен сөзсүз түрдө өз ара иш аракетте болушу

- студенттердин жетишүүсүн жана материалды толук өздөштүрүүсүн этап боюнча баалоого өбөлгөлөрдүн болушу;
- сабактардын мотивациялык, эмоциялык жана чыгармачылык мүнөздөгү деңгээлинин жогорулугу;
- материалды максималдуу түрдө кыска мөөнөттө өздөштүрүүгө багыттуулугу.

Заманбап талаптарга жооп берген технологиясын атасак, ал немец тилинде (die thematische interaktionale Methode), ал эми кыргызча болсо: (темага байланышкан интерактивдүү иш аракеттер). Бул технологиянын өкүлү - Рут Кон [79]. Рут Кондун модели дүйнөлүк педагогикалык илимде алгылыктуу орун алган, анын сунуштаган технологиясында предметтик компетенциялар предметин өзүндө камтылган, методикалык компетенциялар: “мен” деген түшүнүктө, ал эми социалдык компетенциялар: “биз” түшүнүктө орун алган.

Модулдук окутуунун технологиясы. Акыркы жылдары жогорку кесиптик окуу мекемелеринде студенттердин окуу ишмердүүлүгүн активдештирүү, окуу материалын жеңил өздөштүрүүгө жетишүү, алардын ишмердүүлүгүн шыктандыруучу таасирлерди берүү, студенттердин чыгармачылыгынын өсүшүнө шарттарды түзүү деген маанилүү маселелерге өтө зор көңүл бурула баштады. Мындай иш аракеттердин арасында педагогика багытында

окуган студенттердин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруусун уюштурууга арналган технологиянын катарына модулдук технологияны кошууга болот. Модулдук окутуунун технологиясынын максаты – өзүнчө жана көз карандысыз модулдар аркылуу студенттердин жекече кызыгууларын жана таанып билүү мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен ар кандай удаалаштыкта, көлөмдө жана темпте билим берүүнүн окуу программасын өздөштүрүүгө шарттарды түзсө болот. Модулдарга бөлүнгөн программага ылайык студенттердин окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу модулдук окутуунун технологиясынын маңызы болуп эсептелет. Модулдук окутуунун алкагында окуу курстарынын мазмуну өз алдынча, бүткөрүлгөн модуль түрүнө келтирилип, булар ошол эле учурда маалыматтын банкы, өздөштүрүүнүн методикалык колдонмосу болуп дагы эсептелет. Модулдук окутуу мугалим менен студенттин ортосундагы субъект-субъект катышынын паритеттүүлүгүн шарттайт. Ошол себептен мугалим менен студенттин ортосундагы консультациянын тез-тез болуп турушу максаттуу деп эсептелет. Модулдук окутуу текшерүүнүн рейтингдик системасы менен байланышкан, ошондуктан кай бир учурда муну окутуунун модулдук-рейтингдик системасы деп дагы аташат. Модулдук окутуунун алгачкы изилдөөчүлөрүнүн бири П.Я.Юцявичененин [169], төмөнкүдөй негиздеген принциптерине көңүл бурсак:

- окуу материалын анча чоң эмес, өзгөчөлөнгөн элементтерге бөлүү;
- окутуу процессинин катышуучуларынын ишмердүүлүгүнүн методдоруна таянуу;
- модулдун мазмунун эркин өзгөртүү мүмкүнчүлүгү;
- мазмундун жана аны өздөштүрүү жолдорунун студенттердин жеке керектөөлөрүнө шайкеш келтирүү;
- окутуунун максатын так түшүнүү;
- мугалим менен студенттин биргелешкен аракеттеринин паритеттүүлүгү;
- методикалык консультациялардын көп кырдуулугу.

Модулдук окутуу төмөнкүдөй талаптарга жооп бериши зарыл [169]:

1. Модулдун аталышы кыска жана так болушу керек.
2. Модулду өздөштүрүүнүн жыйынтыгында калыптандырылуучу компетенциялары жазылып чыгышы зарыл.
3. Компетенциялардын деңгээлдери белгиленип, алар негизделиши керек.
4. Компетенциялардын калыптанган деңгээлин алдын ала билүү үчүн “кирүү тесттери” даярдалышы керек.
5. Өздүк тажрыйбалардын актуалдашуусунун ыкмалары жазылып чыгышы керек.
6. Актуалдашкан тажрыйбаларды талдоонун жолдору алдын ала аныкталышы зарыл.
7. Компетенцияларды өнүктүрүүчү кайсы теориялык билимдер зарыл экендиги белгилениши керек.
8. Жаңы тажрыйбалардын бекемделишин камсыз кылуучу практикалык тапшырмалар даярдалышы зарыл.
9. Компетенциялардын калыптангандыгын текшерүүчү тесттер даярдалышы зарыл.

Кыргызстанда бул проблеманын үстүндө эмгектенген окумуштуулар: Ж.У.Байсалов, А.М.Кененбаев, Н.Ахметова ж.б. эсептелет.

Окутуунун компьютердик технологиясы. Бул технология көп информациялык, интеллектуалдык, коомдук-саясий, коммуникациялык ж.у.с. компетенцияларды калыптандырууну көздөйт. Коомдун талабынын компетенттүүлүк парадигмасына жараша өзөктүү компетенциялардын топтомун калыптандырууга көмөктөшүүчү каражат десек жаңылышпайбыз. Айрым окумуштуулар айткандай, В.В.Краевский, А.В. Хуторской Г.К.Селевко ж.б. [87,157,135] окутуунун компьютердик технологиясы – бул окутуу процессинин максаттуу багытталышын камсыз кылуу үчүн, педагогикалык шарттарды камсыздоочу каражаттардын, компьютердик техниканын негизинде өз алдынча окууну жана өзүн-өзү контролдоону, телекоммуникациялык байланыш каражаттарын, интерактивдүү программалык-методикалык камсыздоону, көрсөтмө боюнча педагогдун функциясынын

кандайдыр бир бөлүгүн моделдөөнү, маалыматтарды берүүнү, студенттердин таанып-билүүсүн жана жеке инсанга багытталган ишмердүүлүгүн *башкаруу* боюнча методдордун, ыкмалардын, жолдордун топтому болуп саналат. Окутуунун компьютердик технологиясы (ОКТ) жана окутуунун компьютердик каражаттары (ОКК) аркылуу окуу процессинин субъектисин калыптандырууда төмөндөгүдөй педагогикалык максаттарды көздөйт:

- студенттин инсандык сапатын өнүктүрүү;
- ой-жүгүртүүнү өстүрүү (мисалы, көрсөтмөлүү-аракеттүү, көрсөтмөлүү-образдуу, интуитивдүү, чыгармачыл ж.б.у.с.);
- эстетикалык татымды калыптандыруу;
- коммуникативдик жөндөмдүүлүгүн өстүрүү;
- туура чечим кабыл алуу же татаал ситуацияларда чечимдердин вариантын сунуш кылуу;
- маалыматтык маданиятты калыптандыруу;
- окутуу процессинин сапаттуулугун жана эффективдүүлүгүн жогорулатуу;
- окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирүү;
- маалыматтарды иштетүүнүн заманбап каражаттарын колдонуунун негизинде предметтер аралык байланышты тереңдетүү;
- окуу процессинин субъектилеринин педагогикалык кызматташтык карым-катнашын кеңейтүү;
- коммуникациялык каражаттардын негизинде кызматташуу жана мамиле түзүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү;

Демек, окутуунун компьютердик технологиясы билим берүүнүн инновациялык технологиясынын негизи болуп, студенттин өз алдынча суроо-талаптарын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн түзүп, жеке инсандын өнүгүшүн, жеткиликтүү деңгээлдеги билим алуусун жана квалификациясын үзгүлтүксүз жогорулатууну камсыз кылат. Ошону менен бирге, педагогика багытында окуган студенттердин болочок мугалим катары лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууда окутуунун компьютердик технологиясын иштеп чыгуу жана аны жайылтуу бүтүндөй билим берүү процессине бир кыйла маанилүү таасирин тийгизиши мүмкүн. Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын компьютердик технологиянын жардамы менен окуу курстарын өздөштүрүү маселеси азыркы учурдун актуалдуу маселелеринен болуп эсептелет. Бул боюнча республикалык масштабдагы илимий изилдөөлөр сейрек экендигин белгилей кетүү керек.

Окутуунун кредиттик технологиясы (ОКТ)

- дүйнөлүк маалыматтык маданиятты калыптандыруу менен бирге инсандар аралык мамилени өнүктүрүү;
- студенттердин өз алдынча ой-жүгүртүүсүн өстүрүү менен бирге дүйнөлүк масштабдагы билим берүү системасын таанып билүүсүнө көмөктөшүү;
- туура чечим кабыл алуу же татаал ситуацияларда чечимдердигуура кабыл алууга көмөктөшүү;
- окутуу процессинин сапаттуулугун жана эффективдүүлүгүн жогорулатуу;
- студенттердин таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирүү;
- маалыматтарды иштетүүнүн заманбап каражаттарын колдонуунун негизинде маданияттар аралык байланышты тереңдетүү;
- окуу процессинин субъектилеринин педагогикалык кызматташтык карым-катнашын кеңейтүү ж.б.

Демек, окутуунун кредиттик технологиясы заманбап билим берүүнүн негизги жана алдынкы технологиясынын бири болуп, студенттердин өз алдынча ой жүгүртүүсүн өстүрүү менен бирге дүйнөлүк масштабдагы билим берүү системасын таанып билүүсүн өнүктүрүп, жеткиликтүү деңгээлдеги билим алуусуна өбөлгө болот. Андан тышкары, студенттердин таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирүү негизинде алардын инсандар аралык жана

маданияттар аралык байланышты тереңдетүүгө шарт түзөт. Жалпылап айтканда, заманбап окутуу технологиясы – окутуунун максатына жетүү үчүн тандалып алынган методдорду, каражаттарды ар кандай формада колдонуу деп эсептелинет.

Колдонулган адабияттар

1. Алимбеков, А.А. Теория и практика этнопедагогической подготовки учителя в системе высшего педагогического образования [Текст]: моногр. / А.А. Алимбеков. – Бишкек: [Б.и.], 2009. – 146 с.
2. Бекбоев, И.Б. Проблема новой ориентации системы образования. Теория и практика инновационного образования [Текст] / И.Б. Бекбоев // Кырг. ин-т образования. – Бишкек, 2000. – С. 117-126.
3. Вербицкий, А.А. Школа компетентного обучения как модель реализации компетентного подхода в общем образовании [Текст] / А.А. Вербицкий, О.Б. Ермакова // Педагогика. – 2009. – № 2. – С. 12-18.
4. Жолдошбаева, Ы.К. Студенттердин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселелери [Текст] / Ы. Жолдошбаева // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2014. – Вып. 1. – С. 239-242.
5. Мамытов, А.М. Билим берүүнүн философиясы жана технологиясы эмнеде? [Текст] / А.М. Мамытов // Кут билим. – 2009. – № 2. – 5-б.
6. Монахов, В.М. От традиционной методики к новой технологии обучения [Текст] / В.М. Монахов. – М.; Тула: Будрус, 1993. – 143 с.

* * *

УДК:3378.091=111

БОЛОЧОК МУГАЛИМДИН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК ТЕОРИЯДАГЫ ЖАНА ПРАКТИКАДАГЫ АБАЛЫ

Жолдошбаева Ыкыбал Капаровна, п.и.к., доцент
ykybal20@mail.ru

Аттокурова Мөөркан Махаматжановна, окутуучу
Исраилова Малика Рахманалиевна, окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы

Аннотация: Лингводидактикалык компетенттүүлүк предметтен тышкары мүнөзгө ээ болгондуктан, ал предметтик деңгээлдеги (филологиялык, коммуникативдүү, маданияттар аралык) компетенциялардын топтому аркылуу өзүнүн ишмердүүлүк функциясын ишке ашыра алат жана кесиптик компетенттүүлүгүнүн өзөгүнүн калыптанышына өзгөчө таасир бере аларын белгилемекчибиз.

Түйүндүү сөздөр: субъективдүү, педагогика, практика, мезгилдин талабы, каталар, ишмердүүлүк, багыт, камсыздоо, акыйкат.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ

Жолдошбаева Ыкыбал Капаровна,
к.п.н., доцент, ykybal20@mail.ru

Аттокурова Мөөркан Махаматжановна,
преподаватель

**Исраилова Малика Рахманалиевна, преподаватель
ЖАГУ имени Б.Осмонова, г.Жалал-Абад,
Кыргызская Республика**

Аннотация: Поскольку лингводидактическая компетентность имеет внеаудиторный характер, она может реализовать свою деятельностьную функцию через совокупность предметно-уровневых (филологических, коммуникативных, межкультурных) компетенций и оказывать особое влияние на формирование ядра профессиональной компетентности.

Ключевые слова: субъект, педагогика, практика, требование времени, ошибки, деятельность, направление, обеспечение, справедливость

FORMATION OF THE LINGUODIDACTIC COMPETENCE OF THE FUTURE TEACHER IN PEDAGOGICAL THEORY AND PRACTICE

**Zholdoshbaeva Ykybal Kaparovna, cand. of ped.
science, associate prof.**

ykybal20@mail.ru

Attorova Moorkan Mahamatjanovna, lecturer

Israilova Malika Rahmanalievna, lecturer

**JASU named after B.Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyz
Republic**

Annotation: Since linguodidactic competence is of an extracurricular nature, it can realize its activity function through a set of subject-level (philological, communicative, intercultural) competencies and have a special influence on the formation of the core of professional competence.

Keywords: subject, pedagogy, practice, requirement of time, mistakes, activity, direction, provision, justice

XXI кылымда Дүйнөлүк жана Европалык стандарттарга ылайык билим берүү - мезгилдин талабы катары эске алынып, илим менен техниканын өсүп өнүккөндүгүнө чоң маани берилип, болочок мугалимдин кесиптик, анын ичинде лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруу проблемасына азыркы заманда өзгөчө көңүл бурулууда.

Объективдүү жана субъективдүү себептердин натыйжасында азыркы мезгилдин айрым мугалимдердин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн талкулоого алганда бир нече мүчүлүштүктөр тилекке каршы учурабай койбойт. Мисалы: айрым мугалимдер мектептик окуу программаларын жакшы билип, туура багыт алып колдоно алышпайт, окутуу процессинин маңызын анча түшүнө алышпайт, педагогикалык ишмердүүлүккө чыгармачыл мамиле жасоо компетенциялары калыптанбай, коммуникативдүүлүгү, өсүп өнүккөндүгү, фонетикалык жактан сүйлөө сөзү жетишерлик жасалбагандыгы байкалат ж.б. ушу сыяктуу кемчиликтери бар экенин айта кетишибиз керек.

Болочок мугалимдин негизги милдети болуп, өзүнүн мугалимдик жарамдуулугун сапаттуу жана максаттуу иш жүзүнө ашырышы керек деп ойлойбуз. Азыркы замандын талабынын негизинде болочок мугалим чет тилин иш жүзүндө билүү менен бирге, лексикалык, грамматикалык, угуу жана сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу менен бирге, диалог жана монолог түзүп жана аны педагогикалык процессте колдоно билиши керек. Бул талаптын негизинде көп компетенциялар жатарын орус окумуштуусу О.А.Донских белгилеген, анын айтымы боюнча: “Азыркы студент, болочокто сапаттуу адис катары чет тилде окуп, окуганын жалпылап, командада иш алып барып, оозеки жана жазуу түрүндө сүйлөй турган компетенцияларга ээ болуп, болочоктогу кесиптик милдеттерге кызыгуусун арттырышы керек” [58, 36-б]. - деп белгилелеп кеткен Бул иш аракет лингводидактикалык компетенттүүлүктү калыптандыруунун бир түрү болуп кала бермекчи.

Жогорку педагогикалык окуу жайларында мугалимдик кесипке даярдоодо социалдык шарттарын эске алуу зарылдыгын көп окумуштуулар белгилешкен: Н.А. Асипова, О.А. Донских, Н.К. Дюшеева, В.А. Слостенин, Л.С. Подымова, Е. Г. Тарева [21,58,61,139,147] ж.б. Бул жерде биз белгилеп кетишибиз керек, бул иш карама-каршылыктардын ачылышында өсүп бара жаткандыгы менен айырмаланып жатат: мамлекеттик социалдык талап болочок мугалимди кесиптик даярдыгын компетенттүү мамиленин негизинде камсыз кылуу. Алардын педагогикалык билим алуу көрсөткүчтөрү да өтө эле төмөн, айрым абитуриенттер мектепте немец тилинен, англис тилинен оозеки экзамен тапшырбай калгандары кийинки өсүп өнүгүүшүнө терс таасирин берерин да өкүнүү менен белгилешебиз керек.

Болочок мугалим психология илиминин мыйзам ченемдүүлүктөрүн жакшы өздөштүрүшү керек. Аталган илимден алган компетенциялар болочок мугалимдин кесипке даярдануусунда кош функционалдуу мааниге ээ. Англис тилин билүү компетенциясы болочок мугалимдин өнүгүүсүнө, үйрөнүп жаткан кесибинин өнүгүүсүнө өбөлгө түзмөкчү. Негизинен педагогикалык кесипке даярдоо процесси болочок мугалимден психологиялык-педагогикалык илимдердин негиздерин билүүнү талап кылат. Ошону менен бирге бүгүнкү студент, эртеңки мугалим, инсан катары да бир нече милдеттерди аткарууга даяр болушу керек:

1. коммуникативдүүлүк милдет - ар бир адам менен, мугалим жана окуучу бири-бири менен ой бөлүшүү, баарлашуу аркылуу коммуникация түзүү;
2. когнитивдик милдет, бул милдет үйрөнүп – билүүчүлүктүү талап кылат;
3. маалымат - кабарлоочу милдет б.а. аалам жөнүндө маалыматты алуу;

Жогоруда аталган милдеттерди аткаруу үчүн болочок мугалим сөзсүз түрдө жогоруда аталган милдеттердин психологиялык-педагогикалык негиздерин билиши керек.

Педагогика багытында окуган студенттер чет тилин үйрөнүүдө ал тилдин лингводидактикалык өзгөчөлүгүн эске алып, өзүнүн психологиялык-педагогикалык даярдыгына да көңүлдөрүн бурушу зарыл. Биз бул багытта болочок мугалимдин компетенттүүлүгүнүн маңызын анализдөөдө эки блокко бөлүп карасак болот. Алар төмөнкүчө:

1. Педагогика жана психология жөнүндөгү билим компетенциялары.
2. Психология, педагогика, кибернетика ж.б. заманбап илимдер аркылуу педагогикалык ишмердүүлүк жөнүндөгү билим компетенциялары.

Аталган компетенциялар өзүнчө эки блок болуп бөлүнгөнү менен бири-бири менен ажырагыс байланышта. Бири-бирисиз өнүгө алышпайт. Бирин-бири толуктап турат десек жаңылышпайбыз.

Бири-бирине ажырагыс карым-катнаштын негизинде мугалимдин коммуникативдик ишмердүүлүгү ишке ашат жана анын 3 аспектиси бар: үйрөтүүчү, тарбиялоочу жана өнүктүрүүчү. Болочок мугалимдин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруу процессинде жогорудагы аспекттерге өзгөчө маани берилиши керек. Негизинен болочок мугалимдин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууда төмөнкү компетенцияларынын таасирлери педагогикалык мүнөзгө ээ экендигин белгилей кетишибиз зарыл: болочок кесибине, ишине болгон чыгармачылык мамиле жасоо, кесиптик ишмердүүлүктү алып барууда изилденүүчү багытты колдонуу компетенциясы, өз алдынча өсүп өнүгүүгө маани берүү жана демилгелүү болуу компетенциялары ж.б.у.с. Лингводидактикалык компетенттүүлүк предметтен тышкары мүнөзгө ээ болгондуктан, ал өзүнө коммуникативдик, маданият аралык, филологиялык компетенциялардын интегралдуу жыйындысын камтып, мугалимдик кесиптик компетенттүүлүктүн өзөгүн түзөт.

Кыргызстан Болондук процесске киргенден баштап жогоруда аталган компетенциялардын мааниси актуалдуу болууда, анткени жалпы европалык документтерде (Lisbon European Council. Presidency Conclusions 2000) көп маданияттуу инсанга багытталган билим беруу максатында аталган компетенциялардын топтому эл аралык мааниге ээ.

Комуникативдүү компетенцияларды калыптандыруу проблемасы өткөн кылымдын экинчи жарымында каралган, бирок азыр болочок мугалимдин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууда аталган компетенциянын мааниси зор.

Болочок мугалимдин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууда анын жеке комуникативдүү компетенциялары калыптанышы зарыл. Бул процесс ишке ашыш үчүн:

1. Студенттер болочок мугалим катары тилди үйрөтүүнүн жаңы ыкмаларын билиши зарыл.
2. Жалпы кесиптик компетенттүүлүгүнүн практикалык жактарын жакшы үйрөнүүгө тийиш.
3. Кесиптик ишмердүүлүктү ишке ашырыш үчүн – оптималдуу мүнөздөгү билимдерге ээ болуп, окуучусунун инсан катары психологиялык жактан калыптанышын толук билиши керек.
4. Коллектив, группа, жана жеке жеке “Мугалим+окуучу” иштөө, карым-катнаш түзүү формаларын өздөштүрүшү зарыл.

Жогоруда аталган быгыттар болочок мугалимди даярдоо процессинде системалуу агым катары колдонулушу зарыл. Анын маңызында максаттуу чыгармачылыктын түзүлүшү орун алышы зарыл. Болочок мугалимдин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууда алардын комуникативдик ишмердүүлүгү чыгармачыл мамиленин негизинде ашышы керек. Бирок, болочок мугалимдин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууда биз, биринчи иретте кесиптик жактан даярдыгынын максаттарын эсепке алышыбыз керек жана тил билүү компетенциясынын өсүп-өнүгүшүнө көңүл бурулушу зарыл. Бул аталган компетенциялардын негизинде көп кесиптик мааниге ээ түшүнүктөр жатат: сабакка керектүү окуу материалдарды табуу, сабактын план-конспектисин түзүү, сабактарга анализ жасоо, сабакка берилген убакытты туура колдонуу, өз кесибинин устаты болуу ж.б. Бул жерде болочок мугалим болочок окуучусуна карата да көп кесиптик маанидеги түшүнүктөргө ээ болушу калыптанат: аны(окуучусун) сыйлоо, сүйүү, өсүп-өнүктүрүү, байытуу ж.б.у.с.

Болочок мугалим кесиптик багытта өздөштүрүп жаткан комуникативдүү компетенциялардын топтомунун калыптандырылышы башка чет тилди же тилдерди татыктуу үйрөнүүдө да өтө маанилүү, анткени аталган билгичтер аркылуу болочок мугалимдик кесипке карата көп мүмкүнчүлүктөргө жол ачылат, биринчиден, студенттердин болочок мугалим катары сөздүк түрдө эске тутуусу бекемделет, сөз байлыгы өсөт, педагогикалык багыттагы сөз байлыгы өсөт, көп сөз үйрөнүп, ар бир сөздүн семантикалык маанисине көңүлү бурулат жана жалпы кесиптик компетенттүүлүгү жогорулайт.

Лингводидактикалык компетенттүүлүк предметтен тышкаркы мүнөзгө ээ болгондуктан, ал предметтик деңгээлдеги (филологиялык, комуникативдүү, маданияттар аралык) компетенциялардын топтому аркылуу өзүнүн ишмердүүлүк функциясын ишке ашыра алат жана кесиптик компетенттүүлүгүнүн өзөгүнүн калыптанышына өзгөчө таасир бере аларын белгилемекчибиз.

Лингводидактикалык компетенттүүлүктүн мааниси өзгөчө статуска ээ, ал атайын кесиптик маанидеги компетенциялардын системасын өзүнүн түзүлүшүндө интеграциялайт. Алардын айрымдарын атап кетсек: өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүн уюштура билүү, өзүнүн өсүп өнүгүү деңгээлинин жеке жетишкендиктерин жетектөө, мугалим катары көп сапаттарга ээ болуу креативдүү, демилгелүү болуу, окуучусуна карата педагогикалык кызматташтыкка даяр болуу жана башка ушул сыяктуу кесиптик компетенциялардын калыптанышына өбөлгө түзөөрү талашсыз. Окумуштуулар Е.Н.Соловова, О.А.Симонова, Э.Безукладников ж.б. педагогикалык багыттагы даярдала турган болочок адистин атайын компетенцияларынын курамына: филологиялык компетенция, комуникативдуу, маданияттар аралык компетенциялар кирет деп белгилешкен. Азыркы үчүнчү муундагы компетенттүү мамиленин негизинде түзүлгөн мамлекеттик стандарттардын талаптарын эске алып, биз маданият аралык компетенциялардын интегралдуу жыйындысын төмөнкү компетенциялар түзөт деп белгилемекчибиз: [137,143,27].

- инсандар аралык, кесиптик карым катнашта толеранттуу мамиле түзөө билүү компетенция(СИМК-1);

- көп маданияттуу инсандарды калыптандырууда реалдуу окутуу жагдайларды түзөө билүү компетенция (КК-1) ж.б.у.с.

Жогорку окуу жайларда чет тили сабактары аркылуу болочок мугалимдин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууда негизги өнүгүү куралы катары өзгөчө тапшырмалар түзөт десек жаңылышпайбыз.

Жогорку окуу жайлардын окутуучулары өзгөчө тапшырмаларды түзүү процессинде баарынан мурда студенттердин психологиялык закон-ченемдүүлүктөрүн, жаш өзгөчөлүктөрүн, болочоктогу кесиптик багытын эске алышы зарыл. Андан тышкары студенттик мезгилге тийиштүү, өзгөчө компетенциялардын (жаңы билимге умтулуусу, окууга болгон активдүүлүгү ж.б.) калыптанышы эске алынышы керек.

ЖОЖдо аталган кубулуштар эске алынып, төмөнкү лингводидактикалык компетенттүүлүктүн негизин түзгөн компетенцияларды калыптандырууга багыт алышыбыз керек:

1. Студенттердин инсандар жана маданияттар аралык, мамилелерди түзүү жөнүндө компетенциялары.
2. Студенттердин болочок кесиби менен байланышкан ишмердүүлүктөрү жөнүндө компетенциялары.
3. Педагогикалык, эл аралык, маданият аралык баарлашуу жөнүндө компетенциялары.

Мына ушулардын негизинде кесиптик компетенттүүлүктүн өзөгү калыптанышы керек. Андан тышкары мугалим менен окуучунун ортосунда өз ара байланыштар аркылуу коммуниативдүү компетенциялар калыптанышы тийиш. Эгерде жогорудагы аталгандай өз ара баарлашууда кандайдыр бир психологиялык тоскоол бар болсо, студенттердин болочок мугалим катары кесиптик калыптанышуусу да татаалдашат. Ал тоскоолдуктарды жоюунун шарттарын изилдешкен А.А.Леонтьев жана В.Кан Калик окумуштуулардын сунуштары бар болгонуна карабастан, биз чет тилин кенен, жакшы үйрөнүүнү педагогикалык багыта окуган студенттерден талапташыбыз керек [96,74].

Чет тилдерди жакшы билген адистер башкалардан өздөрүнүн ишмердүүлүгү, ийкемдүүлүгү менен айырмаланып турушат. Ошондуктан чет тилдерди билүү компетенция менен байланышкан компетенциялардын топтому (лингводидактикалык) болочок мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруусуна шарт түзөт деп белгилемекчибиз жана азыркы замандын максатына ылайык болгондугун айтышыбыз керек.

Лингводидактикалык компетенттүүлүк “предметтен тышкаркы мүнөзгө ээ болгондуктан” ал предметтик денгээлдеги (комуникативдуу, маданияттар аралык жана филологиялык) компетенциялардын топтому аркылуу өзүнүн ишмердүү функциясын ишке ашыра алат жана кесиптик компетенттүүлүктүн калыптанышына өзгөчө таасир бере аларын белгилемекчибиз.

Колдонулган адабияттар

1. Асипова, Н.А. Компетентностный подход к подготовке педагогических кадров [Текст] / Н.А. Асипова // Вестн. ОШГУ. – 2006. – № 1/2. – С. 184-188.
2. Бекбоев, И.Б. Инсанга багытап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б. Бекбоев. – Бишкек: Педагогика века, 2004. – 384 б
3. Доманский, Е.В. Рефлексивное обучение в подготовке учителя [Текст] / Е.В. Доманский // Педагогика. – 2009. – № 3. – С. 74-79.
4. Кан-Калик, В.А. Учителю о педагогическом общении [Текст]: кн. для учителя / В.А. Кан-Калик. – М.: Просвещение, 1987. – 190 с.
5. Леонтьев, А.А. Педагогическое общение [Текст] / А.А. Леонтьев. –М.: Наука, 1979. –268 с

6. Жолдошбаева, Ы. Болочок мугалимдердин атайын кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары [Текст] /Ы. Жолдошбаева // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2013. – Вып. 4. – С. 339-342.
7. Мамбетакунов, Э.М. Методология и качество педагогических исследований [Текст] / Э.М. Мамбетакунов. – Бишкек: [Б.и.], 2010. – 304 с.

* * *

УДК 373.3.016

МААЛЫМАТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН БАШТАЛГЫЧ БИЛИМ БЕРҮҮДӨ КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

*Нусупова Роза Сарыпбековна, п.и.к.
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Темирбаева Гулзат Козубаевна, ППжана ОТ
кафедрасынын улук окутуучусу*

Аннотация: Макалада маалымат-коммуникациялар технологияларын башталгыч билим берүүдө колдонуунун өзгөчөлүктөрү каралды. Маалымат-коммуникациялык технологияларынын каражаттарынын түрлөрү, аларды сабакта колдонуудагы мүмкүнчүлүктөрү, окуу процессин уюштуруу үчүн зарыл болгон шарттар, Microsoft Power Point презентациялары, акылдуу доска, интернет булактарын колдонуу тууралуу адабий булактар анализденип, иштелип чыкты.

Түйүндүү сөздөр: маалымат-коммуникациялык технологиялар, башталгыч билим берүү, МКТнын мүмкүнчүлүктөрү, билим берүү аспектиси, электрондук каражаттар, акылдуу доска, презентациялар, заманбап билим берүү, педагогикалык ишмердүүлүк, материалды визуализациялоо, активдештирүү

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

*Нусупова Роза Сарыпбековна к.п.н.,
ЖАГУ им.Б.Осмонова
Темирбаева Гулзат Козубаевна старший
преподаватель кафедры ППиОТ*

Аннотация: В статье рассматриваются особенности использования информационно-коммуникационных технологий в начальном образовании. Были проанализированы и разработаны литературные источники об использовании информационно-коммуникационных технологий, возможности их использования на уроке, необходимые условия для организации учебного процесса, презентации Microsoft Power Point, смарт-доски, использование интернет-источников.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, начальное образование, возможности ИКТ, образовательный аспект, электронные средства, смарт-доска, презентации, современное образование, педагогическая деятельность, визуализация материала, активизация.

FEATURES OF THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN PRIMARY EDUCATION

*R.S.Nusupova Ph.D., JAGU named after B.Osmonov
Temirbaeva Gulzat Kozubaevna
Senior Lecturer of the Department of PP&ET*

Annotation: *The article discusses the features of the use of information and communication technologies in primary education. Literature sources on the use of information and communication technologies, the possibility of their use in the classroom, the necessary conditions for organizing the educational process, Microsoft Power Point presentations, smart boards, and the use of Internet sources were analyzed and developed.*

Key words: *information and communication technologies, primary education, possibilities of ICT, educational aspect, electronic means, smart board, presentations, modern education, pedagogical activity, visualization of material, activation.*

Азыркы учурда баланы жөн эле маалымат алып жүрүүчү катары эмес, аны кабылдап, талдап, өзү жашап жаткан реалдуулукка ыңгайлаша алган инсан катары тарбиялоо зарыл. Ушуга байланыштуу мугалимдер заманбап билим берүү технологияларын, анын ичинде маалыматтык технологияларды колдонуу менен байланышкан окуу процессин уюштура билүүсү бүгүнкү күндүн талабы экенин эстен чыгарбоосу зарыл.

Заманбап билим берүүнүн алдыңкы тенденцияларынын бири – анын жогорку технологиялык деңгээлге өтүүсү. Бул билим берүү ишмердүүлүгү чөйрөсүнө маалыматтык технологиялардын каражаттарын жигердүү киргизүүдө көрсөтүлөт.

Д.Н. Ушаковдун сөздүгүндө маалымат-коммуникациялык технологиялар деп объекттин, процесстин же кубулуштун абалы жөнүндө жаңы сапаттагы маалыматты алуу үчүн маалыматтарды чогултуу, иштетүү жана берүү үчүн каражаттардын жана ыкмалардын жыйындысын колдонгон процесс түшүнүлөт [5]. Маалыматтык технологиялар окутуунун жана тарбиялоонун мазмунун, уюштуруу формаларын жана ыкмаларын тынымсыз динамикалуу жаңыртууга көмөктөшөт. Кесиптик маселелерди чечүү үчүн компьютерди колдонуу педагогикалык ишмердүүлүктүн милдеттүү компоненти болуп калат.

Башталгыч мектепте МКТнын мүмкүнчүлүктөрүн туура пайдалануу сабактын үчилтик дидактикалык максатына туура келет:

- Билим берүү аспектиси – окуучулардын окуу материалын кабыл алуусу, окуу объекттеринин ортосундагы байланыштарды жана мамилелерди түшүнүүсү;
- Өнүктүрүү жагы – окуучулардын таанып-билүү кызыгуусун өнүктүрүү, жалпылоо, талдоо, салыштыруу, чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатуу;
- Тарбиялык жагы – илимий дүйнө таанымын калыптандыруу, өз алдынча жана топтук иштерди так уюштура билүү, жолдоштук сезимди өнүктүрүү, бири-бирине жардам берүү [1].

Башталгыч мектепте маалыматтык-коммуникациялык технологияларды сабакта колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү кайсылар?

- окууга болгон позитивдүү мотивациясын күчөтүү, окуучулардын таанып билүү жөндөмдүүлүгүн активдештирүү;
- сабактарды жогорку эстетикалык жана эмоционалдык деңгээлде өткөрүүгө мүмкүндүк берүү;
- сабакта аткарылуучу иштердин көлөмүн 1,5-2 эсеге көбөйтүү;
- даярдоону дифференциялоонун жогорку деңгээлин камсыз кылуу (дээрлик жекелештирүү);
- ар кандай маалыматтык системаларга, электрондук китепканаларга, башка маалымат ресурстары менен иштөөнү камсыз кылуу.
- өз алдынча иш жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү;
- изилдөө ишмердүүлүгүнүн көндүмдөрүн калыптандыруу [2].

Маалымат-коммуникациялык технологияларынын каражаттарын төмөнкүлөр түзөт:

Маалыматтык	<ul style="list-style-type: none"> • Мультимедиа энциклопедиясы • Интернеттеги Интернет ресурстары
Окутуу	<ul style="list-style-type: none"> • Программалар • Тиркемелер • Тренажерлор • Тесттик тапшырмалары • Окутуу сервистер • Моделдөө
Изилдөө	<ul style="list-style-type: none"> • Окуу оюндары • Виртуалдык чындык
Дизайн куралдары	<ul style="list-style-type: none"> • Окутуп-үйрөтүүчү программалар • Социалдык тармактардагы тиркемелер
Байланыш	<ul style="list-style-type: none"> • Тиркемелер • Электрондук почта • Электрондук видео чалуу • Электрондук форумдар
Диагностикалык	<ul style="list-style-type: none"> • Диагностикалык материалдарды түзүү үчүн программалар • Диагностикалык материалдарды түзүү үчүн тиркемелер • Ар кандай маалыматтарды чогултуу жана сактоо боюнча кызматтар
Аралакта сактоочу каражаттар (инструменты облачного хранения)	<ul style="list-style-type: none"> • Электрондук почта • Электрондук жалыбал
Эсеп жүргүзүү	<ul style="list-style-type: none"> • Эсептөө операцияларын автоматташтыруу

МКТны сабакта колдонуу максаты эмнеде?

- жеке окуу куралы
- окуу материалын өздөштүрүү боюнча контролду уюштуруунун каражаты;
- сабактын ар бир этабында : жаны материалды түшүндүрүүдө, бекемдөөдө жана кайталоодо колдонулат.

Окуу процессин уюштуруу үчүн төмөнкү шарттарды эске алуу керек:

1. Сабакты башталгыч класстын мугалими өткөрүшү керек, анткени башталгыч мектепте предметтерди окутуунун методикасы боюнча билим алган, предметтик материалды жана башталгыч мектеп жашындагы балдардын жаш өзгөчөлүктөрүн билет.
2. Компьютердик тапшырмалар предметтин мазмунуна жана аны окутуунун методикасына ылайык түзүлүүгө тийиш.
3. Студенттер компьютердик тапшырмаларды аткаруу үчүн керектүү деңгээлде компьютерди колдоно билиши керек.
4. Окуучулар башталгыч класстар үчүн белгиленген гигиеналык ченемдерге ылайык жабдылган атайын класста окууга милдеттүү.

МКТларын сабакта колдонуунун айрым электрондук каражаттары болуп:

- Microsoft Power Point презентациялары
- Акылдуу доска
- Интернет булактары эсептелет.

PowerPoint презентациялары

PowerPoint - динамикалык слайд презентацияларын түзүүгө мүмкүндүк берүү программасы болуп саналат.

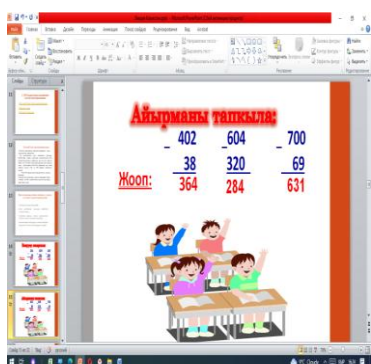
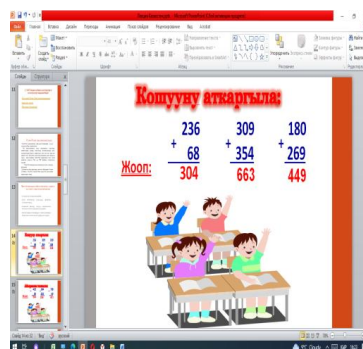
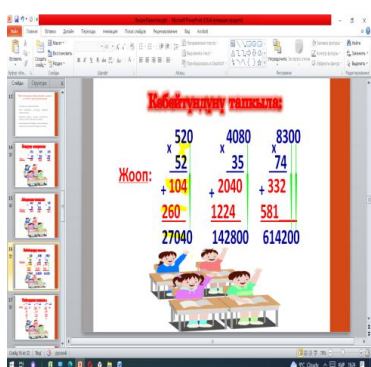
Бул презентациялар өзүнө анимацияны, сүрөттөрдү, картиналарды, үндөрдү, видеолорду, диаграммаларды жана маалыматтарды берүүгө графикалар, жөн гана кооз иштелип чыккан текст, SmartArt элементтери (кызыктуу жана пайдалуу нерсе) , презентацияны PowerPoint форматында гана сактап калбастан, видеого, CDге же PDF файлына экспорттоону камтыйт.

PowerPoint программасын колдонуунун дагы маанилүү факторлору болуп:

1. Интернетте жана китептерде көптөгөн сабактардын болушу.
2. Windows, Mac OS X, Android, iPhone жана iPad үчүн акысыз тиркемелерди колдоо саналат.

Презентацияларды сабакта пайдалануу учурунда мугалимге түзүлгөн мүмкүнчүлүктөр төмөнкүлөр:

- материалды визуализациялоо;
- жаңы материалды түшүндүрүү процессин активдештирүү;
- анимация аркылуу чыгуучу маалыматтын көлөмүн жана ылдамдыгын тууралоо;
- компьютердик слайддардын, анимациялардын жарыктыгы жана көңүл бурдурууга мүмкүн [3].

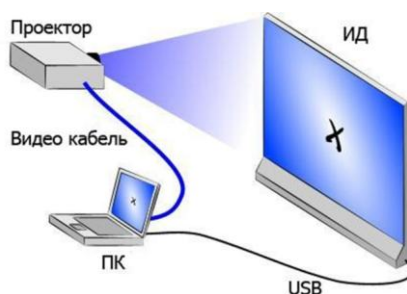
Интерактивдүү доска

«Интерактивдүү» деген сөз англис тилинен келип чыгып: «интер» - өз ара, «акт» - аракеттешүү дегенди билдирет. Демек, интерактивдүү - «өз ара аракеттешүү» деген маанини түшүндүрөт.

Интерактивдүү досканы колдонуп сабак өтүүдө анын бетине жазса болот, ар түрдүү программалык камсыздальыштарды иштетүү мүмкүн.

Ошондой эле окуу материалдары менен электрондук форматта иштөөгө, үн коштоо, анимация, графикалык жана тексттик маалыматтарды чыгарууга болот.

Интерактивдүү доска – чоң сенсордук экранды элестетет. Ал компьютер жана проектор менен кошо иштейт.

Мугалимдер үчүн интерактивдүү досканы колдонуунун пайдасы

- Мугалимдерге класстын борборунан жаңы материалды түшүндүрүүгө, чоң класста иштөөгө мүмкүндүк берет;
- Импровизацияны жана ийкемдүүлүктү кубаттайт, бул сизге каалаган тиркеменин үстүнө тартууга жана жазууга мүмкүндүк берет;
- Көп убакытты жана күч-аракетти коротпостон жана үйрөнүлгөн материалды текшерүүнү жеңилдетип туруп, сүрөттөрдү, анын ичинде сабак учурунда жасалган жазууларды доскада сактап жана басып чыгарууга мүмкүндүк берет;
- Мугалимдерге бири-бири менен материалдарды бөлүшүүгө жана аларды кайра колдонууга мүмкүндүк берет;
- Мугалимдерди окууга жаңы ыкмаларды издөөгө шыктандырат, профессионалдык өсүүгө түрткү берет.

Башталгыч мектепте интерактивдүү досканы колдонуунун негизги жолдору:

- башка сабактарда да демонстрациялоо үчүн мугалим сабак учурунда жасаган бардык жазууларды компьютерде атайын файлга сактай алат;
- мугалим сабак учурунда сакталган конспекттерди сабакты калтырган же өзүнүн дептерине тиешелүү жазууларды түшүрүүгө үлгүрбөй калган студентке өткөрүп бере алат;
- бир окуучунун ишин класстын бардык башка окуучуларына көрсөтүү;
- сүрөттөрдү, видеофильмдерди, тасмаларды көрсөтүү;
- компьютер чычканын колдонбостон интерактивдүү доскада чиймелерди түзүү;
- сабак учурунда сүрөттөрдү, схемаларды жана карталарды түзүү, аларды кийинки сабактарда колдонууга болот, бул сабакта убакытты үнөмдөйт [1];

Электрондук ресурстар

- Окуу китептерине электрондук тиркемелер

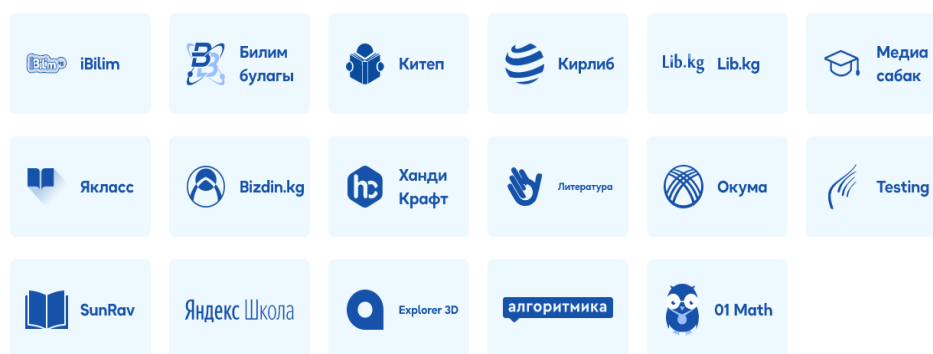
Интернет ресурстарын колдонуу

- Окуучулардын билим берүү ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн кеңейтет (интернеттен предмет боюнча маалыматты издөө жана иштетүү);
- Кесиптик чыгармачылык баарлашуу жана маалымат менен тез алмашуу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү камсыздайт;
- кесиптик өсүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылат;
- Дидактикалык материалды тандоодо жана колдонууда мугалимге чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрдү ачат;
- Окуучуларды кызыктырган заманбап техникалык каражаттарды сабакта колдонууга мүмкүндүк берет [4].

Бүгүнкү күндө интернет булактарында мугалимдин сабак өтүүсү үчүн материалдар абдан көп. Ал материалдарды атайын сайттардан издеп табууга болот. Төмөндө кыргызча материалдарды камтыган сайттардын мисалы берилди.

Пайдалуу сайттар

АЧЫК БИЛИМ БЕРҮҮ РЕСУРСТАРЫ

• Kahoot.com онлайн викториналарды, тесттерди жана сурамжылоолорду түзүү үчүн; <https://kahoot.com/schools-u/>

• Wordwall.net интерактивдүү доска үчүн көнүгүү оюндарын түзүү үчүн компьютерде жекече иштөө; <https://wordwall.net/ru>
<https://wordwall.net/ru/resource/19878099/%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D1%8C%D1%82%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%83%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%89%D0%B8>

• Genial.ru презентацияларды, видео презентацияларды, билим берүү ресурстарын түзүү үчүн, интерактивдүү сүрөттөр, оюндар, тесттер, инфографика, диаграммалар, сын-пикирлер, сабактардын акыл карталары ж.б.; <https://www.genial.ly/login>

• Coreapp.ai аралаш окутуу технологиясында сабактарды түзүү үчүн класс", билимди сын-пикир менен текшерүү мүмкүнчүлүгү жана электрондук журнал; <https://coreapp.ai/app/auth?goto=/teach>

• Mentimeter.com заматта сөз булут чагылышын түзүү үчүн

• МКТны колдонуу боюнча сабактар башталгыч мектепте өзгөчө актуалдуу.

3-4-класстын окуучуларынын визуалдык-сүрөттүү ой жүгүртүү, жаңыны кабыл алуу жөндөмдүүлүгү жогору, ошондуктан алардын билимин мүмкүн болушунча жогорку сапаттагы иллюстративдик материалды колдонуп, көрүү процессинде көрүү гана эмес, угуу, сезимдер жана фантазияны да камтуу менен куруу абдан маанилүү.

<https://www.igraemsa.ru/igry-dlja-detej/matematicheskie-igry/raskraska-po-nomeram-poljanka> (окуучулардын визуалдык-сүрөттүү ой жүгүртүүсүн интернет каражаттары менен бышыктоо) [6].

МКТ мугалимдин колундагы күчтүү педагогикалык курал, аны өздөштүрүү жана предметтик сабактарында кеңири колдонуу зарыл.

Мугалим МКТ пайдалануу – бул максат эмес, окутуунун гана каражаты экенин дайыма эстен чыгарбашы керек. Аны чындап керек болгон жерде гана максатка ылайыктуу колдонуу керек. Бирок ар кандай дары негизсиз дозада кабыл алынса, уу болуп калышы мүмкүн. Компьютер бир сааттык сабакта баланы дароо акылдуу жана өнүккөн кыла турган сыйкырдуу таякча эмес экенин эстен чыгарбоо керек.

Белгилүү мөөнөттөр бар. Компьютер менен ашыкча баарлашуу баланын көрүүсүнүн начарлашына гана алып келбестен, анын психикалык саламаттыгына да терс таасирин тийгизет.

Бирок компьютер биздин келечегибиз. Бул баланын интеллектуалдык өсүшүнө жардам берет, ой жүгүртүү процессин тездетет. Экинчи жагынан, компьютерге гана таянып, аны китептерди, оюнчуктарды, эң негизгиси жандуу баарлашууну алмаштырып, бизди курчап турган дүйнө жөнүндөгү билимдин жалгыз булагына айланткан болбойт.

МКТны колдонуу учурдун талабы, бул балдарды активдүү эмгекке тартууга, алардын билимге болгон умтулуусун ойготууга шарт түзөт.

Эгерде мугалим:

- ✓ балдардын жаш өзгөчөлүктөрүн жана кызыкчылыктарын эске алса;
- ✓ экран жана проектор менен үзгүлтүксүз иштөө убактысын көзөмөлдөсө (2-класс - 10 мин, 3-класс - 15 мин, 4-класс - 20 мин),
- ✓ иштин альтернативдик түрлөрү жана формаларын колдонсо;
- ✓ иштин темпин көзөмөлдөсө (тез, таңууланган болбошу керек),
- ✓ ар кандай мажбурлоону жана баланын каалоолорун басып койбосо МКТны колдонуу балдардын ден соолугуна зыян келтирбейт [4].

Пайдаланган адабияттар

1. В. В. Гаранжа. Использование информационно-коммуникативных технологий в обучении и воспитании младших школьников.[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/ispolzovanie-ikt-v-obuchenii-i-vospitanii-mlads>
2. Красильникова В. А. Информационные и коммуникационные технологии в образовании: учебное пособие / В.А. Красильникова. - М.: ООО «Дом педагогики», 2006. – 231с.
3. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли / Под ред. А. Г. Асмолова. М., 2012.
4. Нусупова Р.С.Окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого болочок педагогдорду лаярдоонун этаптары [Текст] / Р.С., Нусупова // Известия ВУЗов Кыргызстана.-№2, 2016.-148-б.
5. Раева Б.Ж. Окутууну автоматташтыруу системасын колдонуп ЖОЖдордогу студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруу [Текст] /Б.Ж., Раева//ЖАМУнун жарчысы.-2014-1.-85-88-бб.
6. Формирование ИКТ-компетентности младших школьников / Е.И. Булин Соколова, Т.А. Рудченко, А.Л. Семенов, Е.Н. Хохлова. М., 2012.
7. Ушаков, Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка : 180 000 слов и словосочетаний / Д. Н. Ушаков. - М. : Альта-Принт, 2006. - 1239 с.
8. Интернет ресурстары:
<https://kahoot.com/schools-u/>
<https://wordwall.net/ru>
<https://www.igraemsa.ru/igry-dlja-detej/matematicheskie-igry/raskraska-po-nomeram-poljanka>
<https://coreapp.ai/app/auth?goto=/teach>
<https://www.genial.ly/login>

* * *

СОВРЕМЕННЫЙ ГЛОБАЛЬНЫЙ КРИЗИС: СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ

Тогусаков Осмон Асанкулович, вице-президент Национальной академии наук Кыргызской Республики, академик. Кыргызская Республика, г. Бишкек, проспект Чуй, 265а.

Шарипова Эркайым Козуевна, д.ф.наук, профессор ОшГУ, Кыргызская Республика, г. Ош, e.sharipova_kg@mail.ru

Акматалиев Асанбек Тургунбаевич, к.ф.наук, доцент, Международный Узгенский институт технологии и образования имени академика Б.Мурзубраимова ОшТУ, Кыргызстан, г. Узген, akmataliiev.asanbek@mail.ru

Аннотация: в данной статье авторы анализируют кризис как качественное изменение систем социокультурного и социоприродного порядка, которое проявляется в разрывах между бытием и сознанием народа в переходные периоды. Любой кризис характеризуется рядом черт, а именно: скоростью изменений – быстрыми или медленными; продолжительные или непродолжительные периоды (в нашем случае – продолжительный); масштабами охвата объекта – глобальные или локальные; глубиной воздействия на системные свойства общества – поверхностное или проникающее (в Кыргызстане – проникающее); тяжестью испытания для общества, которое сопровождается разрушением существующего и построением того, чего раньше не было; типическими характеристиками, сопровождаемыми переходом в новое качественное состояние.

Ключевые слова: кризис, социоприрода, трансформация, эволюция, деструкция, социальное, ценности, глобализация, духовное, культура.

АЗЫРКЫ ГЛОБАЛДЫК КРИЗИС: МАҢЫЗЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Тогусаков Осмон Асанкулович, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын вице-президенти, академик. Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.

Шарипова Эркайым Козуевна, философия илимдеринин доктору, профессор, e.sharipova_kg@mail.ru, ОшМУ

Акматалиев Асанбек Тургунбаевич, ОшТУнун академик Б.Мурзубраимов атындагы эл аралык Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту. Кыргыз Республикасы, Өзгөн шаары, e-mail: akmataliiev.asanbek@mail.ru.

Аннотация: бул макалада авторлор кризистин социомаданий жана социожаратылыштык системадагы сапаттык өзгөрүү катары карашат; ал өткөөл учурларда элдин болмушу менен аң-сезиминин ортосундагы ажырымдан көрүнөт. Ар кандай кризис төмөнкү мүнөздөргө ээ: өзгөрүүлөрдүн тездиги – тез жана жай; узак жана кыска убакытта өтүү (биздин жагдайда - узак), объектинин камтуу ченемин боюнча – глобалдык жана локалдык; коомдун системалык касиеттерине таасир тийгизүү тереңдиги боюнча – үстүртөн жана терең (Кыргызстанда – терең); социум үчүн сыноо оордугу; ага азыркыны бузуу жана такыр жаңыны куруу мүнөздүү; жаңы сапаттык абалдарга өтүү менен коштолгон типтүү мүнөздөмөлөр.

Ачкыч сөздөр: кризис, социожаратылыш, трансформация, эволюция, деструкция, социалдык, баалуулуктар, глобализация, руханий, маданият.

THE CURRENT GLOBAL CRISIS: ESSENCE AND FEATURES

Togusakov Osmon Asankulovich, Vice-President of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Academician. Kyrgyz Republic, Bishkek, Chui Avenue, 265a.

Sharipova Erkaïym Kozuevna, Doctor of Philosophy, Professor of Osh State University. Kyrgyz Republic, Osh city;

*e-mail: e.sharipova_kg@mail.ru
Akmataliev Asanbek Turgunbaevich, International Uzgen Institute of Technology and Education by academician B. Murzubraimov OshTU, Kyrgyz Republic, Uzgen city; e-mail: akmataliev.asanbek@mail.ru.*

Abstract: *in this article, the authors analyze the crisis as a qualitative change in the systems of socio-cultural and socio-natural order, which manifests itself in the gaps between the existence and consciousness of the people in transition periods. Any crisis is characterized by a number of features, namely: the speed of change – fast or slow; long or short periods (in our case – long); the scope of the object – global or local; the depth of impact on the systemic properties of society – superficial or penetrating (in Kyrgyzstan – penetrating); the severity of the ordeal for society, which is accompanied by the destruction of the existing and the construction of what did not exist before; typical characteristics, accompanied by the transition to a new qualitative state.*

Keywords: *crisis, socio-nature, transformation, evolution, destruction, social, values, globalization, spiritual, culture.*

Введение. Все параметры кризиса, переживаемого народом Кыргызстана в настоящее время, свидетельствуют о том, что кризис носит глубокий и системный характер. Именно его глубина, системность кризиса и необходимость его преодоления вызывают глубокие, фундаментальные изменения и в нравственном сознании народа Кыргызстана. Следует уточнить, что переживаемый в настоящее время обществом Кыргызстана кризис носит главным образом социальный характер, т.е. происходит кризис всей совокупности общественных отношений и кризис социальных институтов и групп. В сознании общества социальный кризис выявляет социальную ситуацию как критическую и выражает ощущение непреодолимых преград, которые невозможно обойти и которые не позволяют дальше обществу развиваться. Известный социолог и культуролог XX века П.А. Сорокин писал: «Настоящий кризис представляет собой лишь разрушение чувственной формы западного общества и культуры, за которым последует новая интеграция» [1, с. 433]. Таким образом, согласно П.А. Сорокину, замена одного образа жизни у человека на другой вовсе не означает его смерти. Замена одной фундаментальной формы культуры на другую не ведет к гибели того общества и его культуры, которые подверглись трансформации.

Подавляющее большинство народов в XXI веке, преодолев свою локальность, живет в глобальном планетарном обществе. И одним из следствий данного факта является то, что к локальным кризисам, переживаемым тем или иным обществом или народам, присоединяются также различные глобальные кризисы.

Материалы и методы. Согласно К. Марксу, капитализм, который в настоящее время носит планетарные масштабы, характеризуется следующими друг за другом и последовательно сменяющимися друг друга фазами производства: «Среднее оживление, процветание, перепроизводство, кризис и застой» [2, с. 571]. С одной стороны,

взаимодействуя, наемный труд и капитал составляют неразрывную диалектическую пару; с другой – отношения между наемным трудом и капиталом претерпевают всякий раз качественные изменения и выражаются в кризисах. В отличие от К. Маркса М. Вебер доказывает обратное – общественные кризисы имеют духовное основание: «Общественные идеалы не могут быть раз и навсегда данными. Они развиваются и являют миру обновленные образы, которые регулируют настоящую общественную жизнь» [3, с. 145–153]. В работе «Протестантская этика и дух капитализма» М. Вебер на примере кризиса религии показывает, как общество с одними качественными характеристиками – католическим мировоззрением – переходит к обществу с протестантским мировоззрением, где «мировоззрение теперь, как правило, определяется интересами торговой или социальной политики» [4, с. 91]. Он доказывает, что именно религиозная регламентация жизни общества и ведения хозяйства была первичной, а экономика и торговля – вторичной. По его мнению, «один из конституционных компонентов современного капиталистического духа, рациональное жизненное поведение на основе идеи профессионального призвания – возник из духа христианской аскезы» [5, с. 205].

О. Шпенглер, описывая судьбу культуры народов и цивилизаций, утверждал: «Любая культура смертна, и она проходит этапы: «молодость, зрелость, старение и смерть», а также ей свойственны превращения: «весна, лето, осень, зима» [6, с. 20]. Х. Ортега-и-Гассет рассматривал кризис как «особую историческую перемену, смену поколений, однако сам остов мира сохраняется или только слегка модифицируется» [7, с. 295]. Он считал, что общество, сохраняя генетическую природу, выходит на мировую арену обновленным и неповторимым, предоставляя последующим поколениям материал для творческой работы.

А. Тойнби писал о том, что каждая цивилизация проходит в своей эволюции пять основных этапов: «Зарождение, становление, надлом, разложение и гибель» [8, с. 296]. Согласно ученому, совпадая по форме, этапы в развитии общества, отличаются, по сути обнаруживая таким образом его кризисную природу – неустойчивость и подвижность, на смену которым приходят устойчивость и стабильность. Развитие общества – это не только динамические переходы и статические фиксации его устойчивости, но также и чередование хаоса и порядка.

В.С. Степин обратил внимание на определенную связь между современными глобализирующимися обществами и ценностными трансформациями, неизбежно происходящими в процессе глобализации. «Ценности, – пишет он, – санкционируют тот или иной тип деятельности и присущие ему цели. И тогда вопрос о стратегии развития современной цивилизации трансформируется в проблему ценностей и их изменений. Философия способна вырабатывать ядро новых мировоззренческих ориентаций и предложить их культуре. И культура сама потом отбирает, что и какую эпоху ей может понадобиться» [9, с. 10]. По его мнению, «метод развития науки показывает, что метод исследования оказывается плодотворным тогда, когда он адекватен характеру исследуемого объекта и соответствует определенной стадии его изучения». Для исследования явлений и процессов современных глобализирующихся обществ выступает, «материалистическая диалектика, которая играет роль метода исследования, причем не только по отношению к конкретным наукам, но и к самой философии». В настоящее время существует множество признаков того, что человечество оказалось на пороге исторически третьего после традиционного и техногенного типов цивилизационного развития, которое потребует духовной реформации и пересмотра ряда прежних базисных ценностей техногенной культуры: отношение к природе, культ силы и деструктивных инноваций, идеалы потребительского общества, основанного на росте вещно-энергетического потребления, и др. Однако, учитывая заслуги и возможности техногенного развития общества в целом, а кроме того, непрерывное и ускоренное развитие техногенной цивилизации, придется адаптировать ценности техногенного развития и обрести новые его измерения.

Обсуждение и результаты. Следует отметить, что одной из важнейших особенностей современной эпохи, характер и направление развития которой определяет процесс глобализации, является то, что преодоление нравственно-этического кризиса теснейшим образом связано с преодолением экологического кризиса и созданием устойчивой и благоприятной биосферы на всех ее уровнях – локальном, региональном и глобальном. В строгом смысле невозможно решить нравственно-этические проблемы, не решив при этом экологические. В настоящее время человечество наносит такой существенный ущерб природе, что это уже угрожает самому существованию человеческому виду. Настало время решительных природоохранных мер, направленных на сохранение естественных как региональных, так и локальных экосистем, основанных на современных высокотехнологичных достижениях с корреляцией, взаимной зависимостью двух векторов – техногенного и традиционного. Это будет не западная и не восточная система ценностей, а нечто третье, синтезирующее достижения современной техногенной культуры и некоторых идей традиционных культур, обретающих сегодня новое понимание. В настоящее время стало возможным проектирование не только социально-экономических, а сложных систем, в которых могут быть учтены особенности природной среды, в которую будут внедряться соответствующие технические средства, а также особенности социокультурной среды, внедряющей эти средства. Как показывает опыт, на всех переломных этапах развития тех или иных социумов, народов и целых цивилизаций почти всегда возникает необходимость в создании новой системы ценностей либо радикального ее преобразования. Их поиск должен идти так, чтобы каждая цивилизация, каждая культура это осознавала и вносила свою лепту. В наших же конкретных условиях процесса глобализации возникла необходимость диалога между цивилизациями или, что то же самое, диалоге культур, в процессе которого должен быть создан предсказуемый и сравнительно устойчивый мир, в котором не будет единственной, универсальной и приемлемой для всех культуры, а будет множество культур с характерными для них системами ценностей, которые, однако, не будут находиться в состоянии непримиримого противостояния и взаимного отрицания, как это было до сих пор продолжает отчасти быть. Соответственно, не будет одной цивилизации, а будет их несколько. Во всяком случае в обозримой исторической перспективе. Следует отметить, что объективно эти цивилизации, как и народы, являющиеся их носителями, всегда противостояли и продолжают в определенной мере противостоять друг другу, что обусловлено самой природой человека и неизбежной борьбой за ресурсы, которая, к сожалению, содержит в себе тенденцию к постоянному усилению. Имея в виду данную тенденцию и недавнее временное безусловное экономическое и военное превосходство Запада над остальным миром, известный американский социолог и политолог С. Хантингтон после распада СССР создал теорию «столкновения цивилизаций», которая, по сути, была теоретической базой для реальной американской политической практики, направленной на установления в мире абсолютного, никем не оспариваемого в мире доминирования США на планете. С. Хантингтона прежде мир делился на «три лагеря – капиталистический, социалистический и развивающийся (третий) мир» [10, с. 156]. В современную эпоху формой проявления кризисных процессов в обществе должно быть, по мнению С. Хантингтона, выступать «цивилизационный разлом». «Сейчас гораздо уместнее группировать страны, – утверждает С. Хантингтон, – основываясь не на их политических или экономических системах, не по уровню экономического развития, а исходя из культурных и цивилизационных критериев». Цивилизация же, по его мнению, «представляет собой некую культурную сущность. Деревни, регионы, этнические группы, народы, религиозные общины – все они обладают своей особой культурой, отражающей различные уровни культурной неоднородности... Мы можем определить цивилизацию как культурную общность наивысшего ранга, как самый широкий уровень культурной идентичности людей... Цивилизации определяются наличием общих черт объективного порядка, таких как язык, история, религия, обычаи, институты, – а также субъективной самоидентификацией людей...

Цивилизация – это самый широкий уровень общности, с которой он себя соотносит. Культурная самоидентификация людей может меняться, и в результате меняются состав и границы той или иной цивилизации». По мнению С. Хантингтона, идентичность на уровне цивилизации «будет становиться все более важной, и облик мира будет в значительной мере формироваться в ходе взаимодействия семи-восьми крупных цивилизаций». Если «в классовых и идеологических конфликтах, – писал С. Хантингтон, – ключевым был вопрос: “На чьей ты стороне?” И человек мог выбирать – на чьей он стороне, а также менять раз избранные позиции. В конфликте же цивилизаций вопрос ставится иначе: “Кто ты такой?” Речь идет о том, что дано и не подлежит изменениям».

В связи с последним утверждением С. Хантингтона возникает правомерный вопрос, что именно не подлежит в человеке изменению с культурологической точки зрения? Практически любой отдельный взятый человек, будучи изъятым с детских лет из одной – родной – культурной среды и погруженный в другую, может полностью адаптироваться к последней и впоследствии воспринимать ее как свою. Глобализация же с сущностной точки зрения как раз является процессом стирания культурных различий путем создания единого в масштабах всей планеты культурного пространства, в котором современные культуры будут представлены в различных пропорциях, а многие, по всей видимости, вообще исчезнут. С субъективной точки зрения, при таких условиях становится важным не вероятность исчезновения той или иной культуры, а к какой именно группе культур следует отнести ту или иную конкретную культуру. Этнический или национальный эгоизм естественным образом стремится к утверждению и сохранению собственной культуры, даже в ущерб другим культурам. Именно данное обстоятельство делает возможным в будущем исчезновение большинства из ныне существующих этнических и национальных культур. Конфликт цивилизаций разворачивается на двух уровнях: «На микроуровне группы, обитающие вдоль линий разлома между цивилизациями, ведут борьбу, зачастую кровопролитную, за земли и власть друг над другом. На макроуровне страны, относящиеся к разным цивилизациям, соперничают из-за влияния в военной и экономической сфере, борются за контроль над международными организациями и третьими странами, стараясь утвердить собственные политические и религиозные ценности».

Противостояние цивилизаций усложняется и становится неотвратимой в связи с тем, что человечество, как об этом писали еще в девяностые годы прошлого века, Д.Х. Медоуз, Д.Л. Медоуз, Й. Рандерс «...находится за пределами роста. Использование сырьевых и энергетических ресурсов, накопление отходов промышленного производства превышают все возможные, физически допустимые нормы» [11, с. 84].

Учитывая все вышесказанное о цивилизационном противостоянии, можно утверждать, что современный глобальный кризис во многом спровоцирован и обусловлен этим противостоянием, борьбой за ресурсы, господство и влияние в мире в условиях, когда западная цивилизация стремительно утрачивает свои лидирующие позиции, а евразийские цивилизации испытывают стремительный подъем. Однако, несмотря на противоборство, одновременно растет их взаимозависимость, количество и качество связей, начиная от экономических, торговых и заканчивая информационными и культурными. Не говоря уже о необходимости совместного решения глобальных проблем, связанных с угрозами самому существованию человечества. В данной связи будет уместным упомянуть «геополитическую концепцию» З. Бжезинского, который, настойчиво и последовательно проводя политику безусловного американского господства в мире, тем не менее писал следующее: «Современный мир отличается интерактивностью и взаимозависимостью».

Анализируя социальные кризисы на рубеже веков, Н.А. Бердяев полагал, что «обращенность сознания к внутривнутриполитическим и социальным проблемам, а также сформированная и устоявшаяся в течение очень длительного времени система ценностей и категорий сознания привело к кризису сознания, ощущению выброшенности» [12, с. 122–124]. Кризис современного ему общества философ объясняет следующим образом: «С

развитием техники происходит головокружительное ускорение, бешеная быстрота всех процессов, идет быстрый процесс дегуманизации, именно от роста человеческого могущества». Отсюда вывод Н.А. Бердяева: «Нужно не отрицать технику, а подчинить ее духу». Развитие духовности в человеке означает не отвращение от природы и техники, а овладение ими. Следует встраиваться в природу, познавая ее, а не подчинять себе ради удовлетворения потребностей.

С.Л. Франк, систематизируя общественные изменения на рубеже XIX и XX вв., установил, что «кризис начался тогда, когда «целостный дух «принципиально восстал» против узурпации разума». По мнению философа, изменения мировоззрения общества неразрывно связаны с изменениями сознания как центрального и связующего элемента субъективного мира человека и общества в целом. С.Л. Франк пишет о том, что «сознание как поток актуальных переживаний есть особая область бытия, которую мы можем противопоставить бытию самих предметов». Сознание, как он полагает, «есть совокупность «данного», оно подчинено времени – оно есть поток сменяющихся образов (и всяких иных переживаний, которые в чем бы они ни заключались, во всяком случае, протекают во времени, т.е. подчинены ему)». В результате С.Л. Франк приходит к выводу о том, что сознание – это сложный феномен эволюции человечества, который обретает свое существование в трех измерениях: внешнем, внутреннем и над общественным, составляя при этом предмет для социально-философского анализа, теории и практики человеческой деятельности. Целостность восприятия и целостность как неразрывность бытия и сознания – вот корень проблем и путь их решения. Соответственно, нарушение этой целостности, согласно его учению, приводит к нарушению бытия и сознания общества и порождает в результате кризис всех его составляющих. С.Л. Франк, изучая духовные основы общества, писал: «Под духовной жизнью разумеется именно та область бытия, в которой объективная, надындивидуальная реальность дана нам в форме реальности, присутствующей в нас, сращенной с нами и нам раскрывающейся».

Заключение. Исходя из такого понимания духовности, духовный кризис общества представляет собой распад культурных основ общества, который либо воспринимается как нарушение целостности мировосприятия, либо мыслится, переживается в сознании общества как такой распад. В данной связи возникает вопрос: что составляет ядро кризиса духовности? Ответом на этот вопрос может послужить понятие ценность, как отношение между представлением субъекта о том, каким должен быть оцениваемый объект, и самим объектом в тот или иной конкретно-исторический период развития общества.

Список литературы:

1. Сорокин, П. Человек. Цивилизация. Общество /П.Сорокин.-М.:Политиздат, 1992. – 543 с.
2. Маркс, К. Капитал. Теория прибавочной стоимости / К. Маркс, Ф. Энгельс // Собр. соч. – Т. 26. – Ч. 2. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1963. – 680 с.
3. Вебер, М. Избранные произведения. Образ общества /М.Вебер. -М.: Юристь, 1994. -702с.
4. Вебер, М. Избранные произведения. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
5. Вебер, М. Избранные произведения. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
6. Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – М.: Мысль, 1998. – 606 с.
7. Ортега-и-Гассет, Х. Вокруг Галилея (схема кризисов) / Х. Ортега-и-Гассет // Избр. труды. – М.: Наука, 1997. – 657 с.
8. Тойнби, А.Дж. Постижение истории / А.Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 568 с.
9. Степин, В.С. Философия и поиск новых ценностей цивилизации / В.С. Степин // Вестник российского философского общества. – 2005. – №4. – С. 3–24.

10. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб: «Terra Fantastica», 2003. – 379 с.
11. Медоуз, Д.Х., Медоуз, Д.Л., Рандерс, Й. За пределами роста / Д.Х. Медоуз, Д.Л. Медоуз, Й. Рандерс // Вестник МГУ. Сер. 12. Политические науки. – 1995. – № 5. – С. 80–86.
12. Бердяев, Н.А. Война и кризис интеллигентского сознания / Н.А. Бердяев. – М.: Политиздат, 1977. – 334 с.
13. Акматалиев А.Т., Шарипова Э.К., Эргешов А.Ы. Ценностные ориентации как элементы морального сознания. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsennostnye-orientatsii-kak-elementy-moralnogo-soznaniya> [Электронный ресурс] // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. 2022. -С.79-83. (Date of access: 01.12.2022).

* * *

УДК 130.2

ҮЙ-БҮЛӨ МАСЕЛЕЛЕРИНИН ПРОФИЛАКТИКАСЫ

Токтоналиева Нурчай Озорбаевна
Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун магистранты,
Жалал-Абад шаары, ntalasbaev547@gmail.com

Аннотация: Макалада үй-бүлөлүк зордук, зомбулуктун өзгөчөлүктөрү социалдык көрүнүш катары каралат. Үй-бүлөлүк зордук, зомбулуктун алдын алуу проблемалары, алардын себептери талданып, бул түшүнүктүн маңызы негизделди. Үй-бүлөдөгү зордук, зомбулуктун алдын алуу боюнча алдын алуу ишинин формалары жана ыкмалары баяндалып, алар социалдык кызматтар тарабынан жүзөгө ашырылды. Үй-бүлөлөр менен социалдык иштин инновациялык формалары каралды. Үй-бүлөлүк зордук, зомбулук жана анын алдын алуу маселелери боюнча алардын мамилесин жана маалымдоосун чагылдырган үй-бүлө кызматынын адистерин сурамжылоонун жыйынтыктары келтирилди. Үй-бүлө кызматтарынын алдын алуу иш-аракеттерин ишке ашыруу көйгөйлөрү мүнөздөлүп, ошону менен бирге изилдөө үй-бүлөлүк зомбулукка каршы күрөшүүдө коомдук уюмдардын, жалпыга маалымдоо каражаттарынын жана башка социалдык институттардын мүмкүнчүлүктөрү толук пайдаланылбай жатканын көрсөттү. Үй-бүлөлүк зордук, зомбулуктун алдын алуунун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча үй-бүлө кызматтарында социалдык ишти жакшыртуунун жолдору сунушталат. Үй-бүлө институтун чыңдоодо мамлекеттин жана коомдун күч-аракетин бириктирүү зарылчылыгы баса белгиленет.

Түйүндүү түшүнүктөр: үй-бүлөлүк зомбулук, социалдык алдын алуу, үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу, үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуунун формалары жана ыкмалары, жабырлануучу, социалдык кызмат, кризистик борбор, психологиялык зомбулук, физикалык зомбулук, экономикалык зомбулук.

ПРОФИЛАКТИКА СЕМЕЙНЫХ ПРОБЛЕМ

Токтоналиева Нурчай Озорбаевна,
магистрант ЖАГУ им.Б.Осмонова, город
Жалал-Абад

Аннотация: В статье рассматривается насилие в семье, характеристики насилия как социального явления. Проанализированы проблемы профилактики домашнего насилия, насилия, их причины, обоснована сущность данного понятия. Описаны формы и методы профилактической работы по предупреждению насилия в семье, насилия, которые осуществляются социальными службами. Были рассмотрены инновационные формы социальной работы с семьями. Представлены результаты опроса специалистов семейных

служб, отражающие их отношение и осведомленность по вопросам домашнего насилия, насилия и его предотвращения. Охарактеризованы проблемы реализации профилактических мероприятий семейных служб, а исследование показало, что возможности общественных организаций, средств массовой информации и других социальных институтов в борьбе с домашним насилием используются не в полной мере. Предлагаются способы улучшения социальной работы в семейных службах по повышению эффективности профилактики домашнего насилия и насилия. Подчеркивается необходимость объединения усилий государства и общества в укреплении института семьи.

Ключевые слова: семейное насилие, социальная профилактика, профилактика семейного насилия, формы и методы профилактики семейного насилия, жертва, социальная служба, кризисный центр, психологическое насилие, физическое насилие, экономическое насилие.

PREVENTION OF FAMILY PROBLEMS

Toktonalievа Nurchai Ozorbaevna
undergraduate student at JASU
named after B.Osmonov, Jalal-Abad city

Abstract: *The article deals with domestic violence, the characteristics of violence as a social phenomenon. The problems of prevention of domestic violence, violence, their causes are analyzed, the essence of this concept is substantiated. The forms and methods of preventive work on the prevention of domestic violence, violence, which are carried out by social services. The innovative forms of social work with families have been considered. The results of the survey of specialists of family services, reflecting their attitude and awareness about the issues of domestic violence, violence and its prevention are presented. The problems of implementing preventive measures of family services are characterized, and the study showed that the possibilities of public organizations, the media and other social institutions in the fight against domestic violence are not fully used. Ways are proposed to improve social work in family services to increase the effectiveness of the prevention of domestic violence and violence. The necessity of combining the efforts of the state and society in strengthening the institution of the family is emphasized.*

Key words: *family violence, social prevention, prevention of family violence, forms and methods of prevention of family violence, victim, social service, crisis center, psychological violence, physical violence, economic violence.*

Киришүү. Үй-бүлө коомдун маанилүү компоненти болуп саналат. Үй-бүлөнүн бакубаттуулугу коомдун социалдык-экономикалык туруктуулугу, анын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн маанилүү шарттардын бири болуп саналат. Ошондуктан мамлекеттик үй-бүлөлүк саясат Кыргызстандын социалдык саясатынын артыкчылыктуу багыты болуп калууда жана акыркы жылдары ага көбүрөөк көңүл бурулууда. Заманбап үй-бүлө кризистик көрүнүштөр жана деструктивдүү процесстер мүнөздөлөт, алардын көрүнүшү болуп үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда таш боордуктун жана зомбулуктун өсүшү болуп саналат. Ошондуктан, бул көйгөйдү чечүү мамлекеттик үй-бүлөлүк саясаттын маанилүү милдеттеринин бири болуп саналат. Үй-бүлөдөгү зомбулук көйгөйү коомчулуктун да, изилдөөчүлөрдүн да кызыгуусун жаратууда. Анын алдын алуунун технологияларын, ыкмаларын издөөгө өзгөчө маани берилет. Үй-бүлөлүк зомбулуктун себептери, көрүнүштөрү, кесепеттери да аныкталууда. Кыргызстанда үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыркагандарга жардам көрсөтүүчү мекемелердин тармагы кеңейүүдө. Бирок, үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алууга, аны үй-бүлө менен иштөөгө багытталган социалдык кызматтардын контекстинде ишке ашырууга мамилелер дагы эле жетишсиз өнүккөн. Биздин изилдөөбүздүн максаты - заманбап шарттарда үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алууну ишке ашыруунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө, ишке ашырууда орун алган көйгөйлөрдү аныктоо жана

үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу боюнча профилактикалык иштерди жакшыртуунун жолдорун аныктоо болуп саналат.

Тыянактар жана талкуулар. Илимий адабияттарда бул көрүнүштүн ар кандай аныктамалары бар. Биз аныктамаларга мисалдарды келтиребиз. Үй-бүлөдөгү зордук, зомбулук – жакындары үстүнөн көзөмөл жана бийликке ээ болуу үчүн аларга карата ар кандай мүнөздөгү (экономикалык, психологиялык, сексуалдык, оозеки, физикалык) барган сайын кайталанып туруучу аракеттердин же аракетсиздиктин цикли. Үй-бүлөдөгү зордук, зомбулук – бир үй-бүлө мүчөлөрүнүн же бири-бирине жакын адамдардын баш ийдирүү, ошондой эле жабырлануучуга зыян келтирип зордуктаганды канааттандыруу максатында жасалган жүрүм-турумундагы агрессиянын бир түрү [2. 250]. Үй-бүлөлүк зордук, зомбулук жабырлануучунун эркин басуу, ошондой эле бийликке жетүү үчүн физикалык күч колдонууну, ошондой эле экономикалык жана психологиялык кысымды, айрым мүчөлөрүн/үй-бүлө мүчөлөрүн же башка үй-бүлө мүчөсүнө карата сексуалдык жактан мажбурлоону билдирет. Үй-бүлөлүк зордук, зомбулуктун аныктамаларында мажбурлоо, моюн сунуу, басуу, кыянаттык кылуу, бийликке жетүү жана башка терминдер көп колдонулганын көрүүгө болот. Бул мүнөздөмөлөрдүн баары инсанга карата басмырлоо, анын укуктарын жана эркиндиктерин бузуу же чектөө менен байланышкан. Үй-бүлөдөгү зомбулук ар кандай формада жана формада болот. Алардын негизгилери: физикалык, психологиялык, сексуалдык, экономикалык зомбулук. Зордук-зомбулукка кабылган үй-бүлөлөр коркунучта. Үй-бүлөлүк зордук, зомбулуктун кесепети оор. Балдарга карата зордук-зомбулук өзгөчө оор. Балдар камкордукка, жылуулукка, мээримге жана боорукердикке муктаж жана балага карата катаал мамиленин көрүнүшү алардын бактылуу жашоосуна олуттуу зыян келтирет. Зордук-зомбулуктун кандай түрү болбосун, ал жасалган адамга терс таасирин тийгизет. Ал өз кезегинде агрессияны жана экинчи даражадагы зордук, зомбулукту жаратышы мүмкүн. Эгерде зордук-зомбулук узак мөөнөттүү мүнөзгө ээ болсо, анда анын таасири инсандын «жок болушуна» же анын өнүгүүсүндөгү бузууларга алып келиши мүмкүн, эгерде сөз балдар жөнүндө болсо. Андыктан зордук-зомбулуктун үй-бүлөнүн жана анын бардык мүчөлөрүнүн абалына терс таасирин тийгизүүгө үлгүрбөшү үчүн алдын алуу маанилүү. Үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу маселеси бүгүнкү күнгө чейин толук чечиле элек. Биздин коомдо үй-бүлөдөгү зордук-зомбулук фактыларын акырына чейин жашыруу адатка айланган. Ошол эле учурда мындай кырдаалда үй-бүлөгө жардам бериши керек болгон бийлик тараптан да дайыма эле адекваттуу жооп жана жардам боло бербейт. Азырынча зордук-зомбулукка кабылган үй-бүлөлөргө жардам көрсөтүүгө багытталган, профилактикалык иш-чараларды жүргүзүүгө багытталган атайын социалдык кызматтар жетишсиз. Үй-бүлөлүк зомбулуктун масштабын аныктоо жана баалоо бир топ кыйын. Муну төмөнкү факторлор менен түшүндүрүүгө болот: үй-бүлөнүн коомдон жана социалдык кызматкерлерден белгилүү жакындыгы, укук коргоо органдарынын, медициналык мекемелердин маалыматынын жетишсиздиги. Зордук-зомбулук фактысын каттоо да өтө кыйын.

Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму зомбулукту “өзүнө, башка адамга, адамдардын тобуна же коомчулукка каршы физикалык күч же күчтү атайылап колдонуу, анын натыйжасында (же алып келиши мүмкүн) мунун ичинен “дене жаракаты, өлүм, психологиялык жаракат, өнүгүүнүн бузулушу же ар кандай түрдөгү зыян”. Мындай аныктама биздин көңүлүбүздү өнөктөштүк зомбулук проблемасынан бир аз бурат, демек, кийинки кадам «үй-бүлөдөгү зомбулук» эмнеден турушу мүмкүн, бул системанын өзгөчөлүгү эмнеде экенин айтып берүү [4.22]. Мунун баары зордук-зомбулукка кабылгандар менен коомдук иштерди уюштурууну да, үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алууну да кыйындатат. Үй-бүлөдө бул көрүнүш бир жолку болуп, зордук-зомбулукка кабылган үй-бүлө мүчөлөрү бул фактыны кандайдыр бир мекемеге кайрылуу жолу менен оңдобосо, үй-бүлөдөгү көрүнүштүн алгачкы баскычын аныктоо өзгөчө кыйын. Социалдык алдын алуу тобокелдик топторунун, ошондой эле жеке адамдардын ортосунда мүмкүн болуучу психологиялык, физикалык, социалдык-маданий кагылышууларды жоюуга багытталган

илимий негизделген, ошондой эле өз убагында башталган аракеттерди камтыйт; адамдардын оптималдуу жашоо деңгээлин жана ден соолугун сактоо жана коргоо; адамдык потенциалды ишке ашырууга жардам көрсөтүү. Ошондой эле социалдык профилактика татыктуу жашоо деңгээлин сактоого, ошондой эле коргоого, алардын келип чыгуу шарттарын жана себептерин жоюу жолу менен психосоциалдык четтөөлөрдү болтурбоого багытталган социалдык чаралардын структурасы катары чечмелесе болот. Илимий адабияттарда бар социалдык профилактиканын аныктамаларына таянып, “үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу” түшүнүгүн аныктоого болот – бул мамлекеттик, коомдук, уюштуруучулук, тарбиялык, социалдык-медициналык мүнөздөгү чаралардын тутуму. Үй-бүлөдөгү зомбулуктун шарттарын жана себептерин болтурбоо, ошондой эле жоюу же тийгизүүчү зыянын азайтуу, адамдардын жашоо-турмушунун жана ден соолугунун оптималдуу деңгээлин сактоо жана коргоо боюнча. Алдын алуу социалдык технология жана социалдык иштин технологиясы катары, эгерде аны эффективдүүлүк жана эффективдүүлүк позициясынан баалай турган болсок, ишке ашыруу эң кыйындардын бири. Бул жалпы профилактикалык иш-чаралардан тышкары, жекече мамилеге муктаж болгон үй-бүлөлөрдү аныктоо кыйын экендигине байланыштуу. Азырынча үй-бүлөлүк зомбулук аспектинде социалдык иш тутумунда зордук-зомбулукка кабылган жабырлануучуларга жардам көрсөтүү жөнүндө сөз болуп жатат. Башкача айтканда, үй-бүлө мүчөлөрүнө жардам зомбулук фактысы болгон учурда гана көрсөтүлө баштайт. Бул үчүн адистештирилген кризистик борборлор жана социалдык кызматтар түзүлүүдө. Мындан улам үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алууга багытталган технологияларды иштеп чыгуу социалдык иштин приоритеттүү милдеттеринин бири бойдон калууда, бул натыйжалуу жана өз убагында болмок. Социалдык тейлөө адистеринин иш багыттарынын бири үй-бүлөдө адекваттуу мамилелерди калыптандыруу болууга тийиш [4.2]. Үй-бүлөлүк зомбулук проблемасын чечүүнүн ыкмалары секторлор аралык мүнөзгө ээ болуп, укуктук, социалдык, уюштуруучулук, медициналык, психологиялык компоненттерди камтышы, ошондой эле ата мекендик жана чет өлкөлүк социалдык кызматтардын буга чейин топтолгон тажрыйбасын эске алуу менен макул болбой коюуга болбойт [1.9]. Үй-бүлөлүк зомбулуктун себептери көбүнчө татаал болгондуктан, алдын алуу ар кандай кызматтардын жана мекемелердин адистерин тартуу менен ар кандай чөйрөлөрдү жана аспектилерди камтышы керек. Алардын үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу боюнча иш-аракеттери системалуу жана өз ара аракеттенүүгө негизделиши керек. Биз үй-бүлө чөйрөсүндө адам укуктарын коргоо жана үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу боюнча комплекстүү иш-чаралардын системасын иштеп чыгышыбыз керек. Алдын алуунун мурдатан колдонулуп келе жаткан жана өзүнүн эффективдүүлүгүн актаган формалары жана усулдары бар. Мисалы, үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу чаралары төмөнкүлөрдү камтыйт: үй-бүлөлүк мамилелер чөйрөсүндө тарбиялоо; үй-бүлө мүчөлөрүнүн өз ара милдеттерин, укуктарын түшүндүрүү; үй-бүлөлүк чыр-чатактар учурунда конструктивдүү жүрүм-турумдун каражаттары, ыкмалары жана ыкмалары жөнүндө билим берүү; укуктук өзүн-өзү коргоо чаралары жөнүндө маалымат берүү [2.133]. Ошондой эле үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу боюнча социалдык кызматтардын жана кризистик борборлордун иш формаларына төмөнкүлөр кирет: - үй-бүлөлөрдүн тобокелдик тобуна болгон мамилесине мониторинг жүргүзүү; - социалдык кызматтардын, мекемелердин, борборлордун биргелешкен аракеттери менен тобокелдикке кабылган үй-бүлөлөргө ар тараптуу колдоо көрсөтүү; - көчмө психологиялык колдоо кызматтарынын ишин уюштуруу; - үй-бүлөлүк зомбулук темасында буклеттерди, социалдык жарнамаларды иштеп чыгуу жана жайылтуу; - адистер тарабынан үй-бүлөлүк зомбулук темасында баарлашууларды, ачык столдорду өткөрүү. Ошондой эле ата-энелердин педагогикалык маданиятын жогорулатууга жана балдар менен өз ара аракеттенүүнү уюштурууда ата-энелерге жардам берүүгө багытталган профилактикалык иштердин формалары жана методдору ишке ашырылууда: - үй-бүлө ичиндеги ийгиликтүү мамилелерди калыптандыруу боюнча социалдык-педагогикалык консультация берүү; - социалдык кызматтын адистеринин жомок терапиясынын ыкмаларын колдонуусу; - ата-

энелерди педагогикалык баарлашуу маданиятына үйрөтүү; - балдарды тарбиялоо темасында ата-энелерге тренингдерди өткөрүү. Профилактиканын колдонулуп жаткан формалары жана методдору жаңыртууга жана еркундетулууга тийиш. Бул үчүн үй-бүлө менен социалдык иште профилактикалык иш-чаралардын жаңы инновациялык технологияларын иштеп чыгуу зарыл. Зордук-зомбулуктун курмандыктары менен иштөө боюнча атайын кызматтар жана борборлор дагы эле жетишсиз болгондуктан, үй-бүлөлөргө социалдык жардам көрсөтүү борборлору жана үй-бүлөлүк кызматтар үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алууда белгилүү роль ойной алат. Үй-бүлөлүк кызматтардын контекстинде зомбулукка кабылган үй-бүлөлөр менен профилактикалык иштердин өзгөчөлүктөрүн ачуу үчүн иш тажрыйбасын жалпылоо маанилүү. Бул үчүн Бишкек шаарындагы үй-бүлөлүк кызматтын мисалында үй-бүлө менен иштөө жана үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу кызматынын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн ачып бердик, бул «Сезим» кризистик борбору коомдук бирикмеси. «Сезим» кризистик борборунун ишмердүүлүгү гендердик теңчиликти алга жылдырууга, гендердик басмырлоону жоюуга жана аялдардын/кыздардын жана алардын үй-бүлөлөрүнүн укуктарын гендердик, үй-бүлөлүк зомбулуктан жана адам сатуудан коргоого багытталган [6]. Үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алууга байланышкан кризистик борбордун негизги иш-чараларын бөлүп көрсөк: - үй-бүлөлөрдүн жашоо шарттарынын начарлашына алып келген себептерди аныктоо жана жоюу; - үй-бүлөлүк көйгөйлөрдүн алдын алуу; - мамлекеттик үй-бүлө саясатын ишке ашырууда үй-бүлө, энелик, аталык, балалык маселелери боюнча бөлүмдөрдүн ортосундагы өз ара аракеттенүүнү уюштуруу; - жашы жете электердин кароосуз калышына, кароосуз калышына жол бербөө; - үй-бүлөдө зомбулуктун жана зомбулуктун алдын алуу; - кризистик кырдаалга туш болгон аялдардын социалдык, психологиялык реабилитациясын, адаптациясын камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү; - психологиялык, анын ичинде үй-бүлө жана ата-энелер клубдарын түзүү, ошондой эле алардын ишин жүзөгө ашыруу; - жеке жана топтук формада психологиялык диагностика, психокоррекция, кеңеш берүү; - телефондук ишеним телефону аркылуу балдарга шашылыш психологиялык жардам көрсөтүү; - үй-бүлөлөрдү жана балдарды социалдык жактан тейлөө чөйрөсүндө методдорду жана технологияларды түзүү жана сыноо; - үй-бүлөлөр үчүн спорттук, маданий иш-чараларды өткөрүү; - мамлекеттик бийлик органдарын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, башка уюмдарды үй-бүлөлөрдү, ошондой эле балдарды социалдык жактан тейлөө маселелерин чечүүгө мобилизациялоо. Үй-бүлө кызматында адистер үй-бүлөгө жеке жана үй-бүлөлүк психологиялык кеңеш берүү аркылуу жардам бере алышат. Психолог стрессти, турмуштук көйгөйлөрдү, үй-бүлөлүк чыр-чатакты жеңип, туура чечим чыгарууга жардам берет. Үй-бүлө юридикалык кеңеш алуу процессинде да жардам ала алат. Иштин дагы бир маанилүү багыты - үй-бүлөлөргө ар тараптуу колдоо көрсөтүү. Ал үй-бүлөнү социалдык колдоонун алкагында ишке ашырылат. Үй-бүлөнү социалдык жактан колдоо деп ведомстволор аралык өз ара аракеттенүүнүн чордонуна ар кандай уюмдарды тартуу, ошондой эле ар кандай жардам көрсөтүүдө үй-бүлөлөргө жардам көрсөтүү аркылуу үй-бүлөлүк көйгөйлөрдүн алдын алууга жана жеңүүгө багытталган чаралардын комплекси түшүнүлөт. Кызматтын адистери үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу үчүн социалдык иштин башка түрлөрүн да колдонушат: зомбулук болгон үй-бүлөлөрдү аныктоо; профилактикалык сүйлөшүүлөр; социалдык маданий реабилитациялоо; тегерек столдор; үй-бүлөлүк патронаж; башка түзүмдөр менен бирге көйгөйлөрдү чечүүдө үй-бүлөгө жардам көрсөтүү; ата-энелер менен жеке интервью. Үй-бүлөлүк кызматтын негизинде үй-бүлөлөр үчүн массалык иш-чаралар өткөрүлүп, алар үй-бүлөдөгү көйгөйлөрдүн алдын алууга багытталган. Мындай долбоорлордун бири «НУР» транзиттик социалдык үйү. «НУР» транзиттик социалдык үйү зордук-зомбулукка кабылган аялдарга арналган, анын ичинде:

- Сексуалдык зомбулук, мажбурлоо, эрте никеге туруу, мажбурлап никеге туруу максатында ала качуу, көп аял алуу;
- Үй-бүлөлүк зомбулукка;
- Адам сатуу жана аялуу миграция.

Аялдар жашы жете элек балдары менен (балдар - 12 жашка чейин) кала алышат.

Транзиттик энелердин же камкорчу аялдардын коштоосунда үй зордук-зомбулукка кабылган жашы жете элек балдарды кабыл алат. Транзиттик үйгө жардам көрсөтүү эки программанын алкагында ишке ашырылат: Тез жардам программасы коопсуз чөйрөдө керектүү шашылыш жардам көрсөтүүгө багытталган.

- Транзиттик үйдө жашоо убактысы - 4 жумага чейин. Программа 18 аял менен балдардын бир убакта жашоосу үчүн иштелип чыккан.

Тез жардам программасы бир катар зарыл кызматтарды көрсөтөт:

- психологиялык, юридикалык жана социалдык кызматтар;
- соттордо укук коргоочуну укуктук коргоо жана өкүлчүлүк кылуу;
- тез медициналык кызматтарга жана социалдык колдоо органдарына жөнөтүү.

Узак мөөнөттүү жардам программасы зордук-зомбулуктан жапа чеккен жана турмуштук оор кырдаалга кабылган аялдарды реабилитациялоого жана реинтеграциялоого багытталган.

- Транзиттик үйдө жашоо убактысы - 8 айга чейин.
- Программа 12 аял менен балдардын бир убакта жашоосу үчүн иштелип чыккан.
- Бул программа кыска мөөнөттүү жардам көрсөтүү программасынан кийин, аялдар зордук-зомбулук абалынан чыгууга жана өз алдынча жашоого күчтүү мотивацияга ээ болгондо, узак мөөнөттүү жардам көрсөтөт.

Узак мөөнөттүү жардам программасы аялдарга туруктуу реабилитация жана социалдык инклюзияга жардам берүү үчүн бир катар кызматтарды көрсөтөт:

- юридикалык, психологиялык жана социалдык кызматтар;
- соттордо укук коргоочуну укуктук коргоо жана өкүлчүлүк кылуу;
- жумушчу квалификациясын алууга жана жумуш издөөгө көмөк көрсөтүү;
- балдарды мамлекеттик бала бакчаларга жана мектептерге каттоого жардам көрсөтүү

[7]. Ошентип, үй-бүлө кызматтары жана үй-бүлөгө социалдык жардам көрсөтүү борборлору үй-бүлөгө жардам көрсөтүүгө жана социалдык колдоого, анын көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган. Мындай мекемелердин ишмердүүлүгүнүн бири – үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу. Бирок тажрыйба көрсөткөндөй, алар чечкен милдеттерди, колдо болгон адистердин санын эске алуу менен каралып жаткан иш чөйрөсүн толук ишке ашыруу мүмкүн эмес. Мисал катары 2008-2009-жылдары «Кризистик борборлор ассоциациясын чыңдоо жана өнүктүрүү аркылуу аялдардын укуктарын үй-бүлөлүк зомбулуктан коргоо 2008-2009» долбоорунун алкагында Кризистик борборлор ассоциациясы тарабынан жүргүзүлгөн “Кыргызстандагы гендердик жана үй-бүлөлүк зомбулуктун масштабы жана мүнөзү” аттуу мониторингди алсак. Бул социологиялык изилдөөнүн максаты күйөөсү же өнөктөшү тарабынан аялдарга карата гендердик зомбулуктун өзгөчөлүгүн аныктоо болгон. Изилдөө үчүн анкеталардын эки түрү иштелип чыккан:

1. Аялдар үчүн анкета 8 блокко топтолгон 30 суроону камтыган. Жеке интервью ыкмасы менен аялдар арасында массалык сурамжылоо жүргүзүлгөн кокустук үлгүсүнө ылайык.

2. Эксперттер үчүн анкета (аксакалдар сотунун жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлери) 32 суроону камтыйт.

3. Эксперттердин маалыматы укук коргоо органдарынын, аксакалдар сотторунун арасында сурамжылоо жүргүзүлүп, эксперттик интервью аркылуу чогултулган. Жалпысынан массалык сурамжылоодо 1600 аял респондент жана эксперттик сурамжылоонун 80 респонденти суралган. Натыйжада, мониторингдин жүрүшүндө 1680 респондент максаттуу маалымат булагы болуп калды. Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, аялдардын 83% күйөөсү же өнөктөшү тарабынан ар кандай зомбулукка чыдайт.

Физикалык зомбулук. Алсак, аялдардын 29% мезгил-мезгили менен ур-токмокко алуу, ага карата буюмдарды ыргытуу, курал же бычак менен коркутуу түрүндөгү физикалык зомбулукка кабылышат. Аялдар үйлөрүнөн куулуп, зомбулуктун башка оор түрлөрүнө кабылышат. Физикалык зомбулукка кабылган аялдардын 38% зомбулуктун натыйжасында

жарадар болушат же биротоло жабыркашат. Физикалык зомбулук адатта психологиялык зомбулук менен коштолот.

Психологиялык зомбулук. Мониторингдин жыйынтыгы боюнча, сурамжылоого катышкан бардык аялдардын 50%дан ашыгы алардын дарегине акаарат сөздөрдү жана каргыштарды укканы; аялдардын 1/3ү мезгил-мезгили менен күйөөлөрүнүн же чогу жашашаг кишисинин адилетсиз сынына кабылышат; күйөөлөр же чогу жашашан кишиси бардык аялдардын 1/5 бөлүгүн өзүнө тең эмес деп эсептешип, достор, туугандар жана кошуналар менен баарлашуусун чектешет; аялдардын 20%ы өз аракеттеринде жана иштеринде толугу менен көзөмөлдөнөт; аялдардын 1/4 тандоо укугунан ажыратылган, алардын пикири үй-бүлө тарабынан эске алынбайт; аялдардын үчтөн биринин күйөөлөрү жана чогу жашаган кишилери алардын себепсиз кызганышат. 100 аялдын ичинен 41 аялдын күйөөсү өзүнө жана ата-энесине өзгөчө мамиле кылууну талап кылат. Бул учурда биз психологиялык зомбулуктун эң кеңири тараган түрлөрүн гана санадык, алар күйөөсү же өнөктөшү бар бардык аялдардын 83% жабыркайт.

Экономикалык зордук-зомбулук. Экономикалык зомбулук боюнча мониторингдин маалыматтарын талдоо көрсөткөндөй, сурамжылоого катышкан 1062 аял экономикалык зордук-зомбулуктун ар кандай түрлөрүн баштан кечирген, бул 66%дан бир аз ашты. Ошентип, пикир этибарга алынбай, аялдардын 56%дан ашыгы үй-бүлөлүк бюджетти пландаштырууга уруксат берилбейт, эркектердин 45%ы үй-бүлөлүк бюджетти жалгыз башкарат, аялдардын 33%ы иштөөгө тыюу салууга жооп берет, аялдардын 35% күйөөлөрү жеке муктаждыктары үчүн акча, ишенбөөчүлүк көрсөтүү жана берилген каражаттар боюнча отчет талап кылуу - эркектердин 28%, анын эркине каршы үйдө жана талаада иштөөгө аргасыз - 16%, бир үзүм нан менен жемелеп, мите деп эсептелген - 19%. Респонденттердин айтымында, көбүнчө күйөөсү акча таппайт же аялы тапкан акчаны алып ичет.

Анкетадагы аялдар ошол эле учурда экономикалык зордук-зомбулуктун бирден жетиге чейинки түрүн баштан кечирерин белгилешкен[8].

Корутунду Үй-бүлөдөгү зордук, зомбулук курч социалдык көйгөй бойдон калууда. Учурдагы үй-бүлө менен иштөөгө багытталган социалдык кызмат көрсөтүүлөр алардын алдында турган милдеттердин кеңири спектри жана мекемелердин кызматкерлеринин аздыгынан улам бул кооптуу социалдык көрүнүштүн алдын алууга толук жөндөмсүз. Азырынча үй-бүлөлүк зордук, зомбулуктун алдын алуу боюнча бардык кызыкдар институттардын жана кызматтардын өз ара аракеттенүүсүн чагылдырган натыйжалуу модели иштелип чыккан эмес. Зордук-зомбулуктан жабыркагандар үчүн кризистик борборлор да биздин өлкөдө өнүккөн эмес. Ошондуктан анын алдын алуунун эффективдүү каражаттарын издөөнү улантуу зарыл. Бул процессте социалдык кызмат көрсөтүүлөр жана жалпысынан социалдык иш системасы жетектөөчү роль ойноого тийиш.

Колдонулган адабияттар:

1. Ерусланова Р.И. Насилие в семье / Р.И. Ерусланова, К.В. Милюхин. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2010. – 208 б.
2. Зубков В.И. Опыт изучения семейного насилия в современной России / В.И. Зубков // Социально-гуманитарные знания. – 2012. – № 5. – 250 – 266 б.
3. Кузнецова Н.В. Профилактика семейного насилия (российские и зарубежные практики) / Н.В. Кузнецова // Социально-психологические аспекты практики социальной работы: сборник научных трудов. – М.: «Перо», 2016. – 279-287 б.
4. Размахова О., Край А. Домашнее насилие. Так будет не всегда. 2021. – 2 б.
5. Ткачева В.В. Гармонизация внутрисемейных отношений: папа, мама, я – дружная семья / В.В. Ткачева. – М.: Издательство Гном и Д, 2000. – 160 б.
6. <https://sezim.org/>
7. <https://sezim.org/tranzitnyj-sotsialnyj-dom-nur/>
8. https://soros.kg/wp-content/uploads/2019/07/monitoring_genderviolance.pdf

УДК 3.33.330.34

АЙМАКТЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ПОТЕНЦИАЛЫН ЖОГОРУЛАТУУ СИСТЕМАСЫНДА
ЧАКАН ЖАНА ОРТО БИЗНЕСТИ ӨНУКТҮРҮҮ МЕХАНИЗМИН ӨРКҮНДӨТҮҮ

*Джуманазарова Апел Абдувалиевна улук окутуучу,
dzumanazarovaapel@gmail.com
Б.Осмонов ат. ЖАМУ ТИПФ,
Таш-Көмүр шаары, Кыргыз Республикасы*

***Аннотация:** Макалада чакан жана орто бизнестин потенциалын айрым жеке көрсөткүчтөр менен мүнөздөлүүчү операциялык (А), финансылык (В), жана инвестициялык (С) потенциалдарга бөлүү методикасы сунушталган. Чакан жана орто бизнестин потенциалын өнүктүрүүнүн комплекстүү модели сунушталды, ал чакан, орто жана ири бизнестин стратегиялык интеграциялоонун максатка ылайыктуулугун баалоо алгоритмин камтыйт.*

***Негизги сөздөр:** чакан жана орто бизнес, чакан жана орто бизнестин мүмкүнчүлүктөрүн баалоо, чакан жана орто бизнестин колдоо, чакан, орто жана ири бизнестин интеграциялоо, аймактык экономикалык система.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА
В СИСТЕМЕ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА

*Джуманазарова Апел Абдувалиевна старший
преподаватель, dzumanazarovaapel@gmail.com
ТИПФ ЖАГУ им. Б.Осмонова,
г. Таш-Кумыр, Кыргызская Республика*

***Аннотация:** В статье предложена методика разграничения потенциала малого и среднего бизнеса на операционный (А), финансовый (В), и инвестиционный (С) потенциалы, характеризующиеся отдельными частными показателями. Предложена комплексная модель развития потенциала малого и среднего бизнеса, которая включает алгоритм оценки целесообразности стратегической интеграции малого, среднего и крупного бизнеса.*

***Ключевые слова:** малый и средний бизнес, оценка потенциала малого и среднего бизнеса, поддержка малого и среднего бизнеса, интеграция малого, среднего и крупного бизнеса, региональная экономическая система.*

IMPROVEMENT OF THE MECHANISM OF DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM
BUSINESS IN RAISING THE ECONOMIC POTENTIAL OF THE REGION

*Dzumanazarova Apel Abduvalievna
dzumanazarovaapel@gmail.com
TIPF JASU named after B.Osmonov,
Tash-Kumyr city, Kyrgyz Republic*

***Abstract.** In the article the technique of differentiation potential of small and medium business operational (a) financial (B), and investment (C) potentials, characterized by a separate private performance. The proposed integrated model of development potential of small and medium-sized businesses, which includes algorithm of the assessment of whether the strategic integration of small, medium and large businesses.*

***Keywords:** small and medium business, assessment of potential of small and medium business, support of small and average business, the integration of small, medium and large businesses, the regional economic system.*

Аймактын экономикалык өнүгүүсүнүн негизги шарты чакан, орто жана ири бизнестин натыйжалуу өз ара аракеттенүүсү болуп саналат. Мындай өз ара аракеттешүү чакан жана орто бизнестин да, ири бизнестин да өсүшү жана өнүгүшү үчүн зарыл шарт болуп эсептелинет.

Бул бизнестин ири деңгээли үчүн мүмкүн болбогон нуктарды натыйжалуу ээлей ала турган жана ошону менен кеңейтилген технологиялык чынжырларга катыша ала турган чакан жана орто ишканалардын субъекттеринин өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот.

Бирок, жүгүртүүлөрдүн деңгээли жана мүмкүнчүлүктөрү, чакан жана орто бизнестеги рыноктун негизги сегменттерин көзөмөлдөгөн жана бааларды жаздырган ири бизнес өкүлдөрү белгилеген ар кандай шарттарга көз каранды болот.

Ушуга байланыштуу чакан жана орто бизнес ишканаларын колдоо маселеси өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда, бул алардын ички потенциалына көңүл бурууну талап кылат. [1].

Чакан жана орто ишканалардын ички потенциалы операциялык, инвестициялык жана финансылык иштин мүмкүнчүлүктөрүн түзөт, алар жеке көрсөткүчтөрдө чагылдырылат, алардын суммасы чакан жана орто ишкердиктин субъекттеринин жыйынды потенциалын аныктайт.

Чакан жана орто бизнестин субъекттеринин ички операциялык потенциалынын көрсөткүчү (1) формула менен эсептелет.

$$A = \sum (A_1, A_2, A_3) \quad (1)$$

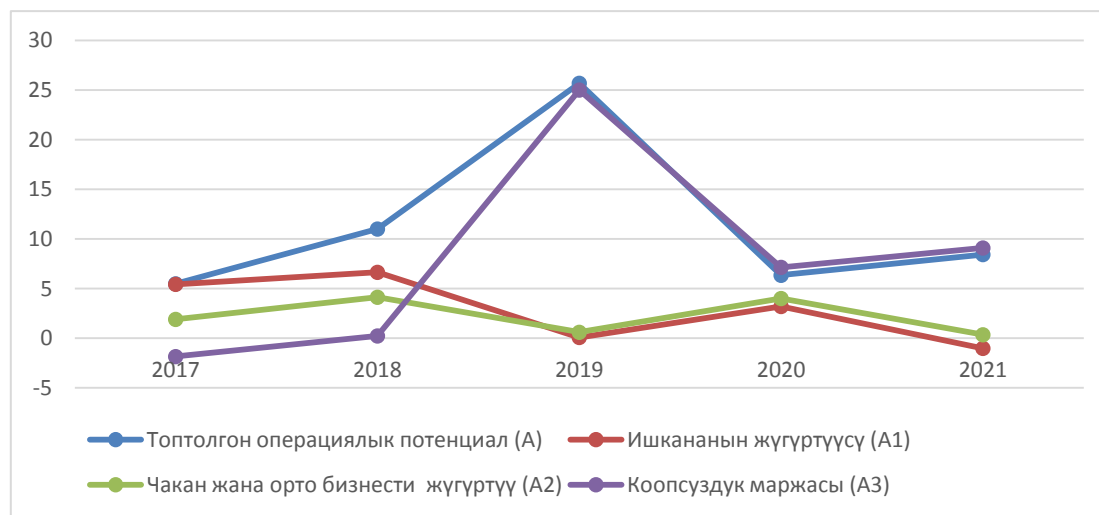
A-аймактагы чакан жана орто бизнестин жалпы операциялык потенциалы;

A1-чакан жана орто бизнес ишканаларынын жүгүртүлүшү;

A2- иштеген чакан жана орто бизнестин жүгүртүү

A3-чакан жана орто бизнестин коопсуздук чеги.

Чакан жана орто бизнестин ички потенциалын баалоонун сунушталган системасынын практикалык маанисин аныктоо үчүн биз Жалал- Абад областы боюнча ЧОИнин операциялык потенциалынын абалына баа бердик (1-сүрөт).

1-сүрөт. 2017-2021-жж боюнча чакан жана орто ишканалардын ишкерлик субъекттеринин ишмердигинин операциялык потенциалын баалоо.*

Графиктен көрүнүп тургандай, 2017-жылы чакан жана орто ишканалардын субъекттеринин бекемдик запасынын көрсөткүчүнүн кескин жогорулашы менен байланышкан жалпы операциялык потенциалды өнүктүрүүнүн оң динамикасы бар.

Чакан жана орто ишкердиктин субъекттеринин инвестициялык потенциалы 2чи формула боюнча эсептелет.

$$C = \sum (C_1, C_2, C_3) \quad (2)$$

C-чакан жана орто бизнестин жалпы финансылык потенциалы;

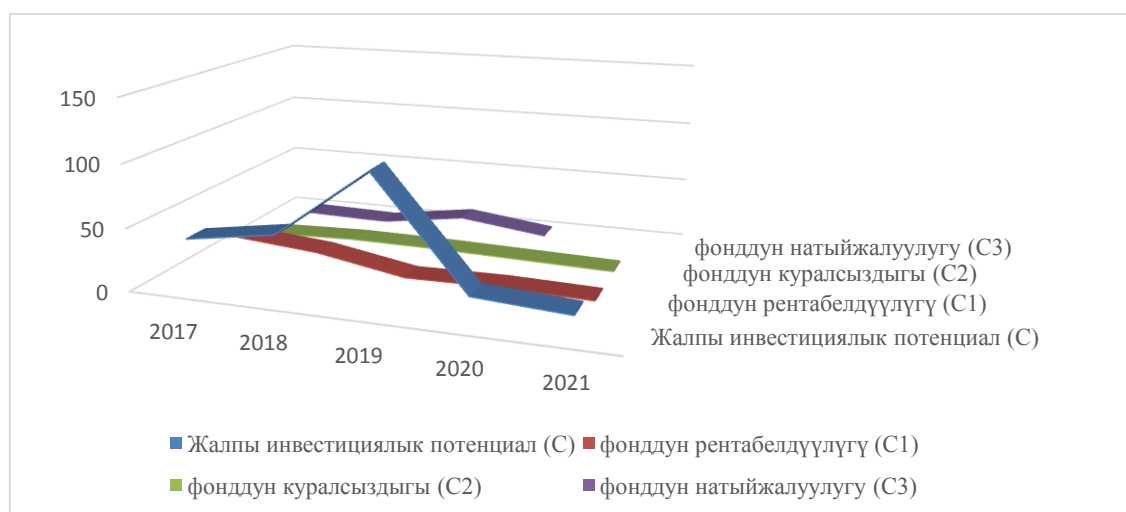
C1-чакан жана орто бизнестин фондорентабелдүүлүгү;

C2-чакан жана орто бизнестин фонддук жабдуу;

C3-чакан жана орто бизнес фонду;

Инвестициялык потенциал уюмдардын узак мөөнөттүү активдеринин абалы жана алардын инновациялык ишинин натыйжалуулугу менен мүнөздөлөт. Инвестициялык потенциалдын көрсөткүчтөрү боюнча чакан жана орто ишканалардын узак мөөнөттүү өсүш тенденциясын аныктоого болот.

Чакан жана орто ишканалардын инвестициялык потенциалын баалоонун натыйжалары 2-сүрөттө көрсөтүлгөн.

2-сүрөт. 2017-2021-жж. КР боюнча чакан жана орто ишканалардын инвестициялык дараметин баалоо.*

Графикке ылайык, биз региондогу чарбакер субъектилеринин фондорентабелдүүлүк жана фонддук жабдылышынын көрсөткүчтөрүнө таасир этүүнүн актуалдуулугун көрүп жатабыз.

Чакан жана орто ишканалардын инвестициялык потенциалы Региондун экономикасын узак мөөнөттүү өнүктүрүү жана анын чогуу алгандагы потенциалы жагынан маанилүү. Мында, эсептөө көрсөткүчү төмөнкү 3-формулада берилген чакан жана орто ишканалардын жыйынды потенциалынын көрсөткүчтөрү максатка ылайыктуу.

$$SM = \sum (A, B, C) \quad (3)$$

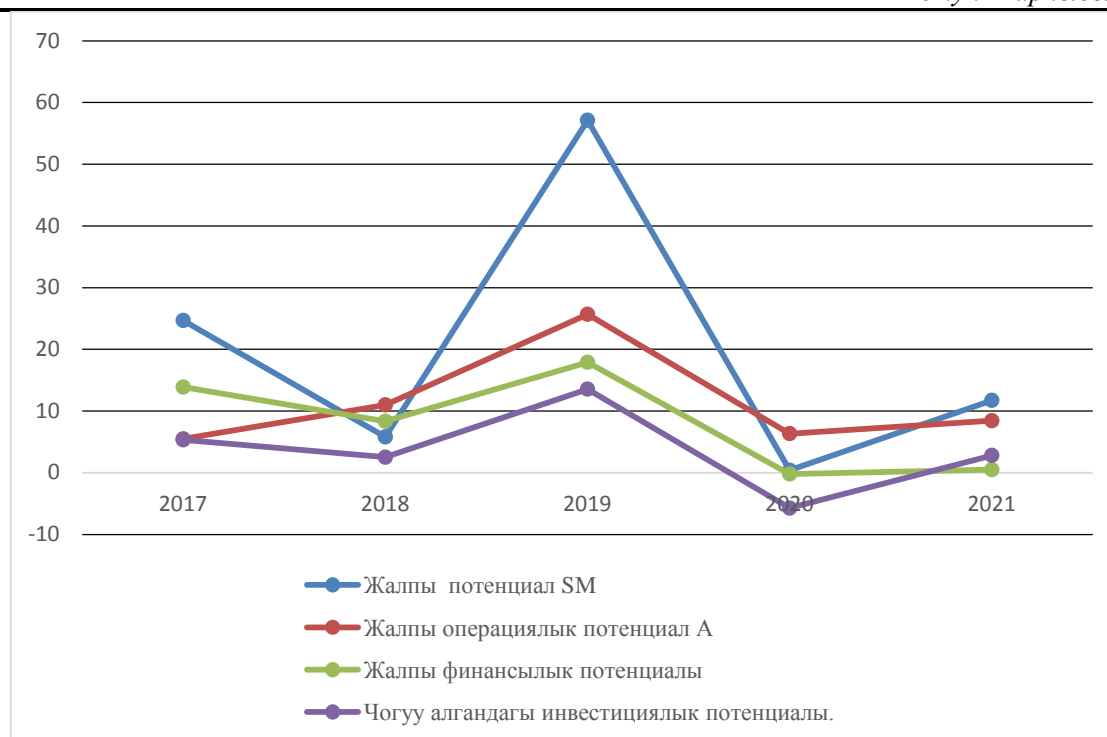
SM - региондогу чакан жана орто бизнестин жалпы экономикалык потенциалы;

A - чакан жана орто бизнестин жалпы операциялык потенциалы;

B - чакан жана орто бизнестин жалпы финансылык потенциалы

C - чакан жана орто бизнестин чогуу алгандагы инвестициялык потенциалы.

Кыргыз Республикасынын чакан жана орто бизнесинин жалпы экономикалык потенциалын баалоо боюнча алынган маалыматтар 3-сүрөттө келтирилген.

3-сүрөт. 2017-2021-жж боюнча чакан жана орто ишканалардын жалпы дараметин баалоо. *

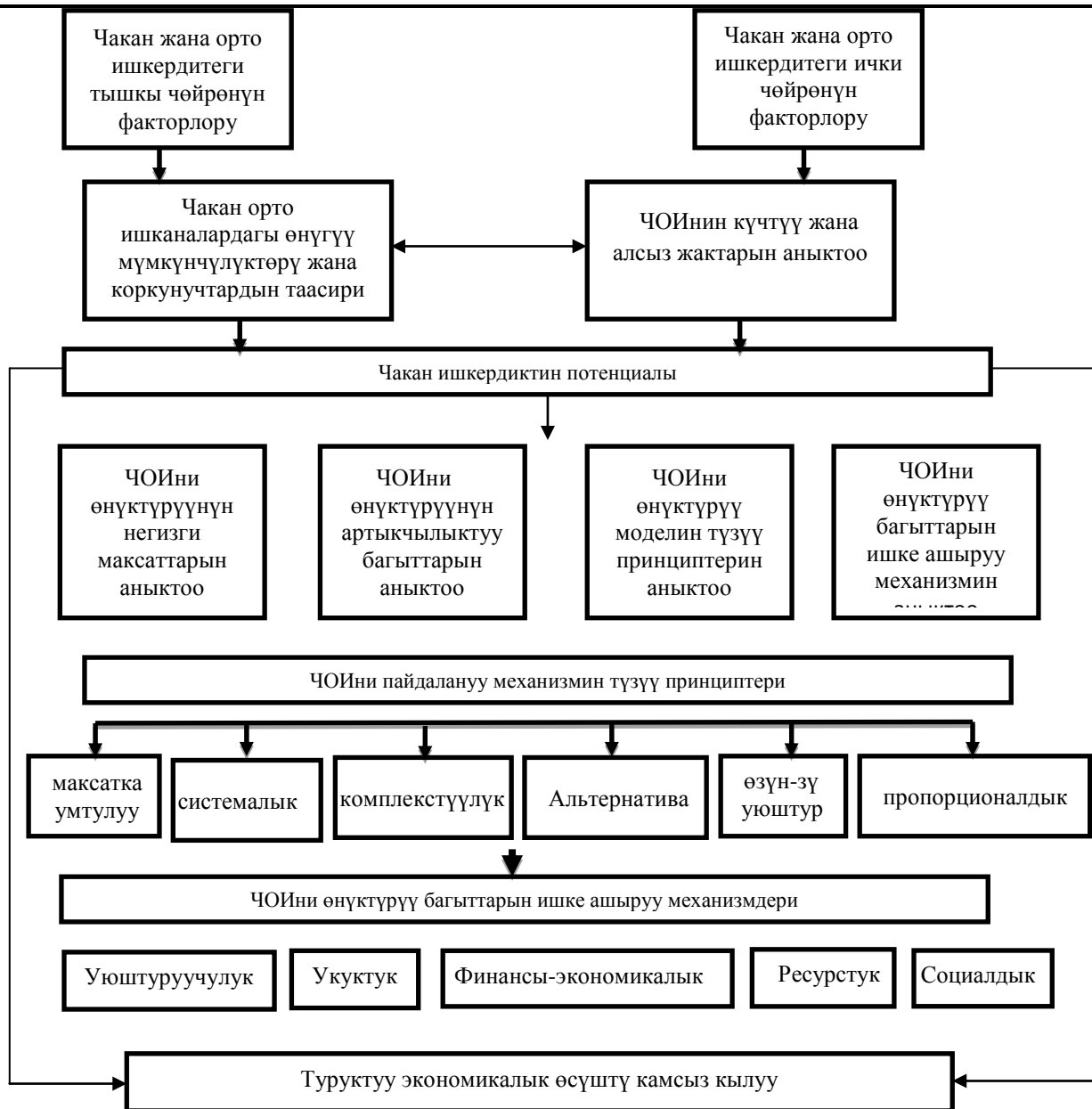
Графиктен көрүнүп тургандай, региондун жыйынды экономикалык потенциалынын көрсөткүчүнүн өнүгүү тенденциясын аныктоодо Жогорку маани операциялык компоненттин динамикасын ээлейт. Бул учурда, 2020-жылы кескин төмөндөшү бардык негизги индикаторлор, жалпы динамика таасирин тийгизген.

Ушуга байланыштуу, биздин оюбузча, чакан жана орто бизнести колдоо региондун экономикалык потенциалын жогорулатууну эске алуу менен узак мөөнөттүү жана ыкчам колдоо чараларына айырмаланышы керек.

Узак мөөнөттүү колдоо чаралары, биздин оюбузча, технологиялык процессти өркүндөтүү, өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү жана продукциялардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн асортименти үчүн пайдаланылышы мүмкүн болгон негизги фонддорду, илимий-изилдөө жана материалдык эмес активдердин ар кандай түрлөрүн камтыган чакан жана орто ишканалардын инвестициялык ишмердүүлүгүнө карата колдонулушу керек.

Ыкчам колдоо чараларынын мүнөздүү өзгөчөлүгү өндүрүш процессине жана экономикалык системанын бардык субъекттеринин операциялык ишине топтолуу болуп саналат. Биздин оюбузча, чакан жана орто ишканалар секторун региондун өндүрүштүк жана финансылык потенциалын жогорулатуунун негизги фактору катары кароодо анын Операциялык жана финансылык ишин колдоо чараларын өркүндөтүү талап кылынат. Чакан жана орто ишканалардын иштешинин бул багыттары учурдагы активдерди камтыйт.

Бирок, дифференцияланган колдоону чакан жана орто бизнести өнүктүрүүнүн зарыл компоненттерин толук чагылдыра албайт. Ушуга байланыштуу, биздин оюбузча, региондун экономикалык потенциалын жогорулатуунун концептуалдык моделин иштеп чыгуу максатка ылайыктуу (4-Сүрөт).

4-сүрөт. ЧОБ потенциалын өнүктүрүүнүн комплекстүү модели*

4-сүрөттө көрүнүп тургандай, негизги мааниси субъекттеринин жана алардын мүмкүнчүлүктөрүнүн ишинин абалына таасир эткен чакан жана орто бизнестин тышкы жана ички чөйрөнүн жагдайлары болуп саналат. Концепциянын башкы максаты туруктуу өсүштү камсыз кылуу, бул бизнестин операциялык ишмердүүлүгүнүн коопсуздук маржасынын көрсөткүчтөрүндө, ошондой эле финансылык камсыздоонун индикаторлорунда да чагылдырылат.

Мында чакан жана орто бизнести ири бизнес менен ар кандай интеграциялык түзүмдөргө киргизүү процесси маанилүү ролду ээлейт.

Биз өз ара аракеттенүүнүн мындай формаларын түзүүнүн жана андан ары өнүктүрүүнүн негизги аспектилерин чагылдырган чакан, орто жана ири бизнестин интеграциясын баалоо системасын сунуш кылдык (5-сүрөт).

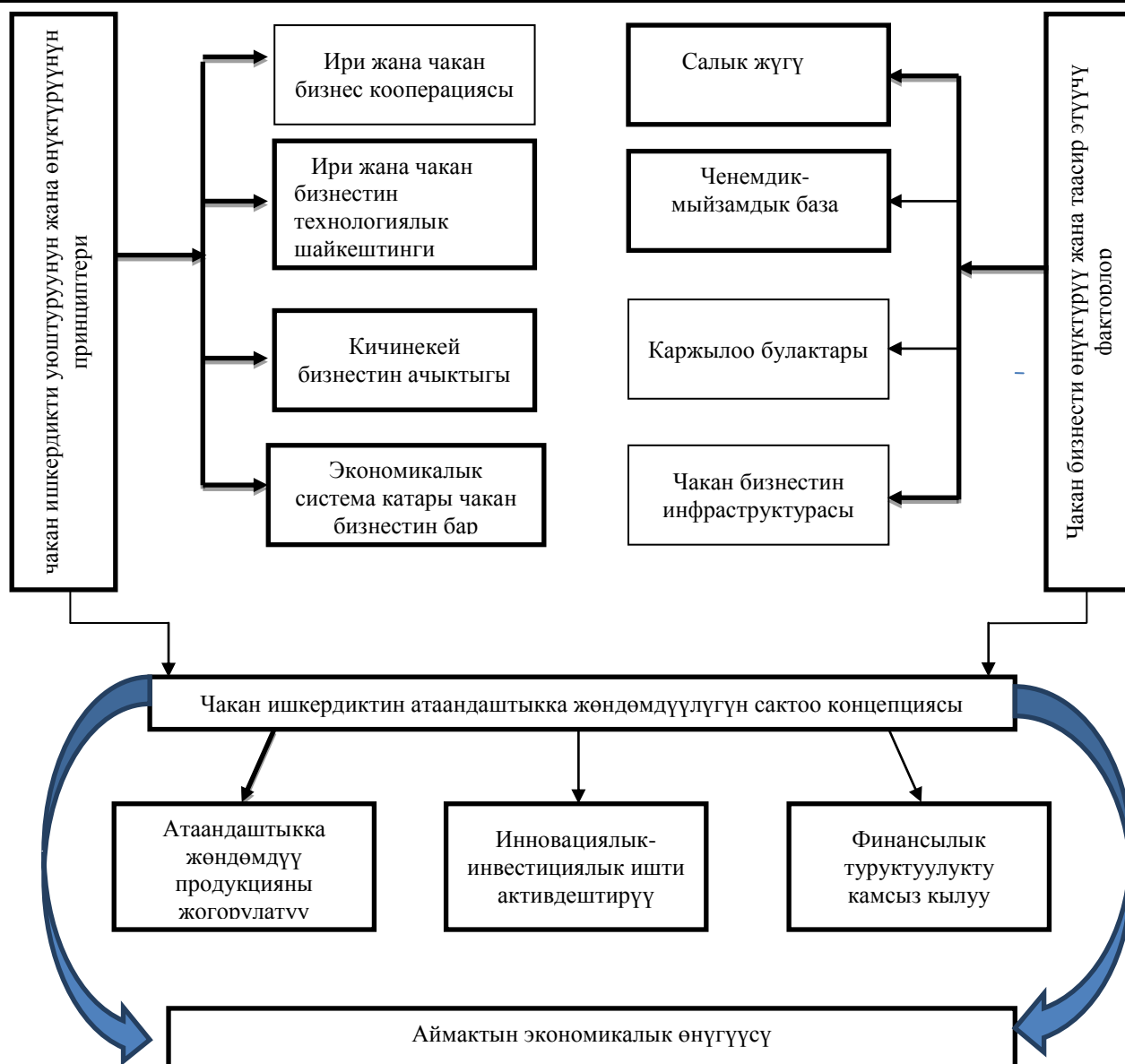

5-сүрөт. Региондогу чакан жана орто бизнести жана ири бизнести интеграциялоону баалоо методикасы*

Сүрөттөн көрүнүп тургандай, сунушталган алгоритм интеграциянын максаттарын жана милдеттерин түзүүдөн баштап, өз ара аракеттенүүнүн аяктаган эффектин баалоого чейинки параметрлерди камтыган бир катар этаптарды камтыйт.

Интеграцияны баалоонун максаттарын, негизги критерийлерин, ишканаларды тандоо системасын, мындай өз ара аракеттенүүнүн экономикалык максатка ылайыктуулугун эсептөөнү, кызматташуунун формасын аныктоону, ошондой эле тобокелдиктерди жана биргелешип иштөөнүн акыркы натыйжасын баалоону камтыган Алгоритм интеграциялык структуралардын айрым түрлөрүн түзүүдө негизги параметрлерди (жүгүртүү, кирешелүүлүк, бекемдик запасы, туруктуулук) карап чыгуу аркылуу ЧОИнин операциялык, финансылык жана инвестициялык ишин колдоо маселесин чечүүгө мүмкүндүк берет.

Мындан тышкары, региондо чакан жана орто бизнестин субъекттеринин ички потенциалын колдоого жана өнүктүрүүгө мүмкүндүк берүүчү интеграциялык структураларды түзүүнүн, чакан ишкердиктин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн концепциясы сунушталган (6-сүрөт).

6-сүрөт. Чакан ишкерликтин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн колдоо концепциясын түзүү механизми*

Сүрөттө ылайык, концепция блоктор менен мүнөздөлөт: чакан жана орто бизнестин уюштуруу жана өнүктүрүү; чакан жана орто бизнестин колдоого таасир этүүчү факторлор. Бул блоктордун алкагында негизги параметрлер катары ири жана чакан бизнестин кооперациясы, чакан жана орто бизнестин ачыктыгы, экономикалык система катары чакан жана орто ишканалардын болушунун натыйжалуулугу, салыктык, ченемдик-мыйзамдык, финансылык, ошондой эле инфраструктуралык камсыздалышынын параметрлери чыгат.

Ошентип, биз чакан жана орто бизнестин ички потенциалын баалоо системасын сунуштадык, Жалал-Абад областы боюнча көрсөткүчтөрдү эсептеп чыктык.

Алынган жыйынтыктардын негизинде чакан жана орто бизнестин колдоо чараларын узак мөөнөттүү жана ыкчам колдоо чараларына дифференциациялоо сунушталды.

Аймактын жыйынды экономикалык потенциалын жогорулатуу, ошондой эле чакан жана орто бизнестин субъекттеринин операциялык, финансылык жана инвестициялык ишин өнүктүрүү маселелерин чечүү зарылдыгына ылайык чакан, орто жана ири бизнестин интеграциясын стратегиялык баалоонун алгоритми да сунушталган.

Сунушталган алгоритмди жана колдоо чараларын дифференциялоону улантууда интеграциялык түзүмдөрдүн алкагында региондогу чакан жана орто ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн колдоонун концептуалдык модели берилген.

Адабияттар:

1. www.stat.kg
2. **Эргешбаев У. Ж.** – Современная внешняя трудовая миграция населения Кыргызстана и ее социально-экономические последствия // Миграционный мост между Центральной Азией и Россией: материалы международного симпозиума. — Москва: ИСПИ РАН, 2014. – С. 184–189.
3. **Туркбаев, А.Б.** Инвестиционная деятельность предприятий малого бизнеса [Текст] / А.Б.Туркбаев, А.Б.Торогелдиева // Проблемы экономики, организации и управления в России мире: материалы 10 международной научно-практической конференции. - Прага, 2015. –С. 155-160.
4. **Вахрушина М. А.** Учет на предприятиях малого бизнеса: Учебное пособие / М.А. Вахрушина, Л.В. Пашкова. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2010. - 381 с.: 60x90 1/16.

* * *

УДК 330.342.146

ПУТЕШЕСТВИЕ В МИР ФИНАНСОВ

Момбаева Фаридакан Сабировна, преподаватель.

Farida00700765@gmail.com

ЖАГУ имени Б. Осмонова, Кочкор-Атинский колледж, г. Кочкор-Ата, Кыргызская Республика

Аннотация: В экономически развитых странах человек с детства привык к рыночной среде, которая воспитывает его в духе предприимчивости. В Кыргызстане же, делаящий первые шаги на пути формирования рыночной экономики, реальная жизнь, опережая наши знания, ставит множество проблем, которые приходится решать впервые.

Ключевые слова: экономика, деньги, финансовая грамотность, личный бюджет, накопление, сбережение, накопительный депозит, миллионер.

A JOURNEY INTO THE WORLD OF FINANCE

Mombaeva Faridakhan Sabirovna, teacher.

Farida00700765@gmail.com

JASU named after B. Osmonov, Kochkor-Ata College, Kochkor-Ata city, Kyrgyz Republic

Annotation: In economically developed countries, a person has been accustomed to the market environment since childhood, which educates him in the spirit of entrepreneurship. In Kyrgyzstan, however, taking the first steps towards the formation of a market economy, real life, ahead of our knowledge, poses many problems that have to be solved for the first time.

Keywords: economy, money, financial literacy, personal budget, accumulation, savings, savings deposit, millionaire.

КАРЖЫ ДҮЙНӨСҮНӨ САЯКАТ

Момбаева Фаридакан Сабировна, окутуучу

Farida00700765@gmail.com

Аннотация: экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөрдө адам бала кезинен баштап аны ишкердик рухунда тарбиялаган базар чөйрөсүнө көнүп калган. Кыргызстанда болсо, базар экономикасын калыптандыруу жолунда алгачкы кадамдарды жасап, чыныгы жашоо биздин билимбизден озуп, биринчи жолу чечүүгө туура келген көптөгөн көйгөйлөрдү жаратууда.

Ачык сөздөр: экономика, акча, каржылык сабаттуулук, жеке бюджет, топтоо, үнөмдөө, топтоо депозити, миллионер.

«Любой путь, даже длиною в 1000ли, начинается с первого шага»- Конфуций (древний китайский мыслитель и философ)

Каждый человек буквально на каждом шаг сталкивается с различными экономическими проблемами: как удовлетворить свои потребности в еде, одежде, образовании, отдыхе и т.п., какой хозяйственной деятельностью заняться, купить, или не купить тот или иной товар, достаточно ли дохода для приобретения нужного продукта и т.д.

Экономика – это часть повседневной жизни людей, люди принимают ежедневное участие в экономической деятельности, живут в экономической среде, постоянно используют термины, употребляемые экономистами (деньги, цены, заработная плата, доходы, расходы и др.). Жить и быть вне экономики невозможно.

Деньги – историческая экономическая категория. Их происхождение и сущность связаны с развитием товарного производства и обмена. Деньги появились из мира товаров. Они служат абстрактной формой богатства и в силу этого обладают наибольшей ликвидностью.

С появлением денег исчезают трудности обмена товарами. С помощью денег можно осуществить распределение и перераспределение труда и капитала между отраслями, регионами, странами, присваивать результаты труда общества, сохранять в вечной нетленной форме труд человека.

Постепенно роль всеобщего эквивалента прочно закрепляется за одним товаром, становится его общественной монополией, который кристаллизуется в форме денег, становятся деньги.

Когда человек становится взрослым, и каждый день думает о том, что ждет его в будущем. Самый лучший способ предсказать будущее – это создать его.

Деньги приходят только на цели. Цель подкрепляется действиями.

Мечты, для реализации которых необходимо деньги, мы называем финансовой целью.

Есть три уровня финансовой цели: Первая - финансовая безопасность, вторая - финансовая независимость, третья - финансовая свобода.

Поэтому сегодня мы поговорим, как создать себе финансовую стабильность.

Основой финансовой стабильности является финансовая грамотность.

Финансовая грамотность - это умение использовать деньги для достижения своих целей и планов, а также обоснованные финансовые решения и готовность принять на себя ответственность за их последствия.

Финансовая грамотность включает в себя: -ведение бюджета; -разумное использование денег; -планирование затрат и покупок; -понимание и использование финансовых инструментов депозиты, инвестиции, кредит.

Как управлять своими деньгами, чтобы всегда быть при них.

Личный бюджет – это план доходов и расходов человека за неделю, месяц или год. Ведение личного бюджета дает нам:

1. Точные цифры по плановым и фактическим доходам и расходам
2. Все отклонения факта от плана
3. управление бюджетом; где нужно увеличить, а где сократить расходы
4. Сколько денег можно сберечь – для достижения финансовых целей.

Бюджет поможет видеть, какие источники доходов есть, знать, на что больше всего расходуются деньги, какие расходы можно сократить, чтобы больше экономить.

Для сокращения расходов необходимо определить для себя, что относится к обязательным расходам, необходимым для здоровья, безопасности и развития, а какие – необязательные расходы, приятные, но не всегда полезные. Вести строгий учет доходов и расходов. Управление финансами - это повышение доходов.

Посчитай, сколько денег ты сможешь сэкономить в месяц. Напиши эту сумму: Пусть эта сумма станет твоим стартовым капиталом для создания накоплений!

Накопление – это увеличения личного капитала, имущества и запасов.

Сбережения – это не расходуемая часть денежных средств, предназначенная для будущего потребления, а также для реализации финансовых целей.

Накопление можно делать в разных формах:

1. Хранение денег дома
2. Инвестиции в движимое и недвижимое имущество
3. Инвестиции в скот
4. Банковский вклад

Накопительный депозит – это банковский вклад, который можно пополнять. Конечно, копить можно и дома в копилке, но преимущества накопительного депозита в том, что ты не только накопишь деньги, не потратив их, но и еще получишь доход в виде начисленных процентов.

Ты можешь использовать счет в банке так же, как кошелек, в котором ты хранишь свои деньги: ты можешь положить на счет деньги в любое время и снять деньги со счета, когда они необходимы.

Цель данного депозита – сберечь деньги на неопределенный срок или для того, чтобы проводить расчеты, например, чем носить с собой наличность, можно расплатиться через банк, интернет-банкинг или карточкой.

Делать сбережения важно, потому что они:

- Помогают достигать финансовых целей;
- Дают уверенность в завтрашнем дне;
- Защищают от непредвиденных ситуаций;
- Не будет необходимости брать деньги в долг

Как накопить миллион? Успешный предприниматель и международный бизнес-тренер, Давлатов Саидмурод Раджабович заметил, предприниматель и международный бизнес-тренер: « Если хотите стать миллионером, надо учиться у того, кто миллион заработал, а не у тех, кто миллион выиграл в лотерею или получил благодаря своим родственным связям в результате приватизации крупного предприятия, потому, что у последних нет знаний, позволяющих повторить этот успех. И если они потеряют свое богатство, то добиться заново высокого благосостояния они не смогут». У денег своя математика. Математика финансов.

Миллионер – человек, капитал которого превышает один миллион любой валюты. Миллионером становится тот, кто умеет экономить и умножать свои средства.

Например:

Предположим, ты хотел бы стать миллионером!

Стать долларовым миллионером, конечно нелегко, но можешь мечтать стать хотя бы сомовым миллионером. Допустим, ты можешь каждый месяц откладывать по 5000 сомов?

Тогда смотри расчет такого депозита под 13% годовых с ежеквартальной капитализацией процентов.

Кол-во лет	Взносы в год	Всего взносы	Всего процентов(13% в год)	Всего накоплений
1	60000	60000	4354	64354
2	60000	120000	17490	137490
3	60000	180000	40608	220608
4	60000	240000	75069	315069
5	60000	300000	122422	422422
6	60000	360000	184426	544426
7	60000	420000	263081	683081
8	60000	480000	360659	840659
9	60000	540000	479742	1019742

Ура! на 10-й год ты – миллионер! Причем, сумма начисленных процентов почти равна сумме вкладов!

Роль человека в экономике в отдельные периоды жизни различна и определяется тем, сколько человек получает различных благ от семьи, общества и сколько им возвращает.

Таким образом, с чисто экономической точки зрения человек создает доход, значительно превышающий объемы использованных им благ, и как бы возвращает семье и обществу своего рода «долги», которые образовались естественным путем в пору его детства и отчасти юности. Он также «авансирует» свое материальное благополучие в старости.

Литература:

1. Вводный курс по экономической теории учебник для лицеев/Под общей ред.акад. Г.П.Журавлевой. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 368с.
2. «Финансы Денежное Обращение Кредит» Л.А.Дробозиной 1997г.
3. О.В. Морозова Введение основ финансовой грамотности. Метод.рекоменд.

* * *

УДК 378.4

КАЛКТЫ ЖУМУШ МЕНЕН КАМСЫЗ КЫЛУУДА ЖАНА КИЧИ БИЗНЕСИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨ БИЗНЕС-ИНКУБАТОРЛОРДУН РОЛУ

*Мусакулов Нурбек Куралбекович, улук окутуучу,
mnk2705@mail.ru*

*Мамыраниева Айнагул Турамаевна, э.и.к., доцент
м.а. aynagul.mamyralieva@mail.ru*

*Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бизнес-инкубатор – бул чакан бизнесте жеңилдетилген шарттарда кеңсе жана өндүрүш жайлары менен камсыз кылуучу, ошондой эле аларга кеңсе кызматтарын жана бизнесте өнүктүрүү боюнча кызматтарды көрсөтүүчү уюм. Бизнес-инкубаторлор чакан бизнес ачкан ишкерлерге кеңири аянтты, кызмат көрсөтүүлөрдү жана тренингдерди уюштуруп беришет. Бизнес-инкубаторлордун ишмердүүлүгүн өнүктүрүү жана колдоо зарыл, айыл жеринде ишкерликте колдоонун жана өнүктүрүүнүн мындай эффективдүү механизминин географиясын кеңейтүү зарыл.

Ачык сөздөр: бизнес-инкубатор; жумушсуздук; бизнес-идея; стартап; жумуш орун; санарип; жашыл экономика; креативдүү индустрия; ресурс үнөмдөөчү энергия.

РОЛЬ БИЗНЕС-ИНКУБАТОРОВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ И РАЗВИТИИ МАЛОГО БИЗНЕСА

*Мусакулов Нурбек Куралбекович,
ст.преподаватель, mnk2705@mail.ru
Мамыраниева Айнагул Турамаговна, к.э.н.,
и.о.доцента aynagul.mamyrаниеva@mail.ru
ЖАГУ имени Б.Осмонова,
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика*

Аннотация: Бизнес-инкубатор - это организация, предоставляющая малым предприятиям офисные и производственные помещения на льготных условиях, а также предоставляющая им офисные услуги и услуги по развитию бизнеса. Бизнес-инкубаторы предоставляют широкий спектр помещений, услуг и обучения предпринимателям, начинающим малый бизнес. Необходимо развивать и поддерживать деятельность бизнес-инкубаторов, необходимо расширять географию такого эффективного механизма поддержки и развития предпринимательства в сельской местности.

Ключевые слова: бизнес-инкубатор; безработица; бизнес-идея; стартап; рабочее место; цифровая; зеленая экономика; креативная индустрия; ресурсосберегающая энергия.

THE ROLE OF BUSINESS INCUBATORS IN ENSURING EMPLOYMENT AND SMALL BUSINESS DEVELOPMENT

*Musakulov Nurbek Kuralbekovich, older teacher,
mnk2705@mail.ru
Mamyrаниеva Ainagul Turamatovna, c.e.s., acting
associate professor, aynagul.mamyrаниеva@mail.ru
JASU named after B. Osmonov,
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic*

Abstract: A business incubator is an organization that provides small businesses with office and production space on favorable terms, as well as providing them with office and business development services. Business incubators provide a wide range of facilities, services and training for entrepreneurs starting small businesses. It is necessary to develop and support the activities of business incubators, it is necessary to expand the geography of such an effective mechanism for supporting and developing entrepreneurship in rural areas.

Keywords: business incubator; unemployment; business idea; run; workplace; digital; green economy; creative industry; resource saving energy.

Акыркы жылдары жалпыга маалымдоо каражаттарында айтылып жаткан “Бизнес инкубаторлор” деген сөз айкаштары көпчүлүк адамдарга түшүнүксүз. Көптөгөн адамдар үчүн бул эки сөздүн айкалышы жеке менчик шарттарда иштеген канаттуулар фермасы менен байланыштуудай сезилет. Бирок бул пикир туура эмес, анткени бизнес-инкубатор – бул чакан бизнести жеңилдетилген шарттарда кеңсе жана өндүрүш жайлары менен камсыз кылуучу, ошондой эле аларга кеңсе кызматтарын жана бизнести өнүктүрүү боюнча кызматтарды көрсөтүүчү уюм.

Бизнес-инкубатор каржылоонун ачык жеткиликтүүлүгүн камсыздайт, маркетинг жана менеджмент боюнча адистерди окутуп, консультациялык кызматтарды көрсөтөт. Башкача айтканда, бизнес-инкубатор бүгүнкү күндө чакан жана орто бизнестин туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуучу маанилүү звено болуп саналат. Ал эми муну статистикалык маалыматтар ишенимдүү тастыктап турат, ага ылайык бизнес-инкубатордун негизинде түзүлгөн жаңы ишканалардын 80%ы ийгиликтүү жашап жатат, ал эми өз алдынча бизнес ачууга аракет кылгандардын 70%ы ийгиликке жетпейт.

Бизнес-инкубаторлор чакан бизнес ачкан ишкерлерге кеңири аянтты, кызмат көрсөтүүлөрдү жана тренингдерди уюштуруп беришет. Алар жетишерлик күчтүү болмоюнча, толугу менен өз алдынча иш алып баруу үчүн жетиштүү тажрыйбага ээ болгуча бизнес-инкубатордон чыгышпайт. Биздин өлкөдө биринчи бизнес-инкубатор 2000-жылдын август айында Германиянын Техникалык Кызматташтык Коомунун колдоосу менен Кыргыз Республикасынын Эмгек жана социалдык коргоо министрлиги тарабынан Калкты жумуш менен камсыз кылуу мамлекеттик департаментинин алдында түзүлгөн.

Инкубатор ишканаларга сунуш кыла турган кызматтардын так идеясын тандоо, ошондой эле борбордо иштөөнү каалаган компаниялар аткарышы керек болгон жөнөкөй жана так талаптарды белгилейт.

Бизнес-инкубатор төмөнкү талаптарга ээ:

- компания каттоодон өтүшү керек;
- компаниянын ынандырарлык бизнес-идеясы жана аны практикалык ишке ашыруу планы болушу керек;
- ишкана жаңы жумуш орундарын түзүүгө жана официалдуу түрдө катталган жумушсуз жарандардын ичинен 50%дан кем эмес кызматкерлерди кабыл алууга милдеттүү;
- эмгек мыйзамдарынын жоболорун милдеттүү түрдө аткаруу (Социалдык фондго төгүмдөр ж.б.);
- ишканалар жакшы иштөө шарттарын түзүшү керек (мисалы, жылытуу, коопсуз - өндүрүш аймактары);
- имаратты кармоого компаниялар салым кошуусу керек;
- кардарлар жабдууларын орнотуу үчүн төлөшөт жана эксплуатациялык чыгымдарды өздөрү көтөрүшөт;
- инкубатордо максималдуу болуу мөөнөтү - 3 жыл.

Чакан жана орто бизнести тез өнүктүрүү Кыргыз Республикасында калктын иш менен камсыз болушун жогорулатуу жана экономикалык өсүштү стимулдаштыруу аркылуу жакырчылыкты кыскартуу үчүн олуттуу потенциалга ээ.

Бизнес-инкубаторлордун ишмердүүлүгүн өнүктүрүү жана колдоо зарыл, айыл жеринде ишкерликти колдоонун жана өнүктүрүүнүн мындай эффективдүү механизминин географиясын кеңейтүү зарыл.

Бишкек бизнес-инкубатору жыйырма үч жылдан ашык убакыттан бери иштеп келе жатат, бирок ага болгон кызыгуунун өсүүсү өзгөчө акыркы жылдары байкалды. Бизнес-инкубатор юридикалык каттоонун мамлекеттик формасына карабастан өз ишин өзүн-өзү каржылоо принциптеринде жүзөгө ашырат. Анын штаты чоң эмес – булар 2 менеджер – тренерлер – консультанттар жана тейлөөчү персонал: коопсуздук, өндүрүштү тейлөө боюнча инженер. Бул убакыттын ичинде бизнес-инкубатор төмөнкү иштерди аткарды:

2000-жылдан бери 119 компания инкубатордун жайларын жана кызматтарын пайдаланышкан. 2021-жылы инкубатордон 74 компания, 2022-жылы 45 ишкана чыгып кеткен. Алар жетиштүү тажрыйбага ээ болушту, эми инкубатордун кызматына муктаж болбой, башка жерлерде өз алдынча иштешет. 2110 жумушчу орун түзүлдү. Компаниянын кызматкерлеринин айлык акысы 22000 сомдон 36000 сомго чейин. Ишканалар тарабынан көрсөтүлгөн кызмат көрсөтүүлөрдүн жана чыгарылып жаткан продукциянын обороту өткөн жылдардын ичинде 520 миллион сомду түздү. 2000-жылдан бери компаниялар үчүн 2860тан ашык консультациялар өткөрүлгөн. Ишканалардын 112 кожоюну ишканаланы башкаруу жана 395 кызматкер өндүрүштөн ажыратылбай окуудан өтүштү.

Долбоор аяктагандан кийин бизнес-инкубатор жетекчилердин эмгек акысына, имаратты күтүүгө, оңдоого, керектелүүчү материалдарга ж.б. бардык чыгымдарды өз алдынча көтөрөт. Жайларды ижарага алуу үчүн төлөмдө каралган жеңилдиктер чакан бизнеске пайда болгон алгачкы жылдардагы чыгымдарды орточо 25% кыскартууга мүмкүндүк берет. Ошондой эле, бизнес-инкубатор тарабынан башка бардык кызматтар

(окутуу, техникалык каражаттарга жетүү, консультациялар ж.б.) өз кардарларына акысыз көрсөтүлөрүн эске алуу керек.

Бизнес-инкубатордо иштеген ишкерлердин негизги көйгөйү - жүгүртүү каражаттарынын жетишсиздиги жана жөнөтүлгөн жана сатылган продукция үчүн өнөктөштөрдөн төлөмдөрдү өз убагында албоо.

Кредиттик каражаттар көптөгөн себептерден, анын ичинде жогорку пайыздык ставкалардан жана күрөө менен камсыз кылуу зарылдыгынан улам жаңы баштаган кардарлар үчүн жеткиликтүү эмес. Ошого карабастан, бардык ишкерлер аларды бизнес-инкубатордун дубалдарына жайгаштыруу алардын бизнесинин өнүгүшүнө оң таасирин тийгизерин белгилешет.

Эгерде биз бизнес-инкубаторлорду түзүүнүн максаттарын карап чыга турган болсок, анда бизнес-инкубаторлордун төмөнкү түрлөрүн бөлүүгө болот:

1. *Коомчулукка багыт берүү.* Бизнес-инкубатор өзүнүн максаттарын жана милдеттерин белгилүү бир жамааттын керектөөлөрүнө шайкеш келтирет. Бул учурда максаттар экономикалык эмес, социалдык же саясий. Ушундай эле бизнес-инкубаторлор жергиликтүү аймактардын бийлиги астында көбүрөөк түзүлөт.
2. *Бизнестин калыптанышына жана өнүгүшүнө басым жасоо.* Бизнес-инкубаторлор ишканалардын алгачкы өнүгүүсүн камсыз кылуу максатында ишкерлерди жеңилдетилген шарттарда жайларды жана кызматтар менен камсыз кылуу максатында түзүлөт. Алар ишкердиктин негиздери, психологиялык колдоо жана башкалар боюнча окуу программаларын жүргүзүшөт. Негизги максат - жаңы жумуш орундарын түзүү, жакырчылыкты азайтуу жана ишкерликти өнүктүрүү. Мындай бизнес-инкубациялоо программалары, адатта, жергиликтүү бийлик тарабынан активдүү колдоого алынат.
3. *Конкреттүү кардарларга же белгилүү бир секторго багыттоо.* Бизнес-инкубаторлор кардарлардын белгилүү бир топтору менен гана иштешет - бул этникалык азчылыктар, айыл калкы, жаштар жана башка топтор болушу мүмкүн. Мындай программалар негизинен калктын тигил же бул дискриминацияланган топторунун коомго адаптацияланышы менен байланышкан социалдык көйгөйлөрдү чечет. Бизнес-инкубаторлор ошондой эле кийим-кече, искусство, электроника ж.б. сыяктуу белгилүү бир секторду тейлөө үчүн түзүлгөн. бул учурда бизнес-инкубатор региондун конкреттүү рынок секторлорун өнүктүрүү аркылуу экономикалык маселелерди чечет.
4. *Жайларды камсыз кылууга багыттоо.* Бизнес-инкубатор негизинен чакан бизнеске кеңселер жана башка максаттар үчүн бирдиктүү борбордон тейленүүчү жайларды ижарага берүүдөн пайда табууга багытталган. Алардын көбү коммерциялык негизде бизнес борбор катары иштешет. Дүйнөлүк жана ата мекендик экономиканы өнүктүрүү тажрыйбасы көрсөткөндөй, экономикалык кризистин шартында чакан бизнестин өнүктүрүүгө көмөктөшүүгө жана көмөк көрсөтүүгө багытталган саясат сезилерлик тең салмактуу өсүштү берет. Чакан бизнес жана фискалдык саясат үчүн жагымдуу инвестициялык-кредиттик чөйрөнү калыптандыруу менен бирге ишкердикти колдоонун инфраструктурасын өнүктүрүү зарыл. Мындай инфраструктуранын маанилүү элементи болуп бизнес-инкубаторлор саналат, алардын ишкердикти өнүктүрүүдөгү натыйжалуулугу чет элдик тажрыйба менен тастыкталган.

Учурда бизнес-инкубаторлор Кыргызстандын бардык облустарында түзүлгөн. Бардык инкубаторлор өз алдынча юридикалык жак катары иштешет жана коомдук тектүү уюштуруучулук-укуктук формага ээ.

Бардык денгээлдеги мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын милдети – жер-жерлерде адамдардын экономикалык активдүүлүгү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү дайыма кеңейтүү. Ушул убакка чейин райондордо, өзгөчө алыскы райондордо насыяны кантип, кайдан алса болот, бизнес-план кантип түзүлөт деген суроолорду берип, кредиттик союздун, өз ара жардамдашуу тобун түзүүнү билишпейт.

Жергиликтүү ишкерлерди колдоо боюнча демилгелүү фонддордун тармагы жай өнүгүп жатат.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын 20дан ашуун жогорку окуу жайларында креативдүү экономиканы өнүктүрүүгө, ишкерликти колдоого жана жаштар арасында стартаптарды түзүүгө багытталган бизнес-инкубаторлор ачылган.

Өлкөбүздүн жогорку окуу жайларында стартап-долбоорлордун сынактарын уюштуруунун жана өткөрүүнүн тартиби, стартаптарга каржылык колдоо көрсөтүүнүн тартиби жана шарттары, сынактын жыйынтыгы боюнча тандалып алынган стартап-долбоорлорду аныктоо жөнүндө жобо кабыл алынган.

Бизнес-инкубаторлор төмөнкү жогорку окуу жайлардын ачылган:

- Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
- И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
- И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети
- К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети
- Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы
- И. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы
- Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агарадык академиясы
- Кыргыз Республикасынын эл аралык университети
- Б. Бейшеналиева атындагы Кыргыз мамлекеттик маданият жана искусство университети
- Кыргыз-Түрк «Манас» университети
- Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия-Славян университети
- М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети
- К. Дыйканбаев атындагы КРнын ТИМдин алдындагы Дипломатиялык академиясы
- И. Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институту
- Ош мамлекеттик университети
- М. Адышов атындагы Ош технологиялык университети
- А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университети
- Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети
- Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
- Баткен мамлекеттик университети
- К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети
- Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети
- Талас мамлекеттик университети
- АДАМ университети
- Борбордук Азиядагы Америка университети
- Эл аралык Алатоо университети
- Эл аралык инновациялык технология университети (МУИТ)
- Салымбеков университети
- ABC Академиясы
- Борбордук Азиядагы эл аралык университети
- ОИӨК “Кыргызстан эл аралык университети”

"Студенттик стартап" программасынын алкагында маалымат, санарип технологиялар, медицина жана саламаттыкты сактоо, медициналык технологиялар, химиялык технология, интеллектуалдык өндүрүш технологиясы, биотехнология, ресурс үнөмдөөчү энергия, айыл чарба технологиясы, жашыл экономика, креативдүү индустрия сыяктуу тармактарда стартап долбоорлор тандалат. Андан соң мамлекеттик каржылоо үчүн эң күчтүү долбоорлор тандалып алынат. Биз стартаптар технологиялык уюмдардын массалык түрдө ишке киргизилишине алып келет жана экономиканын түрдүү тармактарында инновациялык чечимдерди ишке ашырууга өбөлгө түзөт деп ишенебиз.

Кыргыз Республикасы - креативдүү экономиканы өнүктүрүү үчүн келечектүү өлкө. Бүгүн биз жаштар арасындагы ишкерликти колдоого багытталган долбоорду баштоодобуз. Алдыңкы мамлекеттердин өнүгүү тарыхы көрсөтүп тургандай, биздин негизги ресурсубуз - бул мыкты идеяга ээ, демилгелүү, таланттуу жаштар. Эми студенттер ар түрдүү тармактарда стартаптарды түзүүгө жана алдыңкы идеяларды ишке ашырууга мүмкүнчүлүк алышат. Биздин өлкөдө стартаптар рыногу эми гана өнүгүп жатат. Силикон өрөөнүнүн теориясына ылайык, стартаптардын 10% гана ийгиликке жетет. Ошондуктан улуттук экономиканын өнүгүшүнө реалдуу таасир этиши үчүн өлкөбүздө жыл сайын он миңдеген стартаптар өнүгүп, рынокто бизнес-идеялардын ачык атаандаштыгы болушу керек.

Бул үчүн бардык деңгээлдеги мамлекеттик бийлик органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары бизнес-инкубаторлордун ишмердүүлүгүн өнүктүрүү жана колдоо көрсөтүүлөрү зарыл. Айылда ишкерликти өнүктүрүүнү колдоонун мындай эффективдүү механизм колдонуу географиясын кеңейтүү зарыл.

Кыргызстанда бизнес-инкубаторлорду өнүктүрүүнүн шексиз келечегин кризиске каршы иш-чаралар системасындагы башка компания катары гана кароого болбостугун белгилейт. Жаңы бизнес-инкубаторлордун санынын көбөйүшү күтүлөт, өзгөчө кичи шаарларда. Бул үчүн тажрыйба, ишкерлердин, жергиликтүү бийликтин кызыкчылыгы, мамлекеттик деңгээлде колдоо болуусу шарт.

Колдонулган адабияттар:

1. Горбунов В.Л., Бизнес-инкубаторлор жана ишкердик. РИОР басмасы "Илим жана практика" сериясы, 2019-ж.
2. Мусакулов Н.К. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү бюджеттерин түзүү жана аткаруу принциптери. // ЖАМУнун Жарчысы. 2015. Том 30-31. № 1 чыг. 183 б.
3. Багрова Н.В. Бизнес-инкубаторлор бизнес борборлордун структуралык бөлүмдөрү катары // Аналитикалык жыйнак. 2012. № 9. 12-б.
4. Чакан бизнести колдоо системасындагы бизнес-инкубаторлор: ата мекендик жана эл аралык тажрыйба / Ред. ред. Е. Маркварт. М.: ИПИ, 2012. 97 б.
5. Агибетов А. Бизнес-инкубаторлор аймакты өнүктүрүүнүн негизи катары [Текст]: I Эл аралык жаштардын илимий-инновациялык форумунун тезистери / КР Билим берүү жана илим министрлиги, КУУ, Бизнес-инкубатор; жалпы астында ред. Агибетов А. // Б: КУУ, 2011. 157-б.
6. Гембарская А.Ф. Бизнес-инкубатор деген эмне? [Электрондук ресурс] // URL: <http://www.unibiztv.ru/> (катталган 01.06.14.)

* * *

УДК 663.9

КЫРГЫЗСТАНДА ТАМЕКИЧИЛИКТИ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

Смаилов Элтар Абламетович – а. ч. и. д., проф.
eltar_uito@mail.ru

Зулпуев Замир Бөрүбаевич. – т. и. к., доцент
uitozulpuev@mail.ru .

Абдыкадыров Абдураим Бектемирович – аспирант,
abdiraim1168@gmail.com

Аннотация: Бул макалада Кыргызстанда тамекичиликтин өнүгүү тарыхы жана анын экономиканын социалдык-экономикалык аспектилерине тийгизген таасири баяндалат. Бир кылымдык тарыхта анын өндүрүшүнүн көлөмү боюнча конкреттүү маалыматтар келтирилген. Анын өндүрүшүнүн өсүшүнө таасир эткен негизги факторлор жарым-

жартылай талдоого алынган. Кыргызстанда тамеки өндүрүүнү өнүктүрүүнүн дүйнөлүк тенденциясын эске алуу менен андан ары көбөйтүүнүн жолдору сунушталды. Аны өндүрүүнүн көбөйүшүн эске алуу менен баа саясатынын маалыматтарына талдоо берилген, Кыргызстанда тамеки чийки затына баанын өзгөрүшүнүн диаграммалары жана региондун экономикасынын калыбына келишин эске алуу менен аларды өстүрүүнүн эң келечектүү багыттары көрсөтүлгөн. сунуш кылынган, ошондой эле тамекинин чийки затына болгон дүйнөлүк суроо-талапты эске алган тамекинин перспективдүү сорттору, бул өлкөнүн экономикасын бир топ жогорулатат.

Түйүндүү сөздөр: Тамеки өстүрүү, тарыхы, өнүгүүсү, баасы, экономикасы, айдоо аянттары, келечектүү сорттору, дубек 44-07, измир, катерина.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ТАБАКОВОДСТВА КЫРГЫЗСТАНА

Смаилов Эльтар Абламетович - д.с.-х.н., проф.

eltar_uito@mail.ru

Зулпуев Замир Борубаевич. – к. т. н, доц.,

uitozulpuev@mail.ru, .

Абдыкадыров Абдураим Бектемирович – аспирант,

abdiraim1168@gmail.com

Аннотация: В данной статье изложены история развития табаководства в Кыргызстане и ее влияние на социально-экономические аспекты экономики. Представлены конкретные данные по объемам его производства в течении более вековой история. Частично проанализированы основные факторы влияющие на увеличение его производства. Предложены пути дальнейшего увеличения производства табака в Кыргызстане, с учетом мировой тенденции ее развития. Приведен анализ данных ценовой политики с учетом увеличения его производства, представлены диаграммы изменения цен на табачное сырье в Кыргызстане, и наиболее перспективные зоны их возделывания с учетом подъема экономики региона, а также определены перспективные сорта табака учитывающие мировой спрос на табачное сырье, что значительно повысит экономику страны.

Ключевые слова: Табаководство, история, развитие, цена, экономика, зоны возделывания, перспективные сорта, дубек 44-07, измир, катерина.

HISTORICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF TOBACCO GROWING IN KYRGYZSTAN

Smailov Eltar Ablametovich – D. of Agr. Sc., prof.

eltar_uito@mail.ru ,

Zulpuev Zamir Borubaevich. – C. of T. Sc., Ass. prof.,

uitozulpuev@mail.ru,

Abdykadyrov Abduraim Bektemirovich – post. St.

abdiraim1168@gmail.com

Annotation: This article describes the history of the development of tobacco growing in Kyrgyzstan and its impact on the socio-economic aspects of the economy. Specific data on the volume of its production over a century-long history are presented. The main factors influencing the increase in its production are partially analyzed. Proposed ways to further increase the production of tobacco in Kyrgyzstan, taking into account the global trend of its development. The analysis of pricing policy data is given, taking into account the increase in its production, diagrams of changes in prices for raw tobacco in Kyrgyzstan are presented, and the most promising areas for their cultivation, taking into account the rise economy of the region, as well as promising varieties of tobacco, taking into account the global demand for tobacco raw materials, which will significantly increase the country's economy.

Key words: *Tobacco growing, history, development, price, economy, cultivation areas, promising varieties, dubek 44-07, izmir, katerina.*

Введение. Культура табак известна еще с глубокой древности. Так, в Египте при раскопках могил фараонов, относящихся к XVI-XVIII вв. до н.э., были найдены глиняные курительные трубки. Греческий историк Геродот (V в до н.э.), описывая жизнь скифов, упоминал о том, что они вдыхали дым сжигаемых растений. В древней китайской литературе можно найти свидетельства о курении табака. Изображение трубок сохранилось на старых индийских картинах. Курили табак в старину и в ряде стран Азии. Однако многим людям долгое время ничего не было известно о табаке, и они прекрасно обходились без него.

Широкое распространение получил табак после открытия Колумбом Америки в 1492г. А.Ф. Бучинский, Н.И. Володарский, П.Г. Асмаев [1] отмечают, что о табаке в азиатских странах знают еще с XVII в. Возникновение табаководства относится к 70-м годам прошлого столетия, промышленный характер культуры табака сохранился до революции на небольшой площади в несколько сотен гектаров около г. Алма-Ата. Табаководство в странах Азии стало развиваться с 1924-1925 гг., особенно широкое развитие оно получило в 30-х годах.

Выводы и обсуждения. Табак на территории нынешнего Кыргызстана начали выращивать в те же годы, в основном переселившиеся сюда крестьяне из европейской части России. До революции 1917 г., и вплоть до окончания Великой Отечественной войны, а также в первые послевоенные годы примерно половина, а в отдельные годы и большая половина площади посадок табака размещалась на севере республики в Таласской и Чуйской долинах.

К.А. Деркембаев приводит данные о площади посадок, урожайности и валовом сборе табака с 1899 г. по 1958 г. [2]. В 1890 г. на территории Кыргызстана под табаком было занято 70 га, урожайность составляла 10,4 ц/га, валовый сбор –73 т. В 1906-1910гг. табак возделывался на площади 300 га, средняя урожайность –10,3 ц/га, валовой сбор 294 т. В 1913 г. под табаком было занято 350 га, из них 200 га –на севере и 150 га –на юге Кыргызстана. Незначительные колебания в площади посадок урожайности и валовом сборе табака отмечались до 1925 г. В 1926 г. под табаком было занято 680 га, почти половина площади на севере и половина на юге республики. Валовый сбор превысил 500 т табачного сырья. Выращиванием табака занимались мелкие крестьянские хозяйства. Значительный рост площадей под табаком отмечался в 30-е годы после завершения коллективизации сельского хозяйства. В 1932г. табачные плантации были размещены на площади 3700 га, из них 2600 га –на севере и 1100 га –на юге республики, валовой сбор составил 2430 т табачного сырья.

Развитию табаководства уделялось все большее внимание расширились площади под табаком, повысилась урожайность, выросли заготовки табачного сырья. В производство вводятся новые высокоурожайные сорта табака ароматичного типа, выведенные селекционерами Фрунзенской зональной табачной опытно-селекционной станции, организованной в 1937 г, расположенной в пригородной зоне г. Фрунзе. В довоенном 1940 г, и площади под табаком увеличились до 4800 га, а валовой сбор –до 3680 т.

В годы Великой Отечественной войны из-за нарушения агротехники, несвоевременного проведения работ по уходу за табаком урожайность его снизилась в два раза и составила в среднем 3,5 ц/га. Не смотря на расширение в 1945 г площади посадок на –400 га по сравнению 1940 г. валовой сбор составил всего 1800т. или был в два раза ниже, чем в предвоенном году.

В послевоенные годы отмечалось дальнейшее расширение площади посадок табака как на севере, так и на юге республики, повысилась урожайность, выросли заготовки табачного сырья. В 1950 г, было получено 4200 т, а в 1952 и 1958 гг.. -соответственно 4934 и 6623 т. В начале 50-х годов произошли существенные изменения в размещении посадок табака по зонам табаководства.

К.А. Деркембаев указывает, что с 1953 г. хозяйства Чуйской долины, производившие до этого около 40% всего табачного сырья республики, перестали его возделывать, переключились на выращивание сахарной свеклы [2]. Но площади под табаком и валовой сбор в целом по республике не уменьшились. Произошло значительное расширение посадок табака на юге – в Ошской области, которая становится основной зоной табаководства, дающей около 90% всего табачного сырья, производимого в республике.

Заметный подъем табаководства в Ошской области наметился в начале 60-х годов. За короткий период, в течение пяти лет площади посадок под табаком расширились более чем вдвое. В прошлом хлопководческие Узгенский, Ала –Букинский, Джалал –Абадский и ряд других районов с 1963г, перешли на выращивание табака. С 1964г. начали возделывать табак колхозы Фрунзенского и с 1966 г. колхозы Ляйлякского района.

Особенно существенные изменения в развитии табаководства произошли после 1965 г. При сравнительно незначительном расширении посадок (на 3,1 тыс. га) валовой сбор табака по Ошской области увеличился более чем в два раза: с 14,5 тыс. т в 1965г. до 29,7 тыс. т в 1980 г. Средняя урожайность табачных листьев с гектара возросла более чем в два раза, достигнув в 1980 г, 25 ц. Заметно повысился удельный вес высших товарных сортов.

За годы X пятилетки государству было продано 139,2 тыс.т табачного сырья, или на 22,2 тыс.т больше, чем в IX пятилетке. За это время среднегодовое производство табака увеличилось на 18,9%, а удельный вес высших товарных сортов –с 49 до 72,1%.

От реализации табачного сырья государству колхозы и совхозы области ежегодно получали в среднем более 90 млн. руб. прибыли. Занимая около 2,5% всей площади пашни и 5% процентов орошаемых земель, табак обеспечивая в среднем по области 17-20% денежных поступлений от реализации всей сельскохозяйственной продукции, в том числе 37-40% от растениеводства. В Таласской долине темпы развития табаководства были значительно ниже. На протяжении 25 лет – с 1965 по 1990 г.- площади посадок оставались стабильными и составляло 3,2 –3,5 тыс.га.

Следующий значительный этап в развитии табаководства республики отмечался в начале 80-х годов, после принятия Постановления от 24 декабря 1981 г. за № 1209 « О мерах по дальнейшему увеличению производства ароматичного табака и семян сахарной свеклы в Киргизской ССР». Предусмотренные в нём меры материального поощрения табаководов, выделение значительных средств на создание и расширение материально-технической базы способствовали быстрому росту производства табака и улучшению его качества. С 1982 г. табак начали выращивать в хлопководческих районах (Араванском, Базар –Курганском, Кара –Суйском, Ленинском), где он раньше никогда не возделывался. В течение одного 1982 г. площадь посадок в области увеличился на 5,4 тыс. га. В последующие годы отмечался дальнейший рост площади табачных плантаций. В 1983 г. под табаком было занято 22,1 тыс. га, в 1984 и 1985 гг. –соответственно 22,5 и 23,2 тыс, га. Причем расширение площади посадок проходило как в старых (Сузакском, Джанги-Джольском), так и новых табаководческих районах. Заметно возросла урожайность табака. Большая организаторская работа специалистов РАПО, АПО, колхозов и совхозов, ученых КЗОСС НПО «Табак» и хорошие условия оплаты труда табаководов способствовали получению высокого урожая табака хорошего качества в новых районах уже в первые годы возделывания этой культуры.

Хлопчатник оказался хорошим предшественником табака. Табак, посаженный по хлопковой старопашке, быстро рос и обеспечивал высокий урожай и товарный ассортимент сырья. Растения табака в хозяйствах Кара-суйского района достигали высоты более 3 м, имели крупные листья и давали высокий урожай сырья. Этому способствовало также отсутствие на полях заразики.

В новых районах табаководства в 1984 г, получено 24,3 тыс. т табачного сырья, что составило 37,7% к общему валовому сбору области. Наряду с ростом производства табака повысился и товарный ассортимент сырья. В 1981 г. продано государству 72,6% табака 1 и 2

сорта, получено 64,4 тыс.т. в 1983 г. - 83,4 или на 11% больше. а годы XI пятилетки значительное внимание уделялось механизации работ в табаководстве: За этот период приобретено 132 рассадопосадочных машин, с помощью которых табак посажен на 1456 га, площади под теплицы для выращивания рассады составили 90 га. Построено 131 комплексов ПЛСТ-100 по механизированной отработке табачного сырья, построено два новых крупных ферментационных завода (Таш-Кумырский и Жаны-Арыкский), реконструирован Кызыл-Кийский ТФЗ. Укрепление материально-технической базы, резкое увеличение площадей табака, повышение урожайности способствовали заметному улучшению экономических показателей табаководческих хозяйств. Уровень рентабельности производства в 1985 г. повысился по сравнению с 1980 г, на 35%, в 1981 г, этот показатель составил 60,3, в 1982 г. - 73,5, в 1983г.-102,8%. Еще большим он был в 1984 г. Выручка от реализации табака в 1983 г, составила 4445609 руб. или по сравнению с 1980 г. увеличилась на 3289,0 руб. В целом по области в 1983 г. получено 225917руб. чистой прибыли, что на 179370 руб. больше, чем в 1980 г. В XII пятилетке внимание к табаководству несколько ослабло. Среди руководителей Ошской области и республики появилась «теория» перепроизводства табачного сырья. В 1986 г. площади посадок табака были значительно сокращены (на 7,9 тыс. га), что сказалось на общем производстве. В 1986 г. на юге республики было собрано 51,6 тыс., а в 1988 г. только 45,4 тыс. т. В 1990 г. по республике заготовлено 54,1 тыс.т табака в том числе в Ошкой области -35,7, Джалал -Абадской -15,1 и Таласской области -3,3 тыс.т. От реализации табачного сырья получено 414 млн. руб. (26082 млн.сом), из них около 150 млн. руб. (945 млн. сом.) прибыли.

Начиная с 1992 г, ежегодно происходит падение производства табачного листа из-за распада табакопроизводящих хозяйств, отсутствия кредитных ассигнований на авансировании закупок. Так, в 1992 г. было произведено 37 тыс. т., в 1993г.- 28 тыс. т., в 1994 г.-21 тыс. т. табака сырца. В урожайном -1995 г. было произведено лишь 17 тыс.т.

Основными причинами сложившейся ситуации явились грубейшие нарушения агротехнических требований, запущенность парникового хозяйства, выращивания и высадки нерайонированных сортов, а также низкая цена табачного сырья. В 1996г., были приняты постановления Правительства республики о мерах по увеличению производства и улучшению качества табачного сырья и основана Государственная акционерная компания «Кыргызтамекиси». Посевные площади, начиная с 1996 г, ежегодно расширялись и увеличились заготовки табачного сырья, валовой сбор сырья составил 21,8 тыс.т. В 1997 г. в республике посажено табака на площади 12,3 тыс.т. в Ошской области 8,5 тыс.га, или 70% а валовой сбор-18105 т., что на 5000 т больше чем в 1996 г., в 1998 г. в республике произведено 24 тыс. т. табака, а в 2000 г. - 35 тыс.т. В производстве табака, как и других сельскохозяйственных культур необходимо строгое соблюдение научно обоснованной технологии возделывания, которой, к сожалению, в настоящее время придерживаются далеко не все табаководы; с введением в производство семейного подряда трудно контролируемой стала система севооборота, внесение удобрений, междурядная обработка, полив, уборка и послеуборочная обработка табака. Развитие табачной отрасли республики, мы думаем окажет существенное влияние на повышение благосостояния и улучшение социального положения сельского населения табакосеющих районов. Поэтому немаловажное значение имеют цены и их изменения. До 1972 года в Кыргызстане выращивались сорта Самсун 4-28 и Американ 572. С 1972 г Дюбек 44-04, и на сегодняшний день, из районированных в Кыргызстане сортов он лучший. Сорт табака, Дюбек Алма-атинской 5 был районирован в Кыргызстане в 1979 году, сорт позднеспелый высокоурожайный. Учитывая худшее качество получаемого сырья Дюбек Алма-атинский 5 с 1993 г снят с районирования. С 1993 г в Кыргызстане районирован сорт Дюбек Новый. Но из-за недостатков его не возделывают. В условиях сухого и жаркого лета, 80-90% растений поражаются мучнистой росой, что снижает выход товарных сортов.

До 1972 года цены на табачное сырье были низкими, так по данным Каримова С.К. [3], средняя реализационная цена одного килограмма табака составила: 1 сорта -4,62 руб. (29,12 сом); 2 сорт -3,33-3,64 руб. (20,98-22,93 сом); 3 сорт светлый-2,03-2,20 руб. (12,73-13,86 сом); 3 сорт темный -1,56-1,68 руб.(9,29-10,58 сом); 4 сорт -0,82 руб(5,17 сом).

С 1979г. в связи с принятием нового ГОСТа 8073-77. «Табак –сырье неферментированное» цены на ароматичное табачное сырье резко возросли (табл.1), что способствовало резкому подъему экономики табакосеящих хозяйств.

Таблица 1. Закупочные цены (1979-1991 г.г.)

Сорта Табака	Товарные сорта, по ГОСТ 80 73-77							
	I		II		III		IV	
	Руб./т	Сом/т	Руб./т	Сом/т	Руб./т	Сом/т	Руб./т	Сом/т
Дюбек	6400	40320	3460	21798	2640	16632	1440	9072
Самсун	6500	40950	4000	25200	2440	15372	1020	6426
Талгарский	3900	24570	2250	19805	1730	10899	900	5670
Крупнолистный	3600	22680	2160	13608	1780	11214	850	5355

С 1991 г по 2001 год закупочные цены на табачное сырье изменялись хаотично в зависимости от объема производимый продукции и политики правительства по лицензированию табачного сырья на экспорт (в основном Россию). В эти годы вопросами маркетинга, изучением и расширением рынка сбыта занимались не на достаточном уровне, этими вопросами занимались предприятия, коммерсанты и частные предприниматели, которые зачастую из-за отсутствия межгосударственных соглашений и защиты их со стороны государства попадались в руки лже фирм и банкротились на этом.

Поэтому, если в 2000 г Кыргызстан в Россию поставил 22369 т по цене 1,31 долл./кг, компания БАТ (Бритиш Американ Табакум) работающая в Узбекистане и Филипп Морис в Казахстане, по цене 3, 19-3,71 долл./кг [4]. За эти годы производство табака сократилось в двое и более, интерес работников сельского-хозяйства к возделыванию табака упал.

В настоящее время важное значение для производителей табака является установленные на нее цены. В 2003 году как известно табак был посажен всего на площади 3672 га по республике, валовый сбор составил 8689 тонн. Такого низкого валового сбора не было в Кыргызстане за последние 40 лет. Поэтому фирмами закупщиками были установлены, вначале «Даймон-Интрнэшнл» установил цены на урожай 2003 года: I с-25 сом, II с-22 сом, III с-18 сом, IV с-14 сом за 1кг. По ходу заготовки учитывая конкуренцию и из-за отсутствия сырья цены были завышены, каждый сорт на 2 сома за килограмм.

Постоянно проводимые совещания со стороны МСВХ и ПП КР и руководства Ошской области по повышению, закупочных цен на табачное сырье (рис.1), что в 2004-2005 гг. способствовало повышению интереса к увеличению производства табака. Только в Ошской области в 2006 году произведено 11,3 тыс.тонн., а потребность 2х фирм «Дайман-интернэшнл» (11 тыс.т.) и «Стан-сун» (7 тыс.т.) всего 18 тыс.т. С 2005 г. закупочные цены (рис.1) на табачное сырье ежегодно увеличиваются, что делает возделывание табака выгодным. Повышение закупочных цен оказывает прямое влияние на валовой доход с единицы площади возделывание табака, что на прямую повышает экономику табаководства. Делая табаководство выгодной отраслью. Поэтому с 2005 по 2018 гг. валовой доход с 1 га увеличился 3,45 – 3,59 раза (рис. 2). Особенно валовой доход с 1га резко увеличился в 2008 г., и последующие годы. При этом максимальные значение валового дохода при возделывании табака получены в предгорно-ферганской табачно-животноводческой зоне в 2016-2020 гг. составили 255,2 тыс. сом/га.

Кыргызстан является одним основных производителей ориентального табака на мировом рынке уступая Турции и Греции (табл.2). По качеству табачное сырье сорта Дюбек

44-07 является самым лучшим из сортов, производимых в странах СНГ, где Кыргызстан является основным производителем табачного сырья.

Основным потребителем табака производимого в Кыргызстана на сегодняшний день остается Россия до 90% [4,5]. Кыргызстан в ближайшие годы должен стать основным поставщиком высококачественного ориентального табака восточного типа с объемом производства не менее 30 тыс. тонн в год, так как намечается сокращение и отмена субсидий в Европу и Турцию на производство ориентального табака.

Себестоимость табачного сырья, производимого в Кыргызстане, намного ниже, чем себестоимость табачной продукции в Европе, поэтому она реализуется намного дешевле. Если в 2000 году в Россию завезено Кыргызстана 22 369 тонн по цене 1,31 долл/кг, то компании БАТ и Филипп Морис завозили по цене 3,19-3,71 долл/кг [4]. Поэтому производство высококачественного ориентального табака восточного типа должно идти по пути возделывания табака в регионах и почвах, которые позволяют получить качественный табак, которая подробно изложено нами в книге «Почвенно-климатические условия зон табаководства Кыргызстана» [6,7].

Цена за 1 кг, сом

Рис. 1 Диаграмма изменения закупочных цен на табачное сырье в Кыргызстане

Таблица 2. Экономические показатели ароматичных сортов табака ориентального типа

№	Страна	Объем производство и экспорта табака, 2012 г. Килограмм	Возделываемый сортотип табака	Средняя цена табака вместе с субсидиями, которые дает государство		Процент экспорта	Доход от экспорта табака
				Местная валюта	USD \$		
1.	Кыргызстан	10 000 000	Дюбек	60,00 сом	1,27 \$	95 %	В Кыргызстане ежегодно поступает приблизительно 13 млн. долларов
2.	Греция	35 000 000	Ксанти	5,00 €	6.50 \$	90 %	В Греции ежегодно поступает 300-330 млн. Евро
			Катерини	4,00 €	5.20 \$		
3.	Турция	65 000 000	Измир	11,50 YTL	6.44 \$	60 %	В Турции ежегодно поступает 700 млн. доллара от продаж табака
			Карадениз	8.50 YTL	4.76 \$		
4.	Болгария	24 000 000	Басма	8.00 лв.	5.33 \$	90 %	45 % от общей стройности экспорта сельскохозяйственной продукции, на сумму 200-250 млн. Евро
			Кабакулак	4,50 лв.	3.00 \$		
5.	Македония	17 000 000	Прилеп	208,00 ден.	4.39 \$	95 %	22 % от общей стройности экспорта сельскохозяйственной продукции составляет табак

Заклучения: Для повышения экономической эффективности производства табака в Кыргызстане необходимо улучшать сортотип Дюбек 44-07, чтобы его применять в сигаретах среднего и высшего качества, и выращивать лучшие мировые сорта «Измир», «Басма», «Катерини» цена 1 кг которых составляет от 4,09 до 8,00 \$ США. При этом валовой доход с 1 га увеличится в 2-3 раза и составит 370 - 400 тыс.сом/га.

Литература

1. Бучинский А.Ф. Табаководство [Текст] / [А.Ф.Бучинский, Н.И.Володарский, П.Г.Асмаев и др.]. – 3-е изд., перераб. И доп. – М.: Колос, 1979. – 320с.
2. Деркембаев К.А. Кыргызстандын тамеки чарбасынын экономикасы [Текст] / К.А.Деркембаев. –Фрунзе: Кыргызстан, 1965.-71с.
3. Каримов С.К. Хозяйственный расчет и эффективность производства [Текст] / С.К.Каримов. –Фрунзе: Кыргызстан, 1970.-75с.
4. Стефашин В.Российский импорт табачного сырья 2000 [Текст] / В.Стефашин. – М.:// Табачный бизнес в России, №2(17), 2001.-С.1-12.
5. Юрген Тимон. Мировое производство восточных типов табаков [Текст] / Ю.Тимон. – Ош: //Матер. межд. семинара «Выращивание качественного табака-сырья и производства ферментированного табака в Кыргызской республике, с. Жаны-арык, 2002. А/О. Ош-Дюбек».
6. Смаилов Э.А., Атаджанов С.С., Эсенов М.К., Эрматова В.Б. Почвенно-климатические условия зон табаководства Кыргызстана [Текст] / [Э.А.Смаилов, С.С.Атаджанов, М.К.Эсенов и др.]. – Бишкек: Илим, 2001. – 36с.
7. Смаилов Э.А. Табачное сырье Кыргызстана и повышение его качества (Научно-технические основы). – Бишкек: Илим, 2003. – 296с.

ЧЕКИТТЕРДИН ТЫНЧ ТУРУКТУУЛУГУ ЖАНА ТАРТЫЛУУ ИНТЕРВАЛДАРЫ

*Мурзабаева Айтбу Бусурманкуловна, ф.-м.и.к.**Камбарова Айсалкын Даминовна, ф.-м.и.к.**ОшМУ, Ош шаары, КР**Email: aytbu.murzabaeva@mail.ru**akambarova@mail.ru*

Аннотация: Функция скаляр жана кубулган теңдеме эки чечимге ээ болгондо маселе каралган. Чекиттердин тынч туруктуулук интервалдары табылган. Кайталанган чек ара катмарлары болушу мүмкүн болгон чечимдер үчүн сингулярдуу кубулган теңдемелер жашайт.

Түйүндүү сөздөр: Кубулган теңдеме, чекиттердин тынч туруктуулугу, тартылуу интервалдары.

УСТОЙЧИВОСТЬ ТОЧЕК ПОКОЯ И ИНТЕРВАЛЫ ПРИТЯЖЕНИЯ

*Мурзабаева Айтбу Бусурманкуловна, к.ф.-м.н.**Камбарова Айсалкын Даминовна, к.ф.-м.н.**ОшГУ, г.Ош, КР**Email: aytbu.murzabaeva@mail.ru**akambarova@mail.ru*

Аннотация: Рассмотрена задача, когда функция скалярная и вырожденная уравнения имеет двух решений. Найдены интервалы устойчивости точек покоя. Существуют сингулярно возмущенные уравнения для решения которых, могут существовать повторяющиеся пограничные слои.

Ключевые слова: Вырожденное уравнение, интервалы устойчивости точек покоя, интервалы притяжения.

STABILITY OF REST POINTS AND INTERVALS OF ATTRACTION.

*Murzabeva Aitbu Busurmankulovna, PhD**Kambarova Aysalkyn Daminovna, PhD**OshSU, Osh, KR**Email: aytbu.murzabaeva@mail.ru**akambarova@mail.ru*

Abstract: The problem is considered when the function is scalar and the degenerate equation has two solutions. The intervals of stability of rest points are found. There are singularly perturbed equations for the solution of which, there may be repeated boundary layers.

Keywords: Degenerate equation, intervals of stability of rest points, intervals of attraction.

Задачу рассмотрим, когда $z(t, \varepsilon)$ – скалярная функция и

$$f(t, z) = a(t) (z(t, \varepsilon) - b_1)(z(t, \varepsilon) - b_2), \quad (1)$$

$$t \in [0, T], b_j \in R_+ (j = 1, 2) \text{ и } 0 < b_1 < b_2, t_0 = 0, z^0 \neq b_j, z(0, \varepsilon) = z^0$$

Функция $a(t)$ удовлетворяет следующим условиям:

U1. $a(t) \in C([0, T])$

U2. $a(t) < 0 (0 \leq t < t_0); a(t_0) = 0; a(t) > 0 (t_0 < t \leq T)$

Вырожденное уравнение, соответствующее заданному СВОДУ (R) имеет решения

$$\xi_1(t) \equiv b_1, \xi_2(t) \equiv b_2. \quad (2)$$

Напишем присоединенное уравнение

$$\frac{dx}{d\tau} = a(t)(x(\tau) - b_1)(x(\tau) - b_2) \quad (3)$$

$\xi_1(t) \equiv b_1, \xi_2(t) \equiv b_2$ являются точками покоя для (3).

Найдем интервалы устойчивости точек покоя. В (3) произведем замену $x(\tau - b_1) = y_1(\tau)$ новая неизвестная функция

Получим уравнение

$$\frac{dy_1(\tau)}{d\tau} = a(\tau)y_1(\tau)(y_1(\tau)y_1(\tau) + b_1 - b_2) = a(\tau)(b_1 - b_2)y_1(\tau) + a(\tau)y_1^2(\tau)$$

Отсюда следует: интервал $(t_0, T]$ является интервалом устойчивости для точки покоя b_1 .

Введя функцию $x(\tau) - b_2 = y_2(\tau)$, получим уравнение

$$\frac{dy_2(\tau)}{d\tau} = a(\tau)y_2(\tau)(y_2(\tau)y_2(\tau) + b_2 - b_1) = a(\tau)(b_2 - b_1)y_2(\tau) + a(\tau)y_2^2(\tau)$$

Таким образом, интервал $(0, t_0)$ будет интервалом устойчивости для точки покоя b_2 .

Задача существования интервалов притяжения решается следующей теоремой.

Теорема 1. Пусть рассматривается случай (1) и для $a(t)$ выполняются условия U1. U2. Тогда для решений (2) существуют интервалы притяжения и некоторые интервалы содержат интервалы неустойчивости точек покоя.

Доказательство.

Решения задачи можно представить в виде

$$z(t, \varepsilon) = \frac{A(t, \varepsilon)b_1 - b_2}{A(t, \varepsilon) - 1}, \quad (4)$$

где

$$A(t, \varepsilon) = \frac{z^0 - b_2}{z^0 - b_1} \exp \frac{b_2 - b_1}{\varepsilon} F(t); F(t) = \int_0^t a_j(\tau) d\tau.$$

Асимптотическое поведение функции (4) при $\varepsilon \rightarrow 0$ зависит от функции $F(t)$. Исследуем функцию $F(t)$.

Согласно условия U2 для $0 \leq t < t_0$ ($F'(t) < 0$) и для $0 \leq t < t_0$ ($F'(t) > 0$) Следовательно функция $F(t)$ убывает при $t \in [0, t_0)$, возрастает для $t \in (t_0, T]$. Поскольку $F(t_0) < 0$ и на интервале $(t_0, T]$ $F(t)$ является возрастающей, то для значения функции $F(t)$ в точке T выполняется один из следующих возможностей:

$$F1. F(T) < 0 \quad F2. F(T) = 0 \quad F3. F(T) > 0$$

Рассмотрим каждую возможность отдельно.

Пусть F1. $F(T) < 0$. При выполнении этого условия и с учетом $b_1 < b_2$ для $t_0 < t \leq T$ выполняется предельное соотношение $\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} A(t, \varepsilon) = 0$.

Тогда для $t \in (t_0, T]$ имеем $\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} z(t, \varepsilon) = b_2$.

Несмотря на нарушение условия устойчивости точки покоя b_2 , на интервале $(t_0, T]$, решение задачи не отходит от неустойчивого точки покоя положения, а будет находится вблизи него. Таким образом $(0, T]$ - интервал притяжения решения $\xi_2(t) \equiv b_2$.

F2. $F(T) = 0$. В этом случае на интервале $(0, T)$ выполняется предельное соотношение $\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} z(t, \varepsilon) = b_2$. Как и в случае F1 решение не покидает возникшее неустойчивую точку покоя, а $(0, T]$ - интервал притяжения решения $\xi_2(t) \equiv b_2$.

F3. $F(T) > 0$. В рассматриваемом случае существует, единственная точка T_0 и $F(T) = 0$. Для выполняется неравенство $F(T) < 0$.

Для $t \in (0, t_0)$ будет $F(T) > 0$.

Пусть $t \in [0, T_0]$, тогда $F(T) \leq 0$. Поэтому при $0 < t < T_0$ выполняется $\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} z(t, \varepsilon) = b_2$. Следовательно, $(0, T_0)$ - интервал притяжения решения $\xi_2(t) \equiv b_2$.

Если $t = T_0$, то $F(T_0) = 0$ и выполняется условие

$$z(T_0, \varepsilon) = \frac{\frac{z^0 - b_2}{z^0 - b_1} b_1 - b_2}{\frac{z^0 - b_2}{z^0 - b_1} - 1} = z^0.$$

Рассмотрим функцию (4) на интервале $[T_0, T]$.

Учитывая

$$F(T) = \int_{t_0}^t a(\tau) d\tau = \int_0^{T_0} a(\tau) d\tau + \int_{T_0}^t a(\tau) d\tau = \int_{T_0}^t a(\tau) d\tau,$$

имеем $F(T) = \int_{T_0}^t a(\tau) d\tau$.

Функцию (4) представим в следующем виде

$$z(t, \varepsilon) = \frac{b_1 - b_2 A^{-1}(t, \varepsilon)}{1 - A^{-1}(t, \varepsilon)}.$$

Так как $\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} A^{-1}(t, \varepsilon) = 0$ для $t \in (T_0, T)$. Тогда $\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} z(t, \varepsilon) = b_1$. Таким образом (T_0, T) -интервал притяжения решения $\xi_1(t) \equiv b_1$.

По результатам исследований можно сделать вывод: притяжения для рассматриваемого случая $(0, T_0)$ - интервал для решения $\xi_2(t) \equiv b_2$, а (T_0, T) – интервал притяжения для $\xi_1(t) \equiv b_1$.

Заметим, что в части интервала $(0, T_0)$ точка покоя b_2 неустойчива. Теорема доказана.

ПРИМЕР. Пусть $a(t) = -\cos t, t \in R$.

Рассмотрим промежуток $[0, 2\pi]$.

Если: $0 \leq t \leq \frac{\pi}{2}$, то $-1 \leq (-\cos t) \leq 0$, $((0, \frac{\pi}{2})$ - интервал устойчивости b_2); при

$$\frac{\pi}{2} \leq t \leq \frac{3\pi}{2} \quad (-\cos t) \geq 0$$

$(\frac{\pi}{2} \leq t \leq \frac{3\pi}{2})$ - интервал устойчивости b_1);

для

$$\frac{3\pi}{2} \leq t \leq 2\pi \quad -1 \leq (\cos t \leq 0),$$

$(\frac{3\pi}{2}, 2\pi)$ -- интервал устойчивости b_2).

Имеем $F(t) = -\int_0^t \cos \tau d\tau = -\sin \tau$;

Таким образом, из (4) (для рассматриваемого случая) следуют следующие соотношения:

1. $0 < t < \pi$ ($z(t, \varepsilon) \rightarrow b_2$),
2. $\pi < t < 2\pi$ ($z(t, \varepsilon) \rightarrow b_1$).

Тогда на промежутке $2\pi k < t < \pi(2k + 1)$ ($z(t, \varepsilon) \rightarrow b_2$);

на промежутке $\pi(2k + 1) < t < 2\pi(k + 1)$ ($z(t, \varepsilon) \rightarrow b_1$), $k = 0, 1 \dots$

$$3. a(t) = \begin{cases} 2(t - 1), & 0 \leq t \leq 2; \\ 2(t - 3), & 2 \leq t \leq 4; \\ 2(t - 5), & 4 \leq t \leq 6. \end{cases}$$

$(0, 1) \cup (2, 3) \cup (4, 5)$ интервал устойчивости b_2 , а $(1, 2) \cup (3, 4) \cup (5, 6)$ является интервалом устойчивости b_1 .

Определим $F(t)$, имеем

$$F(t) = \begin{cases} t(t - 2), & 0 \leq t \leq 2; \\ (t - 2)(t - 4), & 2 \leq t \leq 4; \\ (t - 4)(t - 5), & 4 \leq t \leq 6. \end{cases}$$

Отсюда следует, что для $\forall t \in [0, 6]$ $F(t) \leq 0$, а знаки равенства выполняются в точках $t = 0, 2, 4, 6$.

Из формулы (2) для $(0, 2) \cup (2, 4) \cup (4, 6)$ следует предельное соотношение $z(t, \varepsilon) \rightarrow b_2$ т.е. данные интервалы являются интервалами притяжения решения $\xi_2(t) \equiv b_2$, несмотря на то, что в частях каждого из этих интервалов точка покоя неустойчива.

В точках $t = 0, 2, 4, 6$ значения функции $z(t, \varepsilon)$ равно z^0 .

В рассматриваемом случае значения функции $z(t, \varepsilon)$ при $\varepsilon \rightarrow 0$ колеблется вблизи точки покоя b_2 .

На основании рассмотренных случаев F2, F3, 1, 2, 3 можно сделать вывод:

В F2 случае пограничный слой появляется (дважды) в точках $t = 0, t = T$; в F3 тоже повторяется дважды; в случае 1.2 пограничный слой появляется бесконечное число раз; в 1.3 повторяется четыре раза.

Следовательно существуют сингулярно возмущенные уравнения для решения которых, могут существовать повторяющиеся пограничные слои.

Литература

1. Алыбаев К.С. Метод линий уровня исследования сингулярно возмущенных уравнений при нарушении условия устойчивости [Текст]: - дис. ... д-ра физ.-мат. наук: 01.01.02/К.С. Алыбаев. - Жалалабат, 2001. - 203 с.
2. Васильева А.Б. Асимптотические разложения решений сингулярно возмущенных уравнений [Текст] / А.Б. Васильева, В.Ф. Бутузов. – Москва: Наука, 1973. – 272 с.
3. Мурзабаева А.Б. Построение областей притяжения при вырождении сингулярно возмущенных уравнений [Текст] / К.С. Алыбаев, А.Б. Мурзабаева // Международный научно-исследовательский журнал. № 9 (75). Екатеринбург, 2018. - С. 7-11.
4. Алыбаев К.С. Метод погранслойных линий построения регулярно и сингулярных областей для линейных сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями / К.С. Алыбаев, К.Б. Тампагаров // Естественные и математические науки в современном мире: сб. статей по материалам XLVII международной научно-практической конференции. № 10 (45) Россия, Новосибирск: СиБАК, 2016. – С. 59-66.

* * *

УДК: 517.932

АЙМАКТАРДЫ КАМТУУ МЕТОДУ МЕНЕН СИНГУЛЯРДУУ КОЗГОЛГОН ТЕНДЕМЕЛЕРДИН ЧЫГАРЫЛЫШТАРЫНЫН АСИМПТОТИКАЛЫК АНАЛИЗИ

*Нарымбетов Талантбек Канатбекович, ф.-м.и.к.
Медико-социалдык илим изилдөө институту
Жалал-Абад шаары, КР
Мурзабаева Айтбү Бусурманкуловна, ф.-м.и.к.
ОшМУ, Ош шаары, КР, E-mail: talant83@mail.ru*

Аннотация: Бул жумушта берилген теңдемелердин чечимдеринин асимптотикалык анализи үчүн комплекстүү өзгөрмөлүү функциялар теориясынын топологиялык ыкмалары колдонулган. Теңдемелердин чечимдеринин асимптотикалык анализи берилген аймактарды бөлүктөргө бөлүү менен жүргүзүлөт. Аймакты камтуу түшүнүгү киргизилген. Аймактарды камтуу үчүн берилген комплекстүү өзгөрүлмөлүү аналитикалык функциялары тарабынан түзүлгөн гармониялык функциялардын деңгээл сызыктары колдонулат. Кубулган теңдемелердин чечимдеринин тартылуу аймагы түшүнүгү киргизилет. Кубулган теңдеме жалгыз чечимге ээ болгон бир сингулярдуу кубулган теңдеме үчүн тартылуу аймагынын болушун камсыз кылуучу шарттар түзүлгөн. Андан ары сунуш кылынган ыкманы колдонуу менен, кубулган теңдемеси бир нече чечимге ээ болгон, сингулярдуу кубулган биринчи даражадагы теңдеме үчүн тартылуу аймактарынын ортосундагы байланышка анализ жүргүзүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: Сингулярдык козголгон теңдеме, кубулган теңдемелер, асимптотикалык анализ, аймак, камтуу, тартылуу аймактары, аналитикалык жана гармоникалык функциялар, деңгээл сызыктары, тартылуу областтарынын жалпы бөлүгү.

АСИМПТОТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕШЕНИЙ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ
УРАВНЕНИЙ МЕТОДОМ ПОКРЫТИЯ ОБЛАСТЕЙ

*Нарымбетов Талантбек Канатбекович, к.ф.-м.н.
Научно-исследовательский медико-социальный
институт*

Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Мурзабаева Айтбу Бусурманкуловна, к.ф.-м.н.

ОшГУ, г.Ош, КР, E-mail: talant83@mail.ru

Аннотация: В данной работе для асимптотического анализа решений заданных уравнений привлечены топологические методы теории функций комплексного переменного. Асимптотический анализ решений уравнений проводится с разделением заданных областей на части. Введено понятие покрытие областей. Для покрытия областей использованы линии уровня гармонических функций порождаемые заданными аналитическими функциями комплексного переменного. Вводится понятие области притяжения решений вырожденного уравнения. Сформулированы условия обеспечивающие существование области притяжений для одного сингулярно возмущенного уравнения, вырожденное уравнение которой имеет единственное решение.

Далее с применением предложенной методики проведен анализ взаимосвязи областей притяжений для сингулярно возмущенного уравнения первого порядка, вырожденное уравнение которой имеет несколько решений.

Ключевые слова: Сингулярно возмущенные уравнения, вырожденные уравнения, асимптотический анализ, область, покрытие, области притяжения, аналитические и гармонические функции, линии уровня, общая часть областей притяжений.

ASYMPTOTIC ANALYSIS OF SOLUTIONS TO SINGULARLY PERTURBATE EQUATIONS
BY THE DOMAIN COVERING METHOD

Narymbetov Talantbek Kanatbekovich, PhD

Research medical and social institute,

Jalal-Abad, KR

Murzabeva Aitbu Busurmankulovna, PhD

OshSU, Osh, KR, E-mail: talant83@mail.ru

Abstract: In this paper, for the asymptotic analysis of solutions to given equations, topological methods of the theory of functions of a complex variable are used. An asymptotic analysis of solutions to equations is carried out with the division of given regions into parts. The concept of area coverage is introduced. To cover the areas, the level lines of harmonic functions generated by the given analytic functions of a complex variable are used. The concept of the domain of attraction of solutions of a degenerate equation is introduced. Conditions are formulated that ensure the existence of an attraction region for one singularly perturbed equation whose degenerate equation has a unique solution.

Next, using the proposed technique, we analyze the relationship between the attraction regions for a singularly perturbed first-order equation, the degenerate equation of which has several solutions.

Keywords: Singularly perturbed equations, degenerate equations, asymptotic analysis, domain, coverage, domains of attraction, analytic and harmonic functions, level lines, general part of domains of attraction.

Объект исследования и постановка задачи.

Пусть рассматриваются сингулярно возмущенное уравнение

$$\varepsilon z'(t, \varepsilon) = f(t, z(\tau, \varepsilon), \varepsilon), \quad (1)$$

с начальным условием

$$z(t_0, \varepsilon) = z^0. \quad (2)$$

Здесь и далее $0 < \varepsilon$ - малый вещественный параметр, $t \in D \subset C$ - множество комплексных чисел, D - односвязная, ограниченная область; функции $f(t, z, \varepsilon)$, предполагаются аналитическими по переменными (t, z) в некоторых областях и непрерывны по ε .

Далее все постоянные, не зависящие от ε , будем обозначать буквами M_0, M_1, M_2, \dots .

В (1) полагая $\varepsilon = 0$ получим соответствующее вырожденное уравнение

$$f(t, \xi(t), 0) = 0. \quad (3)$$

Пусть $\xi_0(t)$ - решение уравнения (3). Предположим, существует $z(t, \varepsilon)$ решение задачи (1) - (2).

Определение 1. Если существует область $D_0 \subseteq D$ и $\forall t \in D_0 (\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} z(t, \varepsilon) = \xi_0(t))$, то область D_0 назовем областью притяжения, решения $\xi_0(t)$.

Основная задача заключается в доказательстве существования решений задачи (1) - (2) и областей притяжений, согласно принятого определения.

Покрывтие областей

Для решения поставленной задачи используем метод покрытие области [1].

Впервые метод покрытия областей для исследования решений сингулярно возмущенных уравнений на явление «затягивание потери устойчивости» применена в [2]. Данная методика также использована в работах [3-4].

Пусть задана односвязная, ограниченная область $D \subset C$.

Далее налагаемые условия будем обозначать $U. 1, U. 2, \dots$

U. 1. $a(t) \in Q(D) \wedge \forall t \in D (a(t) \neq 0)$, где $Q(D)$ - пространство аналитических функций в D .

Определим функцию $A(t) = \int_{t_0}^t a(\tau) a \tau$, t_0 - внутренняя точка D . Согласно U. 1. функция $A(t) \in Q(D)$. Рассмотрим функции $Re A(t), Im A(t)$.

Пусть задана функция $h(t_1, t_2)$ определенная в области D (t_1, t_2 - действительные переменные).

Определение 2. Множество $(P) = \{(t_1, t_2) \in D \mid h(t_1, t_2) = P - const\}$ назовем линией уровня функции $h(t_1, t_2)$.

Определим линии уровня $(K) = \{t \in D, Re A(t) = K - const\}$,

$(P) = \{t \in D, Im A(t) = P - const\}$.

Линии уровня $(K), (P)$ порождаются гармоническими функциями и множество линии уровней $\{(K)\}, \{(P)\}$ полностью покрывают область D [5] (рис.1).

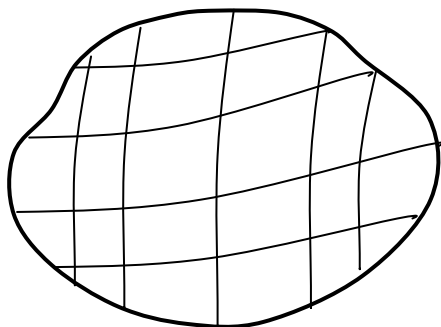

Рис. 1. Покрывтие области

Возьмем линию уровня $(K_0) = \{t \in D, Re A(t) = 0\}$, которая проходит через точку t_0 и область D делит на части D_1 и D_2 (рис. 2).

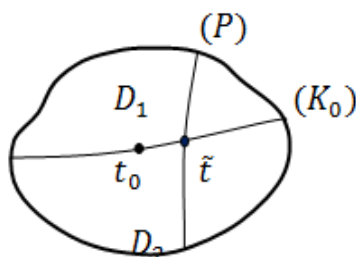

рис. 2. Деление области

Будем считать $(K_0) \notin D_1, (K_0) \notin D_2$. Пусть (P) произвольная линия уровня функции $\text{Im}A(t)$ пересекающаяся с линией (K_0) в точке \tilde{t} . (рис. 2). Вдоль (P) функция $\text{Re}A(t)$ строго монотонна [4] и $\text{Re}A(\tilde{t} = 0)$ Тогда

$$\forall t \in D_1 (\text{Re}A(t) < 0 \vee \text{Re}A(t) > 0),$$

$$\forall t \in D_2 (\text{Re}A(t) > 0 \vee \text{Re}A(t) < 0).$$

Поскольку все эти условия равнозначны, для определенности возьмем

$$\forall t \in D_1 (\text{Re}A(t) > 0), \quad \forall t \in D_2 (\text{Re}A(t) > 0).$$

Решение задачи

$$\text{Пусть в (1)} \quad f(t, z(t, \varepsilon), \varepsilon) = a(t)z(t, \varepsilon) + b(t) + \varepsilon f_1(t, z(t, \varepsilon)). \quad (4)$$

Для этого случая, соответствующее вырожденное уравнение имеет единственное решение $\xi(t) = -b(t) / a(t)$. Пусть выполняются условия: U.2 $b(t) \in Q(D)$. U.3. $f_1(t, z) \in Q(H = \{(t, z), t \in D, |z - \xi(t)| < \delta\})$ – постоянная не зависящая от ε .

В (1) с учетом (4) произведя замену $z(t, \varepsilon) = u(t, \varepsilon) + \xi(t)$ задачу (1), (2) можно представить в виде

$$\varepsilon u'(t, \varepsilon) = a(t)u(t, \varepsilon) + \varepsilon g(t, u(t, \varepsilon)), \quad (5)$$

$$u(t_0, \varepsilon) = u^0 \equiv z^0 - \xi(t_0), \quad (6)$$

где $g(t, u) \equiv -\xi'(t) + f_1(t, u + \xi)$.

Если учесть U.1 – U.3, то $g(t, u) \in Q(H)$.

U.4. Пусть $\forall ((t, \tilde{u}), (t, \tilde{\tilde{u}})) \in H: (|g(t, \tilde{u}) - g(t, \tilde{\tilde{u}})|) \leq M_1 |\tilde{u} - \tilde{\tilde{u}}|$.

Основная теорема: Пусть выполняются условия U.1-U.4. Тогда:

1. Существует: область $D_0 \subset D_1$; решение $u(t, \varepsilon)$ задачи (5) – (6) и $u(t, \varepsilon) \in Q(D_0)$.

2. Существует область $D_{01} \subset D_0$.

Область D_{01} является областью притяжения решения $\xi(t) = -b(t) / a(t)$.

Доказательство теоремы проводится как и в [3].

Предложенную методику можно использовать для анализа взаимосвязи областей притяжений, когда вырожденное уравнение имеет несколько решений.

Пусть рассматривается задача (1) – (2) и вырожденное уравнение (3) имеет решения $\xi_j(t) (j = 1, 2, \dots, n)$ и $\xi_j(t) \in Q(D)$.

В уравнении (1) произведем замену $z(t, \varepsilon) = u_j(t) + \xi_j(t)$. Имеем (для удобства аргументы неизвестной функции будем опускать)

$$\xi u_j' = f(t, u_j + \xi_j) - \varepsilon \xi_j'(t) \quad (7)$$

Функцию $f(t, u_j + \xi_j)$ разлагая в степенной ряд по u_j получим

$$f(t, u_j + \xi_j) = f_{u_j}'(t, \xi_j)u_j + g_j(t, u_j),$$

$$\text{где } g_j(t, u_j) = \frac{1}{2!} f_{u_j}''(t, \xi_j)u_j^2 + \dots$$

Введем обозначения $f_{u_j}'(t, \xi_j) \equiv a_j(t) - \xi_j'(t) \equiv \varphi_j(t)$ и ... (7) перепишем в виде

$$\xi u_j' = a_j(t)u_j + \varepsilon \varphi_j(t) + g_j(t, u_j) \quad (8)$$

с начальным условием

$$u_j(t_0, \varepsilon) = z^0 - \xi_j(t_0) \tag{9}$$

задачу (8) – (9) будем исследовать при следующих условиях

U. 5. $a_j(t), \varphi_j(t) \in Q(D)$ и $\forall t \in D (a_j(t) \neq 0)$.

U. 6. $g_j(t, u_j) \in Q(D)$, Н некоторая область переменных (t, u_j) , и

$$\forall ((t, \tilde{u}_j), (t, \tilde{\tilde{u}}_j)) (|g_j(t, \tilde{u}_j) - g_j(t, \tilde{\tilde{u}}_j)| \leq M_0 |\tilde{u}_j - \tilde{\tilde{u}}_j| \max \{|\tilde{u}_j|, |\tilde{\tilde{u}}_j|\})$$

По определению $g_j(t, 0) \equiv 0$.

Пусть

$$|u_j(t, \varepsilon)| = |z^0 - \xi_j(t_0)| \leq M_j \varepsilon. \tag{10}$$

Если фиксировать j , то к задаче (9), (10) можно применить Основную теорему. Прежде с использованием функции $A_j(t) = \int_{t_0}^t a_j(\tau) d\tau$ надо произвести покрытие области D . Для каждой функции $ReA_j(t)$ определяется единственная разделяющая линия (K_{0j}) области D , проходящая через точку t_0 . Выполняются все условия теоремы. Следовательно существует область D_{0j} , которая является областью притяжения решения $\xi_j(t_0)$. Основная теорема не определяет взаимосвязи областей D_{0j} . Рассмотрим линии (K_{0j}) . В общем случае определение расположения кривых (K_{0j}) является весьма затруднительной задачей. Если исходить из определения (K_{0j}) , то они пересекаются или имеют общую точку t_0 . Когда говорим об общей точки, то имеем ввиду случай, когда кривые касаются друг-друга в этой точке. О других общих точек, точек пересечения или об отсутствии таковых ничего сказать не можем. Для прояснения расположения кривых (K_{0j}) потребуем выполнимость условия.

U. 7. Пусть кривые (K_{0j}) в области D имеют только одну общую точку t_0 и две произвольные кривые из множества $\{(K_{0j})\}$ не имеют общей касательной в точке t_0 .

Из условия U. 7. вытекает следующее: Если к (K_{01}) в t_0 провести касательную, то ветви оставшихся кривых относительно этой касательной располагаются по обе стороны относительно этой касательной. Это предложение справедливо и для других разделяющих кривых.

Условие U. 7. упорядочивает расположение кривых (K_{0j}) в области D .

К примеру если $j = 1,2$, то расположение кривых изображена на рис.3.

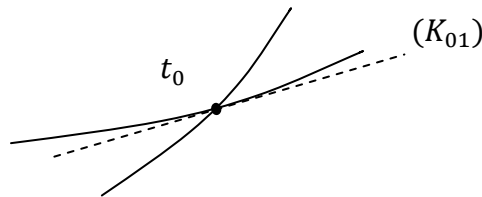

Рис. 3. Случай двух разделяющих кривых.

Если $j = 1,2,3$, то получим изображение (рис. 4)

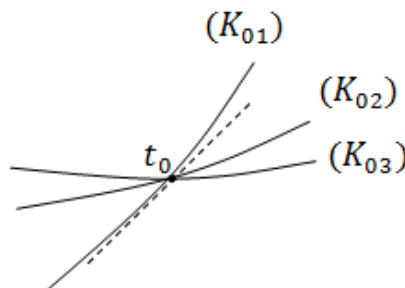

Рис.4. Случай трех разделяющих кривых.

При этом условии U.7., проведя нумерацию ветвей разделяющих кривых, по часовой или против часовой стрелки, по окончании опять возвращаемся к прежней нумерации (рис. 5).

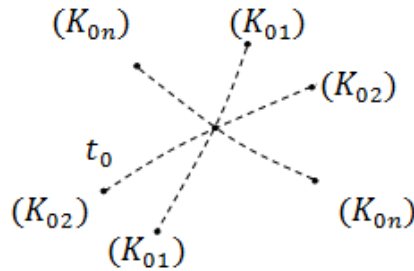

Рис. 5. Нумерация разделяющих кривых.

Доказательство этого предложения проводится методом от противного.

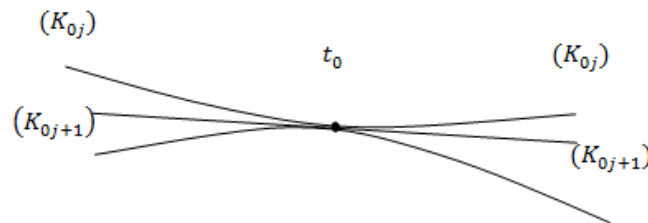

Рис. 6. Нумерация ветвей

Пусть при первом обходе (по часовой стрелке) нумерации первым идет (K_{0j}) , затем (K_{0j+1}) . Во втором обходе (также по часовой стрелке) сначала идет ветвь (K_{0j+1}) , далее (K_{0j}) (рис.8). Через точку t_0 проведем касательную к кривой (K_{0j}) . По предположению (K_{0j}) и (K_{0j+1}) имеют только одну общую точку t_0 . Согласно нумерации кривая (K_{0j+1}) располагается в одну сторону от касательной и в точке t_0 имеет эту же касательную. Это противоречит условию U.7. Справедливость предложения доказана.

Теперь к задаче (8), (10) можно применить основную теорему. Согласно этой теореме каждое решение $\xi_j(t)$ имеет область притяжения D_{0j} . Какова взаимосвязь областей D_{0j} ? В общем случае установить взаимосвязь областей D_{0j} практически невозможно. Ограничимся рассмотрением отдельных случаев.

Пусть $n = 2$. Тогда область D кривыми $(K_{01}), (K_{02})$ разделяется на четыре части $D_m (m = 1,2,3,4)$ (рис. 7).

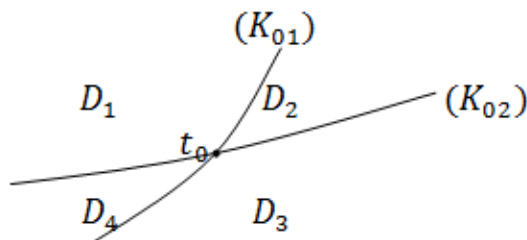

Рис. 7. Деление области при $n = 2$

Определим функции $A_j(t) = \int_{t_0}^t a_j(\tau) d\tau$ ($j = 1,2$) и рассмотрим функции $ReA_j(t)$.

Знаки функции $ReA_j(t)$ различны. Проанализируем всевозможные варианты.

1. $\forall t \in D_1 \cup D_4 (ReA_1(t) < 0), \forall t \in D_1 \cup D_2 (ReA_2(t) < 0)$.

В этом случае $\forall t \in D_1 (ReA_1(t) < 0) \wedge (ReA_2(t) < 0)$ и в области D_1 может существовать область $D_{12} = D_{01} \cap D_{02}$, которая является общей областью притяжения решений $\xi_1(t_0), \xi_2(t_0)$.

2. $\forall t_1 \in (D_1 \cup D_4) (ReA_1(t) < 0), \forall t \in (D_1 \cup D_2) (ReA_2(t) > 0)$.

Тогда $\forall t \in (D_3 \cup D_4)$ ($ReA_2(t) < 0$) и общая область притяжения решений $\xi_j(t)$ может существовать в D_4 .

3. $\forall t_1 \in (D_1 \cup D_4)$ ($ReA_1(t) > 0$) $\forall t \in (D_1 \cup D_2)$ ($ReA_2(t) > 0$).

Общая область притяжения, возможно существует в D_3 .

4. $\forall t_1 \in (D_1 \cup D_4)$ ($ReA_1(t) > 0$) $\forall t \in (D_1 \cup D_2)$ ($ReA_2(t) < 0$).

Возможный вариант общей части нужно искать в D_2 .

Рассмотренный пример показывает взаимосвязь областей притяжений в терминах «общая часть» и в каждом конкретном случае эту задачу надо решать отдельно.

Исключительным является случай $a_2(t) \equiv -a_1(t)$. В этом случае общая часть областей D_{0j} ($j = 1, 2$) не существует, исключение составляет кривая (K_{01}) (кривые (K_{01}) и (K_{02}) совпадают). В части этой кривой справедливо соотношение $u_j(t, \varepsilon) \rightarrow \xi_j(t)$ по ε . Истинность этого утверждения непосредственно вытекает из основной теоремы.

Литература

1. Алыбаев К.С., Нарымбетов Т.К. Покрытие областей в R^2 [Текст] /К.С.Алыбаев, Т.К. Нарымбетов //ВЕСТНИК Жалал-Абадского государственного университета. № 3 (42). Жалал-Абад, 2019. - С. 133-137.
2. Алыбаев К.С. Метод линий уровня исследования сингулярно возмущенных уравнений при нарушении условия устойчивости //Вестник КГНУ. – Серия 3, Выпуск 6. – Бишкек, 2001. – С. 190-200.
3. Алыбаев К.С., Тампагаров К.Б. Метод погранслойных линий построения регулярно и сингулярных областей для линейных сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями [Текст] /К.С. Алыбаев, К.Б. Тампагаров //Естественные и математические науки в современном мире: сб. статей по материалам XLVII международной научно-практической конференции. № 10 (45). Россия, Новосибирск: СиБАК, 2016. - С.59-66.
4. Алыбаев К.С., Мурзабаева А.Б. Построение областей притяжения при вырождении сингулярно возмущенных уравнений[Текст] /К.С. Алыбаев, А.Б. Мурзабаева // Международный научно-исследовательский журнал. № 9 (75). Екатеринбург, 2018. - С. 7-11
5. Лаврентьев М.А., Шабат Б.В. Методы теории функций комплексного переменного [Текст] / М.А. Лаврентьев, Б.В. Шабат. – Москва: Наука, 1973. – 739 с.
6. Федорюк М.В. Метод перевала [Текст]/ М.В.Федорюк. – Москва: Наука, 1977. - 368 с.